

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2001

1–2

A tartalomból

Egy irodalmi intézménytörténeti
adatbázis megtervezésének
tanulságai

Balassi-bibliográfia (1994–2000)

Babits Mihály fegyelmi
büntetésének revíziós eljárása
ismeretlen dokumentumok
tükrében

1–2

2001

Irk

ItK

Publications d'histoire littéraire
105e année n° 1–2 2001

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró
István Bitskey
Péter Dávidházi
Edit Erdődy
Péter Kőszeghy
Péter Kulcsár
György Tverdota
András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedüs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie
Internet : <http://www.iti.mta.hu/~itk/>
Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2001. CV. évfolyam 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Dávidházi Péter
Erdődy Edit
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
szerkesztő
Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla
technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Tóth István: A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól (Első közlemény).....	3
Burján Monika: Toldy Ferenc helye a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében.....	29
Boka László: Kanonizáció és a „szerzői arc” az 1957 utáni erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában.....	57
Kisebb közlemények	
Boronkai Szabolcs: Német–magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – báró Dóczi Lajos (1845–1919).....	71
Fried István: A levelez(get)ő Márai Sándor (A Márai–Megyery Sári-levelezés margójára).....	84
Műhely	
Thimár Attila: „A társaság állapotja”: Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai.....	90
Bibliográfia	
Szentmártoni Szabó Géza: Balassi-bibliográfia (1994–2000).....	107
Műelemzés	
Kunkli Enikő: A visszavonhatatlanság tapasztalataként megjelenő létértelmezési válság tematizálódása Gárdonyi Géza <i>Az öreg tekintetes</i> című művében.....	128
Textológia	
Bollók János: Kísérlet Christianus Schesaeus <i>Historia Annae Kendi</i> című elégiája szövegének rekonstrukciójára.....	149
Adattár	
Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében.....	183
Párbeszéd	
Bitskey István: Pótlás és javítás egy Pápai Páriznak tulajdonított vers szövegkiadásához.....	214
Nagy Levente: Dubito ergo requiro.....	215
Szemle	
The Croatian Muses in Latin (A Trilingual Anthology Latin–English–Croatian) (Petrőczy Éva).....	223
Kilián István: A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig (Koltai András).....	224
Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája (Fried István).....	228
László Tarnói: Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts (Hilóczy Ágnes).....	233
Arany János: Tanulmányok és kritikák (Nagy Miklós).....	237
Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések (Nagy Miklós, Z. Kovács Zoltán)....	238
Enyedi Sándor: Tegnapelőttől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések (Gerold László).....	245
Krónika	
Intézeti hírek (2000. január 1.–december 31.).....	248

A GYULAFEHÉRVÁRI LATIN NYELVŰ HUMANISTA KÖLTÉSZET ALAPVONÁSAIRÓL

(Első közlemény)

Az az erdélyi püspöki székhely, amely fejedelmi és kormányzati központ is volt mintegy nyolc évszázadon át, olyan hazai irodalmi-művészeti műveltséget képviselt és fejlesztett ki, amely fokozottabb módon tükrözi egy-egy korszak központosított törekvéseit. A kereszténység felvételével szükségszerűen honosodtak meg az isteni személyek és a szentek kultuszából illetve tiszteletéből fakadó himnuszköltészet termékei, amelyeket a székesegyház oltárai, okiratai és tárgyi emlékei,¹ a Gosztonyi Jánosnak ajánlott *Elucidatorium ecclesiasticumok*² (Egyházi útmutatások) és Kájoni János *Cantionale Catholicum*³ alapján valószínűsíthetünk.

Jóllehet a középkori költészet eredetét többnyire nem tudjuk tisztázni, mert a szerző, a másoló és a kompilátor fogalma egymásra vetődik, összekeveredik: biztosak lehetünk benne, hogy Gyulafehérvár irodalmi élete nem Bethlen Gábor idején keletkezik (amint azt a *Romániai magyar irodalmi lexikon* Gyulafehérvár magyar irodalmi élete címszavánál olvashatjuk), hanem legalább egy fél évezreddel előbb. De már a reneszánsz körök működése is másfél évszázaddal előbb, Mátyás király idejében kezdődött. Valóban tény, hogy a 15. század utolsó negyedében kialakult, első fehérvári humanista kör irodalmi emlékeiről már térben, időben és a szerzőség tekintetében sokkalta kézzelfoghatóbb adataink vannak. Amennyiben nem csak azokat a szerzőket tekintjük gyulafehérvárinak, akik egész életükben vagy életük egy-egy döntő mozzanatában voltak idevaló illetőségűek, hanem azokat is, akik a székesváros történetének fontosabb fordulatairól, változásairól írtak: elsőként a Nagy Lajos király budai udvarában élő Mügeln vagy Müglen Henriknek tulajdonított *Fragmentum chronici Hungarorum rhythici* (*Verses magyar krónikatöredék*) című, több részes középkori és antik formájú vers írójára kell gondolnunk. Az ő munkásságát már megérintette a kora reneszánsz szelleme. Jambikus versrészzei a középkori német Minnesängerek modorában tárgyalják Csaba és Aladár testvérharcát; a Csaba hun seregéből származó székelyek letelepedését és a város névadójának, Gyulának a tragédiáját, amely jóval hitelesebb a hun monda anyagánál.⁴

¹ Lásd ENTZ Géza, *A gyulafehérvári székesegyház* (Bp., Akadémiai Kiadó, 1958), ahol 32 oltárról olvashatunk.

² Jodocus Chlichtoveus *Elucidatorium ecclesiasticum* (Párizs, 1516), amelyet még négy hasonló kiadás követett (a jövőendő gyulafehérvári püspök ösztönzésére), tizennégy, magyar szentre vonatkozó himnusz tartalmaz: István, Imre, László, Erzsébet, Márton, Adalbert szentek dicséretére. (Lásd DANKÓ József, *Vetus hymnarium ecclesiasticum*, Bp., 1893, 46–52.)

³ KÁJONI János *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676) 820 latin és magyar nyelvű egyházi ének tartalmaz, amelynek tetemes része középkori eredetű.

⁴ A tanulmányban közölt versrészletek a szerző fordításai.

István Gyulát akkortájt
 Kereszténységre vonta,
 De lelkét a pogányság
 Kórsága árnyékolta.
 A józan lelkű Zoltánt,
 Kit István tett helyébe,
 Élvezte Erdélyország,
 Mert oly sokat tett érte.
 A békét mind áhítva
 A komolysága folytán,
 Úgy védte István, mintha
 Az apja volna Zoltán.
 Budán országolt István
 A felesége mellett,
 Ahol kolostort is már
 Szép díszeset emeltek.
 Vagyonnal is ellátva,
 Szabadabbá is téve,
 Mi Béla fáradsága
 Folytán jutott csak révbe.
 István unokaöccse
 Volt, s bajnoka a hitnek;
 A törvény tisztelője,
 Ki jogtalant fenýt meg.

A versben előforduló Erdőelvi Zoltánról édeskeveset tudunk meg ugyan, de Gyula leváltásáról már a hildesheimi krónika 1002–1003. évi adatából értesülünk. Maga a verses krónikatöredék még nem igazi humanista írás, de több jel is a humanista megalapozású, reneszánsz világszemlélet felé mutat. Humanista felfogása elsősorban nem abban áll, hogy a pogány hunok és a székelyek azonosságát hangsúlyozza (hiszen ehhez hasonlót már Kézai Simon *De originibus et gestis Hungarorum*-ában is olvashattunk, és később még Oláh Miklós esztergomi érsek *Attilájában* is fogunk olvasni). Mügeln vagy Müglen Henrik antikvitást idéző szellemét ott lehet igazán tetten érni, amikor István király sorsáról, végzetéről (de fato regis Stephani) ír, mintegy behelyettesítve a „fatum” szóval a „providentia” (isten gondviselés) etikai fogalmát (amint Kükküllei János járt el a „fortuna” fogalom feltámasztásakor). De az átmenetre utal az is, hogy nem csak (közép-kori) jambusokat, de az ókorra emlékeztető szapphói versszakokat is alkalmazott verses krónikájában (a *Rex Aba* című részben).

A gyulafehérvári humanista irodalom újplatonista világnézetét és esztétikai megalapozását azoknak a püspöki udvarban működő, nagy műveltségű tudós, történész és költő főpapoknak köszönhetjük, akik folyamatosan követték Janus Pannonius költői, valamint Vitéz János levélfírói munkásságát. Ez a fejlődés kisebb-nagyobb megszakításokkal Ge-

réb László püspöksége kezdetétől Martinuzzi haláláig tartott (vagyis 1475-től 1551-ig). Geréb László körének legidősebb tagja az a Lászlai vagy Lázói János (1448–1523) volt, akinek a reneszánsz stílusú Szentlélek-kápolna őrzi az emlékét. Akárcsak a középkor kőfaragói, szobrászai, Lászlai is – kőbe vésett kétsorosai szerint – a verset a templom-épület alárendelt tartozékának tekinti. Az antik formaelemek és a középkori eszmei tartalom összhangját igyekszik megteremteni költészetében: Szent Pétert az Olimposzon ábrázolja, saját földi maradványait – főpapként – ókori urnában képzei el a halála után, amint római sírfelirata bizonyítja:

Látod, római urna rejti azt el,
Kit jeges Duna-táj hozott világra.
Vándor, meg ne lepődj, de arra gondolj:
Róma volt, s ma is a világ hazája.
(Saját sírfelirata a Santo Stefano Rotondából)

Lászlai János igazi reneszánsz életet élt: világjáró zarándokként bejárta a Szentföldet; telegdi esperesként a váradi humanizmus szellemét közvetítette Erdély felé, és mint a római magyar zarándokok gyóntatója fejezte be az életét.

Geréb körének legtehetségesebb újplatonista költője Megyericsi János (1470–1517?) volt, aki Janus Pannonius és Garázda Péter vér szerinti rokonának és szellemi örökösének vallja magát kissé megrongált, de restaurált gyulafehérvári sírfeliratában:

Ha nem emészt az irigység, és más hírneve nem bánt,
Nézd e nyugodt betűket s kőbe faragva e dalt:
Hárman lettünk híres költők rokoni vérből,
Merre a Dráva folyó öntözi Pannóniát.
Első volt Janus, ki először hozta hazánkba
A gyönyörű Helikon zöld koszorús szüzeit.
Másik költő volt a Garázda család fia, Péter,
Ki hazahozta utóbb a dalos Aoniát.
Végül is én, az utolsó költő rokoni nemből,
Jöttem a pieridák harmadik éke gyanánt.

E fontos irodalomtörténeti adatok után a legköltőibb rész, az újplatonista feltámadás képe következik, mintegy elszakítva, sőt szembeállítva egymással az ember anyagba hatolt szellemi szubsztanciáját és a testet:

Majd ha repül aranyos egekig szabadulva a lelkem,
Nem veszi semmibe sem már a kihűlt tagokat.
S könnyen visszarepül oda, honnan a földre leszállott,
S föld lesz újra a test: az, ami volt legelőbb.

Csak a halálban nyer nyugodalmat bizton a szellem,
S romló testnek a sír ad csak örök nyugodást.

A kiváló költő és régész, aki többek között elsőként fedezte fel Sarmisegethuza romjait, nem fehérvári kanonokként, hanem királyi titkárként fejezte be az életét. Budára távoztával üres maradt egykori sírhelye; az epigráfia meghonosítójának az epigráfia továbbfejlesztője mentette meg versét a végső enyészettől: a székesegyház padlókövéből Szamosközy István jegyezte fel számunkra. Régészeti feljegyzései mind műgyűjtő kortársaira: Budai Ulrikra és Tordai Saláthielre, mind a költő-utódokra, Taurinusra és Wolphardus Adorjánra tartós hatást fognak gyakorolni.

Váradi Péter (1450?–1501) gyulafehérvári működése nem eléggé tisztázott. A Vitéz János nyomdokain haladó híres levéltíró; királyi titkár, kancelláriai és érseki tisztségeket is viselt: baráti levelezésben állt ugyan Geréb Lászlóval, a toleráns humanista püspökkel, de nem tudni, hogy közvetlenül vagy közvetve látta el itteni préposti munkáját.

Geréb László 1501-es távozása egy negyed századnyi humanista közösség életének megváltozását eredményezte ugyan, de nem teljes megszűnését. Kálmáncsehi Domokos és Thurzó Zsigmond – rövid idejű erdélyi püspökségük alatt – ugyancsak az olasz reneszánsz szellemét erősítették és gyökerezették meg abban a püspöki-káptalani kertben, amely egyre inkább egy antik emlékeket őrző, heroikus táj képét öltötte magára. Erről tanúskodik mind Kálmáncsehi fokozott kódexdíszító igénye, mind Thurzó kancelláriai ciceronianizmusa. A fiatal Perényi Ferenc műveltségére és Várday Ferenc 1514–24 között működő körére jótékony hatást gyakorolt az a mintegy másfél évtizedes átmeneti korszak is, amely Geréb távozásától Várday idejőveteléig tartott. Ez a második humanista kör már sokkalta jelentősebb költői és filológiai tevékenységre vállalkozhatott. Budai Ulrik mellé már olyan körüli munkatársak szegődtek, mint Wolphardus Adorján és Taurinus István (1480–1519), aki (Lorenzo de Monacis Kis Károlyról szóló hőskölteménye után) második nemzeti tárgyú eposzunk költője lett *Sztaurumakhia*-ja által.⁵ Laza szerkezetű eposzának, igaz, nincsen olyan egyértelmű hőse, amelyet a műfaj igényelne, mert (társadalmi helyzete folytán) Várday püspököt és (valláséleti szempontból, a véle szemben álló mártírt) Dózsát is heroizálnia kellene. Taurinus így magasztalja patrónusának és előljárójának főúri érdemeit:

Várday ősök bölcs ivadéka Ferenc, aki püspök,
És Erdélyben a bátyás váraknak vezetője:
Híres a phoebusi művészetben; Thália néki
Adta a szépszólast, amely által még a királyok
Szíve is úgy meglágyul, jó és kegyes egészen.
Hálás néki az ország, Erdély s annyi király még,
Mert várába nemes hadakat vont össze, s a harcban

⁵ Ebben a tekintetben még a kiváló Horváth János is téved, amikor azt állítja, hogy „Janus Annales-e elveszén, a Sztaurumakhia az első reánk maradt magyar tárgyú eposz...” (H. J., *Az irodalmi műveltség megszólása*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1935, 203.)

Önmaga is részt vett, s minden hírnév az övé lett,
És a nyugodt békéért öneki jár csak a pálma.
(*Sztauromakhia*, V. k., 1–9. s.)

Másrészt talán még szenvedélyesebben, és egyáltalán nem valamiféle társadalmi konvenció vagy számítás alapján, de kockázatvállalással így beszélgeti a halálra szánt, tragikusan heroikus parasztvezért, (talán akaratlanul) elhomályosítva a nemesek győzelmének erkölcsi fényét:

Vihet a sorsom, elég fennkölt dolgot cselekedtem:
Megzabolázva nemes hadat, irtottam gyökerestől
Itthoni zsarnokot. A harcban hadi ismeretekben
Kicsoda szerzett ekkora hírt még népi sereggel?
Több ez mint három vonulás diadalszekerekkel
A Kapitóliumon, hazatérve királyi fogollyal.
Míg újból kél csillag az égen, csíra a földön,
Hullámok közt ébred a tenger, fákban az erdő:
Nevem örökké él sose szűnő, messzi jövőben.
És a világon a magyarok éneke egyre dicsér mint
Büszke paraszti királyfit, a csillagos égig
Szállat a hírnevem, és nem kárhozom el a sötétben.
(*Sztauromakhia*, V. k., 130–141. s.)

A pártfogó Várday iránti, kötelező hálaérzet meddősege és a mártíromságot vállaló Dózsa iránti részvétérzés féken tartása között zátonyra futott, és nagy tablókra, állóképekre töredezett az eposzi események sodrása, megtört a költői képzelet lendülete, amely azonban így sem nélkülözi egy-egy mozaikszerű részlet költői szépségét. A belső formaelemek (szerkezet, jellemek, cselekmény, eposzi műfaj) egységes szempontjai szerint elmaraszthalható ugyan, de a külső formaelemek, főként az újplatonista szóképek egyöntetűsége így sem tagadható. Különösen az asztrológiai utalások gyakorisága feltűnő, így az állatöv csillagképeire való hivatkozás, amely a kolozsvári harcok időbeli rajzában a legkifejezőbb:

Hétszer nőtt ki az újhold szarva, a Szűz jön az égre,
S felkelvén a magasból vízi Halakra lenéz most,
S máris az égi egyensúlyt tartó Mérleg edényét
Hozza magával, a sárga Oroszlán háta odébbáll...
(*Sztauromakhia*, V. k., 271–274. s.)

Önkéntelenül is az az állatöves díszítésű Wolphardus–Kakas-féle ház jut eszünkbe, amely ma is ott áll Kolozsvár főterén, és elsősorban Adrianus Wolphardus (1491–1544), egyik leglíraibb filológus-költőnk tárgyi és szellemi emlékeit őrzi. Ő volt Várday Ferenc

körének másik ékessége, aki fehérvári diákként került Bécsbe, Hilarius öccsével együtt, ahol már egyetemi hallgatóként panegiriszt írt Miksa császár tiszteletére. Mint kolozsi esperes és későbbi kolozsvári plébános Kolozsvár felé közvetíti Janus Pannonius Fehérvárt elevenen élő szellemét, amely egységes esztétikai rendszerünk kialakulását eredményezte. Wolphardus Adorján vagy Enyedi Adorján (ahogy ő nevezte magát) tudományos ösztönzést kapott Várday körében – amely Budai Ulrikból, Pelei Tamásból, Székely Ferencből és Hilarius Wolphardusból állt –, hogy Bolognában jogi doktori tanulmányokat folytasson az 1520-as évek legelején. Itt rendezte sajtó alá Janus Pannonius műveinek java részét: 22-ben Marcellushoz írt panegiriszt és Plutarkhosztól, Démoszthenésztől, valamint Homérosztól való latin fordításait; 23-ban pedig 15 elégiáját. Mint kolozsvári plébános és püspöki helynök Geréb László toleráns szellemének méltó örököseként döntött a protestánsok elleni hitvitákon, példát szolgáltatva, hagyományt teremtve Heltainak és Dávid Ferencnek. Wolphardus költészetét rendkívüli lírai telítettség, ugyanakkor filológusi tárgyilagosság jellemzi. Lírai telítettsége abból látszik, hogy Janus halálának fél évszázados évfordulóján siratószerűen kezdi az elégiák kötetének ajánló versét:

Hogyha legelső gyermeke meghal az édesanyának,
Mennyire sír emiatt, s hogy elepeszti a kín!
S mert nem bírja viselni a bút, temetőbe megy olykor,
Hol sírkőre folyik bús patakokban a könny.
Kényszer az élete már, nem öröm, csak tengeti egyre,
És otthon se szeret, hol nagy az elhagyatás.
Tartós gyászt öltünk mi is, érted emészt el a sírás,
Hulló könnyeinek, jaj, melyikünk ura még?!

(Elégia Janus Pannoniushoz)

Ugyanakkor tudományos tárgyilagossággal méri fel Janus Pannonius a belső esztétikai értékrendszer kialakításában tett egyetemes jelentőségét:

Általad ért el Apolló a magyarokhoz először,
Érted járt örömet itthoni csúcson is.
Fényes szellemed üzte a barbár szokat el innen,
S bölcs Cicero nyelvén szól temiattad e nép.

(Elégia Janus Pannoniushoz)

Az Adrianus Wolphardus gondozásában megjelent három Janus-kötet, amelynek a költő halálával kapcsolatos, fél évszázados jubileumszerűségét Hilarius Wolphardus két rövid sirató verse is megerősíteni látszik, még szorosabbra fűzte Várday újplatonista körének szellemét. Mindegyiket egy-egy köri személynek ajánlta Adorján doktor: a Marcellus-dicsőítőmet az olasz műveltségű Várday Ferencnek; a fordításkötetet a műgyűjtő Budai Ulriknak; az elégiakötetet az erasmista Pelei Tamásnak. Irodalomtörténeti szempontból a Várday Ferencnek ajánlott Marcellus-panegirisz bevezető része a

legfontosabb. Wolphardus – akárcsak Magyi Sebestyén tette mintegy évtizeddel előbb a Guarino-panegirisz ajánlásában – hangsúlyozza Janus klasszikus mintakép-értékét, azt, hogy egységes belső esztétikai rendszert alkotott irodalmunkban: „Boldog Pannónia is, hogy ilyen gyermeke, dicsőségének ilyen kürtöse támadt. Nem kételkedem abban, hogy sok pannont lelkesítenek majd e költő erényei és híre (korunk gazdagon termi a legkiválóbb tehetségeket), lángra lobbantja őket a gyönyörű pályadíj, a halhatatlanság, s erejüket megfeszítve igyekeznek majd a műveltség ugyanazon célját elérni.”⁶ Wolphardus Adorján valláserkölcsei felfogásában az új hit ha nem is követésre, türelemre talált, humanizmusában pedig a szolgálaté és a szereteté volt a főhely:

Egy csak az üdv: szolgálni az Úrnak; a többi csalárdság.
Minden enyészik, nem él, csak a szent szeretet.
(A Wolphardus-Kakas-ház ajtófelirata)

Vallási türelme és humanista tevékenysége fontos hagyományértékének bizonyult a későbbiekben, különösen a lutheránus Schesaeus és az unitárius Heltai Gáspár számára, nem szólva Verancsicsról és a püspöki udvar más humanistáiról.

Az élők sorából távozó Várday Ferenc – akinek feltehetőleg Wolphardus írta a sírversét – püspöki székét még 1524-ben a legműveltebb reneszánsz püspökre, Gosztonyi Jánosra hagyta. Róla bécsi, bolognai és párizsi tanulmányai után is édeskeveset tudunk. Csak mint a lótlány elleni, szelestei ráolvasás feljegyzője él irodalmi köztudatunkban, de aki Taurinus *Sztaurumakhiáját* figyelemmel olvasta, megtudja róla, hogy történeti, zenei, csillagászati tudása folytán kimagaslik az alakja összes főpapjaink közül (lásd I. k., 237–239. s.). Mind a párizsi tudományos életben – ahol Clichtoveus révén ismertté tette himnuszköltészetünk jelentős részét –, mind a királyi udvar szellemi életében szerzett tekintélye folytán beiktatásakor joggal töltötte el a remény az előbbi kör még élő humanistáit: Adrianus Wolphardust és Medgyesi Székely Ferencet (aki verssel üdvözölte Taurinus eposzát, és akihez – mint jötevőjéhez – egy hosszú elégiát írt a még diák Dávid Ferenc). Azonban mielőtt beteljesült volna a humanisták Gosztonyi tevékenységéhez fűzött reménye, Szapolyai János katonái agyonverték a Ferdinánd király oldalára állt püspököt. Abban a negyedszázadban, amely a mohácsi véstől Martinuzzi 1551-ben bekövetkezett haláláig tartott, egységes humanista köre már nem is volt a katolikus, humanista írók vallási közösségének: Verancsics Antal (1504–1573), Liszti János (?–1578) és Pesti Mizsér Gábor (1510–1550) nagyjából hasonló humanista eszményeket követtek a már ismertetett Wolphardusokkal és Székely Ferencsel, de politikai nézeteik, különböző pártállásuk és társadalmi megbízatásuk folytán csak a szó tágabb értelmében alkottak kört. A püspöki, illetve rövidesen fejedelmi udvar élete, az érdekütközések, a különböző pártállású csoportok gyakran kényszerpályára terelik vagy elapasztják a költészet békésebb megnyilvánulásait. A hitviták pedig gyakran ki is szorítják legyőzöttnek nyilvánított ellenfeleiket. De ha teljes áttekintésre törekszünk, éppen ellentétes összefüggésük folytán

⁶ Magyar humanisták levelei, Bp., Gondolat, 1971, 490, ford. Kapitány István.

szükséges együttesen felvázolnunk a szellemi élet egymást kölcsönösen befolyásoló irányzatait. Nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy még Statileo János diplomata püspök (1542-es) halála előtt a reformáció képviselői is részt vesznek Gyulafehérvár szellemi életében. Kálmáncsehi Sánta Márton (?–1557) iskolaigazgató kanonok már a harmincas évek végétől, Batthyány Orbán (?–1547) a negyvenes évektől protestáns nézetűek, és ilyen szellemben szerzik magyar nyelvű zsoltáraikat. Csáky Mihály (1505–1572), az egykori püspöki helynök és kancellár már a negyvenes években támogatja a protestantizmust, később pedig az ifjú János Zsigmondot is protestánsnak nevei. Így sem felekezeti, sem politikailag, sem nyelvi szempontból nem létezik az az egyöntetűség, amely Geréb, Várday, Gosztonyi humanista udvarában jellemezte az irodalmi tevékenységet. A kor latin poézisének legjelentősebb képviselője Verancsics Antal, Statileo János püspök unokaöccse volt, aki azonban inkább történetírónak készült, és csak „otium”-nak, vagyis egyéni szabad időtöltésnek tartotta a versírást, szemben a közügyekhez inkább kapcsolódó történetírással, amelyben Bonfini munkásságát szerette volna folytatni. De csak az előkészítő adatgyűjtésig jutott el. Visszatérve „otium”-szerű, kötetnyi verseire, viszonylag változatosabb, egyénibb is ez a nem köteleességből írt tevékenysége. Meglepő, hogy a későbbi esztergomi érseket a protestáns Csáky Mihályhoz és Melanchthonhoz, valamint Gyalui Torda Zsigmondhoz is szellemi szálak fűzik, sőt a nőkhöz való vonzalmát sem áthatja leírni, még ha ezek végső következtetése a lemondást sugallja is. Úgy látszik, a kedvtelésből (és nem a kötelező konvencióból) írt vers az egyensúlyvesztett lelkiállapotról árulkodik, amint azt leginkább talán az *Önmagához* (*Ad se*) című negygyorosából érezhetjük. Mintha csak egy egzisztencialista verset olvasnánk:

Nem vagyok itt, ahol állok; nem vagyok itt, noha szólok,
Mind oda vágyom, ahol nem szabad élni nekem.
Sorsom akarja, nem érdemem adja jutalmul ekképpen;
Vesszen el az akadály, Uram, a vágyam elől!

Verancsics – aki ugyan a negyvenes évek végén a versfró Liszti Jánossal együtt átállt Ferdinánd király oldalára – kortársainál jobban megértette az erdélyi állapotokat, és különösen vonzódott is ehhez az országrészhez. Tudomásunk szerint ő fogalmazta meg az Erdély–Tündérvár ösképét először az alkinooszi vidék, az „Alcinosum” (ti. regnum vagy solum) formájában. Ezzel, akárcsak Erdély gazdagságának leírásával, bizonyára hatást gyakorolt az emberöltővel fiatalabb Christianus Schesaeusra, a *Pannónia romjai* című eposz szerzőjére, akinél az Alkinoosz kertje, azaz az „Alcinoi hortus” forma és a vele társított heszperoszi aranyalma képzete is megvan. Ez az *Odüsszeia* VII. énekére visszavezethető öskép, amely Homérosznál hol Alkinoosz országának nagy méretű kertje: „megasz orkhatosz” (112. s.); bőtermésű gyümölcsös: „polükarposz aloé” (122. s.); évelő, öröktermő: „epéetanosz” jelzővel illetett képként (128. s.), hol egyszerűen teleknek, „képosz”-nak (129. s.) ábrázolt alakban fordult elő: Verancsicsnál így olvasható, (talán) legelőször alkalmazva erre a tájegységre:

More sales lapidum ferro caeduntur in antris,
Fructibus Hesperidis nitet Alcinosum.

Vagyis:

Csákánnyal fejtnek sót a sziklák üregéből,
Fénylő Heszperisz ez, alkinooszi vidék.
(Verancsics Antal: *Erdélyről – De Transilvania*)

Christianus Schesaeusnál viszont nem változik lényegében az értelme, csupán a kép alakja módosul „Erdeliae-Transilvania” költői ábrázolásában:

Hanc vocat idcirco Chrysomelon (sic!) barbarus hostis,
Verius Alcinoi (me iudice) dixeris hortum ...

Azaz:

Így Erdély ellenfeleinek nyelvén „aranyalma”,
Bárha találóból névnek tűnik az „Alkinoosz-kert” ...
(*Pannónia romjai – Ruinae Pannonicae*, I. k., 314–315. s.)

Liszi János (?–1578) az országgyűlésben ugyan magyarul beszélő kancellárként volt ismeretes, de mind Miksa császár koronázásáról szóló *Commentariolus* (*Rövid napló*, 1568) című munkáját, mind *Adnotationes* (*Lapszél-jegyzetek*, 1568) című, Bonfini művéhez fűzött észrevételeit, valamint Ransanus munkájáról szóló versét latinul írta. A kancellár-főpap nevét sokan onnan ismerik, hogy Zsámboky János neki ajánlotta egyik legértékesebb régi könyvünket, *Janus Pannonius összegyűjtött verseit* (*Jani Pannoni, quae uspiam reperiri potuerunt, omnia opera*, Bécs, 1569). Pesti Mizsér Gábor Aiszóposz meséinek átdolgozásai, Újtestamentum-fordítása és a *Nomenclatura sex linguarum* című szótára bizonyára ismertek voltak Gyulafehérvár humanista körében, hiszen az 1540-es évek elején még Izabella szolgálatában állt neves erasmistánk. Az is valószínűsíthető (budai és bécsi évei alapján), hogy Janus Pannonius szellemi örökségét ápolta ő is. Viszont a 40-es évek elején nyoma veszett; Adrianus Wolphardus – aki az újplatonista körök legjelentősebb humanista költőjeként ismeretes – 1544-ben szintén eltávozott az élők sorából. Horváth János ugyan azt írja róla, hogy mint evangélikus pap halt meg 1545-ben,⁷ de ez nem eléggé meggyőző állítás, mert az ekkor már diplomata-főpapi tisztséget viselő Verancsics Antal sírverse az alábbiakat írja Adrianus Wolphardusról:

Ebben a sírban Adorján holttetemének a hamva,
Aki az élet igaz ösvényére talált;
Akit az ősi atyák hite, a fejedelmi igazság
És az isteni ész hírbeli rangra emelt;
Aki hazájáért fáradt, az igazra vigyázott;
Égi ígét szeretett, s így lett mind nemesebb...

⁷ HORVÁTH, *i. m.*, 208.

Ez ellentmond Horváth János állításának.

Ugyancsak a 40-es években állt át Liszti János és Verancsics Antal Izabella szolgálatából Ferdinánd szolgálatába, s így az udvar szinte kizárólagosan protestáns szellemű lett. Amint említettük, Csáky Mihály (versíró kancellár) minden eszközzel, Kálmáncsehi Sánta Márton (egykori kanonok, iskolaigazgató) és Batthyány Orbán (Izabella szolgálatában álló nemesember) protestáns zsoltárokkal és személyes példájukkal táplálták a reformáció szellemét. Hatásukra az új nemzedék tagjai: Vetési János, a későbbi váradi kálvinista kör humanista versírója; Gyalui Torda Zsigmond (1515?–1569) költő, Euripidész *Oresztészének* (latinra) fordítója és Galeotto (Mátyás királyról szóló) anekdota-gyűjteményének kiadója – akárcsak kortársuk, Dávid Ferenc (1520–1579) – rövidesen már a reformációt szolgálták írásaikkal. Az egykori Melanchthon-tanítvány, Gyalui Torda Zsigmond, aki később a Felvidékre került, inkább az átmenetszerű humanista költészetet képviseli, hiszen a szentek kultuszára vonatkozó hitviták szelleme nem jellemzi az ő költészetét. Hitsorsosaitól eltérően egy hosszabb himnusz író (szapphói szakaszokban) Keresztelő Szent Jánosról a szent halhatatlan érdemeit méltatva:

Krisztus országát alapoztad újra,
Azt az országot, mely a korban áll majd,
Nem szab életkort neki a Nap, a Hold
Hosszu futása.

(*In divum Joannem hymnus*)

Anélkül, hogy tagadnánk a vallási erővonalak eléggé látható kirajzolódását (amelyek Vetési János vagy még inkább Dávid Ferenc verseiben igen meghatározó jellegűek), a kor írásai szinte kivétel nélkül politikai indíttatásúak. Például Csáky Mihály – aki főként protestáns mecénás – alkalmi versíróként így dicséri a katolikus Izabella vallásos érényeit és női jellemét:

Nem volt soha kitűnőbb jelleme női nemének,
Mint Izabella, akin fénylik az égi erény.
Jánosnak fejedelmi családból trónörököszt szült,
Kinek uralma alatt a magyar útja nyugodt.

(*Izabella királyné sírfelirata*)

De Izabella feltétlen híve az ugyancsak protestáns Batthyány Orbán is, aki egyházi énekszerzőként ismert (s akit annyira gyűlölt Martinuzzi, hogy a holttestét szemétdombra vettette, miután Izabella illő végtisztességben részesítette). Martinuzzi jellemében erősebben megnyilvánult a hitújítás elleni magatartás, de ez sem volt független a főpap Habsburgokhoz fűződő politikai célkitűzéseitől. Martinuzzi Fráter György neve nem sok korabeli írott munkával állott kapcsolatban: a Váradi regestrom (*Ritus explorandae veritatis*, 1550) mellett egy enigmatikus emblémavers fűződik a nevéhez, amelyben egy névtelen szerző igyekszik a barát nemesi címerének jelképes értelmét megfejteni:

Ritka érdemei révén nyerte a nemesi címet
 S címet György főpásztor, a horvátság ivadéka:
 Mint emez egyszarvúnak e holló hordja az ételt,
 Igyekezett ő is szolgálni Szapolyai Jánost,
 Ezt ítélve a hírnévnél is előbbrevalónak.
 (Szamosújvári vers Fráter György címeréről)

Amikor 1551-ben Bécs gyilkos parancsát Castaldo emberei végrehajják, Martinuzzi tragikus személye egyből irodalmunk egyik legközpontibb alakjává válik. Tinódi elítéli a „gyámoltalan Barátot”, akinek „mint víz teknőben, állhatatlan módja” volt (*Fráter Györgynek szörnyű haláláról*). Heltai Gáspár is álnoksággal vádolja Fráter Györgyöt. Christianus Schesaeus, a szászok Janus Pannoniusa, sokkalta megértőbb mindkettőjük-nél. Ez egyrészt abból látszik, hogy Martinuzzi gyilkosait nem csak olyan katonáknak ábrázolja, akik szadista hullagyalázók és hullarablók, de ami ennél is lényegesebb, azonnal értesítik Ferdinánd királyt a bíboros meggyilkolásáról, mintha az türelmetlenül várná a gyilkosság hírért:

Mintha a rettenetes zivatar sodrába kerülne,
 Tör be az ifjúhad, és zúdulva csörömpöl a fegyver.
 Majd félelmetes arccal törnek rá a Barátra:
 Karddal szúrják át, lelökik, döfködve a keblét,
 Épp mialatt szerencsétlen pap csendbe misézett...
 Csonkán forgatták alvadt vérében a holtat,
 S karddal töltötték ki haragjuk a csonka halottan.
 Tréfából a levágott testrészekre tapostak,
 És nagy örömmel hordta a lábuk a széttaposott vért.
 Majd puha párnákat vágott fel a késük; a toll közt
 Mind csak azért kutatott, hogy rejtett kincsre találjon...
 Jobb füle kagylóját iszonyú karddal leütötték,
 És a fülét elküldték rögtön a bécsi királynak...

(Christianus Schesaeus, *Pannónia romjai*,
 II. k., 670–674; 678–683; 688–689. s.)

Igyekszik felkelteni az olvasó részvétét mint áldozat iránt, de elmarasztaló ítéletet is mond a politikus főpapról hatalomvágya, vagyonszerzése és hamis esküje miatt. A kortársak közül Verancsics Antal (*De Georgii Utessenii, Fratris appellati vita et rebus commentarius*) és Forgách Ferenc (*De statu reipublicae Hungaricae commentarii*) munkájából ismerhetjük meg tárgyilagosan a tragikus életű bíboros-vajda bukásának okait. Az utókor sokféleképpen értelmezte, magyarázta Erdély első nagy államférfijának életét, amint az Kemény Zsigmond (*Izabella királyné és a remete*), Jókai Mór (*Fráter György*) és Arany János (*Török Bálint*) műveiből, valamint a későbbi ábrázolásokból kitűnik. Martinuzzi meggyilkolása felmérhetetlen károkat okozott nem csak a katolikus szellemi

életnek, hanem egész Erdélynek, amelynek magára maradása ezáltal véglegesnek és nyilvánvalónak látszott a kortársak szemében. A kormányzói, kincstartói, bíborosi és királyi gyámsági rangra emelt Barát tárgyalásait a hitviták kora váltotta fel. Az 1538-as katolikus–protestáns hitviták ideje már a múlté, annyira megcsappant a katolikusok száma és befolyása a közéletre. Székely Ferenc költő-vikárius, aki Dávid Ferenc jötevőjeként ismert, és mégis különös játékként a sorsnak „katolikus fanatizmusának áldozataként” él történeti tudatunkban, még életben volt Martinuzzi halálakor, de rövidesen követte Gosztonyit és a Barátot a zűrzavaros idők tragikus főpapjaként (mivel császárpárti politikai feladatokat vállalt). János Zsigmond udvarában már csak egyetlen katolikus író maradt: a kiváló történetíró, az egykori névleges váradi püspökből lett fejedelmi tanácsos Forgách Ferenc (1530?–1577), aki később Báthori István főkancellárja lesz. Az 1566-os, 68-as és 71-es gyulafehérvári hitviták, amelyeket az unitáriusok vívtak részben a reformátusok ellen, részben saját Szentháromság-tagadó elveik megszilárdítása végett, magát János Zsigmondot is Dávid Ferenc oldalára állították. Így a fejedelem 1567-ben Dávid rendelkezésére bocsátotta a gyulafehérvári nyomdát, ahol a *Rövid magyarázat*; a *Rövid útmutatás*; a *gyulafehérvári hitvita rövid elbeszélése* (az utóbbi latin nyelvű) munkáit és egyéb hitvitázó írásait közzétette. Dávid győzelme oly általános volt, hogy véglegesnek tűnt a korabeli Erdélyben. Az 1568-as tordai országgyűlés talán éppen ezért is tehetett egy határozott lépést a vallási türelem felé, de nem szüntette meg még a protestáns felekezetek közötti hitvitákat sem. Ez különösen elkésérti Christianus Schesaeust, aki előzetesen egy szép ódával köszöntötte a reformátorként fellépő Dávidot, de most először érzi meg költőként, hogy a vég nélküli hitviták belső háborúkként gyengítik az ellenséges hadaktól körülvevett Erdélyt, amelynek szenvedő népét üllőre lapult kézhez (manus imposita incudi) hasonlítja. A társadalom lelki és testi békességére egyaránt szüksége van az országnak, ha fenn akar maradni:

Csak hadd bírja a fekete-tengeri tájat az ozmán,
S a bugyogós teuton harcoljon a Rajna vidékén.
Mert úgy várakozunk a hadak borzalmi közben,
Mint üllőre lapult kéz, melyre a sors kalapácsa
Nagy súllyal nehezül, s szétzúzza hatalmas ütése.

(Christianus Schesaeus, *Pannónia romjai*, IV. k., 715–719. s.)

Az ugyancsak epikus vérmérsékletű, unitárius hitre tért Heltai Gáspár (1510?–1574) szerint is megszívlelendőbb a türelmes hangvétel:

Így hát bölcsőbb volt mellőzni a szörnyű vitázást,
S távol tartani a kéz túl heves mozdulatát,
Mintsem békédet harapós könyvekre fecsérelt,
Míg a harag keserűn büszke babért követel.

(Heltai Gáspár, *A második gyulafehérvári hitvita*
tisztos olvasójához)

A hitviták azonban nem szűnnek, különösen éles disputát váltanak ki Császámai Istvánnak Szentháromság-gúnyoló versei, amelyek *Az Egy Istennek, Atyának, Fiúnak és Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről* (*De falsa et vera Unius Dei, Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione*) című, gyűjteményes munkában jelentek meg. Ez a gúnyképekkel illusztrált Szentháromság-tagadó verssorozat, ahol – többek között – háromfejű Janus istennek ábrázolták a Szentháromságot, igen heves vitára ingerelte Melius Juhász Pétert, amint azt *A Krisztus Jézusnak panaszolkodása* című (165 szakasznyi) verses disputája bizonyítja az *Igaz Szentírásból kisedett énekben*:

Ezönképpen mostan servetiánusok énvelem cselekednök,
A Szentháromságot mondják ők bálvánna, háromfejű Janénak,
Semmi eretnekök ilyen káromlással engöm rútultanak,
Azmint Blandfranciskók engöm szidalmaznak és szörnyen káromolnak.
(i. m., 201–204. s.)

A szarkasztikus Blandfranciskó gúnynev Blandrata György és Dávid Ferenc egy töről fakadt Szentháromság-ellenes egyházi közösségét és vallási nézetét akarja neveltségessé tenni. A hitvitákat tehát a tordai országgyűlésnek sem sikerült leállítania. De nem csak a lelkekben dúlt a türelmetlen háború, a társadalom testében is forrongott az önpusztító ellentét, amint a nemrég vérbe fojtott, 1562-es székely lázadás és annak hamu alatti parazsa bizonyítja. Christianus Schesaeus, aki jóindulatú tárgyilagossággal ábrázolja az eseményeket, így örökíti meg a felkelés kezdetét, indító okait:

Felkeltek a király ellen, hogy visszaszerezzék
Fegyveresen régvolt jogukat, s ami sírba került már:
Ősi szabadságuk, mert súlyos adókkal, erősen
Sújtó cenussal, túlzott fejedelmi szigorral,
S egyes főurak oltatlan pénzvágya nyomán kelt
Tébbollyal nyomták el, a szolgák jármánál is
Fullasztóbb rabigával megnyomorítva a népet.
(*Pannónia romjai*, VII. k., 545–551. s.)

A Portának fizetett adó és az állandó török és német elleni hadakozás megnehezítette a gyalogosok rendjébe tartozó közszékelység helyzetét: egyrészt meghosszabbította a hadi szolgálatukat, másrészt adófizetésre kötelezte őket. A kettős terhet viselő gyalogos székelység azt szerette volna kivívni, hogy a primorok és a lófők mintájára adómentességet élvezzen, és hogy részt vehessen az esküdtszékek bírói döntésében. S mivel ezeket nem tudták békésen elérni, úgy küzdöttek eljobbágyosodásuk ellen, hogy János Zsigmond Ferdinándtól elszenvedett hadadi veresége és Balassa Menyhárt Habsburgokhoz való átpártolása után országos felkelésbe kezdtek. Schesaeus, aki az 1562-es lázadás kezdeti sikereivel és későbbi tragikus hősiességével egyaránt együtt érzett, nagy meggyőző erővel ábrázolta ezt a kevésbé ismert történeti eseményt:

Megválasztva a percet, amelyben az alkalom eljött:
 Hogy odakint a török dúlt, felkelt a sokadalmuk,
 Késlekedés nélkül fut a fegyver után valamennyi,
 Hogy külön is bátran tóduljon az öreg, az ifjú...
 Méltók arra – amint mondják –, hogy mostoha sorsuk
 Részvétellel kísérje a szász nemzet, mely a bátor
 Hunok módján kényszerül egykor védni hatalmát...
 S kérdik a szászok, hogy ki a székely had vezetője,
 Aki vezényel, s hadiparancsokat adhat a harcban.
 Azt mondják, Isten vezetése alatt hadakoznak,
 Akinek intelmére akarják visszaszerezni
 Törvényes jogukat, vagy tisztességgel elesni...

(i. m., VII. k., 552–555; 572–574; 578–582. s.)

Amíg a szászok a szebeni szenátus felkelésre vonatkozó döntésére várnak, a székelyek még hevesebben folytatják a felkelést:

Összeverődött fegyveresen, ki tehette: gyerekként
 Bottal, vagy lomhább, lihegő járású öregként
 Önként, régi szokása szerint sietett a csatába.
 Már elhagyta Segesvárt és a kézdi mezőket
 A seregük, s a Küküllő közeli partjait érte.
 Majd tábort vertek, hogy Ebesfalvára betörték,
 Ahol látszik az Apafi György gazdag kúriája
 Ékesen a műgondtól s drága alakzatú díszből.
 S Bonyha felé mennek, majd Vásárhely közelébe,
 Mert egyesülni akarnak sok társukkal, akiknek
 Áradatát a Maros-völgy hozza a régeni tájról,
 Hol jól terem a szőlő; tiszta, napos levegő van,
 És nem sorvad a test gyakran gyötrő nyavalyákban.
 Ám mielőtt egyesítnék szétvált hadaikat, gyors
 Hír jött, hogy Mayláth⁸ ellenséges csapatokkal
 Földjeiket megszállta, egész gabonájukat is már
 Elvétette, s a házaikat felgyújtva, kegyetlen
 Módon bánnak az otthoni gyermekes asszonyaikkal,
 Mintha velük a világot is elpusztítani akarnák.
 Erre lovasságuk részben változtat irányán...

(i. m., 595–614. s.)

⁸ Mayláth Gábor erdélyi főnemes, aki János Zsigmond hadait vezette az 1562-es székely lázadás ellen. Mayláth István erdélyi vajda fia.

A székelyek szabadságjogukért indított felkelését – a történelemnek megfelelően – Schesaeus szerint is legyőzték János Zsigmond katonái. A győzelmet azonban egyrészt ravasz taktikázással, hazug ígéretekkel érték el a fejedelem emberei (főként Mayláth Gábor fővezér és Csáky Mihály fejedelmi tanácsos és kancellár, a fejedelem egykori nevelője), másrészt – hitszegő módon – sem a fejedelem, sem udvara nem tartotta be ígétét, és kegyetlen bosszút állt a már fegyvertelen felkelőkön, különösen Nagy Györgyön, a felkelés vezetőjén, akinek kinszenvedése a Dózsaét is felülmúlta:

Testét felsebesítve tüzes harapóval, a bosszút-
Álló hóhér, izzó vaskoronát helyezett fel
Gúnyos erőszakként a fejére; kezébe jogart tett.
Végre kivitték három társa között a hegyekbe,
S egy hágó magas ösvényén elnyerte szokásos
Végét, ami a bűnért méltán sújtja a vétkest...
(i. m., 741–746. s.)

A költő ugyan szó szerint azt a kifejezést használja: „pro crimine dignas / Quo consueverunt scelerati expendere poenas”, vagyis „amivel bűnért méltó büntetéssel szokták sújtani a vétkeket.” A „dignas poenas” inkább a fennálló jogi normák szerint indokolt, kielégítő, mintsem erkölcsileg lenne megérdemelt, hiszen a költő naturalista részletességgel ábrázolja mind azt a valóságos szadista kivégzést, amelyben a székely vezetőknek részük van, mind azt a cinizmust, ahogyan megbüntetik a székelységet; megalázzák főképp a székely nemzet alsóbb rétegeit. Schesaeus Aiszkhülosz *Perzsák* című tragédiája óta ismert, meggyőző írói módszerrel él, amikor Mayláth Gábor fővezérrel, János Zsigmond emberével – vagyis a székelyek ellenségével – mondatja el a felkelőkre vonatkozó véleményét:

Nem hittem, hogy a székelyek ennyire bátrak, erősek,
És ily jártasak is lennének a hadviselésben.
Esküszöm – és nem hamisan! – ők valamennyien a Mars
Hős ivadékai, örök erényre is érdemesültek;
Ha igaz erkölcsbíró méri fel a haditettük,
A vezetőt s a derék katonát mind tiszteli köztük.
(i. m., 667–672. s.)

Schesaeus nem csak elítéli János Zsigmond önkényes bosszúját, de igyekszik reményt is önteni a legyőzött és megalázott székelységbe, amikor így ír az elbukott felkelés megalázó jelképéről, mementójáról, Székelytámad váráról:

Rossz emlékezetű vár neve, amely ma is őrzi
 A székely vereséget: Székelytámad⁹ e helység.
 Így a remény s ima által nyerhet erőt a legyőzött,
 Hogy majd isteni kéz szab módot, véget a küzdő
 Bajba jutott székely nyomorának: mindeneket lát
 S véd is az Isten, ki akadályt tesz a zsarnok elé is,
 Ereje újrateremti, mi volt, vagy a bajt kijavítja.
 (i. m., 765–771. s.)

Akárcsak a *Sztauromakhiának*, így a *Pannónia romjainak* is sok mellékeseményszerű gyulafehérvári vonatkozása és ellentmondásos főszereplője van, mert János Zsigmond nem igazi főhőse ennek a hőskölteménynek. A Dózsát heroizáló Sommerus János – aki vagy nem ismerte kellőképpen a székelység jogfosztott helyzetét, vagy Dávid és Blandrata hatására tudatosan elhallgatta – sokkalta egyértelműbb jambelégus sírfeliratban méltatta a (II. Jánosnak is nevezett) fejedelmet:

János Zsigmond hamvai vannak e sírba bezárva:
 Az élő lelkiismeret...
 Hogyha legyőzött népre kiterjedt harcos uralma,
 S haddal növelte a határt;
 Vagy ha kiváló bíróként a dicséreték érték,
 S méltányosan bíraskodott:
 Egyetlen hírnévvel tünt ki derék fejedelmünk,
 Értvén a legfőbb dolgokat...
 (*Epitaphium Joannis secundi*)

Hogy a halottnak kijáró kegyelet vagy (a költőre különben nem jellemző) vallási elfogultság sugallta a verset – talány marad számomra. Dávid Ferenc enigmatikus címerverse, amelyet nyilván János Zsigmond reformációhoz való térése ihletett, ugyancsak Magyarország egyetlen jogos uralkodójának és oltalmazójának nevezi II. János királyt (*Hexastichon in arma Joannis secundi regis Hungariae* című epigramma). A Szapolyai-család másfél emberöltőnyi uralma (1526–71) alatt zajlott le a legtöbb hitvita; ennek a szellemi műfajnak Báthori István mérsékletet célzó rendelete sem tudott véget vetni. Az új protestáns felekezeteken belül még sem az új teológia, sem a rendi tagozódás rendszerre nem alakult ki vagy legalábbis nem szilárdult meg. A Báthori-korszak első szakaszának (1571–1586) legemlékezetesebb tragikus kimenetelű hitvitája Dávid Ferenc és Blandrata György között zajlott le Jézus imádásáról. Báthori Kristóf Dávid Ferencet Déva várába záratta, mivel a Szentháromság-tagadó reformátor azt hirdette, hogy Krisz-

⁹ Székelytámad volt a gúnyneve az udvarhelyi Ferenc-rendi kolostorból épített várnak, amely oklevelekben is előfordul, eltérően az ugyancsak ominózus nevű, háromszéki Várhegyre épített Székelybánya erődítménytől. Az előbbit Pekry Lőrinc kuruc fővezér romboltatta le, az utóbbit még a lécfalvi országgyűlés eredménytelen határozata előtt bontották le.

tust (ember volta miatt) nem illeti meg az imádás. Mintegy félévi várfogsága alatt írta legszenvedélyesebb verseit latin nyelven, ahol hitbeli meggyőződésére hivatkozik, elitélve elfoglalt vádlóit és bírát:

Csak igazat szóltam, s a hazug misztériumoknak
Ellene voltam: e „bűn” hozta reám bajomat.
Éppen ezért lett börtöni éj a jutalmam, ezen majd
Ámul a kései kor, hogyha igaz hite lesz...
(Dávid Ferenc, *Ezt írta fogságában*)

Mint reneszánsz műveltségű ember történeti változásban vizsgálja az ember valláserkölcsei érzékét:

Mostan igaz hitnek ama tévelyedéseket értjük,
Mik rabul ejtik, amit józan eszünk szava mond.
(i. m., II.)

Érdekes, hogy erre a rendkívül hatásos és az etika történetében mérőöldkönek számító megállapításra nem figyeltek fel életírói. Pedig ez a reneszánsz nagy gondolkodói mellé állítja Dávidot: Francis Bacon és Shakespeare mellé. Mert ahogy az előbbi az emberi jellem fejlődését, az utóbbi az esztétikai tudat alakulását a történeti változások függvényeként értelmezte: a racionalista reformátor ugyanezt a történeti alapelvet igyekezett érvényesíteni az erkölcsi igazságok magyarázatában. Meglepő, hogy ugyanakkor történik mindez a tragikus reformátorral, amikor Báthori István Fehérvárt és Krakkóban székelő erdélyi kancelláriáiban számos olyan kiváló főtisztviselő dolgozott, amelyet nemigen ismertek a magyar uralkodói udvarok. A rátermettség és a műveltség döntött a kiválasztás kérdésében, ami nem csak minőségi fejlődést, de felekezeti egyensúlyt is eredményezett. A Krakkóban működő erdélyi kancellária élén a lutheránus Berzeviczy Márton állt; helyettese, Abafáji Gyulai Pál királyi titkár, unitárius volt. A Gyulafehérvárt működő erdélyi kancellária élén előbb a katolikus Forgách Ferenc történetíró állt, majd Kovácsóczy Farkas humanista író és szónok követte, aki a reformátusokhoz érezte magát a legközelebb. Ebben a viszonylagos egyensúlyban Hunyadi Ferenc (15. sz. közepe–1600), a Báthoriak háziorvosa tekinthető a legszámottevőbb latin költőnek. *Trója megszállása és veszedelme* című krónikás énekénél sokkalta jelentősebb az *In laudes serenissimi atque potentissimi Stephani regis ac principis* című panegirisze, amellyel az udvari manierizmus és újszoicizmus úttörőjének bizonyult. Szójátékokban és díszítőelemekben bővelkedő dicsőítő versében – amely a Báthori István tiszteletére írt *Viridarium poetarum* (*Költők virágoskertje*, Velence, 1583) című antológiában jelent meg olasz, magyar és lengyel költők versei között – a fiatal Báthori Istvánt a herkulesi válaszüton ábrázolja a hívó Virtus (Erény) és a csábító Voluptas (Gyönyör) előtt:

Míg töprengve az életen, és nem tudva bajokról
 Gyötri a lelkét, szembeszegezve a lándzsa hegyével,
 Íme az ifjú látja, amint más-más utakon jön
 Mind közelebb a két istennő: súlytalan egyik,
 Férfitekintetű majdnem a másik, felfele fésült
 Hajzata kurta, beszéde magasztos: a Virtus ez; annak
 Neve Voluptás, csintalan, annyira kellemes...

(Hunyadi Ferenc, *Virtus és Voluptas a fiatal Báthori István életútján*)

A panegirikus hőskölteménynek (amely négy főrészből áll: *Invocatio*, Előhang; *Stephanu genetlia*, István születése; *Stephanu paedia*, István tanulóiévei; *Stephanu basilia*, István királysága) ez a pár sor vezeti be a harmadik s egyben leglényegesebb fejezetét, az úgynevezett herkulesi választat, amelyben a Virtus és Voluptas vív küzdelmet a még életútja előtt álló Báthori István lelkéért. A manierista költészetnek az emblémavers (címerfejtő vers) mellett az ilyen certamen (vetélkedő vers) műfaja alkotja a legfőbb területét. Ez a görög mitológiából való motívum – amely Silius Italicus (26–101) *Punica* című hőskölteménye nyomán nyert polgárjogot a világirodalomban – Janus Pannonius Renatus-panegirisze (149–155. s.) alapján honosodott meg a mi irodalmunkban, de csak csírájában. A választút azonban nálunk csak Hunyadi Ferenc manierista dicsőítő hőskölteményében terjed ki először egy fejezetet kitevő művészi képmásra. Akár egy certamenben vagy egy morálításban, felvonulnak az ifjú Báthori István szeme előtt Virtus összes allegorikus kísérői: balján a szűzi Szemérem (casta Puditia); a jóban való konok Állhatatosság (tenax Constantia recti), amely az újsztoicizmus legfőbb erkölcsi kategóriája; a tisztesen ősz Hűség (cana Fides); a Becsület (Honos); a tartós Dicsőség (Gloria viva) – jobbján viszont az Igazság (Justitia); a Kegyesség (Pietas); az ingadozást nem ismerő Mérséklet (nescia labi Temperies); a tiszta Okosság (index Prudentia) és végül a Tisztesség (Pudor). Ezzel a fenséges hangulatot keltő felvonulással szemben, amely a tragikus színpadok pátoszára emlékeztet bennünket, van egy sokkalta alantasabb mozzanata is ennek a választútnak: Voluptasnak és kíséretének megjelenítése, de a szerző így is kellemesen csábító külsőben jeleníti meg negatív hősnőjét. A kíséretében lévő allegorikus női alakok többnyire kiábrándítóak, így: a Gerjedelem (Libido); az Álom kéje (Luxuries Somni); a ledér Bacchus (amasius Evan); a Harag (Ira); a képmutató Féltékenység (personata Simultas); a csömörletes részeg Mámor (Ebrietas mero faetens); az ostoba Vágyakozás (bruta Cupido); az epekedő Kábultság (Torpor putris); a szarvas Góg (cornuta Superbia); a törvénytelen Versengés (exlex Ambitio); a buja Látásmód (Visus salax) és a parázna Tapintás (Tactus adulter). És ezek ellenére Voluptas csábító, kellemes testiségével áll az életutat választó, még ifjú Báthori István elé. Az egyszerű puritán voltában ábrázolt Virtussal szemben Voluptas valósággal tündököl, mintha minden formai virtuozitását ide összpontosítaná a díszítő elemek használatában különben oly jártas manierista Hunyadi Ferenc:

S leheveredve henyén a gömbölyű mellű Voluptás,
 Telt mellét kitakarja, lebontott vénuszi hajjal
 Illatot áraszt, s hatyúfehér szép ágyra feküdve,
 Pár szál rózsát tűz aranyos, dús fürtjei közé;
 Hívja kacsintva buján csókokra, ezernyi fogással.
 Csábítgatja enyelgésekkel, vágyakozással,
 És ezer óhajtás nyilazása eléri az Űrmöt.

Akik jártasak régi elbeszélő irodalmunkban, itt esetleg Heltai Gáspár Ponciánus históriájának egy-egy hasonló (testi szerelemre vonatkozó) részletére vagy még inkább az *Eurialus és Lucretia* szerzőjének (feltehetőleg Balassi Bálintnak) a módszerére gondolhatnak, amely a nagyobb tanulság reményében szemlélteti a testi szerelem „képét, ábrázatját”. Ezt el is fogadhatnánk kizárólagos érvként, ha nem ismernénk a manierizmus által meghonosított ürügyes erotikát, amely egyrészt a reneszánsz humanista testiségének aszketikus elvi visszaszorításából, másrészt a barokk irányába elmozdult költészet humanista gyakorlatából, hedonizmusából adódott. Ezzel válik érthetővé Virtus alakjának oly aszketikusan mostoha és Voluptasnak oly buján kellemes ábrázolása, ami akarva-akaratlanul kölcsönösen és külön-külön is kiemeli mindkettejük szélsőséges testi és lelki ellentétes voltát. Hunyadi Ferenc, aki az első igazi manierista költő volt Erdélyben, először terjesztette ki egy mű, illetve egy fejezet egészére a herkulesi válaszcút ábrázolását. Hagyományteremtőnek bizonyult, amint Petki János (1572–1615) *A Virtusnak és Voluptásnak egymással való vetekedések*, valamint Pápai Borsáti Ferenc (1620?–1656) *Rákóczi Zsigmond átváltozása* című poémája bizonyítja. Petki János magyar nyelvű morálizáló munkájának csak sztoikus szellemű bevezetése és summázása latin nyelvű, ahol így medítál az igazi nemességről:

Így nem a nemzetség, sem a vér, sem a néma szoborhad,
 Sem az arany bősége az, ami avatna nemessé:
 Virtusa, virtusa tette, hogy az volt Herkules és a
 Hektór jelleme, s ettől lett nemes az, akinek nagy
 Hírneve a sohasem múló Iliász adománya.

(*Sola ergo Virtus nobilitat, Tehát egyedül a Virtus nemesít*)

Ha Petki János Báthori Gábor kicsapongással párosult zsarnoksága ellen szólt, Pápai Borsáti eposza a puritánus Rákóczi Zsigmond megdicsőülését fogja ábrázolni pompázatos barokk stílusban, különösen a latin változatában. A három munka folytonosságára, illetve egybevetésére vonatkozólag azonban még adósok irodalomtörténészeink. Egyelőre meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy közös eszmei forrásuk az újsztoicizmusból ered, és hogy a herkulesi motívumok elbeszélő módja miatt, vagyis műfajilag, feltehetőleg Hunyadihoz, vagy még inkább Silius Italicushoz vezethetők vissza. Stílusuk a humanizmus pogány elemeitől fejlődik a keresztényebb hitvilág képrendszere felé. Hunyadi Ferenc költői nyelve mind mitológiai ékítmények – mint a szójátékok csillogta-

tása –, mind a zeneiség tekintetében a manierizmus és az udvari pompa szellemének megfelelően alakul. Különösen abban a szinte lefordíthatatlan refrénben csúcsosodik a szójátéka, amelyet a létfonalat sodró párkákhoz intéz: „Currite felices felicia litia fusi!” (Boldog párkák, fonjátok fonalat szaporábban!)

Hunyadi Ferenc a Báthori-család legbizalmasabb diplomáciai küldetésében járt el több ízben, még VIII. Kelemen pápa is személyes levelezésben állt vele. István király, akit halála után *Piis manibus* (A kegyes alvilági szellemeknek) című versciklusában istenített, még Endre öccse (a leendő bíboros) kíséretét is rábízta római útja során. A rendkívül művelt és sokoldalúan képzett Endre bíborosnak még Palestrina is külön zeneszámot szerzett, amelynek panegirikus szövege István király mellé állítja az ifjú Báthorit:

Szálljon az északi udvar elé ez a víg örömeinek,
S érje a boldog hír szerte a nép köreit.
Római bíbortól ragyog ifjabb Báthori válla
A Vatikántól nyert tisztes tóga miatt.
Gazdag hírneve volt már, ámde érdemei folytán
Most a királyi család általa lesz nemesebb.
Boldog lengyel föld – István és Endre miatt is –,
Szolgáljon sokat e két hős még tenedek!
István óv a le nem győzött lengyel haderőkkel,
Endre a fennkölt hit fényét küldi feléd.
Hogy aranyjogar illeti méltán Báthori Istvánt,
Andrásnak ugyanúgy jár bíbor köpönyeg.
(*Laetus hyperboream...*)

A Báthori-útinapló (*Ephemeron seu itinerarium Bathoreum*) című, verses útleírásával – akárcsak István királyról írt dicsversével – ugyancsak új műfajt honosított meg humanista költészetünkben. A megszemélyesített Róma így búcsúzik a távozó Endre bíborostól ebben a tragikus hangvételű, verses munkában:

Míg maga Róma anyánk sok tornyát csókra lehajtja,
S búcsúzkodva, szeméből szerte kiárad a bánat,
Így szól: Emlékszem még arra a boldog időre,
Melynek az én vezetésem alatt rakták le alapját;
Egy békés Ura volt mindenkinek, egyvallású királyok
Nagy bizton szolgálták még az arany nyugalmat,
Ám miután (jaj) a német pestis hitbeli vésze
Felforgatta a földet, s felbomlott a szövetség:
Északon ellenem is fordítja az összes erőket,
Átalszúrva, jaj, elgyötrött, fájó anyaszívem.

Az effajta vár- vagy városra vonatkozó megszemélyesítés (prosopopeia) egy emberöltővel később ugyancsak megtalálható a gyulafehérvári barokk árnyalatú lírában, így első sorban Háportoni Forró Pál Károlyi Zsuzsannáról szóló siratójában (*Prosopopeia Albae Juliae ad serenissimam electam reginam*), de hivatkozhatnánk itt a szerzőnek arra a versére is, amelyben a megszemélyesített váradai várral mondatja el Bethlen Gábor építő munkájáról szóló dicséretét (*Prosopopeia arcis Várad de finali sui aedificatione*). Hunyadi Ferencről, aki erdélyi latin nyelvű poétáink legjelentősebbjei közé tartozik, még ma sincs megfelelő irodalmi portrénk, hiszen még irodalmáraink is szinte kizárólagosan csak verses Trója-regénye (*Trója megszállása és veszedelme*, 1577) alapján ítélik meg irodalmi munkásságát, noha latin nyelvű költészetének jóval nagyobb a jelentősége, mivel a manierista irányzat egyik legjelentősebb úttörői közé emelte őt. Változatos hangvételű költő volt, aki nem csak a panegirikus költészet fenséges változatát, de a komikus költészet szatirikusan ironizáló válfaját is művelte, amint Szabó György megállapította Báthori Zsigmondról írt versei alapján.¹⁰ Már Szamosközy és Decsi Csímor levelezéséből is kitűnik, hogy Hunyadi igen jelentős (*excellens, nobilissimus, elegans*) költőnek tartották a 16. század utolsó negyedében.

A belső képződésű manierizmus másik gyulafehérvári költője Laskai Csókás Péter, latin nevén: Petrus Monedulus de Barovia (1550?–1587) volt. Az egyaránt tudós és fanatikus kálvinista költő szintén szerepelt egy Somlyai Báthori Istvánhoz írt latin epigrammával a *Viridarium poetarum* költői között:

Neked a Szmirna-szüllötte Homérosz verse kevés már,

Féltett Báthori-sarj, büszke királyok ura.

Szüntelenül nagy a hírneved, és diadalmas erényed

Emberi sorból már isteni rangra emelt.

(*Potentissimi Stephani regis Poloniae ac principis Transilvaniae*)

A protestáns képrombolás szelleméhez híven, kevésbé díszes stílusban írja, fogalmazza meg mind latin, mind görög verseit, így például Ecsedi Báthori Istvánhoz szóló alkaioszi ódáját:

Midőn dühödt szél rázza a tört hajót,

A tengerész is óvatosan vigyáz;

Fedélzetre száll szerényen,

S ingadó evezők közt ül le.

(*Ode ad magnificum d. Stephanum de Bathor*, XIV. szakasz)

Nem annyira a konvencionális stílusban, mint inkább a meditációs hajlamában és a versformák és a műfajok keverésében kell keresnünk manierista vonásait. Geszti Ferenc dévai várkapitányhoz szóló versében a középkori himnuszok rímes, jambikus formáját használja egy világi fogalom (a katonai erény) magasztalására, virtuóz módon rímelve:

¹⁰ Studia Universitatis Babeş-Bolyai S. Ph. F. 2, 1963, 67–73.

Te díszítéd Pannóniát;
 Az olasz föld is büszke rád;
 Harcos szerencsénk lovagját
 Teszed, s erényed csúcsra hág;
 Csapásod oroszánt levág;
 Gyötröd rabló török hadát,
 Megbosszulván e bús hazát,
 S a nép tőled nyer oktatást.

(*Ad magnificum dominum Franciscum Geszti*)

A kolozsvári jezsuiták ellen írt *Brevis elégiájában*, jóllehet igen elfogultan támadja a katolicizmus legfőbb intézményét, a pápaságot, felújítja a katolikus egyház talán legmagányosabb, legjellemzőbb műfaját, a litániát, amely eredetileg rituális imaszövegeket közvetített. Ifjabb Báthori István váradi kapitánynak (István király unokaöccsének) ilyen litániaszerű sorokat ajánlott:

Nemesi dús javakat hódítsz meg erényeid által,
 Mindez a hír a te díszed;
 Véded az ősök büszke nevét erényeid által,
 Mindez a hír a te díszed;
 Országod hős vágját hordod erényeid által,
 Mindez a hír a te díszed...

(*Ad magnificum dominum Stephanum Báthori de Somlyó juniorem*)

Laskai Csókás Pétert főként mint teológust, hittudóst és nyelvészt köszöntötték kortársai: Herceg János, Flechner Gáspár, Némethi János és Károlyi András. Ő az első olyan költő-prédikátor irodalmunkban, akit a – már a barokk felé mutató – gyűjtögető méh hasonlatával ábrázoltak, amint Flechner Gáspár körmondatos verse is bizonyítja:

Mint a serény méhecske repülget a tiszta időben,
 S tarka virágokról gyűjti az ennivalót,
 Hogy eledel híján ne gyötörje halálra az éhség,
 Majd ha fagyos szélről hullik a sárga levél,
 S messzire úzi a káros mérget a mézteli kastól,
 Hogy a fiókáknak életet adjon a méz:
 Laskai Péter is így szedi versebe a múzsacsapatnak,
 Amit a szent Helikon habjaiból kimerít...

(Caspar Flechner, *Ad Petrum Lascovium de Barovia auctorem libri Speculum exilii et indigentiae*, 1581)

Nem pusztán a manierista stílusra jellemző divat ez a gyűjtögető méhről mintázott eszményi ábrázolás, de egy tudós költő esetében találó is ez a párhuzam. Laskai Csókás

Péter valóban inkább humanista konvenciók, protestáns erkölcsi szentenciák, mintsem személyes érzések alapján írta verseit. De néha – így tömör sírversében – megcsillan költői tehetsége, még a költő nevét kitevő akrosztichonok által támasztott formai nehézségek közepette is (ami annyira jellemző a manierista költészetre):

Pannon Eras, Terrae Robur Victorque Salone;
Lassa Animae Surgunt, Corporis Acta Iacent.

Azaz:

Pannon, Erős Tölgy, Rongálatlan Voltál Szélviharokban;
Lelked Aléltan Száll, Csontjaid Alszanak Itt.

Mint református elsőpap Gyulafehérvárt fejezte be az életét. Laskait, aki egyaránt bejárta Erdély főbb városait és Európa nevezetesebb (svájci, olasz, francia, német) egyetemi központjait, Fehérvárhoz fűzték életének legtartósabb érzelmi szálai: itt volt diák és Ilosvai Benedek itteni esperes-költő támogatását élvezte. Talán még Gyulafehérvár magyar nevét is az ő tolla nyomán ismerték meg Európa-szerte Calepinus 1585-ös, lyoni tiznyelvű szótára és az 1590-es tizenegy nyelvű *Onomasticuma* alapján, ahol a „principum Transsylvaniae sedes, et habitatio perpetua” megállapítást és a Gyulafehérvár nevet fűzi az Alba Julia címszóhoz.

Bármennyire törekedtek a Báthoriak (István, Kristóf, Zsigmond és Endre fejedelmek) a felekezetek közti egyensúly megteremtésére, lehetetlen nem látnunk a reformátusok előretörését, túlsúlyát, még István király viszonylag békésebb uralkodása idején is. Ilosvai Benedek és Laskai Csókás Péter mellett a fővárosban működik az ő köréhez tartozó Károlyi András alkalmi verselő-prédikátor és Kassai Zsigmond Dávid (1556–1586), aki a gyulafehérvári gimnázium református igazgatója (moderatora) volt élete utolsó lusztumában, és főként *Consolatio* (*Vigasztalás*) című verseskötete folytán vált népszerű költővé. Kassai Zsigmond igen érzékenyen reagál a nemzeti sorcsapásokra (járványokra, polgárháborús veszteségekre) és egyes (főként főúri) családok tragikus eseményeire. Szemléletessége és költőisége folytán legmeghatóbb az a sírverse, amelyet Kovacsóczy Farkas Erzsébet nevű kislánya halálára írt:

Itten e kis sírhant mélyén Kovacsóczy leánya
Nyugszik, akit zsenén vitt el a szörnyű halál.
Vészes himlő fedte be sok hólyaggal a testét,
S gennyes foltjaival fedte egészen a bőrt.
Megfosztotta a csúnya betegség, zsenge korától,
Ezt a parányi leányt második éve után.
Így szárad ki a búza is egyszer; a rózsa is így hull,
S az első reggelen az illatozó lilium.
(*Epitaphium virgunculae Elisabethae Covasocii...*)

A kálvini reformáció természetesen Erdély belső fejlődésétől és külső kapcsolataitól függ elsősorban, de ezekhez igen hathatósan hozzájárult Kovacsóczy Farkas nagy mű-

veltségű kancellár is, akit a legtöbb mecénási szál a református prédikátorokhoz, tudósokhoz, főiskolásokhoz fűzött. Közvetve és közvetlenül ez is hozzájárult ahhoz, hogy Báthori Zsigmond, sőt Bocskai uralkodása idejére is biztosítva legyen a protestánsok szellemi utánpótlása. A jezsuita íróknak – a protestáns túlsúlyt ellensúlyozandó – korántsem volt ilyen következetes támogatója, különösen Báthori Zsigmond fejedelemsége idején. A személyes és felszínes csillogást, az élvezetet hajhászó fejedelem könnyen engedett a rendek jezsuitaellenes határozatának, mert igazán csak az olasz komédiásokat és az elősdi kalandorokat kedvelte (amint Szamosközy István feljegyzéseiből és Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regényéből is kitűnik).

A kiváló lírikust, Marosvásárhelyi Gergelyt (1562–1623) például két ízben is száműzte Erdélyből, pedig a 90-es években udvari gyóntatója volt. Marosvásárhelyi Gergely bujdosásai és zaklatottságai folytán ugyan kevés verset írt, de azok a korai barokk költészet drámailag tömör, lírailag telített és látomásos hatású értékei közé tartoznak.

A kereszten függő Krisztusról például ilyen lenyűgözően tud írni:

Hogy feltárl elöttem a sivár föld, feneketlen
Tenger, a legmagasabb tűzpiros égi vidék:
Őt látom, kinek oly sok sebből vérzik az arca,
Mennyei arca, mitől tornyok csúcsa derül;
Kinek is engedted meg, legdrágább Fejedelmünk,
Hogy kínozza vadul így süllyessenek el?!
A „vétséged”, szörnyű halálad s drága szülédnek
Jóságos szíve már megtört engemet is...
(*Dialogismus ad Christum in crucem pendentem*)

István király tetteinek – a művelt környezet miatt – nagy kisugárzása van a gyulafehérvári reneszánsz műveltségre. Így idézhetjük Christian Schesaeus Forgách Ferenc kancellárhoz intézett ajánlását (*Pannónia romjai megjelenésekor*), ahol Erdély népének harcát így jellemzi:

Elszánt szeretetében ontja győztes
Vérét krisztusi népek életéért,
Bátor odaadással és kitartón.
Pajzs híján Európa hagyta meg, hogy
Harcosként a török hadat szorítsa
Folyton vissza. Nehéz, keserves és vad
Jármot hord emiatt a bösz pogánytól.
Ha e bástya ledül, közelre juthat
A császár meg a német veszélyhez...
(*Ad magnificum vivum Franciscum Forgách
cancellarium et consiliarium supremum*)

A Báthori István támogatásával Wittenbergben, Páduában és Rómában tanuló Leonardus Uncius (1540?–1581) *Hét verseskönyv a magyarok dolgairól* (*Poematum libri septem de rebus Hungaricis*, 1584) című munkájában Gyulafehérvár egyik fontos eseményét és műemlékét – Hunyadi János temetését és sírját – igyekszik megörökíteni:

Aztán hozták hazafelé, hogy Gyulafehérvárt
Sírba tegyék testét, mit holtan levetett.
Aki ma szemléled Magyarország nyomorúságát,
Ne vonakodj hálás szívvel mondani ezt:
Hunyadi nyugszik e helyt, a hazának az atyja, az oszmán
Nagy félelme, kitől harcban félt a török.
Áldjon az ég, aki felszálltál teljes kegyelemből!
Áldjon az ég, aki fent nem halsz meg sohasem.
(Ladislau Posthumus¹¹)

A porosz Daniel Hermannról¹² (a *Stephaneis Moscovitica* hősköltemény szerzőjéről) és a *Viridarium poetarum* olasz költőiről (Aldus Manutiusról,¹³ Hippolito Zucconellóról¹⁴ és társaikról) épp csak említést tehetünk e helyen. Daniel Hermann „önmagát legyőző királyként” (rex seipsum vincens) dicsőíti az erényes Báthori Istvánt, akinek nem csak győztes csatáit, de még paripája halálát is igyekszik megörökíteni. Hippolito Zucconello, aki latin előszóval és egy olasz szonettel köszönti a „Giardino dei poeti” ünnepeltjét, a földkerekség legdicsőbb uralkodójának tartja Báthorit. Aldus Manutius (akinek családját már Thurzó Zsigmond könyvvásárlásai idejéből ismerjük) egyik legtömörebb, manierista ötletre épített latin epigrammája érdemesült arra leginkább, hogy idézzük:

Ó, nagy Báthori, hogyha nevedről szólni szeretnék,
Szellemem akadozik, s köznapivá sikerül.
Hogy hőstetteid ne kicsinyítsem, hallgatok inkább,
Égi lakók hírét hirdeti gyakran a csend.
(Battore magne...)

¹¹ Posthumusnak, vagyis Utószülöttnek azért hívták az 1440-ben született V. László magyar királyt, mert apjának, Albert királynak 1439-es halála után jött a világra.

¹² Porosz származású, latin nyelvű költő és lengyel királyi titkár volt (1529?–1601). Báthori István Rettenetes Iván cár feletti győzelméről írta panegirikus hőskölteményét, a *Muszkaföldi István-éneket* (*Stephaneis Moscovitica*, 1582).

¹³ Olasz humanista (1547–1597), velencei, bolognai, pisai és római iskolákban tanult retorikát. Majd Rómában tanított; Sallustius, Cicero műveit, Cosimo dei Medici életét és a toszkán nyelvet tanulmányozta tüzetesebben.

¹⁴ Velencei humanista költő, aki latin előszavában és olasz szonettjében már barokk stílusjelvényeket, kozmikus méretű képeket használ, a verőfényes nappal állítja párhuzamba Báthori Istvánt, aki szerinte úgy tűndököl kortársai között, mint a nap a többi égitestek között, idők és terek határain túl.

Végül Jacobinus János¹⁵ (1574–1603) *Múzsák kórusa* című ciklusát szeretném megemlíteni, amelyet a krónikás Kakas István lakodalmára írt, mintegy Zsigmond korának jellemzőjeként. Ezt a hervatagnak tűnő, udvari terméket meg sem említenénk, ha nem tartoznék bele abba a műfajvonulatba, amelyet Skaricza Máté kezdeményezett Károlyi Péter poétikája üdvözlésekor (*Chorus musarum* címen) és Almási Benjámin folytatott Rákóczi dicsőítésekor (*Votum musarum* ciklusában). De még Enyedi Sámuel *Praecepta morum* című tankölteményében és Pápai Borsáti Ferenc *Metamorphosis* című eposzában is hasonló szereposztásban folytatnak majd párbeszédet a szabad művészetek allegorikus személyei.

(Folytatjuk)

István Tóth

POÉSIE HUMANISTE DE LANGUE LATINE À GYULAFEHÉRVÁR (ALBA IULIA)

La ville de Gyulafehérvár, capitale spirituelle des Hongrois lors de l'épanouissement de la renaissance et de la réformation reste encore aujourd'hui peu étudiée par l'histoire littéraire hongroise et peu connue par les lecteurs ne comprenant pas le latin. Cela est vrai surtout pour la littérature humaniste qui, contrairement à ce qu'affirme l'*Encyclopédie de la littérature hongroise en Roumanie (Romániai magyar irodalmi lexikon)*, notamment que cette littérature commença à se développer sous le règne de Gábor Bethlen, elle apparut bien avant ; au cours du quatrième quart du XVe siècle et fut continuée par la suite sans interruption. En témoignent l'activité des collectivités d'auteurs réunis autour de László Geréb et Ferenc Várdy et celle de leurs héritiers spirituels. La situation qu'avait créée la défaite de Mohács et surtout l'assassinat de Giorgio Martinuzzi permettaient de plus en plus l'épanouissement de la réformation, aussi bien à la cour princière que dans les milieux de la scolarisation en pleine expansion. L'humanisme domestiqué (concilié à la réformation) et la littérature de la renaissance avaient comme but de suivre les pas de Janus Pannonius. Au-delà de l'activité philologique, Christianus Schesaeus, István Szamosközy et János Bocatius étaient les seuls à créer une poésie d'un ton personnel.

¹⁵ Jacobinus Bernhard szász humanista orvos fia, aki Kolozsvár jegyzője és Erdély kancellárja lett. Mint szemtanú számolt be Báthori Zsigmond havasalföldi harcairól (*Brevis enarratio*). Említett versét Kakas István kolozsvári diplomata és természettudós lakodalmára írta.

Toldy Ferencről ezúttal nem mint „irodalomtörténet-írásunk atyjáról”, nem is mint kritikusról vagy jeles tudományos-irodalmi intézményeink vezető tisztségviselőjéről s még csak nem is mint a dietetika professzoráról esik majd szó; e félelmetes munkabírású, polihisztor tudós lélegzetelállítóan széles skálájú tevékenységi köréből¹ csupán egyetlen területet emelek ki: a műfordítást, elsősorban annak elméleti kérdéseit érintő írásait. A sok száz kisebb-nagyobb mű közül, amelyet Toldy félévszázados pályafutása során írt, szám szerint nem sok foglalkozik ezzel a témával, s amint látni fogjuk, ez a néhány írás még csak nem is képvisel egységes álláspontot: a fordításelméleti nézetek változása szoros összefüggésben áll Toldy esztétikai-kritikai szemléletének alakulásával. A teljes tartalmi-formai hűség mellett kardoskodó, szenvedélyes hangú cikkei a Pyrker-pör során épp oly nagy visszhangot váltottak ki, mint tízegynéhány évvel később a műfordítás elveiről szóló előadása, amelyben már homlokegyenest más meggyőződésének ad hangot. Írásainak a korabeli irodalmi életben játszott fontos szerepe miatt Toldy Ferencet a magyar fordításelméleti gondolkodás egyik jelentős alakjának kell tekintenünk. A műfordítási tevékenységgel kapcsolatos gondolatait, változó, olykor vitatható elvei mindenképpen megérdemlik a behatóbb tanulmányozást.

Mielőtt azonban dolgozatom tárgyára rátérnék, egy megjegyzést kívánok tenni a már a címben is felbukkanó „fordításelmélet” terminus alkalmazásával kapcsolatban: bár létezik olyan nézet, amely szerint fordításelméletről csak a 20. század közepétől kezdődően beszélhetünk,² én mégis ennek a kifejezésnek a használata mellett döntöttem, mégpedig két okból. Először is úgy vélem, nem fogadható el az a kijelentés, miszerint a fordításról való gondolkodás évszázadokig csak spontán megfigyelésekből állt.³ Kétségtelen, hogy a 19. századi elméleti összegzésekre nem alkalmazhatóak a 20. századi tudományelméleti kritériumok, a maguk idejében azonban ezek elméletek voltak – ezek voltak az elméletek:⁴ megállapításokat, elveket foglaltak össze rendszerező, általánosító szándékkal,

¹ Greguss Ágost bibliográfiájában tizenkét témakörbe sorolja Toldy publikációit. Vö. GREGUSS Ágost, *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága. 1821–1871*, Pest, 1871.

² Vö. KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*, Bp., Scholastica, 1997, 19–21.

³ Uo., valamint KLAUDY Kinga, *Merre tart ma a fordítástudomány?*, Magyar Nyelv, 88(1992), 304–305.

⁴ A témával kapcsolatban megnyilatkozó korabeli szerzők maguk is többször élnek a „műfordítás elmélete” kifejezéssel, így például Toldy 1859-ben Kazinczy kapcsán (*Pillantás Kazinczy trói pályájára* = TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, II, Bp., 1888, 182). Vitathatatlan, hogy ezek a szövegek a fordításnak csak egy bizonyos, meghatározott területével, az esztétikai értékkel bíró szövegek fordításával foglalkoznak, s ilyen értelemben valóban nem tekinthetők a mai nyelvészeti megalapozottságú, „általános” fordításelméletek előzményének.

ugyanakkor mindvégig szorosan kötődtek a praxishoz, hiszen ezeket az elméleti értékeket többnyire az a szándék hívta életre, hogy fogódzót nyújtsanak a fordítási tevékenység mércéjét kereső, gyakorló fordítók számára. Másrészt a fordításelmélet kifejezés használata a magyar kritikátörténetben elfogadott a régebbi korok vonatkozásában is, s ha belegondolunk, valóban igen körülményes lenne mindig azt mondani: „a fordítás elvi kérdéseiről való gondolkodás”.

1. Az „előélet”: Toldy, a fordító

1.1. Tervek, próbálkozások

Lehet-e fordítási elveket hitelesen megfogalmazni úgy, hogy valaki nem gyakorolja magát a fordítást? A két tevékenység között nyilvánvalóan szoros a kapcsolat, hiszen a fordítói gyakorlat veti fel azokat a problémákat, amelyeket az elméleti gondolkodás rendszerez, összegez. Manapság gyakran éri az a vád a fordításelmélet-alkotókat, hogy vajmi kevés közülük van a tényleges fordítói tevékenységhez, és hogy az elmélet teljesen elszakad a gyakorlattól. Vajon ugyanezt tapasztaljuk-e a múlt századi fordításelméleti gondolkodók esetében is? Nos, egyértelműen kimondhatjuk, hogy a 19. században (s ez már a 18. század végére is érvényes) az elmélet valóban a gyakorlatra épül, s azt kívánja szolgálni. Az elvek a fordítási tevékenység tapasztalataiból kristályosodnak ki, s összegzésükkel az elméletíró útmutatást akar adni a fordítóknak a helyes (az általa helyesnek vélt) fordításra vonatkozóan. Persze az többször előfordul a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében, hogy a kinyilatkoztatott nézeteket „importálják”, ám többnyire ezt olyan személyek teszik, akik maguk is fordítanak, s gyakorlatukat, személyes meggyőződésüket egy hozzájuk hasonlóan vélekedő „tekintély” álláspontjának ismertetésével szándékoznak igazolni, megerősíteni.

Ami Toldyt illeti, ő a két tevékenységet nem párhuzamosan művelte: csak akkor foglalkozott elméleti kérdésekkel, amikor a (mű)fordítói gyakorlattal már csaknem teljesen felhagyott. Az ifjúkori műfordítói próbálkozások folyamán azonban saját bőrén tapasztalhatta a fordítás számos-számtalan nehézségét, s ez alapján már semmiképpen sem minősíthető „outsider”-nek, vagyis olyannak, akinek a fordítás gyakorlatával semmiféle valóságos kapcsolata nincsen. Bár a tárgyhoz nem tartozik szorosan, úgy vélem, érdemes röviden összefoglalni Toldy legjelentősebb műfordítói kísérletének történetét, különös tekintettel a fordítás visszhangjára.

1822 augusztusában Toldy így ír legjobb barátjának, Bajzának: „...bizonytalán reményteltek a *Räuber* magyarázatával, s bár csak némely évek után készülne el. Ezen munkát hideg fordítás más munkává teszi. Bele kell tanulnom Moor Ferencz lelkébe, s Schiller stíljét a magyarba áltvinni, s itt nem álithatok határidőt: de akár mikor meggyéghez, tudom a fordítónak becsületet fog szerezni.”⁵ Néhány nappal később már arról

⁵ *Bajza-Toldy levelezése* (a továbbiakban: Bajza-Toldy), sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 37 (1822. aug. 29.).

ad hírt, hogy a Schiller színjátékainak lefordítására és kiadására szövetkezett „ifjú társaság” felosztotta egymás között a lefordítandó darabokat. A tíz fordításra kijelölt mű közül Toldynak négy jutott: *Die Räuber*, *Kabale und Liebe*, *Fiesko* és a *Maria Stuart*. Nagy lendülettel veti bele magát a munkába, terve szerint a *Latrokkal* szeptember 27-re készül el, azaz mintegy három hetes határidőt jelölt ki magának, holott alig egy héttel korábban még határozottan ellene volt bármilyen határidő kitűzésének.⁶ Bajza válaszlevelében a rá jellemző higgadsággal nem is mulasztja el mérsékletre inteni barátját: „Hogy Schiller theátrumi darabjai magyarra fordíttassanak Veletek együtt én is óhajtom, azonban tanácsos az időhez semmit sem szabni, mert a költői tehetség az által határ közé szorítatik, s a sietés elnyomja soksággal azon tüzet, mely jó munkát adni hevíti az Írórt.”⁷ Alig lát hozzá Toldy ehhez a fordításhoz, máris újabb tervek foglalkoztatják: egyik kedvenc olvasmányát, Goethe *Tassóját* szeretné magyarra átültetni, s már előre mentegetőzik, ha az netán tele lenne német idiotizmusokkal, ahogyan – teszi hozzá önkritikusan – az éppen készülőfélben lévő *Latrok*.⁸ A fordítással azonban nem halad olyan gyorsan, mint remélte, mégis belekap egy másik munkába is, ezúttal Thomson *Szókratész* című drámájába, amit franciából kezd fordítani. Így aztán a *Latrokat* a tervezett határidő után csak több mint egy évvel, 1823 októberében fejezi be, de elégedetten teszi le a tollat: „Őszintén vallom, hogy reményemet igen felül haladta munkám kivitele, s ha recensensem lehetetlen nem kíván vagy pályámat mellyen célomhoz iparkodtam nem vétkeksi, talán elég jónak fogja állítani nyelvünk mostani állásához képest, s talán (de csak talán) absolutus tekintetben is. (...) Én áthatva voltam annak szellemétől ugyannyira, hogy szellemem szintugy kényszerült azt ismét vissza adni.” Ám a rossz tapasztalatok, vagyis a legelső fordítására kapott kemény bírálathoz⁹ már ott motoszkál benne a gyanakvás: „De nyilván gúnyolással fogok fizettetni, és ezt is nyugottan fogom eltérni...”¹⁰

Amíg a Schiller-fordítás megjelenésére vár, újabb fordítások tervéről számol be lelkenedezve Bajzának, s mivel sejti, hogy barátja elnéző mosolygással fogadja ezt a lelkes nagyratörést, nyomatékosan leszögezi: „...meg fogom mutatni, ha bár csak idővel is (...) hogy jeles plánjaimból egy se maradjon kivitetlen, vagy legalábbis megpróbálva. P. o. Úgy rájok meredtem én a Sir Walter Scott románjaira (...), Schiller theátrómára, Shakespeare Othello–Lear-jára, hogy soha el nem állok a kívánattól magam által másolva látnom őket.”¹¹ Tervben, fogadkozásban tehát nincs hiány, de Bajza ezúttal is, mint sokszor, igyekszik lehűteni Toldy lobogását, s felhívja figyelmét arra a veszélyre, amely szerint a fordításban rejlik, nevezetesen arra, hogy a fordítás során az író elméjét mások követésére szoktatja, ezzel elveszítheti eredetiségét, s csupán „mímelő”, szolgai utánzó válik belőle, s mint író, elveszik a nemzet számára. „A fordítások hasznosak valóban, de

⁶ *Uo.*, 38–39 (1822. szept. 4.).

⁷ *Uo.*, 41 (1822. szept. 12.).

⁸ *Uo.*, 42 (1822. szept. 13.).

⁹ Toldy első önállóan megjelent munkáját, Isocrates erkölcsi intelmeinek fordítását (1822) a Tudományos Gyűjtemény 1823. VII. kötetében szigorú kritikában részesítette Mátyás Pál.

¹⁰ Bajza–Toldy 59 (1823. okt. 26.).

¹¹ *Uo.*, 72 (1823. dec. 9.).

valameddig csak mindig fordítunk, addig Literaturánk nincsen. (...) Miglen erős vagy originált írni, míglen nem vagy teljesen meggyőződve hogy eredeti talentumod nincsen (...): addig ne alázd-le magad *fordítónak*, egyedül akkor csak, ha az ellenkező volna igaz.”¹² Ez a barátjához intézett szemrehányás valóságos programnyilatkozat Bajza részéről, aki a fordítások értékét, hasznát csak később ismerte fel, ekkor még idegenkedett tőlük a fordítási tevékenység jelentette függőség, alkalmazkodási kényszer miatt. Bajza tehát a fordításokkal szemben az eredeti művek, természetesen a jó, a jeles eredeti művek gyarapítását tartja elsődlegesnek, bár ezt az „origináljaink szűkin” gyakran kesergő Toldy sem gondolja másképp. Ő sem fordításokkal akarja pótolni a nem létező eredeti munkákat, de úgy véli, a magyar közönséghez, illetve az adott idegen nyelven nem beszélő íróemberekhez feltétlenül el kell juttatni, meg kell velük ismertetni az általa oly nagyra becsült külföldi szerzőket, műveket.

Kanyarodjunk azonban vissza a nyomtatás alatt álló Schiller-darabhoz! A nyomdai munkák 1824. január közepén befejeződtek, s a végül is *Haramják* címmel napvilágot látott fordítást (vajon Toldy változtatott menet közben a címen vagy a kiadó javaslata volt?) Toldy büszkeségtől dagadozó szívvel postázza barátjának egy levél kíséretében, amelyben azon reményének ad hangot, hogy munkájával irodalmunknak is „némelly becsületet” szerezhet, s iparkodása talán más ifjakat is hasonló cselekedetre buzdít. Eltökélten erősíti meg korábbi terveit is, folytatni szándékozik Schiller darabjainak magyarra fordítását: még ebben az évben három újabb mű kiadására készül – s némi ifjú nagyképűséggel teszi hozzá: „A gyakorlott hóhérnak három fej se sok egy expedítióra.”¹³ Ekkor még nem is sejti, hogy azok a fejek a helyükön maradnak, legalábbis nem általa hullanak a magyar irodalom vesszőkosarába.

1.2. A megbírált fordító

A nem sokkal később napvilágot látott kritikák ugyanis teljesen kedvét szegik a nagyreményű ifjúnak. Nem kívánom az alábbiakban részletesen ismertetni a bírálatokat, a Tudományos Gyűjtemény 1824. évi II. kötetében megjelent írás, elméleti bevezetője miatt azonban mindenképpen figyelemre méltó: a későbbi fordításelmélet-írók itt alapos elméleti leckében (is) részesíti a cikk névtelen szerzője. Mielőtt erre rátérnénk, lássuk röviden, időrendben a többi bírálatot. Még a megjelenés havában, Kultsár István a Hazai s Külföldi Tudósítások egy rövid cikkében érinti Toldy fordítását, s azt veti szemére, hogy az általa teremtett új szavak és kifejezések rendkívül nagy száma szinte érthetetlené teszi a szöveget. A második kritikus a jó barát Bajza: bíráló megjegyzései a szöveg nehezen érthetőségével kapcsolatban – különösen, ami az *Előszót* illeti – egybecsengenek a Kultsáréval. Ő azonban ennek okát nem is annyira a Toldy által kreált szavakban (bár ő is felrója: „néhol újítasz szükségtelenül...”), hanem az eredetihez való túl szoros tapa-

¹² *Uo.*, 72–73 (1823. dec. 5.).

¹³ *Uo.*, 91 (1824. jan. 16.).

dásban s a sok helyen felbukkanó germanizmusban látja, ami, ha belegondolunk (leszámítva Toldy ekkori fanatikus nyelvújító elkötelezettségét), cseppet sem meglepő, hiszen Toldy, azaz ekkor még Schedel Ferenc német anyanyelvű volt, s csak a gimnáziumban tanult meg magyarul. Bajza jó néhány példát sorol fel a nyelvi és nyelvhelyességi hibákra is, amelyek többsége szintén Toldy idegenajkúságának tudható be. Ugyanakkor Bajza úgy véli, Schiller szellemét valóban sikerült barátjának megragadnia és érzékeltetnie.¹⁴

A Tudományos Gyűjtemény 1824. II. kötetében a *Literatúra* rovatban megjelent fordításkritika¹⁵ terjedelmében, bírálatának mélységében jóval meghaladja az eddig bemutatottakat, de szempontunkból nem is annyira a konkrét bírálat a fontos (jóllehet ez sem érdektelen), hanem az írás több mint negyed részét kitevő elméleti fejtegetés. Mint említettem, a cikk névtelenül jelent meg. Kuncz Aladár, Toldy egyik életrajzírója, aki első sorban a Toldy–Bajza-levelezésre támaszkodva vázolta fel Toldy életútját, a bírálót Horvát Istvánnal azonosította. Kuncz nem csupán feltételezi, hanem egyértelműen állítja, hogy a kritika szerzője Horvát, állítását azonban semminemű bizonyítékkal nem támasztja alá.¹⁶ Oltványi Ambrus, aki sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el a Bajza–Toldy-levelezést, ezzel kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őriznek egy *Horvát István igyekezetei* című kéziratgyűjteményt, amely tartalmaz egy Horvát által összeállított jegyzéket az 1830-as évek elejéig (akár álneven is) megjelent írásairól, s mivel ezen a listán a *Haramják* bírálatát nem szerepel, megalapozatlannak minősíti Kuncz feltevését.¹⁷ A valódi szerző kilétére szerinte semmi bizonyíték nincsen, noha Toldy Prepeliczay Sámuel tudja a bírálat mögött, s erre több levelében is utal.¹⁸

Mit tartalmaz tehát az a kritika, amely annyira feldúlta az ifjú fordítót, teljesen lerombolva munkája értékebe vetett hitét? A névtelenség palástjába burkolózó szerző az írás első felében a fordítás elveiről értekezik, felsorolva a fordítással szemben támasztható követelményeket, s mindazon ismereteket és képességeket, amelyekkel a fordítónak rendelkeznie kell, hogy munkája eredményes legyen. A cikk második fele pedig a tulajdonképpeni bírálat, amelyben a választás kifogásolása és egy sommásan lesújtó megállapítás után¹⁹ pontokba szedve veszi sorra Toldy fordításának hibáit, hogy bebizonyítsa: „nem csak a' magyar nyelv' természete előtte teljesen esmérletlen, hanem magában a nyelvben is éppen tudatlan.”²⁰ Az első sorban nyelvi, nyelvhelyességi szempontú, sokszor metszően gúnyos (ugyanakkor többnyire jogos) fordításkritikára most nem térek ki, vi-

¹⁴ *Uo.*, 115 (1824. febr. 27.).

¹⁵ Könyv-vizsgálat. A' *Haramják. Dráma öt Felvonásban. Írta Schiller Friderik, Magyarra átvivé Schedel Ferentz József*, Tudományos Gyűjtemény, 1824, II. kötet, 86–102.

¹⁶ KUNCZ Aladár, *Toldy Ferenc*, Bp., 1907, 29–31.

¹⁷ Bajza–Toldy 562.

¹⁸ „Recensensem: Prepeliczay, de nem egyedül, hanem még valakivel, bizonyonnyal nem tudom ki, gyanítjuk, hogy Balogh” (Oltványi Ambrus szerint Toldy ezen utalása valószínűleg Almási Balogh Sámuelre vonatkozik); „Prepeliczay recenziója nekem fáj...”; Bajza–Toldy 118, 120.

¹⁹ „Előképet általjánfogva tsak igen ritkán, – a' mélyebb értelmű helyeken pedig éppen nem érthette; 's vagy egészen félre magyarázta, vagy (megszorúlván) azokat ki is hagyta.” Tudományos Gyűjtemény, 90.

²⁰ *Uo.*, 1824, II, 90.

szont mindenképpen figyelmet érdemel az általános fordításelméleti rész, amely a fordításról való gondolkodás 19. századi történetének egyik feltáratlan dokumentuma. A szerző a (jó) fordítás mibenlétét abban határozza meg, hogy az „híven, de erőltetés nélkül” adja vissza az eredeti mű gondolatait, s amennyire (mai szóval élve) a célnyelv természete megengedi, az eredeti író nyelvi-stilisztikai sajátosságait is megtartja. Ezekben a kritériumokban semmi újdonság nincs a korábbi fordításelméleti gondolkodók (elsősorban Batsányi és Kazinczy) által említett elvárásokhoz képest. Azonban a névtelen szerző nem éri be csupán azzal, hogy kimondja, a sikeres fordítás egyik alapfeltétele a fordító tökéletes jártassága a forrásnyelvből, s mindenekelőtt a célnyelvből, hanem azt is hangsúlyozza, ez a tudás nem hullik csak úgy a fordítók ölébe, megszerzéséhez a (cél)nyelv tudományos művelése, tökéletesítése szükségeltetik. Nem is szabad addig munkához látnia, amíg a nyelv természetét „minden kellemeivel, sajátosságaival, és világos vagy árnyékos tulajdonaival” mélyrehatóan ki nem ismerte. (A célzatosság nyilvánvaló: Toldy, amint a bírálat második, személyes részéből kiderül, túl hamar, készületlenül vágott bele a fordításba.) A fordítás tehát mindenképpen megfelelő felkészültséget kívánó, „bajos” tevékenység, amelyet még tovább nehezít, s ennek a körülménynek különös jelentőségére nyomatékosan felhívja a szerző a figyelmet, ha „egy minden tekintetben lángeszű írónak valóán eredeti munkájába merészel a' fordító kapni.”²¹ Itt ugyanis nem elég, ha a fordító fogalmilag érti a szöveget (vagy ahogy a bíráló írja, „a' kiírott szavakban elő terjesztett gondolatokat”), hanem értenie kell a mögöttes tartalmakat, a szövegtől függő, de közvetlenül meg nem fogalmazott elemeket is: „főképp azon ki nem jelelt képzetek” folyamatját kell egész kiterjedésében megfejtenie, melyeket a' lángész' villám képzelődése, láthatatlan vonásokban kötött minden látható szavával öszve.”²² Ez a gondolat tűnik számomra az igazán új elemnek a korábbi fordításelméleti szerzőkhöz képest, vagyis annak a felismerése, hogy a fordításhoz nem elegendő a tökéletes nyelvismeret, hanem egyfajta sajátos érzékenység is szükséges. Az értekezés szerzője úgy véli, erre csak az a fordító képes, aki az eredeti írójával „rokon lélek”. Csakis azokról a fordításokról mondhatjuk el, hogy általuk egy idegen elme alkotásai kultúránkban meghonosodnak, amelyekben ezek a feltételek teljesülnek. Csakis ezek alkalmasak a hazai műveltség előmozdítására. Nos, a bíráló szerint Toldy *Haramják* „áthurczolása” messze nem felel meg ezeknek a kívánalmaknak, s egyedül a törekvést, Schiller drámáinak magyarra átültetésének szándékát tartja dicséretre méltónak, s azt tanácsolja a fordítónak, hogy mielőtt tovább folytatná ez irányú munkálkodását, előbb behatóan ismerkedjen meg a magyar nyelv természetével.

A lesújtó bírálat, mondhatjuk, szinte egy életre elvette Toldy kedvét a műfordítástól. A tervek, amelyekről álmódzott, mind megvalósíthatlanok maradtak, egy-két munkába még belefogott ugyan, de mindegyiket félbehagyta. Azonban ha szépirodalmat nem is, cikkeket, recenziókat folyamatosan fordít Toldy, különösen a Tudománytár és a Figyelmező számára, s ha egy-egy külföldi szerzőt, irányzatot alkotásaik is illusztrálnak, ezeket

²¹ Uo., 88.

²² Uo.

legtöbbször prózában tolmácsolja. A *Haramják* kudarca azonban még később sem hagyta nyugodni, s már érett fejjel, 1841-ben, jóval túl a nyelvújítás „szabály és mérték nélküli” alkalmazásának korszakán, átdolgozta vagy ahogy erről az Atheneumban hírt ad, „kitatarozta” ifjúkori fordítását, amelyet ezzel a reménnyel bocsát az olvasók elé: „A’ megtért juhban a’ pásztornak nagyobb az öröme, mint a soha el nem vesztettben: így talán a’ megjavult haramiák (így!) is kegyességre találandnak.”²³

2. Toldy fordításelméleti nézetei

2.1. A Pyrker-vita során képviselt elvei

Toldy először a Pyrker-pör néven elhíresült irodalmi vitához tartozó cikkeiben tesz fordításelméleti vonatkozású kijelentéseket. Lássuk röviden az előzményeket! 1831 elején megvalósul Toldy, Bajza és barátaik évek óta dédelgetett vágya, megjelenik saját kritikai orgánusuk első száma, Kritikai Lapok címmel. A lapindítás ötlete Toldytól származik. 1826 januárjában számol be tervéről először Bajzának, már a folyóirat alapvető irányát, legfontosabb célkitűzéseit is körvonalazva. Eszerint „...régi vagy új könyveknek vizsgálatai, gúnyolatai” képeznék a lap fő tárgyát, „semmi forma ki nem volna belőle zárva, és semmilyen személyes tekintetek itt helyt nem találnának.” „Semmi sem olyan szent – teszi hozzá –, hogy éles próbakőre ne vethetnének”, s a majdani recenziók alaphangját a „keménység”-ben jelöli meg.²⁴ Bajza három évvel később kelt levelében hasonló követelményeket fogalmaz meg, egy konkrét szerkesztői elvvel egészítve ki Toldy elképzeléseit: „...az első kötetbe a nagy hírlket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon.”²⁵ Az első szám ezen irányelvek szellemében készült, ahogy azt Bajza a beköszöntőnek szánt *Vezérszóban* nyíltan, harcosan ki is mondja: „Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedés, a szolgálai csúszás lelkét, ledöntögetnünk a szobrait a bálványozásnak; (...) kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.”²⁶ A kritika célja tehát az, hogy általa elérjük vagy legalábbis megközelítsük a tökéletest, s ezt a törekvést nem akadályozhatja sem barátság, sem tekintély, sem társadalmi rang. Ez az alapelv vezérelte az első szám legnagyobb visszhangot kiváltó, pontosabban valóságos irodalmi csatát elindító cikkét is, melynek szerzője Toldy Ferenc.²⁷

Toldy bírálatában a nem olyan régen még rajongásig tisztelt mestert, a széphalmi vezért, Kazinczyt támadja meg, Pyrker László egri érsek német nyelven írt bibliai tárgyú eposzának (*Perlen der heiligen Vorzeit*) *Szent hajdan gyöngyei* címmel 1830-ban kiadott

²³ S[CHÉDEL] F[erenc], *Literaturai mozgalmak*, Atheneum, 1841, II, 31. sz. (szept. 9.), 495.

²⁴ Bajza–Toldy 277–278.

²⁵ *Uo.*, 468–469.

²⁶ Kritikai Lapok, I. kötet, 1831, III–X.

²⁷ A bírálat névtelenül, pontosabban G. (ál)névjeggyel jelent meg. A folyóirat munkatársai már előre döntöttek a felszabadító névtelenség mellett. Vö. Bajza–Toldy 472.

fordítása miatt. Toldy két dolgot vet Kazinczy szemére: egyrészt, hogy egy *magyar* főpap *német* nyelven írt költeményét fordította magyarra, másrészt, hogy a művet az eredeti hexameteres alakot semmibe véve, prózában tolmácsolta. A két vád közül bennünket most csak a második, a fordításelméleti vonatkozású érdekel,²⁸ melynek alapja az a kérdés, vajon a fordítás hűségének az eredeti mű formájára is ki kell-e terjednie. Toldy kategorikus határozottsággal, elvi alapon ítéli el a német hexameterek magyar prózában való fordítását, amikor leszögezi: „Verselt munkát prózában adni *mindég* bal gondolat, egyedül a jambusos mívénél valamennyire tűrhető”.²⁹ A próza ugyanis feloldja a verset, megfosztja azt lényegétől, a „muzsikájától”. Állítását példával is alátámasztja, a német nyelvű eredeti után közli az adott rész Kazinczy általi fordítását, hogy nyilvánvalóvá tegye: a magyar változat – hiába „tündér szépségű” – mivel prózában készült, aligha fogja még csak emlékeztetni is az olvasót az eredetire. Végül arra is céloz, Kazinczy máskor sem tisztelte igazán a fenti elvet, hiszen már negyven évvel korábban Klopstock *Messiását* is kötetlen beszédben fordította.

Kazinczy a bírálatra adott válaszában, „igazításában” (amely először a Tudományos Gyűjtemény 1831. II. kötetében jelent meg, majd a Kritikai Lapok is leköszölte Toldy válaszával együtt) nem talál igazán hatásos érveket, hogy megvédje magát Toldy elméleti vádjával szemben, sőt újabb támadható pontokat szolgáltat ellenfelének. Ő maga is ki mondja, méghozzá kétszer, verset nem szabad prózában tolmácsolni: „...poétai mívét, eposzt, prózai nyelvben fordítani nem kell.” „Verseket s szép verseket prózában adni, bár csillogóban, szerencsétlen gondolat.”³⁰ Persze nem áll meg a másik fél igazának elismerésénél, megpróbálja bebizonyítani, hogy az általános elvek alól lehetnek kivételek, s önigazolásul képzőművészeti hasonlatot hoz fel (a fordítással kapcsolatban Kazinczy egyébként már korábban is előszeretettel élt a festészet köréből merített hasonlatokkal): igaz, hogy olajfestményt olajjal célszerű másolni, hogy szépségét érzékeltessük, mégis akadnak olyanok, akik a rézmetszeteket is kedvelik. Mindebből azt a következtetést kerekíti, hogy „amely munka prózában is engedtetni magát olvastatni, nem volt méltatlan a megjelenésre.”³¹ Éppen ezért (elég meghökkentő módon) azt javasolja, felejtsük el, hogy a szóban forgó mű eredetileg versben készült, s ezzel véget is vethetünk a panasznak. Álláspontja elfogadhatóságát Goethe tekintélyével kívánja erősíteni, utalva arra, amit a német költő-író „Divánja előbeszédében mondott.” Ezt Kazinczy ismertnek tételezi, nem részletezi, milyen szempontból hivatkozik Goethe-re. Elképzelhető (jóllehet Toldy válaszcikkében figyelmen kívül hagyja ezt a megjegyzést), hogy a Goethe műveit alaposan ismerő Toldy már olvasta is a szóban forgó művet, s a hozzá fűzött fordításelméleti jegyzeteket, amelyeket Bajza majd hét év múlva ismertet az Atheneumban, s amely – mint látni fogjuk – Toldynak a műfordítás elveivel kapcsolatos vitaindító értekezése kiinduló-

²⁸ A Pyrker-pör általam nem tárgyalt vonatkozásairól részletesen olvashatunk FENYŐ István *Valóságábrázolás és eszményítés* című könyvében (Bp., Akadémiai, 1990, 99–112).

²⁹ Kritikai Lapok, I, 1831; TOLDY Ferenc *Kritikai berke*, Bp., 1874, 321; *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták, 1830–1847*, Bp., 1981, 130. Kiemelés tőlem – B. M.

³⁰ *Tollharcok* 134.

³¹ Uo.

pontját képezi 1843-ban.³² Ennek az értekezésnek a bemutatása kapcsán majd részletesen szövegek az említett Goethe-szövegről, itt most elegendő annyi, hogy a német író bizonyos mértékben (és bizonyos céllal) elfogadhatónak tartja az eredetileg verses formájú művek prózai fordítását is, mindamellett ezt a megoldást a fordítás legalacsonyabb szintjeként tartja számon. Mivel Toldy bírálatában felemlegette Kazinczy négy évtizeddel korábban készült *Messziás*-fordítását is, a „szent öreg” ezen váddal szemben is védekezni kényszerül. Megemlíti, hogy bár nyelvünk akkori állapotát is felhozhatná mentségére, ám fő érve az, hogy Klopstock eposzát nem annyira az olvasók gyönyörködtetésére szánta, mint stúdiumnak, vagyis azt akarta kipróbálni, bebizonyítani, mire képes a magyar nyelv.³³

Toldy válasza már 1831-ben készen volt, de a Kritikai Lapok második kötetének késedelmes megjelenése miatt csak 1833-ban látott napvilágot. Nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy ő továbbra is nagy tisztelője a széphalmi mester érdemeinek, de jogot formál az övével ellentétes nézetek kimondására. A fordítás elvi kérdéseivel kapcsolatban Toldy nem fogadja el Kazinczy azon érvelését, miszerint verset prózában fordítani olyan, mint olajfestményt rézmetszetben adni, s Kazinczyt saját (és Batsányi) korábbi nézeteivel szembeesíti: „Ki mondá ki közöttünk először azon nagy igazságot, hogy midőn művész munkáját fordítunk, mindenben hű mását kell adnunk? hűvet nem csak dologra és értelemlre nézve, hangra és stílusra, a stílus minden sajátosságaira, legyenek azok jók vagy nem; hűvet annyira, hogy a periodusok alkotását, szavakkal való sajátos éleést a mi nyelvünkön is iparkodjunk visszaadni, vissza a világosságot és homályt a nehézkes beszédet úgy mint a könnyen forgót és elevent, vissza a más nyelv hibáit és avult formáit is?”³⁴ Toldy azt veti Kazinczy szemére, hogy sántító hasonlatával csak azért élt, hogy fordítói „botlását” igazolja. A *Szent hajdan gyöngyeivel* mint eredetivel igenis méltatlanság történt, amikor prózában fordította le Kazinczy, s ez alól nem menti őt az agg korára, a költői erejének hanyatlására való hivatkozás (hogy ez nem így van, azt Toldy már az első cikkben cáfolta *A hárfának* Kazinczy hexameteres fordításában való közlésével). Az a javaslat pedig, hogy vegyük úgy, mintha az eredeti nem is versben lett volna írva, végképp (s teljesen jogosan) elfogadhatatlannak tűnik Toldy számára. A felvetés nevetséges voltát példákkal domborítja ki: „Ó, akkor én az Odüsszeiát prózában diluálom, s azt kiáltom: feledjük, hogy versben íratott; Tacitus tíz sorát hússzá lapítom szét, s azt kiáltom: feledjük, hogy Tacitust a precízió bélyegzi; s Rájnis Virgíljét megkoszorúozom azt kiáltva: feledjétek, hogy Virgíl elegáns, s nem lesz panasztok a dorongos hős ellen.” S végül egyértelműen, megfellebbezhetetlenül kimondja az elvet: „a fordítás egyedül akkor jó, ha mind belső, mind külsőképpen hű leszen.”³⁵ Ennek a romantikus esztétikán

³² Igen nagy a valószínűsége, hogy a Goethe-rajongó Toldy ismerte a szóban forgó művet és a hozzá kapcsolódó jegyzeteket, annál is inkább, mert Bajza 1828-ban egyik levelében utal rá („Göthe azt mondja egyvalahol a *Dívánhoz* írt magyarázatokban...”, vö. Bajza–Toldy 440), s a két barát olvasmányai, amint ez levelezésükből kiderül, jórészt megegyeztek.

³³ *Tollharcok* 135.

³⁴ *Uo.*, 137–138.

³⁵ *Uo.*, 138.

alapuló álláspontnak a szem előtt tartásával készülnek a következő esztendőkből a Kritikai Lapok műfordítás-kritikái is.

2.2. A szemléletváltás első jelei

Még egy évtized sem telik el, s Toldy a fent bemutatottaktól gyökeresen eltérő fordításelméleti nézeteket kezd hangoztatni. Álláspontjának megváltozásáról először az a recenzió tanúskodik, amely az Atheneum *Literaturai mozgalmak* rovatában, 1841-ben jelent meg, és Kis János *Elváltozások* címmel kiadott, prózában készült Ovidiusfordításáról ad hírt.³⁶ Toldy mintha teljesen megfélemedezett volna arról, hogy a Pyrker-vita során ő volt az, aki szinte szentségtörésnek minősítette az eredetileg hexameterben írt mű prózai átültetését, most semmi kifogásolnivalót nem lát ebben, sőt értetlenkedve tekint azokra, akik elfogadhatatlannak tartják a fordításnak ezt a módját: „Sokakat hallok felkiáltani: prósai fordítás! anathema esto! én úgy tartom, igazságtalanul.” S akárcsak tíz éve Kazinczy, most ő maga is Goethére hivatkozik, az ő tekintélyével kívánja igazolni azon szemlélet helyességét, amely elképzelhetőnek, sőt bizonyos szempontból egyenesen üdvösnek és kívánatosnak tartja a klasszikus szerzők „popularizálását”, valahogy úgy, ahogy a tudományt is másképp adják elő a szakértő és másképp a laikus közönségnek. Új fordításelméleti szempont felbukkanásának vagyunk itt tanúi, a megcélzott közönség mint a fordítás módját meghatározó tényező jelenik meg. Ez a mai nyelvhasználatból élve szociolingvisztikai szempont azonban csak látszólag új, már a 17. századi fordítók is annak függvényében választottak a lehetséges fordítási módok közül, illetve a fordított szöveg stílusát annak megfelelően formálták, hogy a „tudósoknak” vagy az „együgyűeknek” szánták-e munkájukat.³⁷ A Pyrker-vitában oly kategorikus Toldy most mindent megengedhetőnek tart, a különböző (formailag hű és hűtlen) fordítások békés egymás mellett élését, sőt egyformán szükséges voltát hirdeti: „Kis Horatiusa alexandrinekben s Ovidiusa prosában nem teszen szükségtelenné egy az eredetinek alakjában áttett Horatiust és Ovidiust; de viszont az eredetinek alakjában áttett classicusok sem tesznek koránt is prósai, a nagyközönségnek hozzáférhetőbb, ha úgy tetszik népszerűsített fordításokat nélkülözhetőkké.”³⁸ Ez az állásfoglalás azt a reformkorban elkezdődött s a negyvenes évektől még inkább felerősödő törekvést reprezentálja, amely előbb a szépirodalmat, majd a többi művészetet is a legszélesebb néprétegek számára kívánja hozzáférhetővé tenni. A következőkben még egyértelműbben fogalmaz Toldy: a prózai fordítás nagyon jó szolgálatot tesz azoknak, akik az alakhű fordítást esetleg nehezen olvassák, s ebből a „népes osztályból” külön kiemeli a női közönséget és a klasszikus literatúrával még csak ismerkedő fiatalokat: a fordító rájuk való tekintettel hagyta ki átültetéséből a „síkos helyeket”. Egy év múlva ugyancsak az Atheneum hasábjain, s ismét Kis János Ovidius-

³⁶ S[CHEDEL] F[erenc], *Literaturai mozgalmak*, Atheneum, 1841/II (júl. 4.), 32.

³⁷ Vö. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998, 264–265.

³⁸ S[CHEDEL] F[erenc], *Literaturai mozgalmak*, Atheneum, 1841/II (júl. 4.), 32.

fordításával kapcsolatban, amelynek ekkor látott napvilágot második kötete, már axiómaszerűen jelenti ki a tíz évvel korábbi nézetével homlokegyenest ellentétes elvet: „Ismételjük, minthogy a classica munkák fordításmódjairól igen különböző, s ezek közt igen egyoldalú nézetek is divatoznak, azon véleményünket: hogy minden fordításmód: a kötetlen szabad és kötetlen szoros, s a kötött szabad, és a kötött szoros – mindenik a maga helyén – egyformán helyes és czélszerű.”³⁹ Az a Toldy, aki tíz éve kizárólag egyetlen fajta fordítást, a tartalmilag és formailag egyaránt hívet volt hajlandó elfogadni, most egyszeriben négy fordítási módot sorol, amelyek mindegyikét nem csupán elfogadhatónak, hanem helyesnek, sőt czélszerűnek tekinti. Hogy melyik terminuson pontosan mit is ért, itt még nem fejt ki részletesen, csupán a kötetlen, azaz prózai fordítások szerepére tér ki valamelyest. Az azonban egyértelműen kiviláglik, hogy ezen fordítási módok hierarchiát alkotnak, mintegy lépcsőzetesen épülnek egymásra, így a prózai fordítások voltaképpen előkészítik az olvasót a kötött formájú fordítások befogadására. Ez a két rövid recenzió előképe annak a terjedelmes értekezésnek, amely a következő évben hangzik el a Kisfaludy Társaságban, s amely a 19. századi magyar irodalmi élet első átfogó, rendszerező és irányadónak szánt fordításelméleti tárgyú dolgozata.

2.3. A műfordítás elveiről, 1843

Álljunk meg rögtön a címnél, amely már egyértelműen jelzi, Toldy nem általában a fordítással, hanem annak egy speciális ágával, a művészi, irodalmi szövegek fordításával, pontosabban (az akkori értelmezésben) az irodalmi szövegek művészi fordításával kíván foglalkozni, azaz a műfordítással. A magyar nyelvnek ez, a más nyelvekhez képest egyedülállónak tűnő kifejezése tehát hangsúlyosan, már a címben megjelenik, s Toldy végig következetesen használja. Bár a műfordítás-összetétel még korántsem vált ebben az időszakban általánossá, sokkal gyakoribb az egyszerű „fordítás” alak, azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznem, hogy nem Toldynál bukkan fel először a terminus. Eddigi fordításelmélet-történeti vizsgálódásaim arra engednek következtetni, hogy az összetett szót Szemere Pál használja először az Élet és Literatúra című lapjában a témának szentelt cikke címében, 1826-ban.⁴⁰ Szemere, mint tudjuk, a nyelvújítás egyik leglelkesebb híve volt, új szavak szenvedélyes gyűjtője és termékeny alkotója. Számos, ma már nélkülözhetetlen szót ő teremtett, így – csak hogy néhányat említsünk – az *irodalom*, a *regény*, a *színmű*, a *titkár*, a *viszontlátás*, a *lóverseny* stb. szavakat.⁴¹ Nem elképzelhetetlen, sőt nagyon valószínűnek tűnik, hogy a műfordítás összetételnek is ő volt szülőatyja. Használatát egyébként meglehetősen lassan terjedt el, én újabb előfordulást egészen 1834-ig nem is találtam, ekkor a Kritikai Lapok egyik műfordítás-kritikájában használja a bíráló, Csató Pál.⁴² Toldy korábban maga is az egyszerű alakkal élt a fordítás témakörét érintő

³⁹ S[CHÉDEL] F[erenc], *Literaturai mozgalmak*, Atheneum, 1842/I (jún. 21.), 1181–1182.

⁴⁰ SZEMERE PÁL, *A műfordításról*, Élet és Literatúra, 1826/I, 260–265.

⁴¹ Vö. P. BALÁZS János, *Szemere Pál mint nyelvész*, Magyar Nyelv, 1961, 418–429.

⁴² Kritikai Lapok, V. füzet, 1834, 40.

valamennyi írásában, ám a szóban forgó értekezés megírásának évében, 1843-ban már másutt is előfordul nála az összetett szó, mégpedig a Kisfaludy Társaság 6. közülésén, a szépirodalom aktuális helyzetét felvázoló beszédében.⁴³ A későbbiekben aztán egyre általánosabbá válik az összetett alak használata, különösen fordításméleti tárgyú értekezésekben, s Arany 60-as évekbeli kijelentése, miként „Tudom: mi különbség van a fordítás és műfordítás közt”, már jól érzékelteti a két terminus szétválását és a műfordítás szó hordozta értéktöbbletet.

E kis szótörténeti kitérő után kanyarodjunk vissza Toldy értekezéséhez, amely eredetileg a Kisfaludy Társaság 1843. október 30-i és december 2-i ülésein hangzott el, s élénk vitát váltott ki.⁴⁴ Az állásfoglalás nélkül záródó vita, valamint a tárgy fontossága arra ösztönözte a szerzőt, hogy az előadást kinyomtassa, s eljuttassa mindazokhoz, akiknek érdeklődésére e téma számot tarthat. A különlenyomathoz csatolt előszóból világosan kiderül, Toldy értekezését vitaindítónak szánja: felkéri a tanulmány olvasóit, hogy véleményüket, észrevételeiket közöljék vele, azt is előre bocsátván, hogy ezen „tudományos vitatkozás” eredményei majd a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban kapnak nyilvánosságot. A téma jelentőségét hangsúlyozandó, rámutat a műfordításnak a nemzeti műveltségben játszott fontos szerepére, s felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi időben a műfordítási tevékenységben egyaránt visszaesés tapasztalható minőségi és mennyiségi tekintetben, amiért ő kizárólag az egyre inkább elharapózó „német fordítási tant” teszi felelőssé, mivel az szerinte „grammaticusi zsarnokló szempont”-jaival elriasztja „jeleseinket” ettől az oly hasznos munkától. Toldyt értekezése közreadásában nyíltan az a cél vezérli, hogy a hozzászólók egyetértő véleménye segítségével polgárjogot adjon egy „szabadabb művészi és nemzeti” fordításnak. A kulcsszavak tehát: „szabadabb” és „nemzeti”. Mondhatnánk úgy is, s később látni fogjuk, hogy voltaképpen erről van szó: szabadabb s ettől nemzeti(bb).

Az értekezés kiindulópontja azon fordításméleti nézet helyességének megkérdőjelezése, amely minden szempontból hű fordítást követel, azaz „másolatot adni, mi előképét minden szépségeivel és hiányaival, minden sajátosságaival tükrözteti vissza, habár ezek esetékesek s a nyelvet és külső formát érdeklők is.”⁴⁵ A fordításnak ezen módját, melyet Goethe a műfordítás legmagasabbrendű változatának tartott, elsősorban a németek gyakorolják, s Toldy nem titkolja, hogy Kazinczy, Kölcsey és Bajza mellett egykor ő maga is ennek a nézetnek a híve volt. Most viszont, a téma behatóbb vizsgálatának hatására, egészen más meggyőződés alakult ki benne, erről kíván előadásában számot adni, várva a hozzászólók ítéletét.

Hogy kimutassa a fenti elv tarthatatlanságát, mi több, veszélyességét, két kérdés vizsgálatára szólít fel: „*kinek fordítunk és mi célból fordítunk?*”⁴⁶ Először a második kérdést járja körbe, felvetve és azonnal el is vetve azt a (mai olvasó fejében valószínűleg egyáltalán fel sem merülő) gondolatot, vajon elegendő-e pusztán azért a gyönyörért for-

⁴³ Szépirodalmunk jelen állapotjáról s néhány ohajtás, KisfTÉvl, IV, 1844, 264.

⁴⁴ SCHEDEL Ferenc, A műfordítás elveiről, KisfTÉvl, VI/2, 1846, 49–66.

⁴⁵ Uo., 50–51.

⁴⁶ Uo., 51.

dítani, amelyet egy sereg (a fordítás során felmerülő) szellemi akadály leküzdése okoz. A fordítási nehézségek leküzdésének szemlélése – fejtegeti Toldy – csupán annak nyújthat élvezetet, aki a fordítást az eredetivel összehasonlítja, azonban azt nem várhatjuk el senkitől, hogy csupán azért küszködjön, hogy az eredetit jól ismerő kritikus(ok) elismerését kivívja. S ezen a ponton kapcsolódik a második kérdés az elsőhöz, Toldy ugyanis határozottan kimondja, hogy a fordítások nem a kritikusok és a tudós filológusok számára készülnek, hanem a „mívelt közönségnek”, méghozzá azzal a céllal, hogy szépérzékét megerősítsék. Egy pontos definícióban foglalja össze mindezt: „A műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitárni, kik ahhoz a nyelv nem-ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem critikai, hanem tiszta-aestheticai gyönyört kívánunk támasztani.”⁴⁷ Toldy szerint csakis ez az irány teszi lehetővé a lélek szabad munkásságát, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy „szépmű” szülessen. Ezen okok alapján utasítja el a Goethe által ajánlott és legfejlettebbnek nevezett „másoló” fordítási módot, mert az éppen a lélek szabad munkásságától fosztja meg a fordítót.

Goethe már másodszor utal Toldy, majd a későbbiek során többször idéz is tőle, anélkül, hogy pontosan megnevezné, a német író mely művében található az a fordításelméleti nézetek, amelyekkel vitába száll. Nos, ugyanazokról a *Nyugat-keleti Díván*-hoz csatolt fordításelméleti jegyzetekről van szó, amelyre a Pyrker-vita során a megbírált Kazinczy mintegy védekezéséppen hivatkozik. Ez az írás ekkor, 1843-ban, már nem ismeretlen a magyar közönség előtt, ugyanis, amint azt már jeleztem, 1837-ben Bajza saját fordításában közzétette az Atheneum 32. számában,⁴⁸ hozzáfűzve saját véleményét is. Ebből kiderül, teljes mértékben osztja Goethe elveit, s egyúttal arra is figyelmeztet, a magyaroknak még igen sok teendőjük van, hogy a Goethe által javasolt és legfejlettebbként bemutatott mód a mi irodalmunkban is meghonosodjék és elterjedjen. Arra buzdít tehát, hogy aki elég erőt érez magában, próbálkozzék, és akkor a siker biztosan nem marad el. Mik azok az elvek, amelyekkel egyetért Bajza, milyen fordításelméleti elgondolásokat fejt ki Goethe ebben az írásában? Toldy dolgozatának elemzése mindenképpen szükségessé teszi a *Nyugat-keleti Díván*-ban található fordítási nézetek rövid összefoglalását.

Az emberi gondolkodás mindig szívesen él a hármas csoportosítással, így a fordításelmélet történetében is gyakran találkozunk három fordítási mód megkülönböztetésével. Goethe maga is ilyen modellt állít fel, amikor leszögezi, háromféle fordítás létezik, s ezek egyben három fejlődési fokozatot képviselnek. Az első a prózában történő fordítás, amely kezdetben a legalkalmasabb arra, hogy az olvasót az idegen kultúrákkal megismertesse, ugyanis a költői mű sajátosságait mellőzve, az idegen anyagot észrevétlenül csempészi be a nemzet mindennapi életébe. Ezt egy második időszak követi, amelynek lényege, hogy a fordító mintegy átítatódik az idegen mű értelmével, de a saját nyelvi-kulturális eszközeivel adja azt vissza, mintegy nemzeti köntösbe bújtatva az idegen for-

⁴⁷ *Uo.*, 52.

⁴⁸ BAJZA József, *A fordításokról*, Atheneum, 1837, I, 32. sz., 249–251; BAJZA *Összegyűjtött munkái*, IV, Bp., 1899, 196–200.

mát. Goethe szerint a franciák járnak az élen ebben a fordítási módban. „A francia amint az idegen szavakat ejti, úgy bánik az érzésekkel, gondolatokkal, sőt tárgyakkal is; ő minden idegen terméknek egy surrogátumát kívánja, mely saját földén és telkén termett.”⁴⁹ A harmadik, s egyben legtökéletesebb nemét a fordításnak Goethe abban látja, amikor a fordító az eredeti és a fordított szöveg teljes azonosságának megteremtésére törekszik. Ugyanakkor elismeri, ez a mód kezdetben „a legnagyobb ellenszegülést támasztotta, mert a fordító, ki magát szilárdan az eredetihez köti, kevésbé vagy jobban a maga nemzetének eredetiségét tagadja meg.” Goethe mégis ennek a harmadik módnak az alkalmazására buzdít, ugyanis csak ez képes az eredeti művet a maga teljességében, minden költői sajátosságával bemutatni. Mindamellet úgy véli, egy-egy irodalomban egyszerre mindhárom fordításnem is jelen lehet: bizonyos művek befogadását elősegíti, ha előbb az első vagy a második módon (tehát prózában, illetve a nemzet irodalmára jellemző alakban) fordítjuk le. (Ebben a megjegyzésben látott annak idején Kazinczy igazolását a maga prózai fordítására, s erre hivatkozik Toldy is az Atheneumban, amikor védelmébe veszi Kis Ovidius-fordítását.)

Ezek tehát azok az elvek, amelyekre Toldy utal, s miután előrebocsátotta, hogy a Goethe által legfelsőbbrendűnek tartott módot nem tartja elfogadhatónak, áttér saját elméleti rendszerének ismertetésére, amely lényegileg azonos a goethei hármassal, csupán a fordítási módok elnevezésében és (elsősorban a harmadik) megítélésében mutatkozik különbség. Ugyanakkor Toldy Goethénél jóval részletesebben tárgyalja az egyes fordításnemeket, mindegyikre szabatos meghatározást ad, elemzi előnyeiket és hátrányaikat, s mindegyik kapcsán a korabeli olvasóközönség előtt ismeretes példákat is említ (ezek egy részét Goethétől veszi át). A szövegben többször idéz a *Nyugat-Keleti Díván* jegyzeteiből, ezeket minden bizonnyal saját fordításában közli, de semmiképpen sem a fent említett Atheneum-beli Bajza-féle fordításból. (Lényeges tartalmi eltérés egyébként nincs a két szövegváltozat között.)

Toldy, hangsúlyozva, hogy kizárólag az „aestheticai”, azaz a „műfordítást” vizsgálja (kiemelés az eredetiben), *anyaghű, alakhű és szoros* fordítást különböztet meg. Az első fordítási mód sokkal inkább azt tartja szem előtt, *mit* ad az eredeti, mint azt, miképp adja. Ez a fordítás tehát mellőzve az eredeti költői alakot, „folyó beszédben”, vagyis prózában kísérli meg a lehető leghívebben visszaadni az eredeti mű tartalmát, azaz kizárólag tartalmi egyenértékűsége törekszik. E fordításnemet Toldy a következőképpen definiálja: „A lehetőségig híven visszaadni a dolgot *lényeges és esetékes minden részeiben*, képeivel és saját kifejezésével; a formát amennyiben *általán szükséges* s nem az eredetinek nyelve, kora s a szerző egyedisége által feltételeztetett.”⁵⁰ Az első pillantásra precízen normatívnak tűnő meghatározásban van egy igen homályos pont: vajon mit ért azon Toldy, hogy „visszaadni ... a formát amennyiben *általán szükséges*”, amikor előtte jelentette ki, hogy ez a fajta fordítás teljesen mellőzi az eredeti alakját, csupán a tartalmat tolmácsolja prózában? Ezt a kifejezést a későbbiekben sem magyarázza meg, hanem rátér ezen for-

⁴⁹ Bajza fordításában, vö. a fenti adatokkal.

⁵⁰ KisfTÉvl, VI/2, 1846, 53.

dítási mód hasznának részletes taglalására. Mivel a fordítót itt nem kötik a költői forma nehézségei, s így mindent vagy majdnem mindent visszaadhat, ez a fajta fordítás „*tanulmányosabb*” lehet, ugyanakkor „*népszerű*” is, főként a „kisebb készületű” olvasók körében, akiket a kötött versforma esetleg elriasztana az olvasástól. „Igazságtalan tehát – bizonygatja Toldy –, ki a kötött alakban készült művek kötetlen fordításait, mint az nálunk divattá lett, fél vállról nézi.” (Mintha nem ő lenne egyike azoknak, akik a legtöbbet tették e „divat” elterjedéséért!) A Kis János-recenzióban már tetten ért szemléletváltás tehát végérvényesen bekövetkezett Toldynál, amint azt ő maga is jelzi az értekezés elején. A prózai fordítások létjogosultságát vitathatatatlannak tartja, irodalmunkban ezek felbecsülhetetlenül fontos szerepet játszanak, hiszen „képesek a külföld remekeinek beutat szerezni közönségünkhez, azoknak értését megkönnyíteni, s az ízlést művészből alakú művek befogadására előkészíteni”. Az a Toldy, aki a Kritikai Lapokban annak idején azért kárhoztatta Kazinczyt, amiért az azt hitte, „a maga tündér szépségű prózájával elfelejti a verset”, most Kis János Ovidius-fordításában épp ezt a „tündérregény” szépségű prózát csodálja, amely révén a legkönnyebben és a legkellemesebben kerül át a közönség birtokába a római költészet egyik gyöngyszeme.

Míg Batsányi már több mint fél évszázada a fordításnak egyetlen lehetséges módját, a tartalmilag és formailag egyaránt hívet ismerte el, Toldy voltaképpen visszatér az előző évszázadok során kialakult fordítói gyakorlathoz, amit modern szóhasználattal élve pragmatikai adaptációnak nevezünk, azaz a fordítás módját a célnyelvi olvasó kulturális szintjéhez, igényeihez alkalmazkodva választja meg, illetve tartja célszerűnek megválasztani. Hogy erre a – látszólag visszalépésnek tűnő – szemléletváltásra miért is került sor, az a következő, „alakhűnek” keresztelt fordításnem ismertetése során világosodik meg.

Elöljáróban annyit, hogy az „alakhű” megnevezés igencsak megtévesztő, ám erre kezdetben – sőt még jó ideig – nem jön rá az olvasó. A jelző alapján azt gondolhatnánk, hogy az előzőekben bemutatott fordításnemmél ellentétben, amelynél a tartalmi ekvivalencia megteremtése volt az elsődleges, itt a formai egyenértékűsége van a hangsúly. Nos, nem egészen erről van szó, amint azt látni fogjuk. A fordításnem meghatározása, akárcsak az előbb, itt is szabatosnak tűnik, valójában azonban nem visz közelebb a lényeg megértéséhez: „*A lehetőségig híven visszaadni a dolgot minden lényeges részeiben, képeivel és saját kifejezésével; a formát miképpen az 'különleg szükséges', de nem miképpen az eredetinek nyelve, kora s a szerző egyedisége által feltételeztetett.*”⁵¹ A részletesebb kifejtés során előbb a fordítási mód érdemeit taglalja: a költői tehetség itt szabadabban szárnyalhat, mivel – bár „az eszmét, a szerkezetet, az egésznek jellemét” a fordítónak megváltoztatnia nem szabad – a szavakhoz, a kifejezésekhez, az egyes képekhez nem kell szorosan tapadnia. Az effajta fordítási tevékenység jellegének érzékeltetésére ahhoz a hasonlathoz folyamodik, amely a fordításelméleti gondolkodás története folyamán már sokszor és sok helyütt elhangzott: a fordítónak az eredeti tolmácsolásakor arra kell törekednie, hogy úgy írjon, ahogyan az eredeti írója írt volna, ha a fordító nyelven alkotja művét. Toldy egyetért Goethével abban, hogy ez a fordítási mód leginkább a

⁵¹ Uo., 56.

franciákra jellemző, akikkel még az is gyakorta megtörténik, hogy a szabadságnak túlzottan hódolva, parafrázisba csúsznak át; jóllehet Toldy még ezt sem tartja elítélendőnek, hiszen mindez a francia nemzeti karakterből következik, amely „minden idegent eltaszít vagy megemészt.” Az így született alkotások a francia nemzeti irodalom igazi gyermekeivé válnak, s a közönségre ugyanolyan hatást gyakorolnak, mintha eredeti művek lennének. Mivel „csak azon művészet fog magasb fokra kifejlenni, s a lehető legnagyobb hatást gyakorolni, mely a népiéből és a nemzetiből sarjad elé”, így Toldy ezt a fordításmódot tartja követendőnek a magyar irodalomban is (bár még mindig nem mondta ki, mit is ért rajta). A nemzeti szempont először is megkívánja, s itt Kármánra hivatkozik, hogy olyan eredeti műveket válasszunk fordításra, melyek „nemzetünk fogékonysági körén s jelen műveltségünk fokán túl nem fekszenek, különben a nyelv gazdagítására, a nyelvformák kiképzésére fognak ugyan hatni, de nem a nemzet szívére lelkiületére, művelésére.”⁵² A megfelelő választás azonban önmagában még nem elegendő, a „kidolgozásnak” szintén a nemzet irodalmi hagyományaiban meglévő előzményekre kell támaszkodnia, a műfordítónak nem az a feladata, hogy az idegen életet, az idegen színt tegye magyarrá, hanem a kifejezés formájával kell hidat építenie az „idegen tartományhoz”. S miután számos kiemelkedő képviselőjét felsorolta ezen fordításnemnek, végre egyértelművé válik az olvasó számára, mit is takar az „alakhű” fordítás megnevezés. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „Tartozik-e az alakhű műfordítás az eredetinek *versalakját* megtartani?”, Toldy határozott nemmel felel. Ugyanakkor arra is fény derül, mire gondolt, amikor a formát csak „miképen az különleg szükséges” tartotta fontosnak visszaadni. Ez az elv gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy eredetileg verses formában írt művet verses formában kell ugyan visszaadni, de olyanban, amely a célnyelvi olvasó számára jól ismert, megszokott, az adott műfajba tartozó művek esetében elvárt, elfogadott. Ezt alkalmazták, mondja Toldy, a franciák és az angolok, amikor például az eposzokat alexandrinusokban fordítják, ezzel a szabadsággal élt Schiller, amikor az *Aeneist* stanzákban kísérelte meg lefordítani stb. Valódi alakhűségről tehát szó sincs, az eredeti formát egy másik, „nemzetibb” alakkal kell helyettesíteni. Csakis így gyakorolhat a műfordítás a maga közönségére ugyanolyan hatást, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasókra.

Toldy, továbbgondolva Goethe második, „paródiainak” nevezett fordításkategóriáját, egyfajta „hatásekvivalenciát” fogalmaz meg itt: az eredeti és a fordítás viszonyában nem a tartalom és/vagy a forma megegyezése a lényeges, hanem a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg által kiváltott hatás azonossága! Sőt ez a hatás-egyenértékűség, amely Toldy számára a fordítás valódi célját jelenti, nem is valósítható meg a tartalom és a forma szoros hűségű tolmácsolásával, ellenkezőleg, az „anyagműség” és az „alakhűség” együttes megvalósítása (vagy az erre való törekvés) lehetetlenné teszi a hatásekvivalencia létrejöttét, azaz a fordítás nem éri el célját. Hogy a fordító honnan tudhatja, milyen hatást gyakorolt az eredeti a maga olvasójára, erre nem tér ki Toldy, ez a kérdés valószínűleg fel sem merült benne. Az viszont tény, hogy ennek a fordításelméleti gondolkodásnak a közönség áll a középpontjában, a maga feltételezett igényeivel, elvárásaival, méghozzá

⁵² Uo., 59.

nem a lírátorok szűk köre, kiválasztott rétege, hanem az egész *nemzet*. A fordítás alaki hűtlensége (mert hogy tulajdonképpen erről van szó, arra hozzászólásában Szontagh Gusztáv is rámutat⁵³) éppen a nemzethez szólás, a nemzetre gyakorolt hatás miatt válik elvi követelménnyé. Ez az állásfoglalás egybecseng Toldy verstani kérdések kapcsán ekkortájt elhangzott kijelentéseivel. Míg korábban ő is büszkén emlegette nyelvünk rendkívüli hajlékonyságát, amely képessé teszi a legváltozatosabb verselési módokra, 1842-ben, egy verselméleti értekezésében viszont már azt vallja, hogy az antik időmérték nyelvünk szellemével merőben ellentétes, nem felel meg a magyar nép „veleszületett gondolatrythmusának”, ezért a magyar verselés gyakorlatát „a nyelv természetével egyező törvények” alapján kívánta átalakítani.⁵⁴ 1843-ban, a szépirodalom ügyét taglaló, fentebb már említett beszédében, hasonló gondolatokkal találkozunk: „Nem fájlalom a nyelvünköt idegen, s reá tolt görög mérték és szchemák mellőztetését: költészetünk e legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáiból a nemzet szabad ege alá ki nem hathattak, a tömeghez beútat nem nyerhettek.”⁵⁵ Toldy tehát azért kárhoztatja az idegen (itt: antik) versformákat, mert akadályozzák, hogy a költészet a tömegekre, a nemzetre is hatást gyakoroljon. Nem céлом itt behatóbban tanulmányozni Toldy verstani nézeteit,⁵⁶ csupán arra akartam rámutatni, milyen összefüggés fedezhető fel Toldynak a nemzeti szellemmel összhangban lévő és így a nemzetre valóban hatni tudó versforma megteremtésére tett javaslatai és azon fordításelméleti álláspontja között, mely szerint a fordítás csak akkor hat a hazai közönségre, ha az eredeti költői alakot a nemzeti irodalomban fellelhető formákkal helyettesítjük.⁵⁷

Az eddig elmondottakból már világosan látszik, miként vélekedik Toldy a harmadik fordításnemről, melyet Goethe a legmagasabbrendűként mutatott be, ő pedig a „szoros” jelzővel illet, hozzátéve, hogy inkább *rab*nak nevezné (ezzel a megnevezéssel már Rájinis is élt), ugyanis ennek elve, azaz meghatározása így hangzik: „A lehetőségig híven visszaadni a dolgot *lényeges és esetékes minden részeiben*, képeivel, vonatkozásaival, és sajátos kifejezéseivel, habár amazok nem szükségesek, s ezek általán vagy viszonylag nem érthetők vagy legalább nem szükségesek; a *formát* hasonlólag szorosan az eredeti szerint, ennek minden szépségei, gyarlóságai s hibáival, habár az elsők a műfordító nyelv-

⁵³ „Melly nemét [a fordításnak] nevezi az értekező *alakhűnek*? Azt, melyre nézve megengedi, sőt megkívánja, hogy az áttétel az újkori nyelvhez illő, tehát eltérő versformában eszközöltessék, mi *alakhűtlen szabad-ság*.” (Kiemelés az eredetiben.) KisfTÉvl, VI, 1846, 78.

⁵⁴ *Eszmék a magyar verstan átalakításához* (elhangzott a Kisfaludy Társaságban, 1842. febr. 2-án), KisfTÉvl, VI/2, 1846, 118–137.

⁵⁵ *Szépirodalmunk jelen állapotjáról s néhány ohajtás*, KisfTÉvl, IV, 1844, 264.

⁵⁶ Ezzel kapcsolatban számos fontos információt találunk KECSKÉS András könyvében: *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991.

⁵⁷ A műfordítás ezen elvéről szólva Toldy nem mondja ki azt, hogy csupán az antik mértékben írt művek átültetésekor javasolt az idegen formát nemzetre cserélni. A felsorolt (külföldi) példák sem kizárólag ebbe a csoportba tartoznak. Ugyanakkor némileg ellentmondásosnak tűnik, hogy a *Szépirodalmunk jelen állapotjáról* című beszédében csak a „görög mérték és szchemák” mellőzését javasolja, viszont hiányolja, hogy az „új népek formái bőségszarából oly keveset veszünk által, sőt átvenni meg is szüntünk.” KisfTÉvl, IV, 1844, 265.

vén nem szépségek, s habár az utóbbiak az eredetiben a költő kora, nyelve, egyedisége vagy esetékes okok által feltételezvék is.”⁵⁸ Leszámítva azokat a szubjektív „kommentárokat” („habár azok...”), amelyeket Toldy a fordításnem alapkövetelményeihez fűz, kimutatandó a teljes tartalmi és formai egyenértékűség felesleges voltát, tulajdonképpen Batsányi fordítási elveivel találjuk magunkat szemben, illetve azzal a fordításelméleti állásponttal, amelynek a talajáról Toldy Kazinczyt támadta a *Szent hajdan gyöngyei* kapcsán. Most tehát a nemzeti szellem tiszteletben tartása nevében és miatt ítéli el ezt a fordítási módot, ugyanis – amint azt itt is többször nyomatékosan aláhúzza – az irodalomban és a művészetben csakis azt a tant tartja elfogadhatónak, amely a nemzet „ízléséből indul ki és a nemzet fogékonyságát tartja szem előtt.” A szoros fordítás szerinte alkalmatlan arra, hogy a széles nemzeti közönségre ható művet hozzon létre, legfeljebb a nyelv gazdagítására, az eredeti szöveg értésének megkönnyítésére vagy az idegen szerző közelebbi megismerésére nézve járhat haszonnal. S mivel ezek sem lekicsinylendő értékek, Toldy azt javasolja, hogy aki erre magában elhivatottságot érez, ne sajnálja az időt és a fáradságot a remekművek szoros fordításától, még akkor sem, ha ezzel a műfordítás fő célját, az esztétikai hatást nem érheti el. Attól azonban óva int mindenkit, hogy ezt a fordításnemet tekintse a „fő vagy éppen egyetlen útnak a műfordítás tartományában.”

2.4. Az értekezés utóélete: közvetlen hozzászólások, későbbi reakciók

Toldy, mint említettem, kifejezetten vitaindítónak szánta értekezését, felszólítva a „széptan barátait”, hogy a témával kapcsolatos észrevételeiket, véleményüket közöljék vele. Az Évlapok VI/2. kötetében előadásának szövege után olvashatjuk a hozzászólásokat: a cím alapján (*Néhány szavazat a műfordítás elvkérdése körül*) arra következtethetünk, válogatásról van szó. Hét véleményt publikálnak, a szerzők nevének szigorú abécérendjében.

Fabrizy Sámuel, akadémiai tag majdnem mindenben osztja Toldy nézeteit. Kíváncsún tartaná, ha minden klasszikus munkának akadna három fordítója, mert szerinte a műfordítás mindhárom nemének megvan a maga közönsége, sőt a különböző szövegtípusoknak is más-más fordítási mód felel meg: a tudományos és a didaktikus műveknek inkább az anyaghű (azaz a prózában történő), a „szépművészeti osztályhoz” tartozóknak pedig az alakhű. A szoros fordítással kapcsolatban fel sem veti a nemzeti szempontot, ezen fordítási mód akadályát csupán a gyakorlati megvalósíthatatlanságban látja, hiszen hol az anyagi hűséget kell feláldozni az alakinak, hol fordítva. Nyelvgazdagító szerepe miatt viszont feltétlenül hasznosnak tartja.⁵⁹

A következő, legterjedelmesebb hozzászólás *Gondol Dánieltől* származik: ő az egyetlen, aki nem csupán általánosságban beszél, hanem érveit konkrét példákkal támasztja alá, s nem csak a fordítási módokkal, de magával a fordítóval mint a fordítási

⁵⁸ KisfTÉvl, VI/2, 1846, 63.

⁵⁹ KisfTÉvl, VI/2, 1846, 67–68.

tevékenység egyik legfontosabb tényezőjével is foglalkozik. Teszi, teheti ezt azért, mert maga is gyakorló fordító, Shakespeare műveinek magyarra való átültetésén fáradozik, tapasztalatait is ezen munka során szerezte, példáit, amelyekkel a szoros fordítás képtelenségét igyekszik bizonyítani, szintén innen meríti. Véleménye szerint legfeljebb azok számára képzelhető el Shakespeare műveinek szoros fordítása, akik az ő drámáin keresztül akarják megismerni az angol nyelv természetét vagy Shakespeare angol szellemét. Az effajta fordítás azonban teljesen alkalmatlan arra, hogy művészi élményt és gyönyört nyújtson. A szoros fordítás alapvető akadálya egyébként a két nyelv, a magyar és az angol közötti gyökeres különbség. Az alakhű fordítás fő nehézsége, hogy a „metrum bilincse” súlyosan nehezedik a fordítóra, ezért Gondol nevetségesnek tartja azt a törekvést, hogy ugyanannyi sorban fordítsunk, mint amennyiben az eredeti íródott. Az (imígyen értelmezett) alakhűséget is csak a lírában tartja jogosultnak, a dráma és az eposz esetében inkább a szép és tökéletesen anyaghű (tehát prózai) fordítást tartja szerencsésebbnek, s úgy véli, a közönség is ezt méltányolja jobban. Mert a fordító, hangsúlyozza a hozzászóló, sohasem magának fordít, hanem mindig az olvasókat tartja szem előtt, a fordítás legfőbb célját ő is az esztétikai gyönyör nyújtásában látja, az ekvivalenciát a hatás szintjén véli a legfontosabbnak: „egész erőmet arra szándékozom irányítani, hogy fordítmányom legyen olly kedves és gyönyörködtető a magyar olvasóra nézve, mint az eredeti azon népre nézve, mellynek nyelvéből történt a fordítás.” A fordítótól természetesen elvárja, hogy tökéletesen ismerje a forrásnyelvet és a célnyelvet egyaránt, valamint hangot ad annak a meggyőződésének is, hogy „lyrát csak lyrai tehetséggel bíró egyed képes művészileg lefordítani.” Konklúziója egybecseng a hozzászólás mottójául választott bibliai idézettel („A betű megöl; a lélek megelevenít”): a mű lelkét, szellemét, ne pedig holt szavait adjuk vissza.⁶⁰

Henszlmann Imre állásfoglalása művészetfilozófiai alapon nyugszik. A szolgálai szoros fordításmód nem tartozhat a művészet körébe, ugyanis a „művészet anyaga és eszközei által szükségképpen feltételezett szerzemény”, így a különböző anyaggal és eszközökkel létrehozott művek is szükségszerűen különbözőek lesznek. Mivel az irodalom anyaga és eszköze a nyelv, s mivel nincs két olyan nyelv, amelynek természete ne különbözne egymástól, elképzelhetetlen, hogy lehetséges volna egyik nyelvről a másikra művészi fordítást létrehozni anélkül, hogy a fordító ne kényszerülne „művét új anyaga és eszközei szelleméhez” igazítani. De nem csupán a nyelvek természetének eltéréseben látja Henszlmann a szoros fordítás gátját, hanem a kulturális, a civilizációs különbségekben is. Ha egy nép sajátos gondolkodásmódját tükröző szólásokat, kifejezéseket szóról szóra fordítunk le, akkor az a célnyelvi olvasó számára vagy érthetetlen lesz vagy más hatást vált ki, mint az eredeti. Az alakhűség kapcsán a fordíthatatlanság bizonyos eseteit említi (mint például a hexameter hiánya a franciában vagy a szójátékok problémái), amelyek kényszerítőleg megkövetelik az eredetitől való eltérést. Szoros átültetés tehát csak ott képzelhető el, ahol erőszak nélkül megvalósítható, egyébként a fordítás „meg-

⁶⁰ Uo., 68–72.

szűnik mű lenni.”⁶¹ Érdekes azonban, hogy a *Párhuzam* szerzője, a „nemzeti jellemzetes” fogalmának megalkotója a nemzeti karakter fordításban való érvényre juttatásának Toldy által megfogalmazott irányelvére nem reflektál.

Hunfalvi Pál nem sok újat mond. Megjegyzi, hogy ami Toldynál még „dolog”, a képek és a jelképek, az nála már némiképp a formához tartozik, ugyanis ő „dolog” alatt a mű gondolatait és azok szerkezeti felépítését érti, formán pedig a gondolatok kifejezését „szóval, vagy színnel, vagy hanggal”, valamint a kifejezés „nyelvezetét”, amelybe a szabad vagy a kötött beszédben való előadást is sorolja. Ez alapján ő *anyagmű* és *művészi* fordítást különböztet meg, a harmadik fordítási módot pedig esztelenségnek tartja, „akár Goethe, akár nem tudom ki dicsérje is.”⁶²

Lugossy József bár „tényhűnek” és „tősigaznak” tekinti a Toldy által megfogalmazott elveket, ugyanakkor nyájas engedékenységgel úgy véli, minden fordítót hagyni kell azon fordítási módszerben munkálkodni, amelyhez őt „geniusa” leginkább vonzza, hiszen minden fordítás nem bír valamiféle haszonnal. „Hagyjuk szabni Szabót és Kis Jánost saját modorjuk szerint, s vegyük köszönve tőlük a kész remeket; amaz feszes díszöltönyt, ez kényelmes házi zubbonyt nyújt, s ki tagadná, hogy most egyikre, majd másira van szükségünk, egyikkel bírni nem elég.”⁶³

Szilasy János néhány soros hozzászólásában nemzeti büszkeségének ad hangot, amikor kijelenti, hogy a „magyar nyelv hajlékonysága miatt sok mű szebb formában adható, mint az eredeti ... nyelven.”⁶⁴

Szontagh Gusztáv az értekezőt teljes egyetértéséről biztosítja ugyan, észrevételei azonban lényeges kérdéseket érintenek. Fentebb jeleztem már, hogy Szontagh az, aki rámutat az alakhű terminus megtévesztő voltára, hiszen Toldy a fordítás azon nemét illeti e jelzővel, „mellyre nézve megengedi, sőt megkívánja, hogy az áttétel az újkori nyelvhez illő, tehát eltérő versformában eszközöltessék, mi *alakhűtlen szabadság*.” Éppen ezért ő erre a fordításnemre inkább a „szabad” elnevezést alkalmazná. Másik megjegyzéséből kiderül, ő mindhárom módot elfogadhatónak tartja, s attól tart, hogy amikor a Kisfaludy Társaság a szabad fordítás mellett voksol, és a szorost elítéli, esetleg utat nyithat a *szabadosságnak*. Őva int attól, hogy a klasszikus szerzőket úgy modernizálják, ahogyan azt „Pope az Iliással tévé, kinek fordításában Achill ... vendéghajjal, harisnyával s cipőben jelenik meg.” A szabadság tehát csak a nyelvre és a versformára terjedhet ki (bár ezt Toldy sem gondolta másként).⁶⁵

A hozzászólásokban sokféle vélemény tükröződik, az azonban feltűnő, hogy a nemzeti szempont hangsúlyozása, vagyis ami Toldy értekezésének az alaphangját adta, egyikben sem jelenik meg. Azok a hozzászólók, akik elvetik a szoros fordítási módot, nem annak nemzetietlen volta miatt teszik, hanem mert a nyelvi és a kulturális különbségek miatt gyakorlatilag megvalósíthatatlannak tartják. Két hozzászóló (*Lugossy* és *Szontagh*) pedig

⁶¹ *Uo.*, 72–75.

⁶² *Uo.*, 75–76.

⁶³ *Uo.*, 76–77.

⁶⁴ *Uo.*, 77.

⁶⁵ *Uo.*, 78.

egyértelműen kijelenti, mindhárom fordításnemnek megvan a maga létjogosultsága: Toldy maga is ezt a liberális álláspontot hangoztatta a már idézett Kis János-recenzióban, amikor azt mondta, a maga helyén mindegyik fordítási mód „egyformán helyes és célszerű”. Ő akkor elsősorban a megcélzott közönségtől tette függővé, mikor melyik mód alkalmazandó, a hozzászólásokban ugyanakkor a publikum különböző rétegeinek igényeihez való alkalmazkodás mellett a fordítás módját meghatározó egyéb tényezők is megjelennek: így a szövegtípus (műfaj), illetve a fordító egyéni alkata.

Toldy értekezése még sokáig vonatkozási alap marad, egészen a század végéig vele vitáznak vagy értenek egyet a fordításelmélet kérdéseit boncolgatók. Így például Szász Károly a műfordításról 1859-ben előadott és a Magyar Sajtóban a nagyközönség elé tárt akadémiai székfoglalóját azzal kezdi, hogy a műfordítás elveihez azért kíván hozzászólni, mert nézetei lényegesen eltérnek a Toldyéitól.⁶⁶ A véleménykülönbség abban gyökerezik, hogy Szász szerint Toldy meghatározása a műfordítás célját illetően közelebb áll a fordítás iskolai értelmezéséhez, mint a műfordításhoz. Nem tartja ugyanis kielégítőnek, hogy Toldy csupán „általános gyönyört” kíván a fordítás olvasójában ébresztetni, holott a fordításnak nem lehet más célja, mint „épen azon (azaz nem kisebb és nem más) gyönyörérzetet támasztani az olvasókban, mit az eredeti olvasásán, az azt érzeni tudó érez.”⁶⁷ Az ekvivalencia mércéje tehát nem változott: Szász is az eredeti és a fordítás hatásának azonosságát tűzi ki célul, csak ezt más eszközökkel véli megvalósíthatónak, nevezetesen a Toldy által elvetett alak- és anyaghű fordítási móddal. Szerinte verses mű esetében a forma azonos értékű a tartalommal, „a költészet ugyanannyit hat zenei alkatrészei, mint eszméi által.” Ezért aztán elengedhetetlenül szükséges, hogy a fordítás alakilag, valamint a versmérték és a rímelhelyezés szempontjából megegyezzek az eredetivel. A nemzeti ízlés mindenáron való érvényesítése kérdésében, ahogy azt már sejteni is lehet, ugyancsak szembefordul Toldyval. Úgy véli, a nemzeti szellem tiszteletben tartása csak az eredeti művek megalkotásakor lehet döntő szempont, a fordítás mikéntjét nem befolyásolhatja. Szász elismeri, Toldynak igaza van abban, hogy nemzetiségünket szentnek tartja, s bűnül rója fel az elpártolást, felhívja azonban a figyelmet, hogy más nemzetnek éppúgy féltett kincse s elidegeníthetetlen birtoka a maga nemzetisége, mint nekünk, magyaroknak, ezért nincs jogunk megváltoztatni a nemzeti sajátságokat tükröző, formai eszközöket. Tudja, amit ő a műfordítás elveként felállít, eszmény, melyet abszolút tökéletességgel nem lehet megvalósítani, legfeljebb többé-kevésbé megközelíteni. Ez az eszményi elv pedig így hangzik: „Az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában adni vissza, ugyanazon részleteket ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótagokban, ugyanannyi rímmel; és végre azon nemzeti és egyéni sajátságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal.”⁶⁸ Míg tehát Toldy a hatásekvivalenciát tulajdonképpen csak (kisebb-nagyobb mértékű) alaki hűtlenséggel tartotta elérhetőnek, Szász visszatér a Batsányi s a fiatal Toldy által megkövetelt, mindenre kiterjedő, a lehető legszigorúbban értelmezett

⁶⁶ SZÁSZ Károly, *A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a biblia fordítására: Akadémiai székfoglaló értekezés*, Magyar Sajtó, 1859. nov. 5–10., 219–223. sz.

⁶⁷ Magyar Sajtó, 219. sz., 890.

⁶⁸ *Uo.*, 222. sz., 902.

tartalmi és formai hűség elvéhez. Heinrich Gusztáv révén megtudhatjuk, miként fogadta Toldy 1859-ben Szász kifogásait: azzal védekezett, hogy a magyar költői műnyelv 1843-ban még jóval fejletlenebb volt, mint 1859-ben, és „költőinket nyűgök és nehézségek helyett könnyítő szabadalmak által kelle műfordításokra kecsegtetni.”⁶⁹

Márki József 1866-ban úgy száll vitába Toldyval, mintha nem tudna Szász Károly értekezéséről és az általa leszögezett elvekről.⁷⁰ S annak alapján, amit ugyancsak Heinrich Gusztáv ír 1883-ban Szász tanulmányának hozzáférhetőségével kapcsolatban, nagyon valószínűnek tűnik, hogy azt Márki tényleg nem olvas(hat)ta: „Szász Károlynak ez az értekezése, mely egy rég letűnt és csak igen csekély számú példányokban fennmaradt napi lapnak tárczájában jelent meg, nem lett oly ismeretessé, mint irányánál fogva megérdemelte volna.”⁷¹ Márki, hogy kimutathassa Toldy álláspontjának helytelenségét, részletesen ismerteti az 1843-as előadás főbb téziseit, majd elővezeti saját elveit, melyek hatéves, „folytonos eszméléssel párosult műfordítási gyakorlatra” támaszkodnak. Először is a szokásos fogalmi zsonglörködéssel indít: ő a műfordításnak két fő nemét különbözteti meg (hű és szabad), amelyből azonban hamarosan három lesz, ugyanis a hű kategórián belül két „alnetet” állít fel: a tartalomhű, valamint a tartalom- és alakhű fordítási módot. Most tekintsünk el attól, miként határozza meg Márki az egyes fordításnemek sajátosságait, követelményeit, elég, ha azon eltérésekre utalunk, amelyek ezeket Toldy kategóriáitól megkülönböztetik. A tartalomhű fordítás nem feltétlenül prózában készül, lehet másképpen kötött is, mint az eredeti, ez tehát tulajdonképpen Toldy alakhűként emlegetett fordításainak „halmazát” is magában foglalja. A tartalom- és alakhű fordítás elnevezés a Toldy által szorosnak titulált válfajnak felel meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy az eredeti mű „gyarlóságait és hibáit, s oly tulajdonságait, melyek a műfordító nyelvén nem szépségek”, Márki a fordításból minden irgalom nélkül kiküszöbölendőnek tekinti, azaz egy javított változat előállításával mellett voksol. (Némileg hasonló elvet vallott Péczeli József is a 18. század végén.⁷²) A szabad fordítás pedig azt jelenti Márkinál, hogy (akárcsak a tartalomhűnek nevezett fordítás esetében) a forma szabadon választható, lehet akár kötetlen, akár kötött, csak hogy itt tartalmi vonatkozásban az „esetleges” dolgokat megváltoztathatónak (bővíthetőnek, rövidíthetőnek stb.) tekinti. Ezek után arra gondolhatnánk, ő is ahhoz a liberális táborhoz tartozik, amely minden fordítási módot megengedhetőnek, gyakorolhatónak tart. Ám nem így van: ő azt szándékozik bizonyítani saját *Aeneis*-fordításából merített példákkal, hogy Toldy szkepticizmusa ellenére igenis létezik jó szoros fordítás, „hogy magyar Homérok, Virgilek is létezhetnek, melyek eredetiökkel testben, lélekben tökéletesen megegyeznek, annyira, hogy a magyart magyar

⁶⁹ HEINRICH Gusztáv, *A műfordítás elméletéhez*, KisfTÉvl, Új folyam, 1883–1884, 19. kötet, 1885, 161.

⁷⁰ MÁRKI József, *Műfordítás és műfordítmány*, Magyarország és a Nagyvilág, 1866. máj. 13.–jún. 3., 19–22. sz., 289–290, 306, 322, 338.

⁷¹ HEINRICH 137.

⁷² Vö. PÉZELI József, *A fordításokról*, Mindenes Gyűjtemény, 1789, VIII, 120; *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. SÓTÉR István, Bp., 1981, 307. „A (...) hiba, melybe esnek sok fordítók, az, hogy az eredeti író, vagy jó vagy rossz, végtől végig lefordítják. (...) Nem azért kell lefordítani az idegen frókat, hogy lássuk azoknak hibáikat...”

nyelven ép oly jónak, hünek és szépnek mondhatni, mint az eredeti latint vagy görögöt saját nyelvén.”⁷³

A már többször említett *Heinrich Gusztáv* fordításelméleti értekezése a Kisfaludy Társaságban székfoglaló előadásként hangzott el először. Kiindulópontja az a kérdés, „szabad-e és vajon mennyiben a fordítónak az eredeti munka verses alakját megváltoztatnia?”, s hogy senki se gondolja, hogy verses műnek prózai fordítására, „e költői gyilkosságra” gondol, a kérdést rögtön félreérthetetlenre fogalmazza: „szabad-e [azt] más verses alakkal helyettesítenie?” Emlékszünk, Toldy ugyanezzel a problémával kapcsolatban szintén feltette a kérdést: „Tartozik-e az alakhű műfordítás az eredetinek *versalakját* megtartani?” Tudjuk, hogy ő erre a leghatározottabb nemmel felelt. Heinrich rövid visszapillantást adva az elmúlt időszak ezen kérdéssel kapcsolatos elméleti állásfoglalásaira, a sort természetesen Toldyval nyitja. Röviden összefoglalja az általa megkülönböztetett fordításnemeket, s nagyon tapintatosan mentegeti Toldynak a szoros fordítást elítélő nézetét. Azt bizonygatja, hogy Toldy nem annyira esztétikai elvekből, csak nyelvünk akkori készületlensége miatt ellenezte ezt a fordítási módot, attól tartván, hogy ha a fordításnak egyedül ezt a módját ismerte volna el helyesnek, ezzel sokakat elriasztott volna a fordítástól. Ez így persze egyáltalán nem igaz. Toldy, mint láttuk, a nemzeti szellem tiszteletben tartása, óvása érdekében szavaz egyértelműen az „alakhű” fordítás mellett (amely megnevezést egyébként Heinrich is furcsállja), amikor kimondja, hogy a szoros fordítás, mivel nem a nemzet ízléséből, „fogékonyságából” indul ki, soha a nemzetre hatni nem fog, tehát mint műfordítás nem éri el célját. Heinrich feltételezhetőleg csupán a nagy öreg tiszteletre méltó emlékét nem akarja megsérteni, amikor tompítja Toldy kijelentéseinek élét, sőt azt próbálja elhíttetni a hallgatósággal, hogy Toldy nem is azt gondolta, amit mondott, ugyanis Heinrich távolról sem ért egyet azzal a műfordítási gyakorlattal, amelyre ez az értekezés mintegy hivatalosan feljogosította a fordítókat. Heinrich célja ugyanakkor nem az, hogy bebizonyítsa, a magyar nyelv igenis alkalmas az eredeti formát és a tartalmat egyaránt híven visszaadó fordításra, szerinte ugyanis ezt az elmúlt évtizedek fordítástermése – Toldy elméleti álláspontja ellenére – már szemléletesen igazolta. Őt azért foglalkoztatja a forma megváltoztathatóságának/meg nem változtathatóságának problémája, mert lényeges esztétikai elveket, törvényeket érint, nevezetesen a tartalom és a forma viszonyának kérdését. Heinrich ezzel kapcsolatban leszögezi: az alak és az anyag egymástól elválaszthatatlanok, az alak a stílus egyik fő oszlopa. Elfogadja, hogy a *fordításnak* lehet többféle célja, s így többféle módja is, a *műfordítás* névre azonban csak az a fordítás tarthat számot, amely „az eredetinek nemcsak tartalmában, hanem alakban és stílusban, jellemében és hangban is teljesen hű mása.”⁷⁴ Az eredeti alaktól csak meghatározott esetben, kényszerítő körülmények hatására lehet eltérni, s itt szerinte mindössze két szempont merülhet fel: a ritmus kérdése és egyes műfajok természete. Számára az alaki és a tartalmi hűség megvalósítása nem csupán a műfordítás célja, hanem a műfordító kötelessége is. Az eredeti és a fordítás hatásonosságának célkitűzése-

⁷³ MÁRKI 306.

⁷⁴ HEINRICH 149.

ről a hangsúly tehát visszakerül a maga teljességében vett műre. Esztétikailag megalapozottabban ugyan, de visszajutottunk Batsányihoz, ami paradox módon nem vissza-, hanem előrelépés.

Ez a szemléletváltozás azonban nem válik egy csapásra általánossá, a Toldy által negyven évvel korábban képviselt álláspont is tartja még magát, amit például Radó Antal ugyancsak 1883-ban megjelent fordítástörténeti tanulmányának elméleti bevezetője szemléletesen bizonyít.⁷⁵ Radó síkra száll a teljes anyagi hűség mellett, az alaki hűség kérdésében azonban már engedékenyebb: úgy véli, hogy az eredeti mű verses alakját csak akkor szabad megtartani, ha ezzel nem vétünk a nyelv szelleme ellen. Az olyan műformákat azonban, amelyek azzal ellentétben állnak, „más megfelelővel kell a fordítónak helyettesíteni.” S ezen elv védelmére a több évszázados, unalomig ismételtetett érvel hozakodik elő: „Mert Homeros és Vergilius hexameterait például joggal fordíthatjuk alexandrinekkel, minthogy a magyar eposnak ez a formája, és ha Homeros és Vergilius magyarok lettek volna, bizonytal ők sem írnák eposzaikat hōsi hatosban.”⁷⁶ Ezt az elcsépe lt ér vet egyébként Heinrich említett dolgozatában azzal hárította el, hogy sejtelmünk sem lehet arról, vajon milyen alakot használna egy antik költő, ha a 19. század második felében élne, hozzá téve, hogy Berzsenyi és Vörösmarty, bár modern költők voltak, még is hexameterekben és antik versformákban írtak.⁷⁷

3. Toldy a műfordítás nemzeti irodalomban játszott szerepéről

Az eddigiekben Toldy elméleti nézeteit tekintettük át, bemutatva, miként módosultak műfordításra vonatkozó elvei az idők során, s talán az is egyértelművé vált, hogy az 1843-ban előadott értekezése milyen jelentős állomás a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében. Egyrészt mert hosszú idő után ez az első nagyobb terjedelmű önálló elméleti dolgozat a témában, másrészt mert állásfoglalása nagy visszhangot váltott ki nem csupán a közvetlen kortársak körében, hanem a következő évtizedekben is. Toldy tudomásunk szerint élete hátralévő részeiben lényegileg már nem foglalkozott fordításelméleti kérdésekkel, leszámítva néhány érintőleges megjegyzést, ugyanakkor a fordításoknak a nemzeti irodalomban betöltött feladatáról számos alkalommal nyilatkozott 1843 után is. A már említett *Szépirodalmunk állapotjáról 's néhány óhaj* tás címmel 1843. február 6-án, a Kisfaludy Társaság 6. közülésén előadott beszédében figyelmeztet először arra, senki ne tekintse méltatlan feladatnak idegen remekművek átültetését, hiszen ezen a területen is alkothatunk sikereset, sőt maradandót. Ezt bizonyítandó Pope Homérosz- és Delille Vergilius-fordítását említi, melyek, állítja, „díszei lesznek mindenha irodalmaiknak.” (A példaválasztás nem véletlen: ezek a fordítások az általa legnemzetibbnek tartott és nyomatékosan ajánlott „alakhű” – azaz valójában más versformával helyettesített –

⁷⁵ RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., 1883; különös tekintettel *A műfordítás fogalma* című fejezetre, 3–12.

⁷⁶ *Uo.*, 11.

⁷⁷ HEINRICH 147.

fordításnem képviselői.) Természetesen nem mindenki alkalmas e feladatra, sikert csak az arathat, aki „ízlését kimélvelte, a nyelvet, művészi szólást és formákat hatalmába kerítette.” (Mintha a Tudományos Gyűjtemény hajdani szigorú bírójának szavai csengenek vissza!) Az egyéni dicsőség mellett a fordítások már eddig is nagyban hozzájárultak nyelvünk, formakészletünk, költészetünk gazdagításához, s most, hogy nyelvünk már elég hajlékony bármely irodalmi mű sikeres átültetéséhez (vagyis szó sincs arról, amivel Toldy 1859-ben védekezett 1843-as álláspontja miatt, nevezetesen, hogy a nyelv akkori készületlensége miatt javasolta volna az idegen formák nemzeti alakban való tolmácsolását!), nem szabad késlekednünk, kötelességünk versenyre kelni a műfordításban élenjáró nemzetekkel, hogy szellemi kincseinket gyarapítsuk, látókörünket szélesítsük.

Toldy a Kisfaludy Társaság elnökeként a közületeket megnyitó beszédeiben ugyancsak kiemelten foglalkozott a műfordítás kérdésével. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy a Társaság alapszabályai között már kezdettől fogva szerepel az a pont, amely feladatul tűzi ki ó- és újkori remekírók fordítását, s így az elnöknek az előző évre vizs-zatekintve értékelnie kell a Társaság munkálkodásának e téren született eredményeit is, hanem azzal is, hogy Toldy a műfordítási tevékenységnek valóban rendkívüli jelentőséget tulajdonít, s ez a meggyőződése – amint az elnöki beszédeiből kirajzolódik – a 70-es évek elején még tovább erősödik. Büszke nemzeti öntudattal emlegeti „nyelvünknek a műfordításban tanusított virtuositását”-t, amellyel méltó versenytársává lett a német nemzetnek. (A versenymotívum tehát újra felbukkan, immár dicsőséges eredményként: a majd’ harminc évvel ezelőtti buzdítás nem volt hasztalan.) Toldy számára a műfordítás művészet, s úgy véli, a magyar nyelv egyedülállóan sokoldalú ezen a területen, hiszen „képes minden népek, korok és műfajok műveit szellemben, hangban és formában híven és hathatósan, és szépen megszólaltatni.”⁷⁸ A magyar nyelvnek a fordításra való, ezen rendkívüli alkalmassága felett érzett büszkeségbe – amely már a korábbi évtizedek magyar fordításméleti gondolkodóinak is oly sokszor dagasztotta keblét – az 1870-es évek elnöki beszédeiben azonban tragikus hang is vegyül: a műfordításra minden eddiginél fontosabb feladat hárul, Toldy valósággal nemzetmentő funkciót tulajdonít neki. Mi az oka ennek a komor hangvételnek? Már az 1870-es beszédében megfogalmazza azt a félelmet, amelyet a világban s elsősorban az Európában zajló társadalmi-politikai változások ébresztenek benne. Úgy látja, a kis nemzetek áldozatául eshetnek annak az egységesülési folyamatnak, amely a nagy s a tudomány révén még nagyobbá lett népektől indul ki, amelyek „szellemi hódításaikkal az emberi nemet mind bensőbb egységgé” igyekeznek összeolvasztani. Nem a katonai erőszaktól tart tehát, hanem az idegen tudomány, kultúra észrevétlen, csendes hatalmától, amely fokozatosan megfosztja a nemzetet egyéniségétől. A következő évben a porosz–francia háború egész Európát megrázó eseményei hatására még sötétebb az elnöki beszéd hangvétele, ugyanakkor továbbra is úgy véli, nem a fizikai megsemmisülés vagy egy világhatalom általi meghódításunk jelenti a legfenyegetőbb veszélyt, hanem az, hogy egy idegen műveltség magába olvaszt bennünket, s

⁷⁸ Toldy Ferenc elnöki beszéde a Kisfaludy Társaság XXI. ülésén, 1871. febr. 12-én, KisfTÉvl, Új folyam, VI, 1871, 9.

ezáltal nyelvünkkel együtt nemzeti sajátosságainkat is elveszítjük. Az egyetlen orvosság, amely megszabadíthat ettől a veszélytől, ha a kertész példáját követjük, aki virágait és gyümölcseit oltással nemesíti: „Ekkép kell nekünk is – nehogy az idegen műveltség bennünket beolvaszson – ezt magunkba beolvasztanunk, azt minnen műveltségünk fájába beoltani, általa termékenyíteni és nemesíteni saját nemzeti szellemünket, a nélkül, hogy azt ősi lényegéből kivegyűk.”⁷⁹ Más kultúrák szellemi kincseinek megismerése, felszívása tehát létérdek, nem egyszerűen feladat, hanem kötelesség. A műfordítási tevékenység pedig Toldy szerint az egyik leghatékonyabb eszköz az idegen mesterművek meghódítására, az „európai és a nemzeti műveltség összeforrasztására.” Tehát nem csupán az a cél, hogy az idegen kultúrának a saját kultúránkba való beolvasztásával elkerüljük a nemzet-halált, hanem az is, hogy ezáltal egyenrangú és egyenjogú tagjává váljunk az európai nemzetek közösségének. A magyar nyelve szerint ugyan a keleti népekhez tartozik, kultúrája azonban a nyugatiakhoz köti, s a történelem folyamán többször játszotta a kelet romboló hatalma ellen a nyugatot óvó fal szerepét, mely küldetést továbbra is magáénak érzi. Az európai kultúra nagy szellemeinek „művészi bekebelezésével” műveltségünket mind jobban fejleszthetjük, míg magunk is eljutunk arra a színvonalra, amelyen joggal tekinthetjük magunkat az európai művelt népek családjába tartozónak, „a nélkül, hogy mint eddig is, minden specíficus sajátosságainkat feláldoznók, a nélkül, hogy megszűnjünk kelet népe maradni, de nyugati műveltséggel.”⁸⁰

Ebben a gondolatmenetben tehát a műfordítás jelentősége jóval túlmegegy a nyelv- és az irodalomgazdagítás korábbi feladatán, a nemzet fennmaradását biztosító szellemi haladás egyik legfontosabb eszközévé lesz, nemzetmentő funkciót kap. Az 1872-es beszédében, a veszélyt egyre fenyegetőbbnek érezve, még egyszer hangot ad félelmének, ezúttal még nyomatékosabban: vajon a kisebb nemzetek megőrizhetik-e nemzetiségüket és nyelvüket a nagy kultúrnemzetek beolvasztó hatalmával szemben? Még azzal a gondolattal is eljátszik, amelyet egy évtized múltán Müller Miksa nyelvész értekezése miatt érzett felháborodásában Gyulai (ugyancsak a Kisfaludy Társaság ünnepélyes közüldést megnyitó beszédében) szintén végigfuttat,⁸¹ nevezetesen, hogy vajon nem lenne-e az emberiségre nézve hasznos és kívánatos, hogy „az összes világ három, vagy két, vagy végre egy nyelvet valljon, s így a lehető legmagasb műveltség egy és közös kincse, közös sajátja lehessen az összes emberiségnek?” Válasza – akárcsak Gyulainak 1883-ban – egyértelműen: nem. Érvelése is Gyulait előlegezi: a kis népek fennmaradása belső szükséglete az emberiség sokoldalú fejlődésének; a tudomány gazdagsága éppen a fajok és a népek különbözőségeiből származó ellentétek küzdelmének és kiegyenlítődésekének köszönhető. Újra rámutat, s egyre sürgetőbben hangsúlyozza: a kis nemzetek előtt egyetlen út áll, nemzeti műveltségük minél szélesebb körű fejlesztése az európai kultúra eszméinek és mesterműveinek mind teljesebb megismerése által, amelyek termékenyítőleg hatnak szellemükre, s hozzásegítenek ahhoz, hogy hozzájáruljanak majdan a világ tudományának és költészetének gazdagításához. S ezen cél elérése érdekében újra csak arra buzdít: fordítsunk, s ne csak

⁷⁹ *Uo.*, 6.

⁸⁰ *Uo.*, 10.

⁸¹ Vö. Gyulai Pál elnöki megnyitó beszéde a KT XXXIV. közüldésén, 1882. febr. 12-én.

a szépirodalom régi és új nagyjait (ezen a téren már szép eredményekkel dicsekedhetünk, amelyben oroszlánrésze van a Kisfaludy Társaság műfordítói tevékenységének), hanem a különböző tudományok alapjait képező munkákat, amely területen még jócskán van bepótolni valónk.

Toldy Ferenc hosszú és szerteágazó pályáján a fordítási tevékenység, a műfordítás elméleti és gyakorlati problémái mindvégig hangsúlyos helyet kaptak. Kezdetben, huszonevesen maga is tevőlegesen kívánt hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar közönség anyanyelvén vehesse kézbe a világirodalom jeles alkotásait. Amikor nagyra törő terveit ezen a területen nem tudta valóra váltani, kritikusként és tekintélyét is latba vető irodalompolitikusként próbált tenni a műfordítás általa helyesnek tartott elveinek maradéktalan alkalmazásáért. Mint láttuk, ezek az elvek az idők folyamán nem csupán módosultak, hanem alapvetően megváltoztak. Míg a harmincas években a mű egyszeri és megbonthatatlan egységének romantikus alapelvét képviselve a szigorú tartalmi és formai hűség mellett szállt síkra, a negyvenes években a nemzeti szellem tiszteletben tartásának, megóvásának szándéka áll gondolkodása homlokterében. Ennek érdekében tulajdonképpen lemond a teljes alaki hűség elvéről, és a verses formájú művek fordításakor az idegen forma nemzeti versalakkkal való helyettesítését javasolja, abban a meggyőződésben, hogy a költői gondolat csak így juthat el a nemzet egészéhez. Hogy ez az álláspontja sem végleges, s lassanként visszatér a minél teljesebb tartalmi-formai hűség követelményéhez, arról a hatvanas években megjelent néhány recenziója is szemléletesen tanúskodik. Ezek egyikeben a bemutatott fordítás legfőbb értékét a következőkben látja: „...e forma, mely annyira össze van nőve tartalmával, hogy még a szóhelyeztetés sora is szigorúan meg van a tartalom által határozva: mily szerencsésen zeng mindez vissza a fordításból az eredetinek muzsikai szépségével egyetemben!”⁸² Ám ha fordítási elvei az irodalmi élet tendenciáinak, követelményeinek függvényében változtak is, az a meggyőződése, hogy a műfordítás a magyar kultúra egyik alappillére, egész pályája során mindvégig változatlan maradt.

Monika Burján

LA PLACE DE FERENC TOLDY DANS L'HISTOIRE DE LA THÉORIE DE TRADUCTION HONGROISE

Ferenc Toldy n'est pas seulement le père de l'histoire littéraire hongroise, mais un personnage important de la théorie de traduction hongroise. Au cours de sa longue carrière embrassant beaucoup de domaines, son activité de traduction ainsi que les problèmes théoriques et pratiques y liés en ont un rôle prépondérant. Au début de sa carrière il avait l'ambition de contribuer à ce que le public hongrois ait accès aux grandes œuvres importantes de la littérature universelle. Après être violemment critiqué pour sa traduction du drame *Brigands* de Schiller, il abandonna la traduction pour devenir critique et politicien de la littérature afin de propager les principes de la traduction littéraire qu'il jugeait pertinents. Ces principes furent modifiés par la suite : ils se transformèrent, ainsi que ses conceptions esthétiques et critiques, jusqu'à aboutir à des conceptions opposées.

⁸² TOLDY Ferenc, *Utószó Bajza Jenő Goethe-dalainak fordításához*, Új Magyar Múzeum, 1860, II–III. füzet, 168.

Tandis que dans les années trente Toldy était partisan de l'idée romantique de l'unique et indissoluble unité de l'œuvre, en optant pour l'exactitude du contenu et de la forme dans la traduction, dans les années quarante déjà il avait comme objectif de respecter et de défendre l'esprit national avant tout. Au fait, pour y arriver, il renonça à la fidélité formelle, et en ce qui concerne la traduction des œuvres poétiques, convaincu que c'est le moyen qui permet à une pensée poétique d'accéder au large public, il proposait de remplacer la forme d'origine par une forme poétique typique du pays. D'après quelques-uns de ses comptes rendus, dans les années soixante, peu à peu il revenait à ses conceptions d'origine, c'est-à-dire à la fidélité de la forme et du contenu dans la traduction. Si plusieurs fois au cours de sa carrière il modifia ses principes au fur et à mesure des changements de la vie littéraire, il n'abandonna jamais sa conviction, notamment que la traduction littéraire est un pilier principal de la culture hongroise.

**KANONIZÁCIÓ ÉS A „SZERZŐI ARC” AZ 1957 UTÁNI
ERDÉLYI MAGYAR IRODALOM MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJÁBAN**

„Félrevezet a kérdés, igaza van-e vagy sem annak, aki értékeli egy művet. Sokkal érdekesebb arra válaszolni, miért, milyen kánonok alapján fogalmaztak meg ilyen vagy olyan ítéletet.”

(Szegedy-Maszák Mihály)

Az irodalomtörténeti kánonok vizsgálata az irodalomkutatásnak olyan újfajta megközelítési módjaihoz nyújthat segítséget, amelyek nemcsak az utóbbi évtizedek monolitikus szemléletű irodalomtörténetének új aspektusaira, de az egész irodalmi rendszernek új, elméleti és gyakorlati revíziójára tehetnek kísérletet. Tanulmányom több részre bontható, minthogy elengedhetetlennek tartottam a kánonképzésnek és a kanonikus jelenségnek néhány alapvető jellemzőjét vázolni, és csak ennek tükrében, a kánon alakulástörténetének egyik legmerevebb fokozataként vizsgálni olyan kultikus megközelítésmódokat, amelyek jellemzői a címben említett recepciónak. Ugyanakkor vázolnom kellett a második világháború utáni magyarországi és erdélyi irodalmi/irodalmpolitikai háttérnek néhány alapvető paraméterét, hogy az utóbbi évtizedek hatalmi kánonján keresztül próbáljam értelmezni az ilyen megközelítésmódokat.

Az utóbbi évtizedek nemzetközi irodalomtudományának egyik döntő problémájává a kánonképződés vált. A főbb irodalomelméleti kérdésirányok nem kerülhették meg, s ha explicit módon nem is, de tárgyalták a kanonizáció elméletének bizonyos aspektusait. Az alábbiakban – elsősorban e dolgozat szűk keretei miatt – magam nem fogom a kánonképződés kérdésének aktualitását, irányait és szakirodalmát több szempont szerint vázolni, két alapkérdést azonban mindenképpen említenem kell: az egyik maga a kánon problémája, a másik a kanonizáció, vagyis azon mezők, irodalmi diskurzusok, intézmények és társadalomszegmentumok szerepe, amelyek révén bármelyik kánon megnyilvánul. Ennek előfeltételeként egy viszonylag jól körülhatárolható fogalomrendszerből kell kiindulnunk, annál is inkább, minthogy még a szakirodalom is hajlamos e divatossá vált szellemi konstrukcióról meglehetősen zavarosan beszélni. A „kánoni” fogalomzavart elsősorban a többféle lehetséges kánonfelfogás miatt kell megemlíteni, amelyek következtében a kánon különböző értelmezése, megragadása a megfelelő fogalomkészlet hiányában relativizálni látszik minden olyan törekvést, amely egységes jelenséggént próbál leírni különböző olyan irodalomtörténeti „mozgásokat”, jelenségeket, amelyek kanonikus erővel bírnak. A sokféle értelmezés alapján azt lehetne állítani, hogy a kánonnak több „fokozata” van, amelyek között sajnos nem mindig tesznek különbséget, így e fogalom látszik helyettesíteni egy irányzatot, egy paradigmát vagy akár egy egész népcsoport kulturális örökségét is.

Tulajdonképpen arról van szó, hogy a kánont tág, azaz kulturális vagy szűk, azaz értelmezői-közösségi jelentésben használjuk. Minthogy a kánon elsősorban kánoni rangot jelent, illetve az ilyen rangra emelt, mértékadónak tartott művek összességét, a kánon

nem más, mint adott pillanatban adott értékek (f)elismerése, azaz maga a ránk hagyományozódó kultúra egy olyan értelemben, ahogyan azt egy bizonyos kor, illetve érdekközösség meghatározza. Amennyiben a kultúra elsajátítása nyelvtermészetű, a kánon olyan közös tudást testesít meg, amely lehetővé teszi egy nyelv beszélői számára, hogy a ránk hagyományozandó hagyományt, mint olyat, ismerjük fel, így azt állíthatjuk, hogy kánon nélkül nem is létezhetünk. A kánon „ismeretek tára és egyben a történelem megtestesülése”,¹ a múlt egy továbbélő darabja a jelenben. E tág, kulturális kánonkoncepció vagy a „kánon mint nyelv”-koncepció² szembehelyezkedik a kánonértelmezésnek azzal az elképzelésével, amely szerint a kánon a saját jogon kanonikus szövegek listája volna. A kánon mint gondosan összeválogatott szövegek halmaza pedig igencsak elterjedt nézet a szakirodalomban, amely nyilván más kérdésfeltevéseket is implicál: melyek e szövegek, hogyan jött létre halmazuk, milyen okok alapján, s főleg, hogy milyen közös jegyek találhatók az ekként összeválogatott szövegekben. „A kánon mint szövegek listája”-felfogás mögött persze mindig vannak rendezőelvek és vannak mértékadó körök, akik e listára mint a nagy művek korpuszára mértékadóként tekintenek. A kánon amolyan „díszpéldánygyűjtemény” (Kálmán C.), de semmiképp sem rögzített lista, hanem adott értelmezői közösségek által kialakított (top)lista. „A kánon mint lista, mint szövegek korpusza”-elképzelés tehát túlmutat önmagán, valami szövegen kívüli, szöveg fölötti szabályra, hagyományra vagy akár etikai-esztétikai minőségekre. Ez azért fontos, mert a kánonviták igen gyakran csak listaviták maradnak, amelyekben a fő vitakérdés az, hogy mennyiben azonos vagy mennyire különbözik bizonyos szövegek jegyzéke valamely más listától.

A kanonicitásról azt mondhatjuk, hogy értelmezések olyan intézményesült, rögzült s többé-kevésbé elszigetelt változata, amely maga is kanonikus. Ilyen értelemben nem beszélhetünk kanonikus szövegekről, minthogy nem a szövegek válnak kanonikussá, hanem maguk az értelmezések. Ha a kánon változik, megváltozik az értelmezői előfeltevések egy bizonyos halmaza, ennek megfelelően megváltozik az értékesként kiválasztott szövegek listája is. A kanonizált értelmezéseket kettős dinamizmus jellemzi. Aktívak, azaz produktívak olyan értelemben, hogy a bevett, kanonizált értelmezések megkönnyítik más, hasonló művek értelmezését, s végső soron a kultúra elsajátítását is lehetővé teszik, másrészt nem produktívak abban az értelemben, hogy eleve értelmezik, és partikuláris érdekeik szerint elolvassák helyettünk a műveket.

Bármilyen legyen is egy kánon, nem egy örök érvényű valami, amelynek eredete és természete kiismerhetetlen volna. Megrögzítettséget sugall ugyan, a klasszikusok tekintélyelvűségének megfelelően afféle mitológia, amely a változtathatatlanság és örökérvényűség illúzióját a hatalom különböző eszközeinek igénybevételével éri el. Éppen ezért lényegéhez tartozik az újraalkotás, a kánonrombolás, az új legitimációkeresés. Az új kánont felállító mozgalmak, csoportosulások kétségbe vonják a korábbi értelmezéseket, s új értékrendet, új ideológiát teremtenek, mégis a kánon elleni támadás gyakran éppoly rituálissá és konvenci-

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A bizony(talan)ság ábrándja: kánonkép-ödés a posztmodern korban* = Sz. M. M., *Minta a szövegen*, Bp., Balassi, 1995, 77.

² KÁLMÁN C. György, *A kis népek kánonjainak vizsgálata*, Helikon, 1998/3.

onálissá válik, mint hajdan a kánon tisztelete volt. Az egyeduralkodó és tekintélyelvű kánon elleni harc egyeduralkodóságra és tekintélyelvűségbe torkollik.

Mint hogy e dolgozat elsősorban a kánonképződés működésére és körülményeire szeretne reflektálni, elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy kik teremtik, változtatják, és milyen intézmények segítségével alakítják, illetve tartják fenn a kánon. A kánonképzés és -fenntartás olyan struktúrát igényel, amely önmaga továbbélését és a hatalom szupremáciájának a fenntartását is biztosítani tudja. Ha Barthes szerint az irodalmat értelmező tevékenység maga az irodalom, akkor ez könnyen oda vezethet, hogy a „hivatasos” értelmezők (tudósok, irodalmárok, kritikusok) lesznek az irodalom első számú letéteményesei, amely tulajdonképpen „hivatalos” irodalom lesz, minthogy ők határozzák meg centrum és periféria aktuális viszonyát az irodalmi műalkotások szintjén, ők döntenek el, hogy valaki bekerül-e vagy sem a saját értékategorizációjuk alapján vázolt kritériumok szerint az irodalmi rendszerbe. A kritikusoknak és a literátoroknak elsődleges szerepük van a közvetítésben, értékítéleteikkel megpróbálják nagymértékben meghatározni a kánon későbbi, „laikus” közvélemény általi passzív legitimációját. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy egyszerre több kánon is létezhet egymás mellett,³ ennélfogva többféle irodalomtörténettel is számolni kell, s hogy az ellenkánon nem szabad pusztán egy egységes oppozíciós diskurzus megtestesítőjeként szemlélni. Mindazonáltal az irodalmi élet éppen hatalmon lévő hivatalos/hivatasos résztvevőinek legfőbb feladata éppen abban áll, hogy az általuk propagált kánon lesz a legjobban dokumentált és a legismertebb kánon: új nemzedékekre száll át, iskolában tanítják, hivatalos tiszteletre tarthat igényt, és olyan konvencióhalmazzá, illetve szövegkorpuszt képvisel, amelynek ismerete nélkülözhetetlen feltétele az erudíciónak.

A kánon ezért elsősorban rendszerszerűségében kell szemlélnünk: kulturális intézményekre, értelmező-hitelesítő közösségekre van szüksége értékkonceptiójának, norma-rendszerének legitimálásához. A megkülönböztetett tekintéllyel felruházott művek kiválasztását és értelmezését hatalmi érdekek befolyásolják. A kánonok és a kulturális intézmények egymást feltételezik, egyrészt ezek a kulturális intézmények elképzelhetetlenek hatalmi struktúrák nélkül, másrészt a kánonok tekintélye és állandósága épp ezen intézményektől függ. Az intézmények irányítják az uralkodó normákat, tehát ők szentesítenek vagy vetnek el ilyen normákat. Azt kívánják megszabni, hogy ki(k) vagy mely termékek maradjanak meg egy közösség emlékezetében. Az ilyen funkcióknak elsősorban az oktatási intézmények tesznek eleget, de ugyanígy a kánonfőntartó intézménynek számítanak még: maguk a termelők, a kiadók, a kritikusok (bármilyenek), a folyóiratok, a klubok, az írócsoportok, a könyvtárak, a média és még mások is. „Az irodalmi rendszer változatosságát figyelembe véve – írja Even-Zohar – látható, hogy a különféle intézmények ugyanabban az időben a rendszer más és más szeletei érdekében működnek. Akkor például, amikor újítók egy csoportja már elfoglalhatta az irodalmi intézmény középpont-

³ Amennyiben a kanonicitást valamely közvetítő intézmény (könyvtár, könyvkiadás stb.) szerint próbálnánk felmérni, valószínűleg arra a következtetésre jutnánk, hogy az emígy kapott lista részben vagy egészben eltér például a tantervköbéli listáktól s legfőképp a „hivatalos” irodalom listáitól, a népszerű irodalom regiszteréhez tartozik, és inkább a tömegek kánonját, mintsem a „magas” kánon, a profik rétegének kánonját tükrözi.

ját, iskolák, egyházak és más szervezett társadalmi-kulturális tevékenységek és testületek még mindig olyan normának vethetik alá magukat, amelyeket egy csoport már nem fogad el.”⁴ Minthogy a kultúra intézményei általában a politikai hatalom kezében vannak, nyilvánvaló – amint azt Hazard Adams is megállapítja –, hogy a „kulturális és politikai körülmények befolyásolják egy adott kánon nyitottságának, illetve zártságának fokát: hatalmi kritériumok változásával változnak maguk a kánonok is. A hatalom princípiuma diktálja a változást...”⁵ Az értékelés a kanonizált értéktudatosítás érdekében állandó befolyás alatt történik. Ez sokszor látens módon erősíti a kánont, minthogy a befogadók ritkán érzékelik az olyan értékszempontok kisajátító jellegét, mint amilyeneket mondjuk a tankönyvek terjesztenek. Persze a „klasszikus” értékek axiomatikus elfogadása szempontjából sokkal nagyobb hatása van az ilyen módon történő kanonizációnak, mint a közvetítők általi kritikusai vagy értelmezői eljárásoknak. Mégis ők a kánon érték- és normarendszerének a megalapozói, míg a tankönyvek, a könyvtárak már egy második szintű, időben későbbi, de nyilván szélesebb kanonizációt képviselnek.

Az irodalmi kanonizáció szociális-intézményes szerkezetének nemcsak hatalmi aspektusú vonatkozásai vannak. Az irodalom többé-kevésbé önmagát is kanonizálja, minthogy bizonyos poétikai eljárások, témák, formák óhatatlanul befolyásolják a kortárs szövegek szerzőit és olvasóit egyaránt. Az ilyen entitások változatlan megőrzése és folyamatos jelenvalóvá tétele a kánoni szöveggondozás, míg a „megfelelő” kommentárok, „helyes” olvasatok a kánoni értelemgondozás megnyilatkozásai. Az alapvető kanonizáló eljárások közül a „szerző elve” és a „szerzői névalírás” szintén beléphet a szöveggondozás műveletébe.⁶ A nem fikciós, önéletrajzi jellegű könyvek, naplók, a metatextuális megnyilatkozások már nemcsak a vizsgált szövegek vagy szövegen belüli sajátosságok (poétikai jegyek, műfaji szabályok stb.) értéktételezésére, s mint ilyen továbbadására figyelnek, de szerzői nevek és szerzőlisták kanonizációjában érdekeltek.

Even-Zohar írja egy helyen, hogy „a kanonikusság nem inherens jegye a szövegi tevékenységnek”, így valószínűleg leszögezhető, hogy maga a szöveg semmilyen módon nem viseli magán a kánonba tartozás jegyét. Egy írás a hatalmi értelmező közösségben válik „műalkotássá”, mert ez a közösség birtokolja azt a diszkurzív teret, amelyben a kánonalkotás folyik. Ahogyan Kálmán C. György írja: „A kanonicitás értelmezés dolga meg intézményeké, közösségeké, hatalmi viszonyoké, hagyományoké és így tovább, de semmiképpen sem adott jellegzetessége bármilyen szövegnek.”⁷ Tehát egy kánon szempontjából történetileg azt kell vizsgálnunk, hogy egy mű hogyan keletkezett, terjedt el és főleg, hogy hogyan teremtették, olvasták, illetve tanították újra. Irodalomtörténeteinknek

⁴ Itamar EVEN-ZOHAR, *Rendszerezvő irodalomtudomány*, Helikon, 1995/4, 460.

⁵ Hazard ADAMS, *Canons: Literary criteria/power criteria*, Critical Inquiry, 1988. summer, 754.

⁶ KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Irodalomtörténeti/kánon(ok) = Szövegek között*, Szeged, JATE BTK, 1996, 18; illetve a kánoniség intertextuális háttéréről: Uő., *Intertextualitás: lélmód és/vagy funkció*, It, 1995, 495–541.

⁷ KÁLMÁN, *i. m.*, 257.

nemcsak azt kellene megkérdeznünk, hogy mit olvassunk, de azt is, hogy ki olvas, ki(k) írnak, milyen társadalmi rétegnek, milyen műfajban és azt is, hogy milyen hatással.⁸

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a kánonok alakulástörténete bizonyos mértékben az irodalomértés története is, a kanonizáció az időbeniség megszűntetője a kultúra részévé integrálás műveletével együtt. Történeti alakulásrendjében minden kánon minta, értékalakzat, olvasási elvárás és továbbírási kényszer, funkcióit tekintve pedig – S. J. Schmidt nyomán⁹ –: keret (mint az ismeretszerzés alapfeltétele), cselekvési szabály (törvények, konvenciók, eljárások) és értékorientáció (norma).

*

Dolgozatomnak ez a része olyan magyar irodalomtörténeti kánont tárgyal, amely meghatározta az utóbbi negyven év magyar irodalmának értékrendjét, kisajátította az irodalmi diskurzusokat és a kánonokra jellemző kettős időirányultásnak megfelelően, amellet, hogy újraalkotta a múltat, és szelektív emlékezettel saját érdekeinek megfelelő új irodalomtörténetet teremtett, a jövő számára is bizonyos formális keretet, mintát, értékrendet kívánt nyújtani. Minthogy ezáltal megszabta az értelmezési stratégiákat, nagymértékben befolyásolta a határon túli magyar irodalmi diskurzusokat is azok magyarországi recepciója által, és sok esetben a mai napig érvényesülő monolitikus értéklátást határozott meg. Az alábbiakban a „népnemzeti”-ként definiált kánon struktúráján keresztül próbálom meg felvázolni – egy jövőbeni gyakorlati kutatás számára – azokat a kanonizációs aspektusokat, amelyek az erdélyi irodalom¹⁰ valós értékei helyett sokszor csak az őket elfedő ideológiát, illetve a szerzők körül kialakított mítoszt állították előtérbe a magyarországi recepcióban.

Bármilyen kánonképződés tanulmányozása oksági folyamatokkal, előzményekkel és következményekkel való foglalkozást is szükségessé tesz. Mint már említettük, a kánon nem függetlenedhet az adott kor hatalmi struktúrájától és ideológiai erőterétől. A második világháborút követő hatalmi diskurzusokra az irodalom terén is hatványozottan érvényes ez a megállapítás. A hatalomváltás után ugyanis fokozatosan újraértékelték az esztétikai értékszempontokat a marxista-realista és népnemzeti ideológiáknak megfelelően. Köztudott, hogy a realizmuskoncepció az irodalmi műalkotások létrehozásának kizárólagos feltétele lett, s ezáltal az esztétikai jelek valósághoz való viszonyát is a pusztán eszközfunkcióra redukálta. Az ábrázolás „tartalmi helyességének” fő irányvonalával az irodalompolitika drasztikusan szólt bele az irodalom öntörvényű interakciójába.¹¹ Az

⁸ John GUILLORY szerint, ha listát készítenénk a nemzetközi kánonban szereplő alkotókról, meglepően kevés női, színesbőrű vagy alacsony származású szerzőt találunk: *Canon = Critical Terms for Literary Study*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.

⁹ Idézi KULCSÁR SZABÓ Zoltán, i. m.

¹⁰ Szándékosan nem térek ki a dolgozatomban az erdélyi magyar irodalom, mint olyan, létjogosultságának a kérdésére, azaz a magyar irodalom egysége, illetve „kétséges” voltának problematikájára.

¹¹ Lásd részletesen az „elvesztett folytonosságról”: KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994².

irodalompolitikai helyzet nagyjából hasonló volt Erdélyben is. A hatalomváltás után olyan baloldali elkötelezettségű irodalmárréteg jutott hatalmi pozícióba, amelyik elutasított minden „nem osztály jellegű” irodalmat. Gaál Gábor rendíthetetlenül hirdette hatalmi helyzetéből a „tisztá osztályvonal” irodalmát, amelyet Nagy István termelési regényei erősítettek. Az egykori helikoni vonal megszűnt, és majd csak a hatvanas évek derekára/végére, egy viszonylagos, rövid enyhülést követően értékelik újra az olyan, tabunak számító írókat, mint Dsida, Áprily vagy Karácsony Benő. A realizmusdogmák pedig jóformán csak az első Forrás-nemzedék megjelenésével, a sztálinista korszak után enyhülnek, egy olyan reformkommunizmus – akkoriban: „alkotó marxizmus” – jegyében, amelyet az új és már elég jó visszhangú generáció kezdeményez. Ezért a tanulmányom címében szereplő évszám csak jelzésértékű, irányzékot ad, ugyanis a tárgyalt hatalmi diskurzus(ok) szemléletvilágának megalapozhatósága nagyjából ekkortól számítható. A hatvanas évek politikai enyhülése ugyanis, bár nagy különbségekkel, de fellendülő irodalmi életet eredményezett Magyarországon és Erdélyben egyaránt, ennek pedig talán az egyik legfontosabb aspektusa az volt, hogy az eddig kényszerűségből elzárt és immár külön irodalmakként kezelt kortárs magyar irodalmak megkezdheték a hiánypótlásokat, egyáltalán, megvolt a lehetősége az egymás iránti tájékozódásnak, az eszmecserének, az értékek számbavételének. A többszörösen fonák, deformált értéktudatú helyzet még messze távol állt attól, hogy konszolidációnak nevezhetnénk, mindenesetre a dogmatikus irodalompolitika, mely a szellemi vezetés „megreformálásán” munkálkodott, enyhülni látszott, s még a hatvanas évek előtti torzulások felszámolására is kísérletet tett. Valamelyest fellendülhetett az irodalomkutatás, 1957-től újraindult a Korunk, s a nemzetiségpolitikai engedmények hatására új intézmények (pl. Kriterion Kiadó) születhettek. Mindemellett a viszonylagos alkotómunkai feltételek megteremtésével nagyobb kilátás nyílt különböző irodalmi irányzatok, elsősorban a magyarországi diskurzusok felé. A hivatalos irodalom mellett szórványosan olyan munkák (sokszor csak rövidke tanulmányok vagy éppen műfordítások) is napvilágot láthattak, amelyekben már érzékelhető volt a poétikai szemléletváltás és a kételkedés a politikai elkötelezettség felülről irányított formáiban. 1957 lezárt egy sematizmussal és irodalmi prófétizmussal jellemezhető korszakot, és – elsősorban magyarországi viszonylatokban – tartalmazta a kibontakozás lehetőségeit is.

Romániában a magyar irodalmi diskurzus a hatvanas évektől sérelmei orvoslására próbálta felhasználni a marxista irodalom-felfogást. A kisebbségi diskurzusok eleinte éppúgy eszmei és esztétikai alapkövetelménnyé tették a valóságábrázolást, a valóság visszatükrözését, mint a szocialista realizmus, még ha a kétféle valóságkép között óriási különbségek is voltak. Az uralmi helyzetben lévő marxizmushoz nemzeti – mint nemzeti-ségi – eszmék kezdtek csatlakozni. A népi-realista és a kollektív eszmék pedig egy különös nemzetiségi keretbe foglalva művészetidegen normarendszerbe kényszerítették az irodalmat. Míg a marxista irány az irodalomtudománytól megkövetelte, hogy a maga integrált elbeszélése nyelvén megalapozza az előzetesen megállapított összefüggéseket, egy másik szinten, de ezen a rendszeren belül, a népnemzeti kánon ugyanilyen dogmatizmussal vallotta, hogy csak az irodalom teljesítheti nemzeti hivatását, a közösségi gondok megoldását és a társadalmi szolgálatot.

Maga az irodalom társadalmi funkciója nemcsak hogy az öt megilletőnél hangsúlyosabb figyelmet kapott a hatvanas évek végétől megjelenő irodalomtörténetekben és a kritika gyakorlatában, de teljesen ki is sajátította azokat. Az új irodalmiság szempontjai számára a nemzeti karakter, az anyanyelv és a közösségrepresentáció vált meghatározóvá. A képviselői attitűdöknek nyilvánvalóan más volt az alapja Erdélyben, ahol a társadalmi funkció általában etnikai elkötelezettségben öltött testet, és az esztétikailag dekódolt üzenet elemei konkrét társadalmi hatóerőkké kívántak és tudtak válni. Mégis, az ilyen szcenírozásban testet öltő nemzeti kánon esetében – még ha jóval hosszabb folyamat következményeként is – elkerülhetetlenné vált a kánon fokozatos megmerevedése, mert idővel az irodalmi kommunikáció alapvető esztétikai tartalmait ezek a járulékos komponensek nem pusztán tágtították, gazdagították, de torz érték koncepció szerint teljesen ki is sajátították. Végső sorban ez lett az alapja a hetvenes években már egyre nyilvánvalóbbá váló emotív nivellációnak, amely a magyarországi és az erdélyi irodalom recepciója közt mutatkozott, és a kritikai diskurzusokban különböző értékrendeket legitimált. A hetvenes években ugyanis Magyarországon viszonylagosan működött az irodalomnak az a diskurzusrendje, amelyben a véleménykülönbségek, illetve magáról az irodalomról szóló viták is helyet kaptak. A Kádár-rendszer folytatta ugyan az irodalom politikai befolyásolását, és a hetvenes években újra fokozódott a represszió, a kultúrpolitikai offenzíva már nem tudta feltartóztatni az elméleti tájékozódás expanzióját. Tulajdonképpen ez az időszak az irodalmi kereteken belüli diskurzuspluralizálódásnak és az erdélyi irodalom felé fordulásnak az együttes korszaka. A népnemzeti kánon, valamint a kisebbségi magyar irodalmak fogadtatása szempontjából elsődlegesen fontos ez a kettős elmozdulás.

A hetvenes évek Magyarországon olyan új kritikai diskurzusok lépnek előtérbe, amelyek érdeklődési iránya elsősorban a megújuló prózairodalom felé fordul. Ennek legfőbb oka az, hogy az említett időszakban kiemelkedően jelentős művek jelennek meg¹² egy olyan kultúrpolitikai térben, amelyben már nyilvánvaló az ideologikus előfeltevésekre épülő, realista karakterű irodalom lassú kimerülése. A kritika erős megújulásra kényszerült, saját szótárát, érvkészletét kellett megújítania. A hatalmi kánon persze, amennyiben nem akart egyközpontúságáról lemondani és a feltörekvő új diskurzusoknak teret engedni, kénytelen volt új legitimációs bázist keresni. A primitív történetfilozófiai sémát elvesztve nem volt többé biztonságos elméleti támpontja, s mint Veres András írja: „Az egyközpontúság fenntartásában érdekelt magyar irodalompolitikának éppen az okozta a legnagyobb fejtörést a hetvenes években, hogy bár felismerte a változtatás szükségességét, úgy akarta megvalósítani, hogy közben ne veszítse el a hegemon pozícióját. Ám azt kellett tapasztalnia, hogy ha enged, nincs megállás a 'lejtőn'.”¹³ A fokozatosan megmerevedő kánon érvényben volt ugyan, de egyre kevesebben érezték magukénak. Egyre nyilvánvalóbb lett a hivatalosság és az irodalmi élet értékorientációs különbsége, s hallgatólagosan ugyan, de már az oktatás különböző fórumain is létezhetek ún. „magánrang-

¹² Elsősorban Mészöly Miklós, Esterházy Péter, Nádas Péter, Krasznahorkai László, Lengyel Péter és Hajnóczy Péter műveire gondolok.

¹³ VERES András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években*, Beszélő, 1996/6, 135–147.

sorok". Mindez azt mutatja, hogy a magyarországi struktúrák szintjén jelentős mértékben enyhült a korábbi diktatórikus magatartásforma, újfajta hangoltságú irodalomértelmezések születhettek, sőt a nyolcvanas évekre ezek bekerülhettek a gimnáziumi reformtan-könyvekbe is. Erdélyre vonatkozólag viszont mindez nem mondható el, hisz leszámítva talán hat-hét évet, konszolidációnak eufemizált periódus se nagyon volt, sőt ekkor kezdődtek a diktatúra legsötétebb évei. Bármennyire is abszurd, ez a helyzet mintegy igazolta a közösségi sorsvállalás irodalmát, és elhallgattatott minden olyan észérvet, amely szerint a társadalmi és az írói szerepkör csak annyiban összeegyeztethető, amennyiben az előbbi nem eredményez teljes ideologizáltságot.

A perifériára mozdulás elkerülése végett és a hatalmi pozíció újbóli megszilárdítása érdekében fordult a népnemzeti irodalompolitika a „hirtelen” felfedezett, valóban méltatlanul elfeledett nemzeti irodalmak felé, amelyeket aztán „tisztá forrás”-ként, saját érdekeinek megfelelően kívánt kamatoztatni. A hagyományos törekvések erdélyi továbbélésében, a szülőföld-ábrázoló, kisebbségi sorsfaggató és elkötelezett irodalmi retorika erdélyi megszilárdításában nagy szerepe volt a magyarországi fogadtatásnak, a visszhangnak. A romániai magyar irodalmi életet ilyenképpen nagymértékben az anyaországi hatalmi kánon határozta meg, fáziskésés jellemezte, ennek következtében pedig nem vette észre, hogy a „rábízott” értékonzervativizmus egyben végleges leszakadást is jelenthet a nemzetköziségtől és az új magyarországi diskurzusoktól is. A nemzeti(ségi) kánon asszertórikus frazeológiája egy ugyanolyan merev ideológiát testesített meg, mint a marxista, és társadalompolitológiai értékorientációt kívánt érvényesíteni az irodalomban is. Irodalompolitikai kereteken belül mozgott, tehát egy hatalmon belüli ellenzéki-séget képviselt, amikor a kisebbségek jogaiért emelt szót. Ésszerű ezen a ponton különbséget tennünk a feltétel nélküli autoritás és a sokkal korlátozottabb jellegű hatalom között, mint amilyen például az irodalom hivatalosságait megilleti. A kánoniség szempontjából ugyanakkor valószínű, hogy ezek az eltérések csak fokozatokban különböznek, olyannyira, hogy bizonyos irodalomszemléletek, amennyiben ellenzéki-séget képviselnek egy nagyobb hatalmi struktúrán belül – vagy éppen már ennek a pusztá ténye miatt is –, széles népszerűsége, ezáltal hatalomra tehetnek szert. Az ideológiájuk pedig, amely mentén valós vagy látszólagos ellenzéki-ségük manifesztálódik – noha ez többé-kevésbé a hatalom intézményes keretein belül megy végbe –, ugyanúgy kisajátító és egyeduralkodó lesz. A dolgok politikai kimondásának kényszere természetes igénye volt a korlátozott nyilvánosságnak, a magyarországi politikai hatalom éppen ennek az igénynek részleges kiszolgálásával igyekezett megerősíteni a maga legitimációját. Az irodalmi recepció az erdélyi irodalmat csupán mint kisebbségi elkötelezettségű, értékmentő, anyanyelvápoló irodalmat, a művészt pedig mint a közösség exponensét akarta bemutatni.

A kisebbségi ideológia ilyenyszerű jelenségét rendszerszerűségében, összetettségében kell szemlélünk. Egyrészt már megvoltak a „gyökerei” Erdélyben, és a diktatórikus politikai rendszer legitimációs bázist nyújtott jelenlétére, másrészt az anyaországi hivatalos irodalmi recepció sematikusan általánosító képének alapelemévé vált, amely aztán elvárásként hatott vissza az erdélyi magyar irodalmi életre. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy amíg a két világháború közt a kialakult, sajátos erdélyi kánon magyaror-

szági elismertetése nemcsak hogy nem volt zökkenőmentes, de az Erdélyi Helikon köré tömörülő írónemzedék nem kevés erőfeszítésébe is került, addig a tárgyalt korszakban, az immár romániai magyar irodalom „felfedezése”, sajátosságainak legitimálása és beemelése az összmagyar-irodalomba a népnemzeti uralkodó diskurzus oldaláról indult meg. Az erdélyi irodalom kortárs vetületei iránt érdeklődők is gyakran a transzilvanista hagyományból és az akkori erdélyi irodalom történeti sajátosságaiból indultak ki. A tájékozatlanság és az érzelmi vetület lett az alapja annak a kezdeti recepciónak, amely legtöbbször, túl az udvariasságokon is, megmaradt a tájékoztatás, a híradás szintjén.

Valószínű, hogy a húszas évek transzilvanista hagyományában keresendők azok az írói „arcvonások”, jellegzetességek, amelyek képviselési és pedagógiai eszményeknek alárendelve a művészi törekvéseket, az erdélyi alkotói öntudatnak olyan vonást kölcsönöztek, amely hosszú időre meghatározta az érvényes írói/költői attitűdök mibenlétét. Erdélyben a represszió fokozódásával már-már kötelezővé vált a kisebbségi elkötelezettségű irodalom. Az az irodalmárreteg, mely hatalmi pozícióban volt Erdélyben, nemcsak megdorgálta, de meg is vonta a cselekvés lehetőségeit az olyan szerzőktől, akik az antiindividualitás szabadságát nem feltétlenül rendelték alá a „közösségi én” javára döntő irány meglehetősen szűk gondolati horizontjának.¹⁴ A sorsközösségi irodalom ideológiai kánon szerepét öltötte, s mint minden ideológia, hatalmi befolyás alatt tartotta az irodalmi rendszert, s annak egyik tárgyát kiemelve, a többihez képest fontosabbá nyilvánítva, exteriorizált, abszolút tárggyá avatta. A sajátos módon kanonizált értelmiségi léttől olyan szerepkört követelt, amely elsődlegesen a helyi, a kollektív értékek tematizálását a nemzetiségi képviselés nevében vállalta. A „népi mandátummal” rendelkezők éppoly hatalmi módszerekkel számúzták az irodalmi közéletből az értelmiségi messianizmussal szemben az autonóm művész kritikus magatartását választók műveit, mint ahogy azt egyébként a hatalmi cenzúra tette a saját ideológiájára „veszélyes” (élet)művekkel. Igaza lehet Láng Zsoltnak, amikor az irodalomban is „bolsevik beállítottság”-ról beszél.¹⁵ Az olyan életművek, mint a Dsida Jenőé, a Szilágyi Domokosé vagy a Székely Jánosé, sem az erdélyi értékelésekben, sem pedig a magyarországi recepcióban nem kaphattak akkora hangsúlyt, amekkorát a „sajátosság méltóságá”-nak „esztétikai” megjelenítését részben vagy teljesen föl vállalók. A recepcióbeli névsor és az arányok is ennek megfelelően alakultak, sőt még a felnövő Forrás-nemzedékek műveinek fogadtatását is az a kritikai diskurzus jellemezte, amely a saját elváráshorizontnak való megfelel(t)és szerint válogatott és értékelt az életművekben. Ugyanakkor a magyarországi képviselési diskurzusok erdélyi irodalommal való foglalkozásának és a recepció alakulásának olyan érzelmi-pszichológiai vetületei is vannak, amelyeket lehetetlen figyelmen kívül hagyni. A kánonba tartozó művek, melyek az említett ideológiát – ha pusztán nyelvi fondorlatban, allegóriában is – felvállalták, csoportösszetartó totemként működtek. Ez feltűnően érvényesült akkor, amikor a szöveget adaptálták, és alkalom nyílt arra, hogy egy színházi előadáson vagy egy film levetíté-

¹⁴ Lásd pl. Sütő András erkölcsi-politikai „szigorát”, mely sokszor nemcsak a fiatalabb generációt, de pályatársakat is érintett (Kányádi Sándor, Szabó Gyula, Székely János), vagy részletesebben a Csipkerózsikavítát.

¹⁵ LÁNG Zsolt, *Hányan mentek Piripócsra?*, Ariadne Könyvek, 1995, 108.

sekor sokan egyszerre éljék meg azt az azonosulás-élményt, amit a szöveg lehetővé tett. Amint Cs. Gyimesi Éva is rámutat: „Azok a művek vagy életművek, melyek ideológiát hordozhattak pusztán azzal is, ha bennük a mi-tudat kifejeződött, olyan összetartó erővé váltak, mintha a betiltott nemzeti szimbólumokat helyettesítenék. Ezért az esztétikai élmény személyes átéléséhez többnyire hozzáadódott a – más módon ki nem fejezhető – kollektív összetartozás érzése, ami a rendszeres elfojtás következtében egy katarzissal is felért. Az ily módon kiváltott élmény ideológiai értéke sok esetben nagyobb hatású volt, mint a mű önértéke, vagyis az, aminek a kisebbségi helyzettől függetlenül is érvényesnek kellett lennie: az esztétikum.”¹⁶ Így némileg érthető, hogy miért kanonizált az irodalmi köztudat elsősorban ilyen, ideologikummal telített műveket, és hogy miért tulajdoníthatnak műalkotás rangot a mi-tudatot kifejező és valamilyen formában politikai ellendiskurzusnak számító, ám alig formált szövegeknek is. Minthogy a diktatúra alatt jóformán az irodalom volt az egyetlen eszköz arra, hogy az erdélyi magyarság identitástudatát kifejezze, a magyarországi kritikák is mindent alárendeltek e közösségi sorsvállalásnak. Ugyanakkor ez szorosan kapcsolódik ahhoz a fentebbi állításunkhoz, hogy az érzelmi hatvány és az udvariasság – erdélyi viszonylatban – ugyanúgy meghatározta a magyarországi recepciót akkor is, amikor már új, potens diskurzusok kezdtek meghatározni az anyaországi irodalom-felfogást, ám ezek is legitimként fogadták el azt az ideológiai háttérrel, amelyet a „képviselési és sorsközösségi” irodalom szlogenjeivel a népnemzeti kánon a romániai magyar irodalomra „hagyományozott”.

Minthogy minden irodalomtörténeti kánonnak lényegéhez tartozik az értelmezés, a kritika és a népszerűsítés, a hivatásosak, az irodalomról szólni kívánók saját viszonyukat is meg kell hogy határozzák tárgyukhoz: az irodalomhoz, a szerzőhöz, annak személyéhez, illetve szerepéhez. Csakhogy a tárgy, amellyel szembekerülnek, annak révén, hogy megbecsült szférában keletkezett, annak révén, hogy széles rétegek által értékesnek minősített – vagy eleve mert ilyen értékelés reményében van róla szó –, tiszteletet ébreszt a róla nyilatkozókban. A tisztelet pedig, sokszor az azonos oldalon állás, az egy kánonbeli lét, az „állandó közelség” vagy az érzelmi töltet miatt is megilletődéssel jár együtt, és nemcsak elfogultságba, de rajongásba is átszaphat. Így a sokszor ténszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, akár hódolattá válhat. Margócsy István figyelmeztet: „...a nagyság, jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szüntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét.”¹⁷ Föltehető persze a kérdés: melyik kánon vagy melyik irodalmár tudja teljes mértékben kivonni magát érzelmi töltetek, kultikus képzetkörök hatása alól? A kánoni eleve-determináltság, melyet a dolgozatom elején említettem, azt is jelenti, hogy még a racionális, a kultuszellenes kritika is legfeljebb csak törekedhet a teljesen objektív leírásra: önmaga helyzetét akkor látja tisztán, ha állandó korlátozottságára képes reflektálni. A tárgyalt korszak ideologikus alakzatainak viszonylatában ez még inkább hangsúlyozza az ideológiakritikával kapcsolatos elvi elvárá-

¹⁶ Cs. GYIMESI Éva, *Értéktudat és önreflexió*, Korunk, 1992/8, 5.

¹⁷ MARGÓCSY István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései*, ITK, 1990, 288–312.

saink problematikus voltát, minthogy az ilyen irányultság nem viszonyulhat oly módon az ideológiához, hogy azt valós társadalomontológiai összefüggéseiből kiszakítottan jelenítse meg. Az értékelések értékelése és egyáltalán mindenfajta kritika, beleértve annak kategoriális és módszertani tisztaságra törekvő elméleti változatait is, legfeljebb csak jogosult lehet, teljes mértékben objektív és elkötelezetlen aligha.

Érvényesítve mindezt a tárgyalt korszak „kritikai” megnyilatkozásaira, valamint saját konklúzióinkra egyaránt, az alábbiakban a kisebbségi irodalmak intézményes recepciójának olyan kultikus beállításmódjaira és szemléleti buktatóira szeretnék még figyelmeztetni, amelyet a tárgyalt témakörben egyetlen jövőbeni alapos vizsgálat sem hagyhat figyelmen kívül.

Minden kánonkutatásnak fel kell mérnie azt a nyelvet, amelyet a metakanonikus szövegek használnak, értelmezéseik, értékpreferenciáik rejtett előfeltevéseivel, politikai, ideológiai vagy személyes indokaival együtt. Egy kánon fejlődéstörténetét vizsgálva szemügyre kell vennünk sajátos szertartásrendjét, nyelvi/retorikai jellegzetességeit, intézményesedését és társadalmi hatásait, tehát a kanonizációnak olyan sajátos formáját, amely az elismertségen túl társadalmi-szocializációs, sőt pszichológiai háttérnek a motivációs töltetén is alapszik. A kanonizáció során szerző és életműve egyaránt kivételes bánásmódban részesül, ennek megfelelően feltétlen védelem és magasztalás jellemzi. A művészt általában valamiféle kultikus tér övezi, s hallgatólagos közmegegyezéssel kell megküzdnie annak, aki „profán” kritikával akarja illetni. A kanonizáció ilyen extrém eseteiben a retorikai nyelvezet olyan kijelentésekben ölt testet, amelyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésre nincs lehetőség.¹⁸ Ennélfogva az ilyen művészi presztízs egyfajta lezárttságot, hozzáférhetetlenséget is jelent, a hatványozott érzelmiségű magasztalás a presztízs és a tabu összefüggéseire is rávilágít, minthogy nemcsak véd, de az elszigeteléshez is besegít. A kánoni mitizálás általában oly messzire megy, hogy a műalkotásokat is pusztán a szerzői név alapján ítéli meg. Ahogy Hauser Arnold is rámutatott: „A név mércéül szolgál a kiállítás katalógusában vagy a műsorfüzetben, és ha történetesen más nevét írják ki, mint kellene, a kiállítás vagy a koncert látogatója köztudottan inkább hisz annak, amit olvas, mint annak, amit lát vagy hall.”¹⁹

Az erdélyi irodalommal kapcsolatos kultikus beállítottságra – melyet a vizsgált kánon a kezdetektől fogva propagált – is jellemző, hogy a recepció pozitív végkicsengése az abszolutizált hős személyének és nem annyira a műalkotásnak szólt, vagy amennyiben mégis, azt nem tudták függetleníteni a nyelvet őrző, ápoló és az egész kisebbségi magyarságot képviselő és védő szerző alakjától. A szempontokat ilyenkor attól függően

¹⁸ Uo.

¹⁹ HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 544. „Hogy mire képes a fetiszizált tárgyba vetett vakhit – írja egy másik helyen a szerző –, azt jól mutatja az alábbi történet: 1837-ben Párizsban előadták Beethoven és egy Pixis nevű zeneszerző egy-egy trióját. A műsort hirdető plakátokon felcserélték a két zeneszerző nevét, és a közönség, noha kétségkívül művelt, zenekedvelő emberekből állt, közönyösen hallgatta végig Beethoven művét, és élénk tapssal jutalmazta Pixis művének előadását, amelyet Beethovennek tulajdonított.” *I. m.*, 561.

határozták meg, hogy az interpretáció az irodalmi kommunikáció mely tényezőjét és milyen mértékben tematizálja. Így poétikai megoldások, motívumrendszerek és szövegstruktúra helyett elsősorban eszmék, társadalmi-történeti tények, életvezetési minták és írói modellek hangsúlyozódtak. A recepcióban így olyan nyelvhasználati mód érvényesült, amelynek az elsődleges rendeltetése az lett, hogy egy mű szemügyre vételekor egy közös vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességét igyekezzen valamely tényleírásnak látszó, de ízig-vérig metaforikus állítással sugallni. A kritikai nyelvhasználatot a kultikus-metaforikus nyelvhasználat és a gyakori szuperlatívuszok retorikája váltotta fel.

A kánonképződést döntően befolyásoló előfeltevés- és elvárásrendszerek mindig előre megalkotják az interpretáció terét, így az irodalmi kritika szükségszerűen kánon-kommentárrá válik. A népnemzeti kánon ideologikus elvárásai a művészre is vonatkoztak, sőt mítoszteremtés esetén elsősorban őrá. A tárgyalt periódus hatalmi irányzatának irodalom-felfogására jellemző volt a tablóképzítés, vagyis az az alkotási technika, amely kihasználta minden esélyt a nagy elvárásokkal terhelt művészarc kialakítására. Olyan arc képét kellett a műben, a mű mögött megmutatnia, amelyet (m)értékadónak, mintának szánt. A maszkkészítés nemcsak a művészre, de az oeuvre egészére jellemző volt, életmű és szerzője halhatatlanságát igyekezett legitimálni oly mértékben, hogy tárgyát abszolutizálva sok esetben mentes volt minden valós kritikai megnyilatkozástól. Cs. Gyimesi Éva jegyzi meg, hogy „...a kisebbségi létben nem alakulhatott ki olyan kritikai élet, amely – ha egészséges – természetéhez tartozik a tapintatlanság: hogy a kritikus nincs tekintettel a körülményekre, nem keres külső mentséget arra, ha egy adott mű rossz, ha valamely mélyen tisztelt szerző sikertelenül könyvet ad ki a kezéből, hanem a helyzettől némiképp független értéktételekre vállalkozik.”²⁰ A művek megjelenésével és bemutatásával egyidejű kritikai fogadtatást alapvetően az határozta meg, hogy a kánonnak megfelelően, a romániai diktatúra társadalmi-történeti kontextusában kellett elhelyeznie a műveket. Így válik érthetővé – ahogyan Lázok János Sütő András drámáival kapcsolatban fogalmaz –, hogy a „hatalmi problematikát a kritika jórészt allegorikusan értelmezte, a romániai magyar kisebbség jogfosztott helyzetére közvetlenül reflektáló ideológiai-politikai üzenetként fogta fel. Ez az allegorikus megközelítés – a társadalmi-politikai helyzet közvetlen adottságaiba beleragadva – ideologikusan egyenirányított értelmezéseket generált.”²¹ Ezek az ideologikusan egyenirányított értelmezések kisajátítottan meghatározó befogadói attitűdöket vártak el, minthogy az érintett közösség minden tagjára általános érvényességet követeltek. A kritika rituális szerepét így a beavatás, az intézményesülés, a mitizálódás sorrendjével írhatjuk le. A kritikákban megjelenített „szerzői arc”, valamint az intézményesített szertartások és a szemléletformáló, stilizált nyelvezet mind a legendaképző törekvéseket erősítették. Az általuk képviselt képzetkör olyan rendszert alkot, amely rendkívüli erővel hatott vissza az irodalomról való gondolkodás jellegére, a befogadói attitűdökre, még akkor is, ha mellettük szakmailag igényes, objektív szövegértékelések is születtek. Ezért vált lehetségessé az, hogy művek önértéke mellett/helyett a kánoni rang-

²⁰ Cs. GYÍMESI Éva, *Az elszigeteltség fokozatai*, ITK, 1994, 722.

²¹ LÁZOK János, *Sütő András drámáiról munkássága a hetvenes években*, doktori disszertáció kézírata, Kolozsvár, 1997.

sorolásban az írói-közéleti szerep körüli képzetkör kapott nagyobb hangsúlyt. A már említett Sütő Andrással kapcsolatban Bertha Zoltán is belátja, „...hogyan a magyarországi köztudat felületesen tájékozott része a hetvenes évek elejétől sokáig szinte csak övele tudta azonosítani az erdélyi magyar irodalmat.”²² Tegyük hozzá: egyoldalú (el)ismertségében nem kis mértékben közéleti szerepvállalása is szerepet játszott.

A kultikusnak nevezhető jelenségcsoportok mellett olyan más, rituálisnak nevezhető tevékenységek és események (évfordulók, díjkiosztások, antológiák, különszámok, monográfiák megjelenése stb.) is befolyásolják a recepciót, amelyekre e tanulmányban nincs mód kitérni, ugyanúgy, ahogy a tankönyvbeli szereplésre sem, amely általában a legmeghatározóbb tényezője a kánon széleskörű elfogadtatásának, illetve fenntartásának. A teoretikus vizsgálatok terén ezekre új elemzések, más előtanulmányok során lenne érdemes kitérni, ahogyan feldolgozást érdemelné a szerzők közéleti és irodalmi tevékenységeinek, címeinek, rangjainak, kitüntetései az összevetése is.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy bár a hetvenes évektől egyre több erdélyi irodalommal foglalkozó kézikönyv jelent meg, az olvasóközönség csak a hatalmi kánon által képviselt diskurzust és értékrendet ismer(het)te meg és fogad(hat)ta el legitimként mint tulajdonképpen erdélyi irodalmat. Az elmúlt évtizedek magyarországi recepciója olyan értelemben mindenképp értékes és elismerésre méltó, hogy hiányt pótolva többé-kevésbé pontos tájékoztatást igyekezett adni arról, mi is történik a kortárs erdélyi irodalomban. Ebből a szempontból óriási érdemeik vannak azoknak a szerzőknek,²³ akik a határon túli magyar irodalmak felé is fordultak, az ottani irodalmi élettel, helyzettel tanulmányokban, kézikönyvekben foglalkoztak. Másrészt – a dolgozatban említett összetett okok miatt – a recepció olyan egyoldalú képet generált, mintha a kisebbségi kortárs irodalom nem lenne más, mint kisebbségi problematikát tárgyaló irodalom. Az ilyen, kritikai éltől mentes, kitüntető dédelgetés – legyen végre világos – inkább infantilizál, mintsem érdemszerű, kritikai rangot ad. A tárgyalt korszak életművei sokkal értékesebbek, mintsem el lehetne/kellene fedni őket a recepcióban meghonosodott mítosszal. E tanulmány célja sem volt más, mint az eddigi alapfelvetésekre való rákérdezés, tudván, hogy a jó kérdésfelvetés nemcsak elgondolkodtat, de vissza is riaszt az egyszerű megoldásoktól.

László Boka

CANONISATION ET « VISAGE DE L'AUTEUR » DANS LA RÉCEPTION DE HONGRIE DE LA LITTÉRATURE TRANSYLVAINNE DE LANGUE HONGROISE

L'étude traite du fonctionnement et des conditions de la création d'un canon dans une période particulière de l'histoire littéraire hongroise où l'idéologie du canon d'un pouvoir révolu continue à déterminer les stratégies de l'interprétation de la réception. Sous cet angle, elle attire l'attention sur le caractère trop exclusif de la réception de Hongrie de la littérature hongroise de Transylvanie ou de Roumanie. En tant qu'étude

²² BERTHA Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 14.

²³ Elsősorban Szakolczay Lajos, Béládi Miklós, Czine Mihály, Pomogáts Béla, Széles Klára, Ilia Mihály, Bertha Zoltán és Görömbei András nevét említhetjük.

d'initiation, elle démontre l'influence de certains critères d'ordre idéologique et politique, du décor historique spécifique dans la création du canon et, l'effet trop exclusif et infantilisant de la réception qui continue à être marqué par cette influence malgré le changement du décor historique.

L'étude comprend plusieurs parties, en esquissant certaines conditions de la création du canon et des phénomènes canoniques, elle traite d'approches culturelles qui marquent ce genre de réception. La politique littéraire de Hongrie et de Transylvanie ont marqué la réception à tel point que, à la place d'une évaluation objective des valeurs esthétiques des œuvres il s'agit souvent d'une analyse des aspects psychologiques et sentimentaux. Le « visage de l'auteur » très présent dans les critiques, les cérémonies devenues institutionnelles et le langage idéologique ne laissaient accepter comme littérature transylvaine que les valeurs déclarées par le canon officiel.

Incitant à évaluer la complexité du problème et à analyser les liens d'ontologie sociale, l'auteur attire l'attention sur la nécessité de briser la monotonie, de protéger les valeurs et en même temps de ne pas négliger d'autres valeurs, notamment celles qui ne font pas partie du discours focusant sur les caractéristiques populaires et nationales de la culture.

BORONKAI SZABOLCS

NÉMET–MAGYAR KÉTNYELVŰSÉG: LUDWIG DUX – BÁRÓ DÓCZI LAJOS (1845–1919)

Zsidó emancipáció

Sok nyugat-európai országban, így Németországban is a zsidóság akkulturációja a felvilágosodás következményeként már a 18. században végbement. Ez a nyelvi és kulturális azonosulást jelentette, a vallás megtartásával. Magyarországon sajátos körülmények befolyásolták ezt a fejlődést: az ország beilleszkedése a Habsburg Birodalomba, a felvilágosodás és a romantika megkésettisége Nyugat-Európához képest, illetve az itt húzódó választóvonal a nyugati és a keleti zsidóság között. Ezért alkalmazkodtak a zsidók először a német többséghez (II. József uralma alatt német nevet kellett felvenniük), majd egy részük csatlakozott a magyar reformmozgalmakhoz (amit annak polgári, tehát jogkiterjesztő jellege is erősített), de sokan kitartottak a (keleti) zsidó hagyományok és a jiddis nyelv mellett. Az asszimiláció tehát kétirányú volt, a németiség és a magyarság irányában is lezajlott, ugyanakkor fennmaradt a jiddis kultúra is.¹

Az egyértelmű tendenciák ellenére az egyéni asszimiláció véletlenszerűségét kitűnően illusztrálja Dóczi Lajos (eredetileg: Ludwig Dux) pályája.² 1848 márciusában, a forradalom szomorú kísérőjelenségeként kitört a soproni zsidópogrom, ami előtt a Dux család a szomszédos Németkeresztúrra (Deutschkreutz) menekült. A fiatal Ludwig így német nyelvű környezetben nőtt fel, és amikor tízévesen a kanizsai zsidó kereskedelmi iskolába került, felmentést kapott a történelem- és vallásórák látogatása alól, mivel ezeket magyarul oktatták, amiből ő egy szót sem értett. Végül csak a véletlennek, meg egy tanár szolid antiszemitizmusának köszönhetően tanult meg magyarul: „Kereskedősegédnek nem váltam be; tehát édes atyám 1857 valamely októberi napján bevitt Sopronba a gymnasiumba. Az igazgató, kemény arcú benczés, ámulva hallgatta atyám kívánságát. »Ilyenkor? – kérdé – mikor már három hete kezdődött a tanfolyam?« Ebben igaza volt a tisztelendő úrnak. Hanem már abban nem volt igaza, a mit hozzátett, hogy t. i. »Maguk zsidók mind olyan rendetlenek«. Mert édes atyám egyszerűen nem tudta, hogy az iskolai évek kezdete és vége is van, nálunk Keresztúron nem lévén vacatio. Atyám erre kissé remegve

¹ Vö. VARGA Péter, „*Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession*” – *Ungarische Juden am Scheideweg von Identitäten und Sprachen*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9(1996), 112–136.

² Dóczi életrajzához részletesebben lásd FÜRST Ilona, *Dóczi Lajos mint német író: Egy zsidó írói nemzedék típusa*, Német Philológiai Dolgozatok, L, Bp., Pfeifer, 1932.

mutatta kanizsai bizonyítványaimat. Biztatta magát, hogy ez mégis meglágyítja a rideg tanár urat, mert egytől-egyig »kitűnő« volt bele jegyezve. De a reverendás director nem igen hederített a kanizsai tanítók véleményére. »Zsidó iskola – mondá – persze a zsidók mind kitűnőt adnak egymásnak.« Igaz, hogy ezen megjegyzés után kinyitotta a könyvet és fogta a tollat, hogy beigtasson a benczés gymnasium szellemi kosztosai közé. De az én tizenkét éves gyermekszívem megsokallta volt a kegyes atya ezen kegyetlen bánásmódját. Megrántottam atyám kabátját, s azt súgtam a fülébe: »Menjünk! Itt nem akarok tanulni.« El is mentünk – s másnap be voltam igtatva az evangélikus lyceum tanulói közé. [...] Mert a benczések gymnasiumában a Bach uralma alatt német volt az előadás nyelve. Ha oda belépek s az érettségi vizsgálat után, a mint valósággal megtörtént, Bécsbe kerülök jogásznak, akkor valószínű, hogy sohasem tanulok meg magyarul. A protestáns gymnasium autonom volt; oktatási nyelve Bach alatt is magyar maradt. Ott készséggel fölvettek, talán épen azért, mert zsidó voltam s mert nem tudtam egy szót sem magyarul: egy lelket lehetett megmenteni, nem ugyan a kereszténységnek, hanem a magyarságnak. S az ekkor nagy dolog volt. Hálás is vagyok mindkettőjüknek; a benczés directornak, hogy elutasított, a boldogult Király József Pálnak, hogy befogadott.”³

A soproni evangélikus líceumban már 1828 óta a tárgyak többségét magyarul oktatták, ami csak azért különös, mert a magyarság részaránya a város lakosságában még a század közepén is csupán 4 %-ra tehető. Ennek ellenére, amikor 1849-ben az osztrák kormány – éppen az etnikai viszonyokra hivatkozva – a német tannyelvet kívánta bevezetni, az iskolafenntartó egyházközség Moritz Kolbenheyer lelkész és iskolafelügyelő vezetésével tízéves harcot folytatott a magyar nyelv érdekében. Dóczi példája is azt mutatja, hogy a magyar nyelvű oktatás fenntartásában milyen hatalmas volt a jelentősége Kolbenheyer és Király József Pál igazgató tevékenységének (egyébként mindketten német nyelvű költők). Egy német anyanyelvű, zsidó fiú egy túlnyomóan német nyelvű városban kizárólag a magyar iskola – és egy német lelkész magyar patrióta elkötelezettsége – miatt vált magyar íróvá, majd futott be fényes diplomatakarriert Andrássy Gyula gróf mellett, és emelték végül bárói rangra.

Drámaírói karrierje

A kétnyelvű Dóczi egyszerre írt darabokat a pesti Nemzeti Színház és a bécsi Burgtheater számára (1872–1902-ig Bécsben dolgozott a külügyminisztériumban). Gyakran nehéz eldönteni, melyik nyelven keletkezett eredetileg a darab. Sokatmondó azonban, hogy nem a magyarországi német színházaknak dolgozott, német nyelvű munkássága a külföldnek, elsősorban Ausztriának szólt. Szülővárosában, Sopronban műveit csak bécsi sikerei után mutatták be. Az 1847-es nagy tűzvész, aminek a pesti német színház áldozatul esett, a magyarországi német színjátszás jelképes végének is tekinthető.

³ DÓCZI Lajos, *Hogy' tanultam magyarul = Magyar szellemi élet: Elbeszélések és rajzok magyar írók és művészek életéből*, szerk. IGMÁNDI József, Bp., Hornyánszky, 1892, 8–9.

Addig is főleg külföldi mintákhoz igazodott, a magyarországi német irodalom más területeivel nem alkotott szerves kulturális egységet, de ezután már csak régi önmaga árnyéka volt. Még Sopronban, a jobbra német publikum előtt is az évad felében magyar színészek játszottak. A még nem asszimilálódott, de már akkulturálódott magyarországi németiség egyre inkább a magyar irodalom számára jelentett közönséget.

Dóczi Csók című darabja 1872-ben elnyerte az Akadémia Teleki-pályadíját, majd 1874-ben be is mutatták a Nemzetiben.⁴ Ekkor magyarosította Duxról Dóczira a nevét (1900-as bárósítása után ritkán Dóczy-nak is írta, de összes művei kiadásán végül a Dóczi alak maradt). A vígjáték az újromantikus mesedráma műfajába tartozik, Shakespeare hatása is nyilvánvaló. Az egzotikus színhely a középkori Navarra és Aragónia királyi udvara. Navarrában az abszolút erény uralkodik, a király még a csókot is betiltja. Mulatságos szerepcserék és félreértések után öccse végül leleplezi az udvar álszentségét, ami nem állhat az igaz szerelem útjába. 1877-ben Bécsben is kiadták és a Burgtheaterben is színre vitték, mégpedig a Nemzeti sugópéldánya alapján.⁵ Az alcím szerint a német kiadást a magyarból fordította a szerző. Ezt támasztja alá néhány apróbb változtatás, mint például a német változat színekre tagolása és a részletesebb rendezői utasítások. A fordítás viszont mesteri:

Csak bízd rám s ha nincs ma esküvő,
Esküdd, hogy én vagyok esküszegő.

Vertraut's nur mir und gibt's heut' nichts zu trau'n,
So sagt nur kühn, mir sei nicht mehr zu trau'n.⁶

Az 1882-es Teleki-tragédiapályázatra Dóczi az *Utolsó szerelem* című új darabját nyújtotta be. Bár mint vígjátékot elutasították, 1884-ben bemutatta a Nemzeti, egy évvel később a német változatot a Burgtheater, majd a hamburgi, a berlini, a müncheni, a lipcsei és a prágai színház is.⁷ A téma és a szerkezet erősen emlékeztet Arany *Toldi szerelme* című epikus költeményére: Apor-Laczfí minden nőnek elcsavarja a fejét Nagy Lajos udvarában, de csellel vőlegénnyé teszik. Az itáliai hadjárat során azonban megismerkedik az igaz szerelemmel a padovai fejedelem lányának személyében. Közben menyasszonya is beleszeret valakibe. Úgy tűnik, a férfiúi becsületet csak párba mentheti meg, de a királyi kegy végül lehetővé teszi mindkét pár boldogságát.

⁴ DÓCZI Lajos, *Csók*, Bp., Ráth, 1873. (1903-ig még hat kiadás jelent meg!) Vö. Dóczi levelei Szigligeti Edéhez, 1873. nov. 15-én és 1874. ápr. 7-én. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt. Lt.). Szigligeti 1873–1878-ig volt a Nemzeti igazgatója. Dóczi drámáinak keletkezéséhez és ősbemutatóihoz lásd ROMHÁNYI Gyula, *Dóczy Lajos drámái*, Bp., Pallas, 1934.

⁵ Ludwig DÓCZI, *Der Kuß: Lustspiel in vier Aufzügen*, aus dem Ungarischen des Ludwig DÓCZI, Wien, Rosner, 1877. (Később még további két kiadás, sőt létezik cseh fordítás is!) Vö. Dóczi levelei Szigligeti Edéhez, 1876. dec. 22-én és 1877. júl. 18-án. OSZK Kt. Lt.

⁶ Idézi: FÜRST 32–33.

⁷ DÓCZI Lajos, *Utolsó szerelem*, Bp., Grill, 1883; Ludwig DÓCZI, *Letzte Liebe: Schauspiel in 4 Acten*, Leipzig, Klinkhardt, 1887. Vö. Dóczi levelei Paulay Edéhez, 1883. jan. 3-tól sept. 6-ig: OSZK Kt. Lt. Paulay 1878–1894-ig volt a Nemzeti igazgatója.

Dóczi harmadik történelmi témájú drámája a *Széchy Mária*.⁸ A kissé átértelmezett történetben Széchy Mária nem Murány úrnője, hanem testvéreinek és sógorainak foglya. Csak akkor adja át a várat Wesselényinek és a császáriaknak, amikor már nyilvánvaló, hogy rokonai és az erdélyi fejedelem ki akarják forgatni vagyonából. A három újromantikus darab után Dóczi a realista drámával próbálkozott. Az 1889-es *Vegyes párok* a zsidó–keresztény házasságok problémájával foglalkozik, a *Vera grófnő*ben pedig egyenesen a válásról van szó.⁹ Ezek azonban meg sem közelítették korábbi sikereit, így 1896-ban egy újabb mesejátékkal pályázott, az *Ellinórral*, melyen főleg Arany László és Dickens hatása érződik.¹⁰

Fordítói tevékenysége

Dóczi, mint a magyarországi német írók közül sokan, rengeteg magyar verset fordított németre. Első próbálkozásai 1872 és 1876 között jelentek meg a bécsi *Die Dioscuren* című évkönyvben. Főleg Petőfi népies verseit és Arany balladáit, illetve késői, rezignált líráját kedvelte, de felbukkan egy-egy költemény Vörösmartytól, Eötvöstől és Verseghtől és néhány székely népballada is.¹¹ Két évtizeddel később újabb (illetve átdolgozott) fordításai viszont már a *Neues Pester Journal*ban jelentek meg. Ez világosan jelzi a fordító törekvéseinek kudarcát, abban az értelemben legalábbis, hogy akárcsak elődei-nek, neki sem sikerült a magyar irodalmat a német nyelv közvetítésével eljuttatni az európai közönséghez. A *Journal* olvasói ugyanis a főváros művelt német polgárai voltak, akik bár németül beszéltek, Arany és Petőfi műveit mégis jól ismerték. Németország és Ausztria számára a magyar irodalom továbbra is idegen maradt, és Dóczi soha többé nem próbálta fordításait külföldön megjelentetni.

A Petőfi-fordítások között hiába keressük a filozófiai, a politikai vagy a forradalmi verseket. A kiegyezés után Petőfi ugyan elfoglalhatta az őt megillető helyet a magyar irodalomban, de mégsem illet – különösen Dóczi pozíciójában (udvari tanácsos és külügyminisztériumi osztályvezető) – Habsburg-ellenes és republikánus verseit idézni. Így inkább a *Megbántott a rózsám...*, *Tarka élet*, *Kutyakaparó*, *Panyó Panni*, *Mily szép a világ!*, *Ha férfi vagy...*, *Ilyen óriást, mint...* és *A felhők* című költeményeket fordította

⁸ DÓCZI Lajos, *Széchy Mária*, Bp., Ráth, 1885; Ludwig DÓCZI, *Maria Széchy: Schauspiel in drei Akten*, Stuttgart, Cotta, 1891.

⁹ DÓCZI Lajos, *Vegyes párok*, Bp., Ráth, 1889; DÓCZI Lajos, *Vera grófnő*, Bp., Szépirodalmi Könyvtár, 1891.

¹⁰ DÓCZI Lajos, *Ellinór*, Bp., Singer–Wolfner, 1897. A sikerhez egyébként Jókai is gratulált: Dóczi levelei Jókai Mórhoz 1896. márc. 27-én és 1896. ápr. 13-án: OSZK Kt. Fond V/126.

¹¹ *Die Dioscuren* I. évf. (1872): a *Pál mester* (98), *Megy a juhász a számaron...* (99), *Ezrével terem a fán a meggy...* (100), *A farkasok dala* (251) Petőfitől és az *Ágnes asszony* (254), *Visszatekintés* (256), *Buda halála* (350) Aranytól, illetve *A zászlótartó* (uo.) Eötvös Józseftől. II. évf. (1873): *Zách Klára* (190) és *A fülemile* (193) Aranytól, *A vén cigány* (475) Vörösmarty Mihálytól. III. évf. (1874): népballadák, *Molnár Anna* (209), *Júlia szép leány* (212), *Kádár Kata* (213), *A titokzatos leány* (215) és *Ne menj rózsám* (216). IV. évf. (1875): *A méh románca* (415) Aranytól. V. évf. (1876): *Klárkához* (327) Verseghy Ferencről.

németre.¹² Megtalálhatjuk közöttük viszont Petőfi egyik legszenvedélyesebb vallomását a hazaszeretetről, a *Magyar vagyok* című verset:

Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok!
Itt minálunk nem is hajnallik még,
Holott máshol már a nap úgy ragyog.
De semmi kincsért s hírért a világon
El nem hagynám én szülőföldemet,
Mert szeretem, hön szeretem, imádom
Gyalázatában is nemzetemet!

Ich bin ein Ungar. Mich durchglüht die Scham!
Ich muß mich schämen, daß ich Ungar bin,
Daß es bei uns noch kaum zum Dämmern kam,
Wenn anderswo schon Sonnenstrahlen sprüh'n.
Doch nicht um Ruhm und Reichthum aller Lande
Zerrisse ich das schmerzlich süße Band:
Denn glühend lieb' ich dich in meiner Schande,
Anbetend lieb' ich dich, mein Vaterland!¹³

A fordítás mind tartalmilag, mind formailag pontos, ami nem mindegyik Petőfi-átköltésre jellemző. A *kutyák dalában* és *A farkasok dalában* Dóczi megváltoztatta a szótagszámot és így a vers egész ritmikáját. Ez nemcsak önkényes, de szükségtelen is volt, különösen, ha összehasonlítjuk Spöner Andor szintén korabeli fordításával:

A kutyák dala
S harag multán urunk
Ismét magához int,
S mi nyaljuk boldogan
Kegyelmes lábait!

Dóczi
Und ist der Herr wieder gnädig
So pfeift er uns zu,
Und wir lecken ihm glücklich
Den gnädigen Schuh.

Spöner
Der Herr winkt uns zurück,
Sobald sein Zorn verrann;
Wir lecken ihm voll Glück
Die gnäd'gen Füße dann.

A farkasok dala
Fázunk és éhezünk
S átlöve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!

*Wir frieren, wir hungern
Und bluten dabei.
Alles Elend ist unser.
Aber – wir sind frei.*

*Der Jäger, Hunger, Frost,
Wie quälen uns die drei!
Thut nichts, wir sind getrost,
Wir sind und bleiben frei.¹⁴*

Dóczi Arany-fordításai igen sikerültek, Arany nyelvertermő erejét igen nagyra tartotta. A késői versek közül a *Híd-avatás*, az *Enyhülés*, az *elhagyott lak*, a *Magányban* és a *Visszatekintés* jelentek meg a Journalban.¹⁵ A Múzeum-kertbeli Arany-émlékmű avatására Dóczi lefordított néhányat a költő balladái közül is, így *A walesi bárdokat*, a *Szondi két apródját*, a *Keveházát*, az *egri leányt* és a *Tetemrehívást*. A fordításokhoz írt előszavában úgy véli: „Hogy ő volt a legnagyobb balladaköltő – nagyobb mint maga a nép, mert felülmúlja a skótokat és a székelyeket, akik a nagy Goethet múlják felül – csak mi állíthatjuk; a németek magukban mosolyognak rajta. Mily nagy elégtétel lenne, ha egy megfelelő fordítás megszegyenítené a kétkedőket! Sajnos ez soká, ha nem örökké betel-

¹² Neues Pester Journal, XXII/32 (1893. febr. 1.), 2; XXII/52 (1893. febr. 21.), 1–2; XXII/91 (1893. ápr. 2.), 17–18.

¹³ Neues Pester Journal, XXII/115 (1893. ápr. 27.), 1.

¹⁴ Uo., 1–2, ill. Alexander PETŐFI, *Ausgewählte Gedichte*, aus dem Ungarischen übersetzt von Andor von SPÖNER, Leipzig, Haefel, 1895, 215–216.

¹⁵ Neues Pester Journal, XXII/32 (1893. febr. 1.), 1; XXII/75 (1893. márc. 16.), 1.

jesületlen álom marad – mert Arany nyelvének varázsa és tömörsége lehetetlenné teszi a pontos fordítást.”¹⁶

A „mi” itt egyértelműen a fordítót és a közönséget jelöli, mégpedig a német nyelvű fordítót és közönséget, akik mégsem – Arany tehetségét nem ismerő – „németek”, hanem éppen ellenkezőleg: öntudatos magyarok. A fordító szerint tehát nem csak Arany, de a székely népballadák is felülmúlják a német költőfejedelmet, és ezzel a ténnyel a művelt nyugat-európai csupán a magyar nyelv különössége miatt nincs tisztában. Az asszimiláns Dóczi véleménye sokkal „magyarophilebb”, mint sok született magyaré.

1902–03-ban Dóczi Abbáziában (Opatija) megismerkedett Arany Lászlónéval. Az ő tiszteletére kötetbe gyűjtötte eddigi Arany-fordításait, és korlátozott számban kiadatta. Fordítói virtuozitása tényleg imponáló, nem csak a szótagszámot, a rítmust, a rímet sikerült megtartania, de kiválóan adja vissza Arany utánozhatatlan stílusát is. A Petőfi-versekkel ellentétben itt mindig hű marad az eredeti szöveghez, hacsak a változtatás nem teszi még plasztikusabbá az átköltést. Éppen ezáltal múlja felül Sponer – egyébként szintén kitűnő – fordításait. Az *Ágnes asszony* első versszakának negyedik és ötödik sorában például Sponer változata szó szerint pontosabb, véleményem szerint Dóczi mégis sokkal jobban adja vissza a vers atmoszféráját:

	<i>Dóczi</i>	<i>Sponer</i>
Ágnes asszony a patakban	In dem Bache steht Frau Agnes,	Agnes wäscht ihr weißes Linnen
Fehér lepedőjét mossa;	Wäscht des Bettuchs weisse Linnen.	In dem Bach, dem klaren, kühlen,
Fehér leplét, véres leplét	Weisses Linnen, blutig Linnen –	Weißes Linnen, blut’ges Linnen
A futó hab elkapdossa.	Blutig fließt der Bach von hinnen.	Flücht’ge Wellen überspülen.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.	O himmlischer Vater, erbarm Dich!	Verlaß mich nicht, Herr des Erbarmens! ¹⁷

Nincs olyan szójáték, belső alliteráció, amit ne lenne képes lefordítani. A *walesi bárdok*ban a „bor pezsegve forr”. Dóczi kénytelen átalakítani ezt a belső rímet, Sponer azonban máshová helyezi, és ezzel megbontja a versszak szerkezetét:

	<i>Dóczi</i>	<i>Sponer</i>
S mind, amiket e szép sziget	Was an Thieren nur auf Wald und Flur	Was nur bekannt im Inselnd
Ételt-italt terem,	Die reiche Insel nährt,	An Trank und Leckerei’n,
S mind, ami <i>bor</i> pezsegve forr	Was an <i>Feuersaft</i> mit <i>Vulkanskraft</i>	Und über’m <i>Meer</i> von <i>ferneher</i>
Túl messzi tengeren.	Jenseits der Meere gährt.	Ein jeder Feuerwein. ¹⁸

Csaknem lefordíthatatlannak tűnnek a *Szondi két apródja* sorai, hiszen Arany itt azonos alakú szavakat használ és még egy belső alliterációt is betold. Sponer átköltésében a két szó csak két betűben tér el, a második alliteráció azonban teljesen hiányzik. Dóczi

¹⁶ Neues Pester Journal, XXII/131 (1893. máj. 13.), 1–3; XXII/177 (1893. jún. 29.), 1; XXII/219 (1893. aug. 10.), 1; XXII/298 (1893. okt. 28.), 1. (Fordítás a német eredetiből: B. Sz.)

¹⁷ Johann ARANY, *Gedichte*, übersetzt von Ludwig DÓCZY, Bp., Hungária, 1903, 3; ill. Johann ARANY, *Dichtungen*, aus dem Ungarischen übertragen von Andor von SPONER, Leipzig, Wigand, 1880, 123.

¹⁸ *Uo.*, 14, ill. 175. (Kiemelés tőlem – B. Sz.)

megoldja mindkét problémát, és megtalálja a (legalábbis kiejtés alapján) tökéletes homonímiát is:

Mint hulla a hulla! Veszett a pogány,
Kő módra befolyván a hegy meredékét,
Ő áll a halála vérmosta fokán,
Diadallal várta be végét.

Dóczi

Wie fielen die Vielen vor Einem zurück
Und füllten wie Blöcke des Hohlweges Wände!
Wie drohte dem Tode entgegen sein Blick,
Und rief triumphierend das Ende!

Sponer

Wie bleichte die Leiche! Der Heide gefällt
Bedeckte wie Steine die Höhen, die Wälle:
Er stand im Triumphe, erliegend ein Held,
An des Todes bluttriefender Schwelle.¹⁹

A könnyedség azonban néha veszélyessé válik, és Dóczi ott is rímel, ahol az eredetiben ilyen nincs. A *Tetemre hívás*ban a rövid, szaggatott mondatokkal sikerül visszaadni a ballada tragikus alaphangját, de a túldíszítés éppen ez ellen hat:

Állata őrzni négy alabárdost:
„Lélek az ajtón se' be, se' ki!...”
„Hát ha az anyja, szép huga már most
Jönne siratni?” – „Vissza! neki;
Jaj, ki parancsom, élve, szegi!”

Hellebardiere stellte er viere:
„Niemand laßt ausgehn, Niemand herein!”
– „Wie wenn die Mutter, die Schwester zur Türe
Käme zu pochen?” – „Antwortet: Nein!
Wer nicht gehorcht, soll des Todes sein.”²⁰

A legtöbb versben Arany nyelvének tömörsége jelenti a legnagyobb akadályt. Nem így a *Mátyás anyja* címűben, ahol első olvasásra érthetetlennek tűnik az eredeti és az átköltés közötti különbség:

Ki kopog?
Mi kopog?
Egy fekete holló!
Nála meg
A levél
Vagy ahhoz hasonló.

Hei, was pickt?
Hei, was pocht?
Schau! Ein schwarzer Rabe!
Gleiches Bild
Trägt der Schild
Ueber Hunyad's Grabe!

Kicsit előbbre megtalálhatjuk a fordításhoz legalább tartalmában hasonló helyet:

S ahol jön,
Ahol jön
Egy fekete holló;
Hunyadi
Paizsán
Úl ahhoz hasonló.

In der Luft
– wie sie's ruft,
Kreist ein schwarzer Rabe.
Solches Bild
Trägt der Schild
Ueber Hunyad's Grabe.²¹

¹⁹ Uo., 33, ill. 154. (Kiemelés tőlem – B. Sz.)

²⁰ Uo., 29.

²¹ Uo., 59.

Érthetetlennek tűnik egy ilyen súlyos pontatlanság egy virtuóz fordítónál. Szinte kizárt, hogy a három egyszerű sor fordítása gondot jelentett volna számára. Ugyanakkor érdekes módon az ismétlődő sorok a versszak visszatérő keretjellegét erősítik meg.

A német irodalom bűvöletében

Goethe és Schiller művei már a szerzők életében eljutottak a magyar közönséghez, az egyik első fordítójuk éppen a soproni Kis János evangélikus püspök volt. A századfordulón már a kötelező olvasmányok kánonjába is bekerültek, így aztán egyre nagyobb szükség volt jó minőségű és nagy mennyiségű fordításra. Dóczi verset és drámát is fordított mindkét német klasszikustól, de – akárcsak az Arany- és Petőfi-fordítások esetében – itt is komoly (s meglehetősen befolyásos) ellenfele támadt: Szász Károly már 1875-ben megkezdte Goethe, majd 1890-ben Schiller műveinek átköltését. A *Hellas istenei* utolsó versszaka jó példa arra, miként és miért más és talán költőibb Szász alkotása:

„Ja, sie kehrten heim, und alles Schöne,
Alles Hohe nahmen sie mit fort,
Alle Farben, alle Lebenstöne,
Und uns blieb nur das entseelte Wort.
Aus der Zeitflut weggerissen, schweben
Sie gerettet auf des Pindus Höhn:
Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muß im Leben untergehn.“

Ja, sie kehrten heim, und alles Schöne,
Alles Hohe nahmen sie mit fort,
Alle Farben, alle Lebenstöne,
Und uns blieb nur das entseelte Wort.
Aus der Zeitflut weggerissen, schweben
Sie gerettet auf des Pindus Höhn:
Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muß im Leben untergehn.

Dóczi

Hazatértek s a lét minden bája,
Mind mi szép, jó, velük elhaladt,
El a lét színe s harmoniája,
Mienk csak az üres szó maradt.
Túl az idők sodrán biztos ének,
Az örök Olympra szállva fel.
A mit halhatatlanít az ének,
Annak itt lenn vesznie kell.

Szász

Visszaszálltak – s elvívék magukkal,
Mind mi szép volt itt, mi üdvhozó;
Velük szállt el a bájszín s remek-dal,
S lelkevesztve itt maradt a szó.
Az idők árjából kiragadva
Menekültek Pindusra fel ők;
Mi örökre élni vágy a dalba':
Meg kell halnia előbb!²²

²² SCHILLER *Költeményei*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Lampel, 1902, 102; illetve SCHILLER *Költeményei*, fordították SZÁSZ Károly, VARGHA Gyula, VÁRÓ Ferencz, Bp., Franklin, 1890, 30. Dóczi a Schiller-centenáriumra lefordította a *Wallenstein*-trilógiát is: *Wallenstein: Drámái költemény három részben*, I, *Wallenstein táborá*; A *Piccolominiak*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, (1904), 240 l. (Dóczi Lajos Munkái, 8), illetve II, *Wallenstein halála*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, (1904), 265 l. (Dóczi Lajos Munkái, 9). Az OSZK példányát Görgei Artúrnak dedikálta: „Mélyen tisztelt Tábormokom, »Wallenstein táborá« fordításának kéziratát, a mint Abbaziában megengedni Kegyes volt, mély tisztelettem s legnagyobb hadvezérünk iránt érzett hódolatom jelekül bátor vagyok emlékül megküldeni – remélvén, hogy lesz módja azt emlékül tekinteni, azaz hogy nemcsak hírből, a mi természetes, hanem amúgy is túléli igaz hívét Dóczi Lajost.” OSZK Kt. Oct. Hung. 1666.

Goethe-kötete szerint több és jobb fordítást tartalmaz, mint Szász Károlyé. Mindenesetre a leghíresebb versek (*Vadrózsa*, *Májusi dal*, *Vándor esti dala*, *A kedves közelléte*, *A cserfa-király*) mellett található benne néhány dal a *Wilhelm Meister*ből, részletek a *Nyugat-keleti diván*ból és a szonettek is. A *Vadrózsa* fordítása Dóczinál tényleg sokkal pontosabb, különösen, ami a formát illeti (például szótagszám), és Szász tartalmilag és népieskedő hangvételében is jobban eltér az eredetitől:

	Dóczi	Szász
Sah ein Knab ein Röslein stehn, Röslein auf der Heiden, War so jung und wunderschön, Lief er schnell, es nah zu sehn, Sah's mit vielen Freuden Röslein, Röslein, Röslein rot, Röslein auf der Heiden.	Kinyílott egy rózsaszál, Pusztá vadvirága, Czéda fiu rá talál, Lélekzete majd eláll, Oly édes, oly drága. Rózsa, rózsza, csodaszép, Pusztá vadvirága.	Szép kis rózsát a legény, hejh, Lát a parlagon, Bíbor-színnel, hajnal-fénnyel; Fut is hogy csak érhetné el, Megörült nagyon. Rózsa, rózsza, piros rózsza, Hej, a parlagon! ²³

Egyenrangú a *Vándor esti dala* két átköltése, jóllehet mindkét fordító elhagyta a híres „Kaum einen Hauch” belső rímet, és egyikük sem ragaszkodott az eredeti szótagszámhoz, sőt Dóczi még az utolsó négy sor ölelkező rímeit is megváltoztatta:

	Dóczi	Szász
Über allen Gipfeln Ist Ruh, In allen Wipfeln Spürest du Kaum einen Hauch; Die Vögelein schweigen im Walde. Warte nur, balde Ruhest du auch.	Völgyön, hegytetőkön Csend. Fákon és mezőkön Szellő se leng. Hallgat a madárka, Nincsen nesz sehol... Ne félj, nem sokára Te is nyughatol.	Völgyön hegyen Mi csend! Az ág-hegyen Szellő se' leng, Fű sem hajol, Bokrában hallgat a madár... Várj, nem sokára már Te is megnyughatol! ²⁴

A *cserfa-király* címéhez Dóczi lábjegyzetet fűz, melyben idézi Grimm véleményét Goethe félrefordításáról (a dán „Erlenkoning”-ot tulajdonképpen „Elfenkönig”-nek kellett volna fordítani). Ezenkívül kijelenti – némiképp joggal –, hogy az eddigi magyar címváltozatok (Arany: *Tündérr király*, Kozma Andor: *Rémkirály*) szélsőségesek, Szász változata (*Villi-király*) pedig idegen a magyar mesevilágtól. „Erle” magyarul égerfa, a ritmika kedvéért lett belőle cserfa.²⁵ Az a könnyedség, ahogy a magyar verseket Dóczi németre fordította, itt valahogy hiányzik. Hiába tartotta magát magyar frónak, a magyarra fordításnál német anyanyelve akadályt jelentett.

²³ GOETHE *Költeményei*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, 1906; 2. kiadás (Dóczi Lajos Munkái, 10), 28; illetve GÖTTE *Lyrical költeményei*, ford., bev. és jegyz. SZÁSZ Károly, Bp., MTA, 1875, I, 75.

²⁴ *Uo.*, 90, ill. 125.

²⁵ *Uo.*, 158.

A Faust és „természetes gyermeke”

Fordítói munkássága csúcának Dóczi kétségkívül a *Faustot* tartotta. A harmadik kiadás előszavában írja, mennyire közel áll hozzá ez a költemény, és miként Goethe az eredetén, úgy dolgozott, változtatott, javított ő is a fordításon évtizedeken keresztül.²⁶ Az 1873-as első kiadásban még csak az első részt fordította le, a másodikból csupán néhány kivonatot, amit színpadra alkalmasnak talált. Az 1887-es ősbemutatóra sokat javított a szövegen. Az OSZK-ban található a Nemzeti egykori sűgópéldánya valószínűleg Dóczi-tól származó bejegyzésekkel, húzásokkal, melyek aztán a harmadik kiadásban nyomtatásban is megjelentek. A három szövegváltozaton megfigyelhető, hogyan keresi a fordító a megfelelő kifejezést, és hogyan érik ezáltal maga a fordítás is. Különösen jól példázza ezt az a szakasz, ahol Faust maga is a Biblia fordításával küszködik:

Geschrieben steht: Im Anfang war das Wort!
Hier stock ich schon! Wer hilft mir weiter fort?
Ich kann das Wort so hoch unmöglich schätzen,
Ich muß es anders übersetzen,
Wenn ich vom Geiste recht erleuchtet bin,
Geschrieben steht: Im Anfang war der Sinn.
Bedenke wohl die erste Zeile,
Daß deine Feder sich nicht übereile!
Ist es der Sinn, der alles wirkt und schafft?
Es sollte stehn: Im Anfang war die Kraft!
Doch auch indem ich dieses niederschreibe,
Schon warnt mich was, daß ich dabei nicht bleibe.
Mir hilft der Geist! auf einmal seh ich Rat
Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!

Megírva áll: Kezdetben volt az Ige.
Ki fejt meg? Már fenakadtam íme.
Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom?
Másképen kell fordítanom.
Ha jól esett megértenem,
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
Nem! Első – írjuk – vala az Erő.
De ezt is alig írom, már megint,
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.
Világosság! Egyszerre tiszta lett,
S bíztást írom: Kezdetben volt a Tett!

[1873]

A sűgópéldány nyomtatott szövege az előzővel azonos, a kézzel kihúzott sorokat zárójelbe, a tollal és ceruzával mellé és fölé írtakat a jobb oldalra írtam:

Megírva áll: Kezdetben volt az Ige.
Ki fejt meg? Már fenakadtam íme.
(Csak nem lehet, hogy annyit ige nyom?)
(Másképen kell fordítanom.)
(Ha jól esett megértenem,)
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremt elő?
(Nem! Első – írjuk – vala az Erő.)
(De ezt is alig írom, már megint.)
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.)

Hát érhet annyit Ige, Szó?
E hely így nem fordítható
Ha sikerült megértenem

Nem! Így írom, kezdetben volt az Erő
De ezt is alig jegyzem már megint
Más nyomra új sugallat int

²⁶ *Faust. Goethe tragédiája*, fordította DÓCZI Lajos, Bp., Wodianer, 1900; 3. kiadás (Dóczi Lajos Munkái, 2), VII–XX. (1944-ig összesen hat kiadás jelent meg.)

(Világosság! Egyszerre tiszta lett,
S bízvást írom: Kezdetben volt a Tett!

Ah fm derül, egyszerre tiszta lett

[1883–1886/7]

A harmadik kiadásban Dóczi azonban csak a változtatások mintegy felét hagyja meg (a 3., 4. és 11. sort, az 5., 10., 12. és 13. sor marad változatlan):

- Megírva áll: Kezdetben volt az Íge.
Ki fejtí meg? Már fenakadtam íme.
Hát érhet annyit íge, szó?
E hely így nem fordítható.
5 Ha jól esett megértenem,
Így áll: Kezdetben volt az Értelem. –
Gondold meg jól az első sort még,
Nehogy a toll már itt botoljék!
Mindent az Értelem teremti elő?
10 Nem! Első – írjuk – vala az Erő.
De ezt is alig jegyzem, már megint,
Hogy meg ne hagyjam, más sugallat int.
Világosság! Egyszerre tiszta lett,
S bízvást írom: Kezdetben volt a Tett!²⁷

[1900]

Dóczi 1891-ben fordította németre *Az ember tragédiáját*, amit a *Faust* előszavában annak „természetes gyermeké”-nek nevez.²⁸ A darabot 1892-ben bemutatták Hamburgban, aztán Bécsben, Frankfurtban, Berlinben, Prágában és Londonban is. A fordító ugyanakkor érdekes módon úgy látja, hogy Madách nyelvileg gyenge és javításra szorul: „Alig van fogalma a mesterségről, ami pedig minden művészet része. Ezt bizonyítja ügyetlen verselése és az a szokása is, hogy a fogalmakat a legegyszerűbb szavakkal írja le [...] Ezért úgy gondolom, hogy a fordító joggal javíthat rajta, ha mértéket tart.”²⁹

Amikor barátja, Rákosi Jenő szemére veti, hogy a fordítás teljesen Goethe stílusában készült, azt válaszolja: „Jenő azt írja tragédia fordításomról, hogy erősen goetheizáltam. Nem tartom hibának, mihielyt megegyeztünk, hogy az eredeti szöveg magyarul türehtetlenül gyenge, prózai, döcögös [...] Színezni kellett, – Lechner és Sponer is kénytelen vele, – ám akkor legyen jó szín...”³⁰

²⁷ *Faust* [Dóczi, 1873], 47–48; [Dóczi, 1883], 47–48 (a kézírásos bejegyzések valószínűleg 1886/87-ből származnak) és [Dóczi, 1900], 55. Itt kell megjegyezni, hogy a későbbi és híresebb fordító, Jékely Zoltán (GOETHE, *Faust*, Bp., Európa, 1986, 55–56) a „Wort” szót „szó”-nak fordította, ami ugyan pontos és a magyarban valóban a „tett” ellentéte („Wort–Tat”), de hagyományosan a Biblia-fordításokban (és végtére is ez is az) az archaikusabb „íge” szokott szerepelni, akárcsak Dóczinál.

²⁸ *Faust* [Dóczi, 1900], XX.

²⁹ Ludwig Dóczi, *Die Welt ein Traum*, Neue Freie Presse, 11(1890), 1, 4–5. Idézi: FÜRST 75. (Fordítás a német eredetiből: B. Sz.)

³⁰ Dóczi levele Kónyi Manóhoz, 1892. febr. 26-án. Idézi: FÜRST 76.

Tényleg sokat változtatott a szövegen, szabadon növelte vagy csökkentette a sorok számát, hogy a drámát „zeneibbé” tegye. Különösen szembetűnő, ha összevetjük Sponer fordításával:

	Dóczi	Sponer
Szabadon bűn és erény közt	Hochgedanke:	Herrlich ist es, selbst beflissen
Választhatni, mily nagy eszme,	Ohne Schranke	Frei zu wählen seine Pfade
S tudni mégis, hogy felettünk	Wählen rechte, linke Pfade!	Ueber sich als Schild zu wissen
Pajzsúl áll Isten kegyelme.	Und doch wissen,	Dennoch Gottes Huld und Gnade.
Tégy bátran hát, és ne bánd, ha	Daß beflissen	Muth'ge That soll deine Lust sein,
A tömeg hálátlan is lesz.	Uns bewacht des Himmels Gnade.	Nicht des Undanks, nicht des Hohnes
Mert ne azt tekintse czélul,	Handle mutig,	Achtend, nur für's Selbstbewußtsein, –
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,	Wenn auch blutig	Harre keines andern Lohnes.
Szégyenelve tenni másképp;	Dich der Menge Undank höhnet;	Schäm' des Schlechten dich und Schwachen,
És e szégyen öntudatja	Nicht um Ehre	Das Empfinden der Beschämung,
A hitványat földre szegi,	Thu das Schwere,	Wackre wird's beflügelt machen,
A dicsőet felragadja –	Das dich mit dir selbst besöhnet.	Feigen Herzen ist es Lähmung.
Ámde útat felségében	Von dem Bösen	Doch was immer du errungen,
Ne vakítson el a képzet,	Dich zu lösen,	Sollst du dich des Wahns erwehren,
Hogy, amit téssz, azt az Isten	Muß der innern Scheu gelingen.	Daß das Werk, das dir gelungen,
Dicsőségére te végzed,	Innre Stimme	Dein Verdienst zu Gottes Ehren.
És ő éppen rád szorúlna,	Straft das Schlimme	Wag', o wage nimmermehr, dich
Mint végzése eszköze:	Gibt dem Edlen Himmelsschwingen.	Einer Gottheit gleich zu halten
Sőt te nyertél tőle dísz, ha	Doch auf Pfaden	Aber freu' dich und bewähr' dich,
Engedi, hogy tégy helyette. – ³¹	Solcher Gnaden,	Läßt dich Gott statt seiner schalten. ³²
	Daß dich nicht ein Dünkel störe,	
	Daß dein Handeln,	
	Reines Wandeln	
	Du vollbringst zu Gottes Ehre.	
	Deiner Thaten	
	Kann entraten	
	Der sein All aus sich erhalten:	
	Dich zu zieren	
	Läßt vorführen	
	Schöpfers Huld dein Erdenwalten.	

A sor- és rímszerkezet átalakításán túl Dóczi törekedett a tartalmi pontosságra, ami viszont Sponernek kevésbé sikerült. Sponer ellenben jobban adja vissza a híres „Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy” sort:

³¹ XV. szín, 4094–4113. – MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*, szerk., sajtó alá rend., jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1992, 138.

³² Emerich MADÁCH, *Die Tragödie des Menschen: Dramatisches Gedicht*, aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig DÓCZI, Stuttgart, Cotta, 1891, 199; ill. Emerich von MADÁCH, *Die Tragödie des Menschen: Dramatisches Gedicht*, aus dem Ungarischen übersetzt von Andor v. SPONER, Kesmark, Sauter, 1887, 227–228.

Dóczi

Du knauserst. Ja du bist ein großer Herr.

Sponer

Du missest karg, nach großer Herren Art.³³

Egyiküknek sem sikerül viszont lefordítani az utolsó sort: „Mondottam ember: küzdj és bízza bízzál!”

Dóczi

Ihr hört es, Menschen; Kämpfet und vertraut!

Sponer

Jetzt Mensch, jetzt weißt du's, kämpfe und vertraue.³⁴

Összegzés

Dóczi anyanyelve a német volt, bár mindig hangsúlyozta, hogy magyar írónak tartja magát, és országos hírnevet is így szerzett. Német színdarabjait Ausztria számára írta, nem érzett semmi közösséget az immár hanyatló magyarországi német kultúrával. A német irodalmat igen nagyra tartotta, ezért fordította a klasszikus műveket magyarra. De a magyar irodalom magas művészi színvonaláról is meg volt győződve, ezt bizonyítják kiváló Arany- és Petőfi-fordításai. Mivel ezek külföldön nem váltottak ki különösebb visszhangot, magyarországi német lapokban publikálta őket, kényszerből tehát, nem pedig elkötelezettségből. Költői virtuozitása azonban a fordításoknál néha veszélyeztette a tartalmat és a nyelvtant is. Egyik novellája előszavában Mikszáth így védelmezi mégis: „Nyelvezete néhol nem magyaros, de oly hajlékony és annyi árnyalatot tud vele kifejezni, hogy finom vonalak és színek visszaadására azt még előtte senki sem használta annyi sikerrel. Sokan támadják nyelvét belekötve egy-egy kifejezésébe, mely a »debreceni fülnek« idegen, pedig aligha nem az lesz a vége, hogy Dóczyt egykor a magyar nyelv művészei közt fogja emlegetni az okosabb utókor, mely belátja, hogy a mit Dóczy hibáztott a nyelv ellen, azt a nyelv muzsikája, lágyága érdekében tette.”³⁵

³³ *Uo.*, 10, ill. 7.

³⁴ *Uo.*, 200, ill. 228.

³⁵ MIKSZÁTH előszava = DÓCZI Lajos, *Carmela*, Bp., Franklin, 1906, V–XI.

A LEVELEZ(GET)Ő MÁRAI SÁNDOR
(A Márai–Megyery Sári-levelezés margójára)¹

A Márai-életműben lelhető oly sok paradoxon egyike: a telefonkorszakban felnőtt, élt író – becslésem szerint – igen kiterjedt levelezést mondhatott a magáénak. S bár egyik-másik levelében utal arra, hogy telefonhívást kér, vár, ígér, a kézzel és részint írógéppel írt levelek száma korántsem minősíthető csekélynek. Nemcsak a számára elküldött tiszteletpéldányokat köszönte meg (igen következetesen), hanem még Párizsból Párizsba, majd Budapestről Budapestre is levelezett, létesített levélbeli kapcsolatot, több ízben maga hangsúlyozta az ilyes kapcsolatok személyes, interperszonális jelentőségét a kiüresedő, gépiesedő, a rohanáskényszerrel megvert világban. Az a típusú polgári lételetőség, amelyet írónk pályáján megcélzott, amelyet idealizált, amelyet élhetőnek és megvalósítandónak vélt, nem pusztán a külső formák „örzésében”, „megélésében” dokumentálódott nála, hanem tartalommal, lényegivé emelkedett, a kialakítandó, megvédendő, szüntelen létesítendő személyiség megkülönböztetendő tulajdonságaként értelmeződött. A kéz- és gépirással küldött üzenetek a személyes megnyilatkozás jegyeit hordozták, az írás többletét a gépbe mondott hanggal, az emlékké rögzülés bizonyosságát a felelhető pillanatnyissággal szemben. Márai megőrizte kapott leveleit, és talán nem kizárólag az öndokumentálás, a rendbe tétel kedvéért. Jóllehet a Mikó utcai ház világháborús pusztulása kétségessé tette bárminemű őrzés, saját könyvtárépítés értelmét, annyira azért mégsem, hogy – például – rövid idő múlva ismét ne kezdje el gyűjteni a könyveket. Sőt az emigráció (anyagilag is) keserves éveiben szintén arra törekedett, hogy kedves szerzőit otthon olvashassa. Ugyanakkor egyáltalában nem meglepő, hogy nemcsak a befutott író levelei maradtak meg, méghozzá meglehetősen nagy számban (tekintetbe véve a világháborús viszonytárságokat), hanem a kezdő évekből is ránk maradt jó néhány levél, amely viszonylagos ritkasága miatt bizonyul(hat) fontos darabnak. Márai számára a levelezés (mint kapcsolattartás, mint a világban való jelenlét, akár kiadói, akár baráti vagy családi levélről beszélünk) legkivált az emigrációs életforma-váltás első esztendeiben válik nagyon fontossá. Az a Márai, aki már odahaza „rejtőzött”, igyekezett kerülni a nyilvánosságot, ebben a közvetlen megjelenést nem követelő személyességben vélte jelezni, demonstrálni létezését, „itt-létét”. Az 1949-es esztendő² ebből a szempontból érdemli meg

¹ Márai Sándor leveleit a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi: Ms 1395/18–24 (hat levél + 1 Márai-kézirat), Ms 5120/165–177 (tizenhárom levél). Az innen vett idézeteket a továbbiakban külön nem dokumentálom.

² MÁRAI SÁNDOR, *Ami a Naplóból kimaradt 1949*, h. és é. n., Vörösváry. A sajtó alá rendezés sok kívánnivalót hagy maga után. Későbből is, korábbiól is idézhetnék más naplórészleteket, ennek a kötetnek feldolgozatlansága miatt ezúttal megelégszem az innen vett passzusokkal. A továbbiakban ebből a könyvből idézek.

a különös figyelmet. Itáliában letelepedése nem ment zökkenő nélkül, a *San Gennaro vére* „poétizálja” ennek az esztendőnek történeteit; szeszélyes-furcsa hamburgi kiadója, akár a spanyol meg a holland kiadó – úgy érzi – anyagilag meg akarja rövidíteni. Az otthoni viszonyok a fedőneves, álcázó levelezésre kényszerítik, még anyjának sem írhat „szabadon”, viszonya az emigráns csoportokkal, vállalkozásokkal messze nem nevezhető harmonikusnak, már ekkor megalapozódik benne a gondolat a távolságtartásra a legkülönbébb világnézetű, hitű, beállítottságú emigrációval. Valójában meg kell szoknia a magános emigráns kiszolgáltatott helyzetét a megosztott-gyanakvó Európában. Véletlenül (?) Katherine Mansfield leveleit tanulmányozza érezhetően fokozódó izgalommal, hogy alig néhány lappal később írja be a panasz szavait a naplóba: „Napok posta nélkül. Mintha a világ megtagadott volna. Barát, ellenfél, mindenki elfeledett.” S bár anyja kézíratos lapja csak-csak megérkezik, egyre ismétlődik a panasz: „Napok óta semmiféle posta; az újság is fanyalogva érkezik csak; elfelejtett a világ, vagy cenzúrázzák (...) leveleim?” Ez utóbbi ige állhatna éppen időjelben is, de anélkül szintén jelzi az emigráns és a világ közötti szakadékot, az üldözési mánia határáig jutott zaklatottságot, amely természetes következménye a polgári létből történt kiszakítottnak. A tudatosulás azonban nem várat sokat magára. Sorsában (amelyet valóban sorsnak él meg), életfordulatában rádöbben(t) a szimbolikusra, amely szépirodalmi alakzatként majd a már említett regényben, a *San Gennaro vére*ben kap alakot. A személyiségvesztés/fosztódás szembenézésre kényszeríti a személyiség értelmezhetőségének, (újra)konstruálhatóságának gondolatával. Beszédes adalék, hogy önnön datálása szerint a *Halotti beszéd* című vers 1949-es. A tudatosulás következő fázisa világgépének átrendeződése, annál is inkább, mert a szétesettség, a „válság”, ennek következtében a bizalom megingása a személyiség (meg)őrzésének lehetőségében már korábban megfogalmazódott, az emigrációban több felől igazolódott. Ugyanakkor túlélésként a vegetáció és az újraformálódás közötti állapotban egy más jellegű életvitelként (és világnézetként) körvonalazódik. Némileg rokon Hamvas Béla *Patmosz I.* ama passzusával, miszerint „Lényünk alapvonása a héraikleitoszi korreláció: a nyílt és végtelen létet megformáljuk individuált létévé, és a zárt egyéni létet a végtelen létben megnyitjuk.”

Innen tekintve az emigrációs létkonstruálásra, Márai napról napra számol le illúzióival, hogy a leszámolás együtt járjon a sorsul jutott „világ” belakásával. Ebben a folyamatban a levelezésnek is megnő(het) a szerepe: „Ennek az emigráns életnek hidegleléses pillanata minden nap, amikor a posta jön. Vagy nem jön. S mindhogy (!) legtöbbször nem jön, vagy ha jön, nem az a posta jön, elhatároztam, hogy nem várom többé a postát. Valahogy majd csak lesz. De a postát nem érdemes várni.”

A logikusnak tetsző „gondolatfutam” ellenére „könyvel” a hazai küldeményeket, az olasz posta „rejtélyes” voltáról számos anekdotába illő följegyezni valója akad. Az év végi számvetéskor azonban már nem pusztán könyvel, nem kizárólag „rendet rak”, hanem létezésre írásos dokumentumain töpreng el. Szinte archívumszervezési előmunkálatokba kezd. Így mégis személyisége őrzését hangsúlyozza (nem a folytathatóságot, hanem a folytatás igényét), jóllehet világban létének esetlegességei sem maradnak rejtve. Az írások (sajátjai és másoké) végigtekintése egyben önnön helyzetének értelmezése, az

emigránslet hozadékanak és vesztességlistájának elemző vizsgálata: „Este az elmúlt esztendőben érkezett leveleket válogattam. A számkivetettség postája vastag kötet. Sokat írt anyám, aztán Tibor s H. Néhány szemtelen levél, dilettánsok, útszéli, egykori pályatársak, akik azt hitték, hogy itt a pillanat, amikor belémrúghatnak. Kevés okos levél.”

Mindezeket tekintetbe véve, érdemesnek és érdekesnek tetszik belelapozni Márainak Megyery Sárihoz küldött leveleibe. A Márai-pálya ama ritka tüneményébe ütközünk, hogy ez a levelezés ötven esztendőnél tovább tartott, az ismert levelek közül az első még 1931-ből való, az utolsó 1976-ból, és igen sok mindent árul el a „sértődött”, majd a sértődését leküzdő, a rejtőzködő, a reménykedő, a reményeivel lassan leszámoló íróról, aki ebben a furcsa – nem szerelmes – kapcsolatban több húron játszott, s aki olykor meglepő módon föltárukozott levelezőpartnere előtt, hogy aztán maga zárja le, szintén meglepő módon, a személyes (levelező) érintkezés történetét.³ Nem irodalmi barátságként indult a közös szerkesztőségben, az Újságnál, Kóbor Tamás jóindulatú támogatásával munkálkodó Márai Sándor és Megyery Sári közös története, melynek természetét és különlegességét a levelek címzettje visszaemlékezéseiben igen takarékosan közölte remélt olvasóival. A filmszínészből újságíróvá, majd sikeres költővé-íróvá előlépett Megyery Sári (kezdetben filmszínésznői nevét használva: Sacy von Blondel), aki 49 filmben játszott, előbb Magyarországon, azután Németországban, tisztelője volt Márainak,⁴ levelezőtársa az 1930-as esztendőben Kosztolányinak és Szabó Lőrincnek. Művei franciául is megjelentek, nem utolsósorban a később férjévé lett André Lang segítségével (aki a Les Éditeurs de France író-igazgatója volt). Sacy von Blondel színes élete „több”, mint írói munkássága (Keresztury Dezső úgy emlékszik rá, mint „gyermek- és ifjúkorom filmszínészség”-ra, emlékezéseit értékelve az alábbiakat állapítja meg: „személyes műalkotássá formálta életét”).⁵ Prózaírói művei több kiadást értek meg, ez bizonyosan közönségsikerről tanúskodik, az irodalmi kritika fogadtatása azonban vegyesnek nevezhető, Kosztolányi érdeklődött az íróról, Török Sophie ellenben két megsemmisítő ismertetést publikált a Nyugatban.⁶ Talán lehetne arról értekezni, mennyivel érdekesebb a személyiség az írónál, a kanyargós pálya a műveknél, amelyek meghatározott – kispolgári, polgári – közönséget céloznak meg. Ez talán érthetőbbé teszi, mi az oka annak, hogy Márai a műveket megköszönve semmitmondó jelzőkre szorítkozik (1934-ben például: „szép és szomorú”), vagy ironikus mondatok bukhatnak ki tollából, 1938-ban: „Hálásan köszönöm két szép könyvét, s azt is – hogy Pascal és Várady Zsigmondné között – megemlékezett rólam”. Magyarázatul: Megyery Sári könyvfejezeteinek mottóira utal Márai, az *Én* című kötetben *A szegények iskolájából*, a *De Uraim!*... címűben *Az igaziból* lelhetünk Márai-

³ A kapcsolat értelmezésének forrása a levelezés, valamint MEGYERY Sári könyve: *Én is voltam jávorfácska*, Párizs, 1975; Párizs, 1977; Bp., 1979. Márairól: 359, 404, 429–431. Levelezésükről: 433.

⁴ Uo.: „csodálatom tárgya”, „szokott, fölényes humorú ironiája”.

⁵ KERESZTURY DEZSŐ, *Egy élet tükré*, It, 1978, 296–297.

⁶ Nyugat, 1934/II, 335; 1935/II, 295.

mottóra, az *Én* (1934-ben!) József Attila-idézetet is hoz.⁷ Megyery Sári emlegetett önéletrajzi kötete még egy fontos adatot közöl Márai külföldi megítéltetésére vonatkozólag. Önnön pozícióját és nézeteit erősítendő Márai több alkalommal emlegeti André Gide róla alkotott igen kedvező véleményét. A Márai-kutatás éppen a pontos lelőhely ismeretének hiányában tartózkodással fogadta mindeddig Márai hivatkozását, és egyébként is: Márai francia befogadása eddigi ismereteink szerint inkább a kötetkiadásokra szűkölt (ezek száma az utóbbi években örvendetesen növekedett), de értelmező-értékelő recenziókról aligha lehetne szólni. Megyery Sári idézi Gide valóban pozitív megnyilatkozását a franciára fordított Márai-regényről.⁸ A Márai–Megyery Sári-levelezésből kitetszik, mi-féle nehézségekbe ütközik a lefordított regények elhelyezése. A részletek nem innen ismertek, Megyery Sári közvetítése inkább „technikai” jellegű. Az emigrációs üzenetváltásokból a közös múlt idéződik meg. Ugyanakkor ez a tizenkilenc levél pontosan jelzi a Márai életmódjában, világfelfogásában beálló változásokat, a magabiztos otthonlétől az otthonkeresés gyötrelmeiig, majd melankóliájáig, végül az emigráncssors átlátásáig, a felülemelkedésig. Az első, 1931-es, párizsi levél bámulatos helyismeretről tesz tanúbizonyságot, a kurta városismertető a kulturális, a kulináris, a köznapi látni-, tapasztalni-, olvasnivalók seregszemléje. Ez a biztos eligazodás egy/a világban hamar adja át a helyét a magánosság tudatosulásának; már 1932-ben egy képeslapon: „Sok száz ember között egyedül lenni nagyon jó”; hogy az 1945 utáni levelekből kiolvasható legyen a naplókban lejegyzettekkel szinte azonos elbizonytalanodás. Az itt-lét és a máshol-lét vágya között ingadozó Márai keresi helyét a megmozdult világban. Lugano 1946. dec. 15.: „Itt most kialszom magam (s talán az elmúlt hét évet...)”: képeslap; Budapest 1947. febr. 18.: „Van itt valami vad és keserű az életben, valami valóságos. Nem rikkantok örömben, hogy megint itt vagyok, csak éppen nem tudok betelni vele”; Budapest 1947. ápr. 16.: „Itt nincs tavasz, már évek óta nincs tavasz; a jéghidegre átmenet nélkül érkezett a siroccós nyár”; Budapest 1947. máj. 14.: „Élek, dolgozom, s ez nem egészen könnyű”; Budapest 1947. okt. 10-éről keltezett képeslapon Márai hívja „haza” levelezőtársát, miután egy sokféleképpen érthető kijelentést tesz: az „élőszó műfaját” szeretné gyakorolni Megyery Sárral is. Emigrációjáról 1948. okt. 28-án ad hírt. Úgy tervezi, tavaszig marad Posillipón: „Az élet itt könnyű és jó.” Ugyanott nov. 19-én mintha mérleget vonna: „Itt a Posillipon egészen falusias az élet: van kutya, macska, liba, malac. Úgy érzem magam, mint Leányfalun. Szentendrei sziget nincs, de van Capri, Svábhegy nincs, de Vezuv van, Duna nincs, de van tyrrheni tenger, s az emberek éppen olyan levert-semita külsejük, mint Pesten. A boldogságom tehát tökéletes.” Ugyanakkor irodalmi terveiről is szól, a naplóban emlegetett műről beszél, *Az utolsó ítéletről*. Vergiliust idézi, az 1949. júl. 27-i képeslap hátlapján a nápolyi Museo Nazionale Homérosz-szobra, az újévi jókívánságot követő fanyar megjegyzés: „A XX. század első 50. esztendőjének ijesztő gyor-

⁷ MEGYERY Sári, *De uraim!*, Bp., 1942 [?], 81, 118. vö. még 59; Uő., *Én*, Bp., (1937), 73. vö. még 83, 107. A harmincas évek végétől jelentek meg Párizsban francia fordításban Megyery Sári könyvei. Pontos címfelírásuk az Országos Széchényi Könyvtár ábécérendi katalógusában.

⁸ A 3. sz. jegyzetben i. m., 433.

san és könnyelműen a nyakára hágtunk. Szerencse, hogy azt a pár évet, ami még hátra van, le tudjuk ülni.”

A levelekből, a naplókban kitetszhet: Itália földje, Posillipo fokozatosan otthonná vált. Innen kilépve szinte idegen környezetbe tér Márai. 1950-ben egy zürichi látogatásról: „Mikor eljöttem a Posilliporól, már minden ragyogott, sötétkéék volt és arany. Itt minden undok.” Közben művei fordításai is utaznak, könyvek és kéziratok, a visszhangtalanság ellen a naplókban igyekeznek stratégiát kidolgozni. 1959-ből New Yorkból küld levelet Megyery Sárinak. A *gyertyák csonkig égne*k francia változatát olvasva állapítja meg a regény megjelenített világáról, mennyire múlttá vált. „Ma ez már történelmi regény.” Némi öniróniával Walter Scottot emlegeti. A konkrét időiségből az emlékezet és a felidéződés időnélküliségébe tartó cselekmény, a Monarchia szinte „prehistorikus” periódusnak tűnik. A két férfi főszereplő gondolkodása pedig anakronisztikusnak is minősíthető, egy szó szerint és kronologikusan értett jelen perspektívájában. Talán úgy is fölfogható Márai megjegyzése, hogy a regény megírásának korszaka, a szűkebb kontextus is „régmúlt”-ként dereng föl, az 1945–48-as korszakhatár egyben két „világkor” között tátongó szakadék. Ami a biográfiát illeti: közvetlenül adatolhatóan, ami az irodalmi pályára vonatkoztatható: a külső körülmények vonzó-taszító erejének kiszolgáltatottan. A *gyertyák csonkig égne*k világa „elpusztult”, a nemrég megjelent *Napló 1945–1957* jelzi a korszakfordulatot, amelynek következtében az említett regény emlékezete kiesni látszik. Az a Monarchia, amelyben a két férfi főszereplő nevelkedett s amelyből életrajzilag kifelé vezetett az út, a gondolkodást tekintve részint megrögzülve, részint menekülve őrződött, illetőleg felejtődött, történeti tárggyá fakult, a naplók „anyagával” szembesülve „irodalommá”, amelynek hatásában/hatástörténetében ekkor a szerző sem igen látszik hinni. Márai nem sejtette, hogy éppen ez a regény hoz áttörést az olasz és a német olvasók közreműködésével.

A szintén New Yorkból, 1966. jún. 9-éről keltezett levél az öregedés „kaland”-jával (miként a *Kaland* című színdarab egy passzusa mondja) számol el. A 67. életévébe lépő író nem hagyja el öniróniája, a „hadijelentések zsargon”-jával jelzi levelezőtársának, „az arcvonal meginog”. Majd alább: „Sokat olvasok, keveset írok, minden nap sétálok.” Maupassant-t olvassa, mintegy érzékeltetve, hogy inkább újra, mint újat olvas, nemigen kíván már „fölfedezni”. A francia szerző műveiben mélyül el, egyre kevésbé olvas valamihez, valamiért; újraolvasásaival szeretné újra/megérteni egykori világát. A summázat lehet akár Marcus Aurelius hívéé is, de a világból kiesés igencsak túlzó, álszerű és éppen (megint csak ezt írom) öniróniától sem mentes kifejeződése. „Lehet, hogy minden úgy van rendben, ahogy van – mi ezt már nem értjük.” Az egykorú naplókban azonban nem ez a beletörődés olvasható ki. E levelében – mint ahogy a többiben és a naplókban is – sokkal inkább önstilizáló, az önportrét rajzoló magatartás érződik. Bár az emigráns másnak láttatja magát, mint az egykor otthon élt, sikereit kétségekkel fogadó szerző. Másnak, de nem feltétlenül másképpen. Amit olyképpen értek, hogy Márai erővel törekszik arra, hogy az a kép éljen róla, amit önnönmagáról alkot(ott). A személyiség veszélyeztetettségét tudatosítva igyekezett úgy őrizni a magát, hogy stilizáló gesztusaival alakítsa ki, formálja tovább; olyan jellemzőkkel véve körül magát, melyek egy

legendásodáshoz ugyanúgy vezethetnek, mint az általa sugallt író/polgártípus elfogadásához. Márai nem szerepet játszott, hanem a maga körvonalazta polgárt igyekezett a változó körülményekben és azok ellenére létrehozni. Méghozzá azokban a műfajokban, amelyek közvetlen folytatói lehettek az *Egy polgár vallomásainak* meg a *Föld, föld!...*-nek. A naplók és a levelek egyes szám első személye a személyiség tevőleges jelenlétét hangsúlyozza, ugyanakkor e művek csak annyira személyesek, amennyire ezt a „művelet”, az önportré folyamatos készítése/készülése lehetővé teszi.

Talán itt lehetjük annak magyarázatát, hogy Márai felszólítja levelezőtársát, szakítsák meg az érintkezést, karácsonykor kiváltképpen ne írjanak egymásnak. Megyery Sári szellemes értelmezése szerint az önmagyarázat helyett a műveknek kell folytatniuk a párbeszédet, a művek amúgy is többet árulnak el, azokból amúgy is több olvasható ki.

A tizenkilenc levél: tömörített, féloldalas (ön)életrajz. A tényszerű közlések mellett vagy ellenére fikció. Megalkotottság, írói igény, hogy a levelet olvasó a levélíróval azonosulva olvasson. Ám annak sejtésével (ezért a végszó?), hogy ez aligha lehetséges.

THIMÁR ATTILA

„A TÁRSASÁG ÁLLAPOTJA”

Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai

Ezen dolgozat elsődleges célja, hogy bemutasson egy új kutatási területet és olyan eredményeket, amelyeket e területen, a számítógép segítségével végzett kutatások hozhatnak. Egyetemi tanulmányaim során ismerkedtem meg Révai Miklós munkásságával, s ekkor vállaltam el Révai leveleinek kritikai kiadását a *Magyarországi tudósok levelezése* című sorozat számára. A levelekkel kapcsolatos filológiai munka hamar Révai irodalom-szervező tevékenységére, a 18. század végén kialakuló magyarországi irodalmi intézményrendszer történetére irányította figyelmemet. Az irodalomnak társadalomtörténeti szempontú vizsgálata nem állt távol sem Tarnai Andortól, sem Bíró Ferencről, tudományos ösztöndíjam konzulens tanáraitól. Disszertációm munkahelyi vitáján Margócsy István tett megfontolandó kritikai észrevételeket azokkal a táblázatokkal kapcsolatban, amelyeket a dolgozathoz függelékként csatoltam, és amelyek a Hazafiúi Magyar Társaság tervezetében és a *Candidatiban* jelölt személyek adatait foglalták össze. Arra hívta fel figyelmemet, hogy a táblázatban közölt adatok túl eklektikusak. Szükséges lenne egy átgondoltabb, egységes szempontsor az adatok rendezéséhez, hogy azok valóban összehasonlíthatóak legyenek. 1997–2000 között ifjúsági OTKA pályázat keretében kezdtem el az általam választott korszaknak, a 18. század utolsó harmadának intézménytörténeti vizsgálatát.¹ E dolgozat elsődleges célja, hogy beszámoljak kutatási tapasztalataimról.

Bevezetés, fogalmi definíciók

A magyarországi irodalmi intézménytörténet kutatása még gyermekcipőben jár, annak ellenére, hogy többen felismerték fontosságát, és baráti beszélgetésekben is sokszor biztattak ilyen kutatásokra. A kutatás kezdetleges állapotának lehet következménye (de bizonyos értelemben oka is), hogy szakirodalmunkban nem honosodott meg egy, a szakmai közösség által elfogadott definíció az irodalmi intézmény fogalmának jelentésére vonatkozóan. Ennek fő oka az lehet, hogy a különböző intézmények történetére irányuló vizsgálatok egymás mellett zajlottak, zajlanak, az egyes intézmények történetét feldolgozó könyvek, szakmunkák szerzői elsődleges feladatuknak választott témájuk történetének

¹ A kutatást és a dolgozat elkészítését is az F 22785 sz. OTKA pályázat tette lehetővé.

elmondását tartják, s nem szentelnek figyelmet az egész rendszernek mint rendszernek a működéséből levonható következtetéseknek. Különálló területet képez a nyomdászattörténet, az iskolatörténet, a sajtótörténet, a könyvkereskedelem és a tudományszervezés története. Kutatásom egyik előfeltétele volt egy olyan definíció megalkotása, amely az említett területek mindegyikén használható.

Az „irodalmi intézmény” szintagma alaptagjának meghatározása bizonyul nehezebb feladatnak. A meghatározó tag leírásában elfogadhatónak vélem a Dávidházi Péternél olvasott meghatározást: „irodalom mindaz, amit egy közösség valamikor annak elfogadott és akként használt”,² működtetett. Irodalmi tehát az, ami az irodalomnak felfogott dolgokhoz elsődlegesen kapcsolódik, azoktól nem elválasztható, illetve leválasztva nem tehetők fel kérdések vele kapcsolatban.³

Mit tekintünk tehát intézménynek? A magyar intézmény szó magába olvasztja a külföldi nyelvekben általában meglévő két fogalomnak az 'institution–organization' jelentését, tekintetbe véve, hogy az előző kurzus óta a „szervezet” szót az élő szervezeteken kívül másra nem érdemes használni. Intézmény szavunk tehát egyszerre jelent belső szervezettségű, működőképes és kifelé reprezentatív, a társadalom felé határozott funkcióval közeledő egységet.⁴ Ebben a sajátos nyelvi helyzetben, amikor magyar nyelvi szavunk a kétféle jelentés egybefoglalását végzi el, a következő meghatározást sikerült alkotnom: *Intézménynek tekinthető mindaz, ami a benne foglalt bármely, sőt akár az összes tag, illetve egység megváltozása esetén is folytatni tudja a felderíthető szabályok szerinti működését, azaz folytatni tudja a társadalommal folyó kommunikációban önma-ga számára kijelölt funkcióját és az ehhez a funkcióhoz rendelt reprezentációt.* Mit jelent ez a vizsgálat során? Egy tudós társaság akkor is tovább tud működni, ha egyik tagja meghal, vagy ha az elnök leköszön tisztségéről, és helyette újat választanak. Egy folyóiratnak is változhatnak szerzői, még szerkesztői is, lásd Magyar Museum, de attól a kiadvány tovább létezik. A diáktársaságok esetében a tanulók végeznek, elhagyják az iskolát, de a diákkör működik tovább. Másrészt vannak olyan csoportok, körök, amelyek a vezető személy kilépése, halála után feloszlanak, megszűnnek. Ilyennek gondolom a Barkóczy Ferenc püspök, majd érsek körül kialakult írói kört.⁵

² DÁVIDHÁZI Péter, *Egy tudomány önarcképe* = Uő., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998, 228.

³ A definíciós kérdésekben nem kívánok túl bonyolult lenni, de az egyszerűsítő fogalmazás sem mindig célravezető. A „nem elválasztható” kitétel azt jelenti, hogy több olyan kérdés van, amely az irodalommal kapcsolatban vizsgálható, de a kérdések téje nem az irodalomról szóló megfigyelések, megállapítások elmondása. Ilyen például az egyes versek helyesírási kérdéseinek vizsgálata, mondjuk, bizonyos hangrendi illeszkedések tekintetében. A kérdés téje nem irodalmi, hanem nyelvészeti, grammatikai. Az intézmények között is vannak olyanok, amelyek kapcsolatosak az irodalommal, például a helytartótanács, amely például cenzúra-kérdésekben dönt, mégis a helytartótanács nem elsődlegesen irodalmi intézmény, és ha az irodalmi területet leválasztjuk róla, minősége, működése nem sérül.

⁴ Az institution–organization szavak meghatározásánál a következő művet vettem figyelembe: *The Social Science Encyclopedia*, ed. Adam KUPER and Jessica KUPER, London, 1985, 398–400, 566–568.

⁵ Barkóczyról legutóbb: BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak*, Eger, 1997, 51–88.

Tudom, hogy mint majd minden definíció, az enyém is kisebb-nagyobb akadályokkal találkozok alkalmazása során, sok esetben egyéni, a definíció értelmezésén kívüli döntés szükséges érvényesítésekor. A Mindenes Gyűjtemény című folyóiratunk megszűnésének vajon mennyiben volt oka Péczeli halála? Avval az esettel állunk-e szemközt, mint például a Barkóczy-féle kör esetében? Azt hiszem, a két eset különböző. A folyóirat szerzői sokszor változtak a megjelent számokban, tehát ennek a kritériumnak megfelelt az intézmény. A folyóirat megszűnése sem pusztán Péczeli halálának tudható be, hiszen az elsődleges ok az előfizetők hiányából eredő, nem gazdaságos működés volt. S talán egy adalék az intézmény továbbélésére, legalábbis a kortársak szemléletében: Csokonai azért megy a Diétai Magyar Múzsza sikertelensége után Komáromba, hogy ott elfoglalhassa a Mindenes Gyűjtemény megüresedett szerkesztői székét. Más kérdés, hogy életének egészen más fordulópontja következett be Komáromban. Azzal együtt azonban, hogy érveket próbálunk keresni a definíció fenntarthatóságára, látni kell azt is, hogy a magyarországi irodalmi intézmények fejlődésének ebben a szakaszában bizony nagyon meghatározó volt egy-egy személy munkája, valamint sokkal inkább befolyásolta az intézmény létezését, mint a későbbi időkben. Mindezekkel együtt, van helye annak, hogy léteznek olyan intézménytípusok, amelyek szerkezete és szabályzata magában hordja a továbbműködés feltételét, s ezek közé tartoznak a folyóiratok is. Amennyiben elfogadjuk ezt a kitételt, akkor a folyóiratokat mint intézménytípust elfogadhatjuk, s ez esetben a típus minden tagját, a Mindenes Gyűjteményt, az Orpheust és az Urániát is felvehetem az adatházisba. Ezek összefoglalásaként elmondható tehát, hogy léteznek olyan intézménytípusok, amelyek szokásos működésükkel (szerkezetükkel, szabályzatukkal) megfelelnek a fentebbi definíciónak, és amennyiben egy konkrét intézmény meghatározó vonásaiban megfelel az intézménytípusnak, akkor intézménynek tekinthető.⁶

Az általam vizsgált korszakban, a 18. század utolsó harmadában az irodalommal kapcsolatos intézményi működést a következő intézménytípusok mutatnak: a tudós társaságok, az újságok (folyóiratok és hírlapok), a diáktársaságok, a csekély számú irodalmi körök, a salonok, a könyveket, periodikákat kiadó nyomdászok, az olvasói körök, a nyilvános könyvtárak, valamint az irodalom ismeretének továbbadói, az iskolák tanári karai. Ezek az intézmények az irodalom működésének különböző területein léteznek és fejtenek ki tevékenységet, és különböző módon és súllyal kapcsolódnak az irodalomtörténet nagy folyamatahoz. Az intézménytörténeti kutatásnak ez éppen előnyére és hátrányára is szolgál, hiszen a kutatás részekre bontható, vizsgálható az egyes részegységek működése, ugyanakkor a kutatás minden egyes szakaszában és területén szükséges, hogy lássuk a nagy egésznek szervezetét és mozgását is. Az egyes részterületek működésének megértése – csakúgy, mint az egész irodalomtörténet esetében – nem lehetséges az egészről alkotott elképzelés (prekonceptió, konstrukció) nélkül.

A magyarországi irodalmi intézménytörténet szempontjából kitüntetetten fontos a 18. század utolsó harmadának, a klasszikus századfordulónak és a 19. század első évtizedei-

⁶ Rögtön ejtsünk szót kivételekről is. Bessenyei *Der Mann ohne Vorurtheil* című alkotását az újságok között szoktuk nyilvántartani, mégis, mivel egyszerűs-szerkesztős folyóiratról van szó, az intézmény léte Bessenyei személyéhez és tevékenységéhez oly szorosan kötődött, hogy nem tekinthető intézménynek.

nek történésorozata. A 18. század közepén még egymás mellett álló, egymás funkcióit részben átfedő, és sok esetben egymásról nem tudó intézményeket találunk. Az 1820-as évektől, különösen 1825 után viszont már olyan rendszere van az irodalmi intézményeknek, amely teljesnek, országosnak mondható, s amelyhez mindenképpen viszonyulnia kell egy új szereplőnek, ha az irodalom színpadára akar lépni. Ehhez a „nagy rendszerhez” képest kell kijelölnie saját szerepét, funkcióját. (Ez egyébként így működik azóta is.) A nagy változásnak tehát eme két dátum között, a 18. század közepe és az 1820-as évek vége között kellett megtörténnie, s ezt az átalakulást nevezem én a magyarországi egységes irodalmi intézményrendszer létrejöttének. Ez a jelentős társadalomtörténeti változás nem elsősorban és nem csak az irodalomtörténet vizsgálati terepére szorítkozva játszódtott le. A társadalmi intézmények átalakulása, egységes rendszerré formálódása ugyanúgy ebben az időszakban történt, és mi, irodalomtörténészek leginkább ezen nagy átalakulásnak az irodalmi intézményekre rajzolt vetületét írhatjuk körül. Az igazán érdekes kérdések éppen akkor képződnek, amikor azt vizsgáljuk, hogy mennyiben és miért párhuzamosak, illetőleg eltérőek a mozgások az irodalomtörténet és a társadalomtörténet területén. Kutatásomban az egységes irodalmi intézményrendszer kialakulásának módjára, összefüggéseire kívánok rákérdezni, a mostani első részben az 1766–1800 közötti időszakra, a későbbiekben pedig majd a 19. század első évtizedeire.

Magyarországi intézménytörténetről beszélek ugyan, de beleértem a királyi Magyarország területén kívül Erdélyt és Bécset is, ahol az osztrák fővárosban élő uralkodónk miatt sok, a magyarországi intézménytörténetbe tartozó intézmény működött. Nem veszem be a kutatásba, s ezért az adatbázisba sem azokat a külföldi intézményeket, amelyeknek magyar tagjai voltak, s rajtuk keresztül kapcsolódtak a magyar irodalomhoz. Csak jelzem ezeket a kapcsolódási pontokat, hiszen az összes társaság és a külföldi, de akár csak a Habsburg-intézmények feldolgozása is túlságosan kitágítaná a kutatás kereteit.

Az egységes irodalmi intézményrendszer létrejöttéhez olyan tényezők is hozzájárultak, amelyek kutatása nem elsősorban az intézménytörténet tárgykörébe tartozik. Az irodalomról szóló gondolkodás, beszéd és beszédrend átalakulása ugyanúgy befolyásolta ezt a folyamatot, mint az irodalmi és – egyáltalán – a társadalmi reprezentációs aktusok rendjének módosulása is, de ide vehetjük a nemzetről, a nyelvről és kitüntetetten a magyar nyelvről szóló gondolatok és diskurzusrend változását. Ezeket a területeket azonban nem lehet ebbe a vizsgálatba tartozónak tekinteni, hiszen az egyes kutatási területek átmenetileg átfedik egymást, átjárókat, alagutakat, közös termeket képeznek, s feltehetően véglegesen eltévedek, ha nem jelölöm ki magam számára a vizsgálat határait, ha nem jelölöm ki a kérdéseknek egy irányba tartó útját. Az intézménytörténeti változásról való gondolkodás körébe első lépésként most csak azokat a kérdéseket sorolom, amelyek az intézmények statisztikailag leírható változásairól szólnak. Ezeknek a folyamatoknak elemzéséhez szükséges volt nagyobb mennyiségű adat összegyűjtése. Ezek tárolására és kezelésére legalkalmasabbnak a számítógépes adatbázis-forma kínálkozott.

Egyre gyorsabban rohanó világunkban a tudományos kutatás és a tudományos kommunikáció eszközei is egyre gyorsuló ütemben változnak. A számítógép használata mára már elterjedt irodalomtudásaink között, igaz, elsősorban a szövegszerkesztés terén hasz-

nálják ki az új eszköz nyújtotta lehetőségeket. A számítástechnika adta új módszereket és irányt (pl. az adatbázisok, a grafikai programok, a digitális képfeldolgozások, a szövegbankok, a térbeli [html] szövegkiadások, a számítógépes tartalomelemzés) szélesebb szakmai közösségünkben még nem ismerték meg, még nem alkalmazzák.

Ezen új területek közül most az adatbázisról szeretnék szólni. Az általam végzett kutatás – melynek célja a magyarországi irodalmi intézményrendszer egységesülési folyamatának feltárása – első fázisában a korszak intézményeire vonatkozó alapadatok összegyűjtése látszott a legfontosabbnak. Az adatok összegyűjtéséhez és tárolásához a számítógép segítségét vettem igénybe, az adatokat adatbázisban rögzíttem. Az adatbázis, definíciója szerint az adatok rendezett formában történő tárolására szolgál: „Az adatbázis tágabb értelemben egy olyan adathalmaz, amelynek elemei egy meghatározott tulajdonságuk alapján összetartozónak tekinthetők. Az adatbázis-kezelőknek meg kell oldani ezen adatok rendezését, a köztük levő kapcsolatok nyilvántartását, az adatokhoz hozzáférés szabályozását, az adatok védelmét, az integritás megőrzését, az adatok módosíthatóságát, lekérdezését, különféle szempontok szerinti kigyűjtését, válogatását és egyéb statisztikai funkciókat.”⁷ Az adatok tárolása mellett tehát valamilyen szempont, illetve szempontok szerinti rendezettségük is fontos. Jó példa lehet erre a Horváth Iván és munkatársai által készített régi magyar versrepertórium, amely a 16. század végéig született magyar versek adatait tartalmazza, olyan módon, hogy a különböző szempontok szerint rendezett tulajdonságaik (pl. rímképlet, sorok szótagszáma, strófaszerkezet) alapján összehasonlíthatók legyenek.⁸ Az adatbázis azonban nemcsak arra jó, hogy a már megvizsgált és leírt csoport adatait tároljuk, de arra is, hogy az adatok közötti összefüggéseket elemezni tudjuk, s ezzel lehetőség nyílik arra, hogy új kérdéseket tegyünk fel anyagunkkal kapcsolatban. Ehhez elsősorban statisztikai elemző számításokra van szükség (egyszerűbb esetben csak egy pillantásra egy grafikonon), amelyeket a ma általában használt adatbázis-kezelő programok könnyedén elvégeznek.⁹

Az adatbázis rendezett adatainak alapján nemcsak az irodalmi szövegek tulajdonságait tudjuk vizsgálni, de az irodalom működésének egyéb területeit is. Sőt ha szempontjainkat és kategóriáinkat jól választjuk meg, akkor az irodalom társadalomtörténetének bizonyos, modellszerűen megalkotott részeit is leírhatjuk rendezett formájú adatokként. Ezt a módszert, egy korszak valamely, társadalomtörténeti szempontból fontos részletének modell-

⁷ PÉTERY Kristóf, *Ms Access 97*, Bp., 1998, 87.

⁸ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, I-II, dir. Iván HORVÁTH, Paris, 1992. Az adat- illetve szövegbankok típusába sorolható az *Új magyar irodalmi lexikon* CD-változata vagy a Szinnyi-lexikon CD-változata, illetve a *Verstár '98* CD, a Mikszáth összes műveit tartalmazó CD. Az adatbázis és az adatbank közötti alapvető különbségnek azt tarthatjuk, hogy az utóbbi elsősorban a tárolt adatok gyors és rendezett visszaadását tűzi ki feladatul, míg az előbbiben a célok között az adatokkal végzett műveletek is szerepelnek.

⁹ A számítógép elsősorban eszköz, amely elvégzi a rábízott feladatokat. Nem kell feltétlenül ismernünk a számítógép műveleteit, sem azt, hogy a feladatot hogyan hajtja végre, pontosan kell viszont ismernünk, hogy milyen módszer alapján, milyen feladatot akarunk vele végrehajtani. A számításokat elvégzi a gép, csak tudnunk kell, hogy mit számítunk ki. Lásd ezzel kapcsolatban BENDA Gyula markáns állásfoglalását: *Kvantifikáció és történelem*, TSz, 1979/1, 105–108.

szerű leírását a történelemtudományban régóta, az 1970-es évek elejétől alkalmazzák, illetőleg vitatják.¹⁰ A számítógép előretörésével egyre több és érdekesebb témában használják azokat az új módszereket, amelyeket az új eszköz lehetővé tesz.¹¹ Az irodalomtörténeti kutatásokban is ki lehet használni az új lehetőségeket, és nemcsak a szoros értelemben vett filológia területén.¹² Az irodalmi élet kereteinek, összefüggéseinek leírásánál, az irodalmi produktumok (könyvek, nyomtatványok megjelenései) számbavételekor, statisztikai vizsgálatok¹³ vagy mint az én kutatásom esetében, az irodalmi intézmények történetének vizsgálatánál is hasznosítható a számítógép.

¹⁰ Az első komoly ilyen irányú tanácskozást 1972. október 25-én tartották a Neumann János Számítógéptudományi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztálya szervezésében. A vita anyagát a Történelmi Szemle tette közzé *Számítógépek és történettudomány* címmel az évi számaiban: GRANASZTÓI György vitaindító előadása: 1–2. sz., 29–47, a hozzászólások: 3–4. sz., 526–565. A vita azóta is tart a számítógépek használatának szükségességéről és módjáról, de a legutóbbi időkben, a személyi számítógépek elterjedésével már egészen átalakult a helyzet. Az utóbbi időszakot tekintve már szinte minden szakfolyóiratban találhatunk számítógépes adatfeldolgozásra épülő tanulmányokat. Csak a példa kedvéért említek néhány kutatást, amely érinti az általam vizsgált korszakot. FÖNAGY Zoltán a 18. századi úrbérrendezés adatait dolgozta fel: *Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban*, Századok, 1999, 1141–1191; RÁCZ Lajos, *A Kárpát-medence éghajlattörténete a korú újkor idején (1490–1800): A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei*, TSz, 1995, 489–507, illetve a kutatás további eredményeinek is figyelembevételével RÁCZ Lajos, *Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig*, MT, 1999, 1127–1139; POÓR János, *Országgyűlési résztvevők az országgyűlési naplók alapján 1796–1811/12 = A középkor szeretője: Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs, Bp., 1998, 285–297; s a példasort még tovább lehetne folytatni. Bevezetés a számítógép sokféle felhasználási módjába: EVAN MAWDSLEY, THOMAS MUNCK, *Számítógép a történettudományban*, ford. TURI László, Bp., 1996. A könyv végén hasznos, sokirányú bibliográfia található, a magyar vonatkozású anyagot összeállította BENDA Gyula és Halmos Károly, akiknek fontos tanácsaiért itt mondom köszönetet.

¹¹ A történetészek körében folyamatosan napirenden volt a kérdés, hogy milyen formában és milyen módszerekkel lehet igénybe venni a számítógépek segítségét a történettudomány számára. A kvantitatív módszerek alkalmazásában és a különféle társadalomtörténeti adatbázisok létrehozásában az ELTE BTK Gazdaságtörténeti Tanszéke járt élen. Az adatbázisok építésének összehangolását, megszervezését a tanszék, valamint a Hajnal István Kör vállalta magára. A Hajnal István Kör periódikájában olvashatjuk a készülő vagy már kész adatbázisok lajstromát: *Társadalomtörténeti Hírlevél*, 1989/2, *Számítógépes történeti kutatások katalógusa*, bev. BENDA Gyula, 55–71.

¹² Az első tanulmány, amely a számítógép felhasználását irodalomtörténeti vizsgálat középpontjába helyezte, illetve alapjának tartotta: BORSA GEDEON, *Régi nyomtatványok betűtípusainak vizsgálata számítógéppel*, MT, 1971, 488–490. Borsa Gedeon elsősorban a betűk és betűtípusok nagy száma miatt tartotta szükségesnek a számítógép felhasználását.

¹³ Csak az általam ismert néhány példát idézem, amely a 17–18. századi könyvtermés egy-egy részének történeti szociológiai alapú és számítógéppel könnyen és gyorsan elvégezhető vizsgálatát tartalmazza. PÉTER Katalin a 17. század első évtizedeinek könyvtermését vizsgálta témák és felekezeti megoszlás szerint: *Aranykor és romlás a lelki műveltség állapotában = Uő., Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 77–97, táblázatok 239–243; KECSKEMÉTI Gábor a 17. századi halotti beszédek vett a szerzők és a címzettek társadalomtörténeti paramétereit is feltüntető lajstromba: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998, 281–292; TÜSKÉS Gábor a 18. századi búcsújárásokkal kapcsolatban végzett az egyes személyek társadalmi státuszát vizsgáló kutatásokat: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében*, Bp., 1993, 270–307.

Fel kell tennünk azt a hétköznapi, de nagyon fontos kérdést, hogy mire jó az adatbázis, mennyivel haladunk előbbre a kutatásban, ha bevonjuk munkánkba ezt az eszközt is? Erre a kérdésre a következő három válaszom van:

1. Az adatbázis jó arra, hogy együtt lássuk a nagy tömegben, amúgy „szétszórva” létező adatokat, és ezen „együttlátvány” alapján kérdéseket tehetünk fel. Az adatbázis lehetővé teszi olyan nagy mennyiségű adat kezelését, amelyet memóriánkban – legalábbis az enyémben biztos – nem tudnánk ilyen módon rögzíteni. A nagy adatmennyiség lehetőséget ad arra is, hogy több fény vetüljön a jobbra csak háttérben álló szereplőkre, s ne csak a kánon reflektorainak fókuszában álló néhány (húsz–huszonöt) alakot lássuk.¹⁴ Így talán jobban szemügyre vehetők azok az összefüggések, folyamatok, amelyek a korszak irodalmárait általában „érintették”, és megállapításainkat nem torzítja el egy-két különös sors alapján kialakított véleményünk, vagy esetleg még jobban szemünkbe tűnnek bizonyos esetek, életutak, helyzetek közötti hasonlóságok.

2. Az adatbázisban szereplő személyek és események (majdani) nagy száma, főként mivel az adatokat elsősorban társadalomtörténeti vizsgálódás céljából gyűjtöttem, lehetőséget ad átfogó történeti, irodalomszociológiai következtetések levonására, elsősorban azokra, amelyek az irodalom státuszára, társadalmi kommunikációs szerepére, reprezentatív vagy produktív voltára, illetve ennek változásaira utalnak.

3. Ha sikerül ügyesen és jól elkészíteni az adatbázist, lehetővé válik, hogy jobban lássuk az irodalmi életben részt vevő személyek közötti kapcsolatok, hálózatok rendszerét. Az adatbázisban tárolt adatok vizsgálata alapján pillanatok alatt kiderülhet majd, hogy ki, mikor, kivel szerepelt egy intézményben (társaságban, folyóiratnál), illetve az adatbázis egyik továbbfejlesztett változata esetében az is, hogy ki kivel állt levelezésben.

Ezen három cél, illetve haszon megfogalmazása után tisztábban látható az is, hogy az adatbázis nem egy mindent megoldó csodaszer, hanem egy olyan segédeszköz, amely lehetőséget ad arra, hogy bizonyos feltevésekhez vizsgálatokat rendeljünk, hogy azután azoknak eredményeit figyelembe véve kérdéseket tehetünk fel, amelyekre válaszolva megállapításokat teszünk a korszak irodalmi intézménytörténetére vonatkozólag. Például ha megnézzük az intézményekben részt vevő személyek vallási-felekezeti megoszlását, és azt összehasonlítjuk az országos átlaggal, akkor az adatbázis adatait megfigyelve jelentős különbséget vehetünk észre, mert az egyes intézményekben sokkal nagyobb mértékben lehetnek jelen a protestánsok, mint az a felekezetek közötti megoszlás országos átlagából következne. S ezen a ponton tehetők fel kérdéseink: miért nem tükrözik az ország népességének felekezeti megoszlási átlagát az irodalmi intézmények? Mi a magyarázata annak, hogy sokkal kiegyenlítettebb képet kapunk az országos átlagnál, annak ellenére, hogy ebben az időszakban uralkodik legkatolikusabb uralkodónk is? Van-e szerepe annak, hogy egy-egy intézményt milyen vallású személy vagy csoport vezet? (Például Mindenes Gyűjtemény, Uránia.) Ezek alapján van-e szerepe az intézményt ve-

¹⁴ Ma is sokan megsértődnének, ha a történetiség nevében kitörölnék őket a jelenről rajzolt képről, meg-hagyván a legfontosabb 40–50 irodalmárt.

zető személyek felekezeti hovatartozásának a tekintetben, hogy milyen széles lesz az intézményekben résztvevők köre?

Az adatbázis-építés módszere és a nehézségek

A célok megfogalmazása után ébredtem rá arra, hogy a célok eléréséhez vezető út, a módszerek kérdése még nehezebb, mint a célok megfogalmazása. A megvalósítási tervben két fő nehézséggel kellett szembenézni. Az egyik az adatok összegyűjtésének nehéz volta, hiszen sok olyan adatról van szó, amelyek ma már nem lelhetők fel, legjobb esetben csak utalásokat találunk rájuk.¹⁵ Az adatok, az adatsorok hiányos volta, illetve a mintavétel mint statisztikai módszer, amely kiküszöbölheti bizonyos mértékben ezeket az akadályokat, már jóval korábban felmerültek történész barátaink körében. Ezen adatbázis esetében a történeti adatok azért okoznak súlyosabb problémát, mert nem előre körülhatárolt adatsoporról van szó. Ez az eljárás jelentősen különbözik a kvantitatív történettudomány módszereitől, ahol először egy viszonylag hézagmentes adatsorokból álló forrást kell megtalálni, illetve kiválasztani, s azután a már meglévő forrást kell a számítógépen feldolgozni. Amint a fentebbiekből is kiderült, de a következő részben még szembetűnőbbé válik, ezen adatbázis építése során nem egyetlen forrás vagy forráscsoport adatainak számítógépre rögzítéséről van szó, hanem olyan adategyűttes összeállításáról, amely sok, különálló forráson alapul. Az irodalmi intézménytörténeti adatbázis esetében először a kívánt kérdéseket kellett megfogalmaznom, kialakítani az adatstruktúrát, azután bízva a jó szerencsében, feltölteni azt. Igaz, ezt lehetővé tette az, hogy már a vizsgálat elején tudható volt, hogy az adatbázisban szereplők száma az első vizsgálati szakaszban nem lesz túl magas (500 fő alatti), s ezért lehetőség van a kategóriák időközbeni módosítására.

A másik fontos kérdésem volt, hogy milyen léptékűre tervezzem meg az adatbázis szerkezetét adó saját szempont- és kategóriarendszeremet. Hiszen a túl sok és túl részletes kategória nemcsak hogy nehezen tölthető fel adatokkal, de olyan aprólékos jellemzési rendszert ad, amelyben nem lesznek összevethető elemek. A túl átfogó és túl leegyszerűsített kategóriák viszont nem alkalmasak arra, hogy kellően plasztikus, árnyalt képet adjunk a vizsgált anyagról. Mindazonáltal ha bármiféle kollektív életrajzi vizsgálatot szeretnénk elvégezni, ahhoz szükséges, hogy meglegyenek azok a jellemzők, amelyek alapján el tudjuk különíteni az egyes csoportokat a vizsgált intézményekben, illetőleg a hozzájuk tartozó személyek között.¹⁶

¹⁵ A történeti adatokra alapuló vizsgálatoknak mindig hátrányuk a jelenbeliekkel szemben, hogy nem lehet új adatgyűjtést szervezni, azaz ellenőrizni az esetleges hibákat, torzulásokat. Másrészt a történeti adatokkal és elsősorban felmérésekkel kapcsolatban problémát jelenthet, hogy sok esetben nem lehet pontosan tudni, annak idején milyen módszerrel gyűjtötték és rögzítették az adatokat.

¹⁶ A kollektív életrajzzal kapcsolatban Richard E. BERINGER bevezető könyvét forgattam haszonnal: *Historical Analysis: Contemporary Approaches to Clio's Craft*, New York–Toronto, 1978, 203–220. Az elitre vonatkozó néhány kollektív életrajzi vizsgálat gyűjteménye: *A túlélő elitek és a társadalmi változás Európában*, szerk. KONTLER László, Bp., 1990.

E két szélsőség, a túl részletes és a túl leegyszerűsített kategóriák között kellett tehát megtalálni az utat úgy, hogy az egyes kategóriák egyazon nézőpontból rendezzék az adatokat. Mind az adatok gyűjtésében, mind a kategóriák meghatározásában jelentős fejlesztésekre van még szükség, de az út kiegyengetését megkezdtem az adatbázis 1.03-as verziójának kidolgozásával. A következő fejezetben az 1.01 verziót ismertetem, lábjegyzetekben kitérve azokra a helyekre, ahol az 1.03-as, készülő változatban sikerült továbbfejleszteni a szerkezetet.

Kategóriák-mezők az adatbázisban

Az adatbázis bonyolult szerkezetű rendszer, legjobb, ha erős egyszerűsítéssel egymáshoz kapcsolt táblázatokként képzeljük el. Egy-egy függőleges oszlop egy-egy kategória, tulajdonság (számítógépes neve mező), mint például születési dátum, halálozási dátum, vallás, társadalmi rang. A táblázat egyes sorai pedig az egyes személyekre, illetve eseményekre vonatkozó sorok.

NÉV	SZÜL	HAL	RANG	VALL
Batsányi János	1763	1845	2	kat
Bessenyei György	1747	1811	4	ref-kat
Csokonai V. Mihály	1773	1805	2	ref
Kazinczy Ferenc	1759	1831	4	ref

NÉV	TRS	DAT1	DAT2	LAKÓHELY
Batsányi János	Magyar Museum	1788	1793	Kassa
Bessenyei György	HMT	1779	1779	Bécs
Csokonai V. Mihály	Uránia	1794	1795	Debrecen
Kazinczy Ferenc	Magyar Museum	1788	1789	Kassa
Kazinczy Ferenc	Orpheus	1790	1790	Kassa

Ha egy személy több intézménynek is részese, akkor minden részvétele egy külön sor. (Ebből rendkívül sok felesleges adat adódna, s ezért bonyolultabb az adatbázis szerkezete, de erre itt nincs hely kitérni.) Ez a példa mutatja azt is, hogy az 1.01 verzió eseménycentrikusan arra az időpillanatra van kihegyezve, amikor valaki résztvevője lesz egy társaságnak, azaz ebben a pillanatban nézem meg vallását, életkorát, lakóhelyét. Az 1.03 változat ezt már úgy próbálja meghaladni, hogy párhuzamos, kronológiai adatso-
rokba foglalom a személy életrajzi adatait, valamint az intézménytörténeti adatokat, s ezek után csak meg kell adni a számítógép számára a megfelelő időpillanatot, és az összetársítja az adott eseményt személyekkel, vagy megmutatja az adott személynek arra az időpillanatra érvényes jellemzőit, például az intézményekben való részvételét. Ez a szer-

kezet jóval több adatfeltárási és adatrögzítési munkát igényel, viszont megvan az az előnye, hogy az adatokat nemcsak az intézménybe lépésre mint eseményre összpontosítja, hanem képes történeti, időbeli módosulásaikat is bemutatni.

Az adatbázis mostani egyszerűbb és a majdani összetettebb struktúrája sem ad azonban választ olyan kérdésekre, amelyek a vizsgált anyag természetéből fakadnak. Az egyes intézmények modellezésekor különböző problémákkal kell szembenéznünk. A tudós társaságok esetében azzal, hogy javarészt egyáltalán nem tudtak megalakulni, többnyire az uralkodói jóváhagyás hiányában, ugyanakkor a kortársak számoltak ezekkel a képződményekkel; műveiket, egzisztenciájukat igyekeztek hozzájuk igazítani, néha ezek képviselőjében léptek fel, írták alá leveleiket. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy ezeket a társaságokat kihagyjuk a vizsgálatból, különösen akkor, amikor több esetben kész taglista is a rendelkezésünkre áll. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az intézmény működését a társaság ülései jelentik, ezeken viszont nem mindig ugyanazok vettek részt. A Hazafiúi Magyar Társaság esetében például azon az ülésen, amelyről tudomásunk van, csak öten voltak jelen, a taglista viszont 13 személy nevét tartalmazza. Vajon ez a tizenhárom személy találkozott-e egyáltalán egymással egy közös ülésen? Hasonlóan nehéz a helyzet az Erdélyi Nyelvművelő Társasággal kapcsolatban is.¹⁷ Majd minden ülésen mások vettek részt, és sokan csak összesen egyszer voltak jelen a találkozókön. Voltak olyan tagjai is a társaságnak, például Révai, aki egyszer sem látogatott el Marosvásárhelyre. Meglehetősen körvonalazatlanul – minden bizonnyal a társaságszerveződés korai állapota miatt – működtek ezek az intézmények. Ilyen esetekben saját magamnak kellett határokat, szabályokat felállítanom, például az Erdélyi Nyelvművelő Társaság esetében csak azokat soroltam a tagok közé, akik legalább kétszer jelen voltak az üléseken.¹⁸ Az újságok esetében az jelent problémát, hogy sok cikk névtelenül vagy eddig nem feloldott álnéven jelent meg, s ezért a szerzőgárda, azaz az intézmény tagságának meghatározása nehéz feladat.

Az adatbázis első verziójában (1.01) elsősorban az intézményekben részt vevő személyekre és a hozzájuk kapcsolható, az intézménybe lépéskor érvényes adatsorokra koncentráltam. A személyekre (A/) és az intézményekben való részvételükre (B/) az alábbi kategóriák-mezők tartalmazzák az adatokat. A felsorolással nemcsak az adatbázis formális ismertetése a célom. Sokkal inkább az, hogy megmutassam, hogy az általunk sokszor használt fogalmak mennyire pontatlanná, bizonytalan körvonalúvá válnak, ha egy formálisabb kutatás számára akarjuk meghatározni őket. A kutatás első fázisa, úgy vélem, itt hozott komoly eredményeket (legalábbis számomra), amikor számot kellett vetnem néhány megszokott és könnyedén használt fogalom érvényességi körével.

A/

NÉV: az azonos nevű személyek esetében arab számokkal különböztettem meg őket: Kis János, Kis János 2.

¹⁷ Forrás: JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955.

¹⁸ S még így is mennyire eltér ez a lista azoktól a személyektől, akik tevékenyen vettek részt a társaság munkájában.

NEMZ[etiség]: Ezen kategória értékei formailag egyszerűek ('ma', 'né', 'szlo', esetleg 'hung'), ugyanakkor annak eldöntése, hogy kinél melyik érték szerepeljen, nagyon nehéz. A hungarus-tudat felbomlása, a modern nemzettudat kialakulása közötti átmeneti időszakban a személyek nemzeti hovatartozását pontosan eldönteni bonyolult feladat. Ennek a kategóriának a pontosítását és valóban használhatóvá tételét a későbbiekben, a fontos alapkutatások eredményeit figyelembe véve lehet majd megtenni.¹⁹

VALL[ás]: Az egyes személyek felekezeti hovatartozását jelöli ez a kategória, s az előzővel ellentétben az ebbe a kategóriába tartozó adatok értékét az egyes személyekre vonatkozóan viszonylag könnyű elkülöníteni. Az értékek a szokásos rövidítések, 'kat, ev, ref, unit, gkat' lehetnek. Nagyon fontos, hogy ebben a vizsgálatban és az adatbázisban a felekezeti hovatartozás elsősorban az intézményhez – a vallási felekezet intézményeihez – kapcsolódást jelent, s nem az eszmetörténeti, vallásfilozófiai helyzetet, álláspontot. Nemcsak azért nem vizsgáltam a személyes vallásosság lelki, eszmei mozzanatait, mert ezek felderítése sok ponton jelentős nehézségekbe ütközik (vajon mennyire lett, illetve nem lett vallásváltoztatása után Bessenyei hívő katolikus?), hanem azért is, mert vizsgálatom a felekezeti intézményeken keresztül megvalósuló kapcsolatrendszerekre kíván rákérdezni. Egy zsinati gyűlésen, egy egyházi ünnepen, a felekezeti iskolákban, de akár egy keresztelőn, néha temetésen az azonos felekezetűek találkoznak inkább, függetlenül attól, hogy ki milyen módon képzei el Isten létezését és e világban való megnyilvánulását.²⁰

RANG: E kategória a személyek társadalmi rangját jelöli az intézményhez csatlakozásuk időpontjában. Az életük során bekövetkezett rangváltozást segédkategória jelzi. E kategóriában az alábbi értékek szerepelhetnek: 1 = jobbágyi vagy azonosíthatatlan nem nemesi származás, 2 = tanítói, lelkési, értelmiségi, iparos, városlakó, de nem polgári és nem nemesi származás, 3 = városi polgári származás, 4 = nemesi származás, 5 = főnemesi származás, 6 = hercegi származás.

SZÜL[etési] és HAL[álozási] adatok. Ezek pontosan meghatározható, de a legnehezebben kitölthető kategóriák. E két, fő életrajzi adatra azért van nagy szükség, mert ezek alapján lehet az életkorra kérdezni bizonyos időpillanatokban, s az életkori adatokra alapozva lehet generációs vizsgálatokat tenni. Bessenyei és Orczy vagy Barcsay és Orczy szoros baráti kapcsolatát sokszor szoktuk emlegetni, de nem mindig látjuk magunk előtt, hogy köztük 29, illetve Barcsay estében 24 év különbség van, s ez mindenképpen két különböző generációt jelöl, sőt ha szoros értelemben vesszük, akkor inkább két generációra vannak egymástól.

Az ISKOLA, illetve az EGYETEM kategóriája az iskolázás intézményeit kívánja megjelölni, első lépésként a helynevekkel mint értékekkel, de a helyneveken belül tovább-

¹⁹ A majdani, 1810-es, 1820-as évekkel, esetleg a későbbi időkkel kapcsolatos kutatások esetében nagyobb jelentősége lesz ennek a kategóriának, illetve a hozzá kapcsolható megfigyeléseknek.

²⁰ Az 1.03-as verzióban a felekezeten belül betöltött fontosabb egyházi tisztségeket is feltüntettem. A vallásváltoztatást segédkategória jelzi majd.

bi jelölésekre, pontosításokra ad lehetőséget, hogy az adatbázis-kezelő program szöveges értékeket is tud kezelni bizonyos statisztikai, matematikai műveleteknél.²¹

B/

Az adatok második nagy csoportját a társaságokra, illetve a személyeknek ezekben betöltött szerepére vonatkozó adatok képezik. Ide tartoznak a társaságok nevei (TRS: például Magyar Museum, Soproni Magyar Társaság, Hazafiúi Magyar Társaság = HMT), típusai (TIP: 1 = tudós társaság, 2 = folyóiratok, 3 = diáktársaság, 4 = könyvkiadó, 5 = iskolai tanári kar, 6 = hírlap, 7 = irodalmi kör, szalon), a két dátum (DAT1, DAT2), amelyek között a személy részt vett a társaság munkájában, és a funkció, amelyet az intézményben betöltött (FUNKC). Ebben a csoportba tartozik még a fentiekben már említett ÉLETKÖR vizsgáló kategória, illetve a lakóhelyet tartalmazó LAKÓHELY. Ez utóbbi két kategória, mint említettem, az intézménybe való belépés, a hozzá való csatlakozás időpontját veszi alapul.

Az adatbázis legnehezebben megalkotható és kitölthető kategóriái azok voltak, amelyek az egyes személyeknek a társadalomban betöltött pozícióját, foglalkozását írták le. Ezekben a kategóriákon gondolkodva tűnt szemembe, hogy mennyire sokszínű és megfoghatatlan sok más történeti korszak között a miénk is. Orczy főispáni működése, Tiszaszabályozási tevékenysége vajon hogyan hozható közös nevezőre Kazinczy tanfelügyelői munkájával vagy Rácz Sámuel orvosi hivatalával? S miként vethető ez össze Péczeli lelkészi állásával vagy Ráday Gedeonnal, aki jelentős birtokokkal rendelkező főnemes volt? Mi volt Aranka György, Rát Mátyás vagy Barcsay, Fazekas, Görög Demeter foglalkozása? S ezt a képet színesíti még az egyházi vagy világi iskolákban tanító papok csoportja. Ezen a területen még sokkal inkább figyelembe kellett vennem Margócsy István figyelmeztetését a kategóriák és az azokban szereplő értékek egységes voltát illetően. Nehéz volt megfelelő szerkezetet kitalálni. Végül Poór János segített ebben a kérdésben, itt mondok neki ezért köszönetet. Hármaskategóriát állítottam fel a foglalkozás tekintetében: az elsőbe (FOGL) az adott foglalkozás megnevezését írtam. Ez sok esetben megegyezett a betöltött tisztséggel, funkcióval: tanár, lelkész, főispán, pap-tanár, orvos stb. Ez a kategória maradhatott üres is, hiszen egy vidéki birtokos nemesnek nem kellett hogy valamiféle foglalkozása legyen, nem kellett közhivatalt, köztisztviselget viselnie. A foglalkozáshoz kapcsolódó második kategóriában (FOGL E/V) azt jelöltem, hogy ez a foglalkozás az egyházi vagy a világi intézményrendszerhez kapcsolódott-e. Ennek a kategóriának az értékei tehát v = világi, ez leginkább az országos vagy megyei közigazgatási apparátust jelentette, vagy e = egyházi, s ekkor feltüntettem a felekezetet is, amelyhez a foglalkozás csatlakozott. (Ha nem katolikus volt, például 'e-ref'.) A harmadik kategória (FOGL EGZ) azt jelöli, hogy az adott foglalkozás meghatározó volt-e a személy egzisztenciája szempontjából vagy sem. Egy földbirtokosnak például nem kellett a foglalkozásához esetlegesen kapcsolódó jövedelmekre támaszkodni, sőt saját egzisz-

²¹ Az 1.03-as verzióban az iskolázások történetét már részletesebb és dátumokkal ellátott adatsorok rögzítik majd, azaz tervezem rögzíteni, hogy melyik iskolába, milyen időhatárok között járt valaki. Ennek alapján egy lépéssel könnyebben megállapítható lesz majd, hogy kik jártak azonos iskolába és milyen eltéréssel.

tenciája biztosítva volt attól függetlenül, hogy volt-e valamiféle foglalkozása. E kategória három értéket vehet fel ennek alapján: 1 = igen, meghatározó az egzisztencia szempontjából, azaz ebből él; -1 = nem, a foglalkozásnak nincs befolyása a megélhetési kérdésekre; s végül a harmadik érték a 0 = nem tudom eldönteni. Sok esetben ez utóbbi mentett meg. A fentiekből kiderült, hogy preconcepcióm szerint ebben az időszakban csak az irodalmi alkotásból származó bevételből megélni nem lehetett. Még ha voltak is törekvések önálló irodalmi egzisztencia megteremtésére, például Csokonai vagy Révai esetében, ezek végül is kudarcot vallottak. A későbbi időszakokra nézve feltehetően módosítani kell e szerkezetet, hiszen az 1830-as évektől már elképzelhető volt, hogy valaki az irodalomhoz kapcsolódó foglalkozással kereste kenyerét, mondjuk szerkesztőként, esetleg íróként. Ezekben az esetekben is meg kell majd állapítani, hogy ezek az „irodalmi” foglalkozások meghatározóak voltak-e az adott személy egzisztenciája szempontjából, például a földbirtokos Jósika Miklós esetében.

A foglalkozás leírása mellett a másik nagyon fontos és nehezen meghatározható kérdés az egyes szerzők írásbeli munkáinak értékelése, figyelembevétele. A publikációk száma, a korabeli irodalmi köznyilvánosságban való részvétel aránya kihagyhatatlanul fontos, amikor a korszakot, s ezen belül a korszak intézményeit próbáljuk adatsorokkal leírni. Nélkülözhetetlensége mellett viszont nagyon összetett e kategória, hiszen a korszakban az egyes, nyomtatásban is megjelent írások súlya, értéke más volt, mint ma. Amikor egy-egy állásra pályáztak a kor irodalmárai – csakúgy, mint mi –, készítettek publikációs listákat. Révai *Candidati* című tagnévsorában is megjegyzi az egyes szerzők neve mellett a fontosabb publikációikat. Mindezekkel együtt is biztos, hogy más irodalmi rangot jelentett egy-egy könyv megjelenése. E szövegben nincs hely, s e tanulmánynak nem is lehet célja felmérni, bemutatni a publikált művek értékelésének történeti változásait. Most csak azokra a kérdésekre szorítkozom, amelyek az adatbázis szerkesztése és építése során megkerülhetetlenek. Biztosnak látszik az, hogy a publikációk számát figyelembe kell vennünk. Az is biztos, hogy a publikációk nyelve fontos kérdés. Tudjuk, hogy abban a kommunikációs helyzetben, amikor több nyelven is folyhat a kommunikáció, s bizonyos kommunikációs szempontok (például a külföldi tudósok is megértsék, amit írunk) más-más nyelvet támogatnak, akkor a nyelv kiválasztása ideológiai döntés kell hogy legyen. Feltűnő, hogy a magyar nyelv ápolására, művelésére szerveződő lelkes társaságokban gyakran találunk olyan személyeket, akik nem is publikáltak soha magyarul, s számos könyvük mind latinul szólt a „közönséghez”.²² Olyanok is vannak, akik egyáltalán nem adtak közre nyomtatásban munkát, mégis előkelő hely illeti meg őket az egyes névsorokban. Legnehezebb kérdésnek pedig az tűnik, mit is nevezhetünk egyáltalán publikációnak, illetve pontosabban mit tekintünk egy egységnek a publikációk számbavétele során. Csak a különálló, könyvként megjelenő műveket? A folyóirat-cikkeket, a hírlapi tudósításokat? Hová soroljuk az olyan többszerzős műveket, mint a *Bessenyei György Társasága* című gyűjtemény? Hogyan viszonyul súlyban, elismertség-

²² Ilyen volt például az önálló könyvek tekintetében Horányi Elek vagy Cetto Benedek, Glosius Sámuel, Bolla Márton.

ben egymáshoz, mondjuk, Orczynek az említett gyűjteménybeli két írása és a *Költésnyes holmi egy nagyságos elmétől* versei, ha elsődlegesen nem esztétikai nézőpont vezet minket? S hogyan viszonyul ehhez a Magyar Museumban közölt két fordítása? De hogy az általam jobban ismert példánál maradjak, Révai *Elegyes verseinek terjedelme és műfaji változatossága* körülbelül három-négyszer akkora, mint első verseskötetée. A példányszámok között még nagyobb az eltérés. Azt jelenti-e ez, hogy az 1787-es *Elegyes verseinek* háromszor akkora súlyt tulajdonítsunk? Vagy Rájnisknak a Ráttal vitatkozó *Megszerzése*, amely a *Magyar Helikonra vezérlő kalauzhoz* képest sokkal kisebb terjedelmű, de hangnemében sokkal harcosabb s végül is a prozódiai harc elindítója, mennyit nyomna a latban egy képzeletbeli irodalmi mérlegen? Mennyit a Sándor István kezdeményezte *Magyar Könyvesház* darabjai, kötetei? Vagy azok a könyvek, amelyek elsősorban a külföldi tudományos életben váltottak ki elismerést, s itthon esetleg nem is esett szó róluk? Mit kezdjünk az ekkoriban meginduló „hivatásos” szövegkiadásokkal: Révai Faludi, Orczy munkáit adta ki, Batsányi Ányost, Dugonics Gyöngyösit, Kultsár Mikest. Ezeket a könyveket kihez számítsuk? S akkor még fel sem vettem azt a kérdést, hogy a kéziratban terjedő, csak ebben a formában létező művekről mit mondjunk.

Elismerem, hogy magam sem tudok válaszolni eme sok kérdésre, s éppen ezért a megoldást a másik irányból hozom. Az adatbázis-építés pragmatikus oldala felől, azaz abból a szempontból, hogy kitölthetők legyenek a rubrikák. Az 1.01-es verzióban csak az önálló kötetes publikációk számát és nyelvét tüntettem fel az adott két kategóriában, például: PUBL[ikációk]: 6, PUBL[ikációk] NY[elve]: ma, né. Ez a megoldás átmeneti. Az 1.03-as verzióban már részletesebben dolgozom fel a publikációkra vonatkozó adatokat, az egyes művek dátumával, témájával, nyelvével, megjelenési idejével együtt, külön, csatolt táblázatba foglalva a publikációról szóló recenziókat, megemlékezéseket.

Amint a fentiekből kiderülhetett, egyelőre az adatbázis még messze nem érte el azt a fokot, hogy forrásként lehetne kezelni.²³ Sok adat megkeresése és az adatsorok ellenőrzése vár még rám. Az adatbázis mostani, 1.01-es verziójában 358 személyt, 11 intézményt tartok nyilván, mintegy 3500 adatot.

Néhány kérdés

A fentebbiekben bemutatott adatbázissal kapcsolatos kérdések és megállapítások visszafogott megfogalmazása is mutatja, hogy még óvatosnak kell lenni bármiféle kijelentés megtételekor. Az alábbiakban összefoglalt gondolataimat is csak mint kérdéseket, hipotéziseket

²³ Az adatbázis, illetve adatbank egyik fontos feladata lehet, és jó, ha be is tölti ezt a feladatát, hogy megbízható forrásként szolgálhasson a kutatók számára. Az adatbank esetében ez azt jelenti, hogy az adatok pontosságát addig ellenőrizték, amíg a hibák száma az alacsony százaléku tűréshatár alá esik. Az adatbázis esetében nemcsak az adatok megbízhatóságának garantálása a fontos, hanem az adatbázis felépítését is nyilvánossá kell tenni, csakúgy, mint az elvégzett számítások módszereit is. Legjobb éppen ezért, ha az adatbázist is nyilvánossá, mindenki által hozzáférhetővé tesszük. Reményeim szerint az adatok kiegészítése és ellenőrzése után ez az intézménytörténeti adatbázissal is megtörténik.

téziseket vezettem az olvasó elé, amelyeket az idő előrehaladtával irodalomtörténetírásunk elfogad vagy módosít.

Az adatbázis tervezése és készítése során erősödött meg bennem az a nézet, hogy valamilyen módszerrel le kellene képezni azt a kettős helyzetet, hogy a korszakban más művek voltak ismertek és fontosak, mint ahogy azt napjaink irodalmi kánonja tartja. Ha a sokat vitatott 1772-es dátumra gondolunk, akkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nemcsak Bessenyei híres tragédiája jelenik meg ekkor, de Mészáros Ignác *Kártigámja* és Gellert *Schwedische Gräfinjének* magyar fordítása Torday Sámuel tollából (*A svédiai Grófné G**né asszony élete*).²⁴ Olvasottság szempontjából az utóbbi művek együttesen, de a *Kártigám* külön is, felülmúlta a Bessenyei-darabot. S ez csak egy közismert példa, amelyet tovább szaporíthatnánk az adatbázisban szereplőkkel; például az összes (csak önálló kötetes) publikáció száma: 554, s ehhez képest jóval kevesebbet veszünk figyelembe a korszak tárgyalásánál. Mindig fontos a mennyiség, a mérték, az arány kérdése. Vajon hány szerzőnek mennyi műve alapján lehet árnyalt, pontos, plasztikus képet adni egy korszakról? Az adatbázis jelenlegi „taglétszáma” 358. Az összes személy nem vett részt egyenlő súllyal az irodalmi életben, de mégis az arányokat vizsgálva elgondolkodtató, hogy mekkora lehet az a szám, ami alapján már hitelesnek mondanám saját megállapításaimat a korszak irodalmi intézménytörténetére, s ezen keresztül irodalomtörténetére vonatkozólag.

A másik fontos gondolatfutam azon kérdés mentén halad, hogy vajon az egyes irodalomtörténeti korok, korszakok szerzői-biografikus alapon történő szemlélése és vizsgálata miként torzítja el látásunkat. Az anyag szerzői alapú felosztása és tárgyalásmódja, amely a szerkezetét képezi a korszak legutóbb megjelent összefoglaló monográfiájának is,²⁵ olyan prizmat helyez elénk, amelyen keresztül nézve a korszak egyes jellemzőit túl nagyoknak, másokat túl kicsinek látjuk. Orczy nevének hallatán mindannyiunknak a luxus apologétája, az 1770-es évek verselője jut eszünkbe, pedig 1787-ig csak kéziratban terjedtek versei, a *Bessenyei Györgynek (Pest 1772. Január 10.)* kivételével. Miért választották mégis őt a Hazafiúi Magyar Társaság elnöki székébe? A szerző alapú megközelítésben sokszor az életművek megszületésének pillanatára koncentrálunk, s nem azok ismertté válására, nyilvánosságra bocsátására. Ezért lesz az 1780-as évek jelentős szentimentális költője Ányos Pál, holott versei nagy számban nyomtatásban csak 1798-ban jelentek meg. Összes verséből (88) csak 14-et ismerhettek nyomtatásból, amikor Batsányinak Ányosról írt kritikája megjelent a Magyar Museumban. Ez a versek egyötödét sem adja. Ezzel a verskorpusssal vethették össze az olvasók Batsányi állítását. Horányinak Batsányit dicsérő szavait vajon milyen versek alapján fogadhatták el, ellenőrizhették a korabeli olvasók? Horányi kilenc művet említ Batsányival kapcsolatban a *Nova*

²⁴ Ez a regényfordítás nem illik be Torday Sámuel műveinek sorába. Mivel névtelenül jelent meg, ébredhetnek bennünk kételyek a szerzőséggel kapcsolatban. Jellemző egyébként, hogy Bessenyei nem ezt a Kolozsváron megjelent fordítást, hanem Sándor István fordítását idézi és kifogásolja *Holmijában*: BESSENYEI György, *A holmi*, s. a. r. BIRÓ Ferenc, Bp., 1983, 387.

²⁵ BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994.

Memoriában, egyet közöl is.²⁶ Ugyanehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy Berzsenyi korai verskidolgozásai ugyan Csokonai debreceni éveinek végével esnek egybe, de a versek hatása sokkal későbbi, hiszen első ismeretük (Kazinczy, Kis 3 vers) 1803-ra, kinyomtatásuk 1813-ra datálódik. Ezen példák alapján fontos kérdésnek látszik számomra: vajon milyen mértékben és hol módosulna a korszak irodalomtörténetéről alkotott képünk, ha úgy próbálnánk megírni e történetet, ahogy a korszakban is ismerhették, azaz a megjelenések, a nyilvánosság elé lépések, a kommunikációban való részvétel, a példányszámok, a kéziratok terjesztések, a népszerűség alapján?

Ami kimaradt

Az adatbázis állandó fejlesztés alatt áll, s azt hiszem, ez az állapota megfelel a tudományos megismerés állandóan változó voltának. Vannak olyan nagy területek, amelyek nem maradhatnak ki a vizsgálatból, annak ellenére, hogy eddig nem tettem említést róluk. Az egyik ilyen nagy feladat a szabadkőművességre, illetve az intézmények és a bennük részt vevő személyek szabadkőműves mivoltára, kapcsolataira vonatkozó kutatás. A magyar társaságszerveződés meghatározó alapja a szabadkőműves mozgalom, ezért nem lehet azon területek közé sorolni, amelyeket fentebb már kizártam a kutatás látóteréből. Nem lehet viszont azt sem elvárni, hogy egy szabadkőműves adatbázist hozzunk létre. A kettő összeötvözéséből az a megoldás adódik, hogy az egyes személyek szabadkőműves mivoltát és a befogadó páholyt fogom jelezni az adatbázis 1.03-as változatában.

Zárásul

Hátra maradt még az, hogy valamiféleképpen elhelyezzem az irodalmi intézménytörténeti adatbázist és a hozzá kapcsolódó vizsgálódásokat a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti kutatásban. Az adatbázis, mint már fentebb írtam, elsősorban segédeszköz, egy későbbi kidolgozása során forrás értékű segédeszköz ahhoz, hogy néhány hipotézisünket ellenőrizni tudjuk a korszak intézménytörténetére vonatkozó adatsorokon. Ezek a kérdések az irodalmat elsősorban társadalomtörténeti szempontból faggatják, s nem kérdeznak rá az egyes szövegek, művek, alkotások hermeneutikai vagy más értelmezői eljárásokkal megkonstruálható értelmére. Ilyen szempontból messzebb állnak az irodalomnak és az irodalomtudománynak attól a részétől, amely elsősorban értelmezői eljárásokkal írja le tárgyát, amely a művek befogadástörténetének leírásában, értelmezésében, értékelésében érdekelt.

Az irodalmi intézménytörténeti adatbázis és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok az olyan társadalomtörténeti szempontú megközelítésekhez tartoznak, mint amilyenek például az irodalomszociológiai kutatások, a tudás-, az olvasásszociológiai, a kultusztörténeti vizs-

²⁶ HORÁNYI Elek, *Nova Memoria...*, I, Pest, 1792, 318–325.

gálatok és sok hasonló kutatási terület és irány, amely az irodalom vizsgálatakor annak nem elsődlegesen a személyek közötti,²⁷ hanem a társadalmi kommunikációban betöltött szerepét vizsgálja.

Véleményem szerint ezen két különböző irányú megközelítési mód szétválasztásának hangsúlyozása azért fontos, mert ha pontosabban látjuk egyes elemzéseink, munkáink érkezési, közeledési irányát, pontosabban tudjuk megfogalmazni céljainkat, azaz, hogy mi a tétje az előttünk álló feladat, vizsgálat elvégzésének, s megállapításaink nem tévednek át egyik nézőpontból a másikba. Az adatbázis felépítése és használata közelebb vihet minket ahhoz, hogy jobban megismerjük azt a viszonyrendszert, amelyben az irodalmi intézmények egységes rendszerré válva megpróbálták az irodalom és az „irodalmár” rangját, a társadalmi kommunikációban betöltött szerepét és ezen keresztül társadalmi és hatalmi pozícióit meghatározni.

²⁷ A személyek közötti kommunikáció vizsgálatához tartozik természetesen a múltban megírt mű konstruált megszólalója és a mai befogadó közötti viszony is.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

BALASSI-BIBLIOGRÁFIA (1994–2000)

A magyar reneszánsz irodalom európai rangú reprezentánsa, Balassi Bálint életművének kiadása és szakirodalmi feldolgozása a Balassa-kódex felfedezése óta eltelt százhusz esztendő során folyamatosan gazdagodik. Éppen ezért szükség van arra, hogy időről időre naprakész bibliográfia álljon a kutatók rendelkezésére. A Balassi-kutatás első hatvan évében – Szinnyi József (1891), Dézsi Lajos (1923) és Gulyás Pál (1939) munkássága révén – repertóriumok készültek. Az anyag gyarapodása és az áttekinthetőség később már szakbibliográfiát kívánt meg. Ezt az igényt teljesítette a Balassi-fejezet *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* I. kötetében (1972), amelyet Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor állított össze. Az ezt követő husz esztendő a Balassi-kutatás nagy felvirágzását hozta magával, amely szerzői bibliográfia elkészítését tette szükségessé.

Stoll Béla *Balassi-bibliográfiája* 1994 májusára, a költő halálának 400. évfordulójára jelent meg. Az összeállító arra vállalkozott, hogy az addig megjelent szövegkiadásokat és a tekintélyes mennyiségűre nőtt Balassi-szakirodalmat minden addiginál alaposabban tárja fel. Az évforduló alkalmából és az annak hatására született publikációk viszont már nem kerülhettek bele kötetébe. Ezek egy részét, mint például az alkalmi írásokat, csak repertórium keretében lehetne a teljesség igényével összegyűjteni.

E mostani összeállításunk szakirányú bibliográfia, amely a publicisztikai jellegű írásokból csupán válogatásra szorítkozik. Hasonlóképpen a teljesség igénye nélkül, főként az 1994-es évforduló kapcsán született szépirodalmi alkotások regisztrálására terjedhetett ki szemlénk. A külföldi publikációk sajnos csak esetlegesen kerülhettek a szemünk elé. Az elmúlt években új publikációs formaként a hálózati (on-line) kiadás és a sugárlemezen (CD-ROM) való elektronikus rögzítés is polgárjogot nyert, így ezek megnevezését is kívánatosnak tartottuk.

Bibliográfiánk tehát az elmúlt hat esztendő termését fogja össze, s a tematikus csoportosításban és a címléírasi technikában egyaránt Stoll Béla munkáját követi, hogy ezáltal annak kiegészítése gyanánt szolgálhasson. A ténylegesen kurrens irodalomtörténeti bibliográfiák híján a jövőben is szükség lesz, főként a jelentősebb szerzők esetében, a hasonló pótlások időnkénti elkészítésére.

BIBLIOGRÁFIÁK, REPERTÓRIUMOK

- Balassi-bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Balassi Kiadó, Bp. 1994. 98 l. (Balassi-füzetek 1.) [Lezárva: 1994 májusában.] – *Ism.* Gömöri, George, Slavonic and East European Review (London), July 1995. 534–535.
- H. Hubert Gabriella: Balassi és Rimay Istenes énekeinek kiadásai. = H. H. G.: A sajkazai Radvánszky-könyvtár története. JATEPress, Szeged 1998. 109–118. (Függelék.)
- Rola Krakowskich Drukarzy w Kulturze węgierskiej – Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. A tanulmányt írta V. Ecsedy Judit. A bibliográfiát összeáll. P. Vásárhelyi Judit, Dörnyei Sándor, Kertész Balázs. Balassi Kiadó, Bp. 2000. 273–276. [A 29. tétel Balassi műve, az 1572-ben, Krakkóban kiadott Beteg lelkeknek való füves kertecske.]
- Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. kötet. 1636–1655. Szerk. Heltai János. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 1117 l. [A Füves kertecske és az Istenes énekek kiadásai az 1995, 1933, 2451 és 2619. tételszámon.]

SZÖVEGFORRÁSOK

A Balassi-szöveggyűjtemény általában

- Horváth Iván: Az eszményítő Balassi-kiadások ellen. = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged 1997. 191–203. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.); Ua. = H. I.: Magyarok Bábelben. JATEPress, Szeged 2000. 175–197.

Kéziratok

A Balassa-kódex és rokonsága

- Vadai István: Balassi Bálint fajtalan énekei. = ItK 1994. 673–681.
- Bartók István: Egy kódex és a sorsa. = BUKSZ 1995. 3. sz. 287–290. [Ismertetés: Balassa-kódex. Közzéteszi Kőszeghy Péter. Előszó, átirás, jegyzetek: Vadai István. Bp. 1994.]
- Bíró Gyöngyi–Tóth Tünde: Balassi versgyűjteményének rekonstrukciója. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 49–57. [A Balassa-kódex vizsgálata.]
- Monok István: A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660. Scriptum Kft., Szeged 1996. 185 l. (A Kárpát-medence Korai Újkori Könyvtárai I.) [„Balassi Bálint énekei Rimai János keze irása alatt”. Az 1638–1639 közti adatot Jenei Ferenc már korábban közölte: A Balassi-hagyaték történetéhez. = ItK 1966. 195–196.]
- H. Hubert Gabriella: A Balassa-kódex sorsa. = H. H. G.: A sajkazai Radvánszky-könyvtár története. JATEPress, Szeged 1998. 92–97.

Levélidézetek

Bencze Balázs: Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben. = ItK 1999. 666–670. [A Tinódi-idézet kérdéses volta. A levél Balassi-idézetéről: Stoll Béla: Adatok Balassi Bálint műveihez. = ItK 1955. 463.]

Egyes darabok kéziratosszékekönyvekben

Korzenszky Richárd OSB: Két Balassi-variáns [Kegyelmes Isten...; Adj már csendességet...]. = K. R.: Kassai István énekgyűjteménye. Pannonhalma 1997. (Pannonhalmi füzetek 41.) 49–58, 120, 125; Ua. = ItK 1973. 426–439.

Nyomtatványok

Tíz okok

Balassi Bálint–Dobokay Sándor: Campianusnak Tíz okai. (Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása.) Szerk. és a hasonmás szövegét gond., utószó: Hargittay Emil. Campianus latin szövegét gond. Bárczi Ildikó. A kísérő tanulmányokat írta Bárczi Ildikó, Csonka Ferenc, Hargittay Emil, Kruppa Tamás. Universitas Kiadó, Bp. 1994. 276 l. – *Ism.* Szabolcs Imre, Magyar Nemzet 1995. május 26. 10.

Csonka Ferenc: A Tíz okok mint fordítás. = Balassi Bálint–Dobokay Sándor: Campianusnak Tíz okai... Universitas Kiadó, Bp. 1994. 213–233; Ua.: A Campianus-fordítás. = ItK 1994. 688–694.

Kruppa Tamás: A Tíz okok megjelenésének háttéréről. = Balassi Bálint–Dobokay Sándor: Campianusnak Tíz okai... Universitas Kiadó, Bp. 1994. 234–247.

Hargittay Emil: „Te katonád voltam Vram es az te sereghedben iartam” (Utószó). = Balassi Bálint–Dobokay Sándor: Campianusnak Tíz okai... Universitas Kiadó, Bp. 1994. 257–273.

Szép magyar komédia

Di Francesco, Amedeo: Megjegyzés a Szép magyar komédia prologusáról. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 68–70.

Istenes énekek

- Kelényi István: Balassi Bálint szép magyar könyörgései. = Balassi Bálint: Dicsérlek énekkel. Istenes versek. Kiad. Kelényi István. Szent István Társulat, Bp. [1994]. 5–26; Ua. = Palócföld 1994. 471–480.
- H. Hubert Gabriella: Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? = MKsz 1995. 169–172.
- H. Hubert Gabriella: Ismeretlen 18. századi Balassi–Rimay Istenes énekek-kiadás az Evangélikus Országos Könyvtárban. = MKsz 1997. 205–212.
- V. Ecsedy Judit: Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül. = MKsz 1997. 201–205.
- Kőszeghy Péter: Balassi Bálint és Imre. = Jankovics József 50. születésnapjára. Balassi Kiadó–Rebakucs, Bp. 1999. március 10. 19–21. [Rimay János patrónusa, Balassi Imre, és az 1633-as bécsi editio.]
- P. Vásárhelyi Judit: Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai. = Az OSZK Évkönyve 1994–1998. Bp. 2000. 413–423.

Modern kiadások

Nyomtatványok

- Janus Pannonius és Balassi Bálint Válogatott költeményei. Szerk. és utószó: Komlowszki Tibor. Unikornis Kiadó, Bp. 1994. 135–280, 264–268. (A magyar költészet kincsestára 19.)
- Balassi Bálint: Dicsérlek énekkel. Istenes versek. Szerk., szöv. gond. és magyarázatok: Kelényi István. Szent István Társulat, Bp. [1994]. 120 l.
- „Bízd az jövődökre érdemed jutalmát”. Magyar Protestáns Irodalmi Szöveggyűjtemény I. kötet (16–17. század). Szerk. Szabó András. Sajtó alá rend. H. Hubert Gabriella, Hubert Ildikó és Szabó András. Mundus Egyetemi Kiadó, Bp. 1998. 38–40, 46–48, 124–127.
- Balassi Bálint: Összes versei. Szöv. gond., jegyz. és utószó: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 1999. 240 l. (Millenniumi Könyvtár 33.)
- Balassi Bálint: Szép magyar komédia. Szöv. gond., jegyz. és utószó: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 1999. 119 l. (Millenniumi Könyvtár 34.)
- Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. Szerk. és sajtó alá rend. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 2000. 1074 l. [Benne: Balassi világi versei és Szép magyar komédiája.]

Sugárlemezek (CD-ROM), hálózati kiadványok (on-line)

- Könyvtár a korongon. Elektronikus dokumentum. Közread. az Info-Korong Informatikai Szolgáltató és Kereskedelmi Bt., Bp. 1998. CD-ROM. [Html-szöveg és képanyag.]
- Verstár '98. Elektronikus dokumentum. A magyar líra klasszikusai. Fél száz költő összes verse. Arcanum, Bp. 1998. CD-ROM.
- Irodalmi kincsestár. Elektronikus dokumentum. 1. 1999. CD-ROM.
- Balassi Bálint Összes verse. Hálózati kritikai kiadás. Szerkesztette Horváth Iván és Tóth Tünde, főmunkatárs Vadai István, munkatársak Dióssi Adrienn, Kövári Krisztina, Lénayvári Enikő, Mihály Eszter, Parádi Andrea, Rák Balázs, Surányi Anna, Tar Sándor és Vágner Edina. Készült az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete Reneszanszkutatások Posztgraduális Központjában és az ELTE BTK Bölcsészettudományi Informatika Önálló Programjában. = <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/cimlap.htm> (Gépeskönyv.) 1998–1999.

SZAKIRODALOM

Tanulmánykötet

- Pirnát Antal: Balassi Bálint poétikája. Balassi Kiadó, Bp. 1996. 111 l. (Humanizmus és Reformáció 24.)

Szövegkritika; nyelvi és tárgyi magyarázatok

- Hegedűs Attila: Balassi nyelvjárása. = ItK 1994. 682–687.
- Tózsér Árpád: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez. = Tiszatáj 1995. 1. sz. 26–28.
- Lükő Gábor: Balassi „latricanus wers”-e. = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis (a Miskolci Bölcsész Egyesület évkönyve). Tomus VI. Miskolc 1996. 54–62. [Szó- és névmagyarázatok.]
- Stoll Béla: Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk. Hargittay Emil. (Felsőoktatási tankönyv.) Universitas Könyvkiadó, Bp. 1996. 114–170. – 2., átdolg. kiad. Bp. 1997. 114–170. [Balassi verseiről is.]
- Hegedűs Attila: Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben. = Irodalomismeret 1999. 140–143.
- Jakab László–Bölcskei András: Balassi-szótár. Kiad.: Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen 2000. 623 l. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8.)

Attribúciós kérdések

Euryalus és Lucretia

Pataki Névtelen (Balassi Bálint?): Euryalus és Lucretia históriája. = XVI. századi költők-ből. Vál. és utószó: Stoll Béla. Unikornis Kiadó, Bp. 1994. 202–244, 294. (A Magyar Költészet Kincsestára 20.)

Pataki Névtelen: Euryalusnak és Lucretiának szép históriája. = Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. Szerk. és sajtó alá rend. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 2000. 277, 363–406.

Iphigenia Aulisban

Borsa Gedeon: Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása. = MKsz 1998. 44–48. [A felfedező megállapításai a töredék könyvtörténeti vonatkozásairól.]

Euripides: Iphigenia Aulisban. Ismeretlen fordító magyarítása. Töredék a Nagyszebenben 1575–1580 közt megjelent nyomtatványból (a 402–440. és 479–517. sor átültetése) – Euripidész: Íphigeneia Aulisban. Részlet. Devecseri Gábor fordítása (1960). A szélesebb közönségnek készült mai helyesírású átiratot Szentmártoni Szabó Géza készítette a lap számára. = 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap 1998. július–augusztus. 66–71. [A két szöveg párhuzamosan közölve.]

Szentmártoni Szabó Géza: Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből. = ItK 1998. 225–239; Ua. = A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. Szerk. Demeter Júlia. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 2000. 161–173. (A régi magyar színház 1.) [A fordító talán az ifjú Balassi Bálint volt.]

Ismeretlen: Euripides: Iphigenia Aulisban (1583 előtt, töredék, 402–440., 480–517. sorok). = Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. Szerk. és sajtó alá rend. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 2000. 163, 165–166.

Életrajzi források

Szentmártoni Szabó Géza: Balassi Bálint halála. = Rimay János: Epicédium a Balassi fivérekről, Bálint és Ferenc halálára. [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.] Szerk., sajtó alá rend. és jegyz. Ács Pál. Balassi Kiadó, Bp. 1994. 78–86.

Ortutay András: Az Esztergomi Főkáptalan levéltárának Balassa-forrásai. = Limes 1994. 3. sz. 79–88.

Gömöri György: Anna örök, azaz még egyszer Balassi Bálint Céliájáról. = Kortárs 1994. 6. sz. 93–98; Ua. = G. Gy.: A bujdosó Balassától a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp. 1999. 49–61. [Vitatja Kőszeghy Péter Célia-

- jelöltjét. Vö. K. P.: Ki volt Balassi Céliája? = Klaniczay-émlékkönyv. Bp. 1994. 250–255.]
- Nuzzo, Armando: L'Epicedio infinito. Una fonte Italiana inedita sulla morte di Balassi. = Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Studi Finno-Ugrici I. 1995. Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, I. U. O. Napoli. (1995). 133–147. [Olasz szemtanú levele Balassi halálos sebesüléséről.]
- Gömöri György: 1590-es feljegyzés Balassi Bálintról és katonáiról. = ItK 1996. 112–113; Ua. = G. Gy.: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp. 1999. 62–65.
- Bitskey István: Balassi Bálint egri éveiről. = Agria (Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve) XXXIII (1997). 627–635.
- Szabó András: Balassi Bálint és öccse Nürnbergben (1565–1577). = ItK 1997. 64–71; Ua. = Sz. A.: Respublica Litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus korából. Balassi Kiadó, Bp. 1999. 63–71. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2.)
- Tusor Péter: Balassi Bálint ismeretlen levele Krakkó város ügyészéhez. = ItK 1997. 664–667.
- Molnár, Antal: Sándor Dobokay's autobiographische Aufzeichnungen (1620). = Archivum Historicum Societatis Iesu (Roma). 1997. 75–88. [Balassi esztergomi gyóntatójának latin nyelvű önéletrajza.]
- Dávid Géza: Balassi János török kapcsolatai. = Századok 1998. 909–915.
- Szepesi György: Sásvár bég históriája. 1580. = Régi Magyar Költők Tára. XI. kötet. Sajtó alá rend. Ács Pál. Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, Bp. 1999. 155–172, 429–443. [A história említi Balassi Bálint 1580-as vásárútését Hatvanban.]
- Németh S. Katalin: Balassi János epicédiumáról. = ItK 1999. 647–654. [Az edinburghi ép példány, Balassi János fametszetű képe, Bielski latin szövegének Csonka Ferenc általi fordítása.]
- Gömöri György: Adalékok Balassi János és Bálint lengyel kapcsolataihoz. = G. Gy.: A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig. Tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp. 1999. 36–48.
- A Hadtörténelmi Levéltár képeskönyve. Szerk. Szijj Jolán. Petit Real Kiadó, Bp. 2000. 34–35. [Losonczy Anna levele az egri katonákhoz, Kassa, 1588. május 7. Hasonmásban és átirva.]

Balassi irodalmi munkásságáról

- Pantóné Naszályi Dóra: Jegyzetek Balassi egy költői képéhez („Fénlik sok kövektől, mint a verőfénytől / erős vér tiszta gyégen”). = ItK 1994. 507–509.
- Eckhardt Sándor: Vallás és poézis. = Balassi Bálint: Dicsérlek énekekkel. Istenes versek. Kiad. Kelényi István. Szent István Társulat, Bp. [1994]. 91–103. [Ua. = Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Bp. 1941. 24–33.]

- Szathmári István: Egy katonaeének (Stíluselemzés). = Sz. I.: Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1995. 48–59. (Nyelvtudományi Értekezések 140.)
- Bartók István: „...habet etiam suas inventiones rhetorica”. Balassi inventio poeticája. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 58–67.
- Komlövöszki Tibor: Balassi és a predesztináció. = Csonka Ferenc 80. születése napjára. Balassi Kiadó, Bp. 1996. április 3. 11–12. – *Ism.* Mikó Árpád, *Ars Hungarica* 1996/2. 238.
- Köszeghy Péter: Tükör, fátyol, felhő, éji folyó csillaga. = Csonka Ferenc 80. születése napjára. Balassi Kiadó, Bp. 1996. április 3. 13–14. – *Ism.* Mikó Árpád, *Ars Hungarica* 1996/2. 238.
- Szentmártoni Szabó Géza: Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek. = *ItK* 1999. 635–646.

Kapcsolatok, irodalmi minták

Általában

- Zemplényi Ferenc: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1998. 136 l. (*Historia Litteraria* 4.)
- Zemplényi Ferenc: A szerkesztett verskötet megjelenése az európai irodalomban (Vázlat). = *ItK* 1999. 626–634.
- Tóth Tünde: A magyar középkori költészet nagy kérdése. Utószó. = *Középkori költészet. Válogatás.* Unikornis Kiadó, Bp. [1999]. 191–202. (A magyar költészet kincsestára, 79.) [A Balassi költészetének előzményeit illető vitakérdésekről.]

Klasszikus latin

- Szentmártoni Szabó Géza: Balassi Bálint jelmondatáról. = Nemeskürty István köszöntése. *Hommage à Tanár Úr.* Szabad Tér Kiadó, [Bp.] 2000. május 14. 89–92. [A jelmondat antik forrása: *Cornificius: Rhetorica ad C. Herennium.*]

Újlatin

- Bárczi Ildikó: A Campianus-fordítás latin eredetijének kérdése. = Balassi Bálint–Dobokay Sándor: *Campianusnak Tíz okai.* (Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása.) Szerk. és a hasonmás szövegét gond., utószó: Hargittay Emil. *Campianus latin szövegét gond.* Bárczi Ildikó. Universitas Kiadó, Bp. 1994. 248–256.

Tóth Tünde: Balassi, Angerianus és a török bejtek (Angerianus Erotopaignionja). = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. JPTE, Pécs 1996. 101–112.

Heltai János: Buchanan Jephtese. = ItK 1997. 541–549. [Balassi is tervezte lefordítását.]

Szentmártoni Szabó Géza: „Quem tu, summe Deus, semel...” Balassi megkerült irodalmi mintája. = „Mint sok fát gyümölcse...” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére. Írták barátai, kollégái és tanítványai. Bp. 1997. 11–16. [Az irodalmi minta Ambrosius Lahm Sebestyén humanista ódája.]

Pajorin Klára: Isidorus, Theodulf és a gyermek-Ámor. = Jankovics József 50. születésnapjára. Balassi Kiadó–Rebakucs, Bp. 1999. március 10. 16–17. [Adalék a humanista Cupido-leírás előzményeihez.]

Tóth Tünde: Balassi és a neolatin szerelmi költészet. = <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde.htm> (Gépeskönyv). Bp. 1999.

Hárman az ágyban. Görög és latin erotikus versek. Vál., ford., utószó: Csehy Zoltán. Kalligram, Pozsony 2000. 185–186. [Joannes Secundus: Csókok könyvéből a 12, 13. és 14. csók fordítása.]

Francia, provanszál

Szabics Imre: A trubadúrok költészete. Balassi Kiadó, Bp. 1995. 256 l. [Az udvari szerelem, a fin'amor kialakulása.]

Szabics Imre: A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete. = ItK 1996. 543–581; Ua. = Sz. I.: A trubadúrlíra és Balassi Bálint. Balassi Kiadó, Bp. 1998. – *Ism.* Bánki Éva, ItK 2000. 508–512.

Angol

Katona Gábor: Vallás, szerelem, diplomácia. Sir Philip Sidney élete és művészete. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998. 236 l. (Orbis Litterarum. Világirodalmi sorozat 4.)

Szőnyi György Endre: Az énfőmálás petrarkista technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében. = ItK 1999. 251–272.

Petróczi Éva: Miért sebzett olykor a 42. zsoltár szomjú szarvasa? = Jankovics József 50. születésnapjára. Balassi Kiadó–Rebakucs, Bp. 1999. március 10. 28–29. [Párhuzam Philip Sidney-vel.]

Lengyel

Ślaski, Jan: Balassi Bálint és a lengyelek. = ItK 1999. 655–660.

Sudár Balázs: Egy Balassi-vers török háttere (Minap mulatni mentemben...) = Keletkutatás 1995. ősz. 67–79.

Verselés, dallamok

Király Péter: Balassi és Regnart. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 75–82.

NÉPSZERŰSÍTŐ IRODALOM

Méltatások, portrék

János István: „Pallás és Vitéz Márs”. Közelitések Balassi Bálint költői világképehez. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1994. 1. sz. 77–78.

Latinovics Zoltán: Balassi Bálint. = Pest Megyei Hírlap 1994. május 21.

Alexa Károly: A jó ruhás csiga. Négyszáz éve halt meg Balassi Bálint. = Magyar Nemzet 1994. május 28. 19.

Lator László: Balassi Bálint halálának négyszázadik évfordulóján. = Magyar Nemzet 1994. május 30.

Őn hogyan tanítaná? Miképp érvényes Balassi Bálint költészete? = Köznevelés 1994. 22. sz. 14–16. [Szunyogh Szabolcs főszerkesztő beszélgetése Arató Lászlóval, Lator Lászlóval és [Szentmártoni] Szabó Gézával.]

Barlay Ö. Szabolcs: Balassi megtérései (A költő halálának negyedik centenáriuma). = Tárlatok 1994. 450–457.

Z. Urbán Aladár: Balassi Bálint felvidéki vonatkozásairól. = Balassagyarmati Honismereti Híradó 1994. 1–2. sz. 70–74.

Gömöri György: A soknyelvű Balassi Bálint. = Európai Utas 1994. 15. sz. 43–46.

Szentmártoni Szabó Géza: Memoriale – Balassi Bálint halálának 400. évfordulójára. = Magyarok térben és időben. „Európa” – Club, [Bécs] 1994. Második könyv. 157–183. [Balassi halála; fiának, Jánosnak boroszlói síremléke. A hibbei templom és a Balassiak sírjának 19. század végi feltárása és újratemetésük; Török Aurél antropológiai vizsgálata.]

Széplaki György: A zsoltáros Balassi (Gondolatok halálának 400. születésének 440. évfordulóján). = Confessio 1994. 4. sz. 24–28.

Balassi-évforduló. Csörsz Rumen István, Sudár Balázs, Széplaki György írásai. = Tiszavirág 1994. 1. sz.

Praznovszky Mihály: Az Óceán és az Adriának tengere. = Palócföld 1994. 516–522. [Verancsics Faustus és Balassi.]

Jókai Anna: A megvalósulás rokonságai (Balassi Bálint–Ady Endre). = Palócföld 1994. 428–429.

- Tóth Sándor: Szép könyörgés. = Palócföld 1994. 430–437. [Interjú Barlay Ödön Szabolccsal Balassiról.]
- Kiss Dénes: Szavaink üzenetei Balassi Bálint verseiben. = Palócföld 1994. 452–458.
- Käfer István: A humanizmus reneszánsza. Lehetőségek Balassi Bálint szlovák értelmezéséhez. = Palócföld 1994. 523–527.
- Vadai István: „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers...” Balassi Bálint saját kezű versfűzéről. = Tiszatáj 1995. 1. sz. A Tiszatáj diák-melléklete. 22.
- Sárközy Péter: Az olasz Balassi. = Új Magyarország 1995. január. 4. sz. [Carlo Camilli és Armando Nuzzo olasz Balassi-fordításáról.]
- Tóbiás Áron: A lengyel Balassi. Első európai rangú lírikusunk Krakkóban. = Magyar Nemzet 1995. január 24. 14. [A lengyel Balassi-kötetről és Bronisław Chromy Balassi-domborművének a krakkói Kosos-ház falán való leleplezéséről.]
- Sugár István: Balassi Bálint Egerben. = Az Egri Vár Híradója 1995. 2. sz. 191–204.
- L[ukács] F. S[ándor]: B. B. meg az első magyar csoportszex. = Mai Nap 1995. április 2. 28. [Balassinak a bécsi Tiefer Graben örömlányairól szóló 60. versét értelmezi április elsejei stílusban.]
- Szőrényi László: Balassi Bálint mohamedán lírája. A bejbejutott költő. = Száz rejtély a magyar irodalomból. Gesta Könyvkiadó Bt., Bp. 1996. 22–23. [A Valahány török bejt mintái és a szúfi misztika.]
- Szilasi László: Balassi Bálint megtérése. Az utolsó vers jogán. = Száz rejtély a magyar irodalomból. Gesta Könyvkiadó Bt., Bp. 1996. 24–25. [Az 51. zsoltár parafrázisa és az angol törvénykezés.]
- Buchanan, George: Bálint napjára [Valentiniana]. Csonka Ferenc fordítása. = Parnasszus 1996. 1. sz. 18. [A vers Szentmártoni Szabó Géza Balassira is utaló jegyzetével jelent meg.]
- Losonci Miklós: Balassi Bálint képi világa. = Új Hevesi Napló 1997. 2. sz. 23–29.
- Köszeghy Péter: Más ez a kard, más ez a szerelem. = Népszabadság 1999. április 7. 12. [Válasz Csapody Tamásnak a Balassi-kard átadásával kapcsolatos cikkére.]
- „Jó szakember hírében állt”. Petri Györggyel Kisbali László és Mink András beszélget Balassi Bálint Egy katonának című verséről. = Beszélő 1999. július–augusztus. 160–165.
- Czeizel Endre: Költők, gének, titkok. A magyar költőgeniuszok családfaelemzése. Genius Kiadó, Bp. 2000. [Balassi Bálint: 32–41. + I. melléklet.]

Iskolai célú könyvek

- Balassi Bálint: Szép magyar komédia. – Gergei Albert: Árgirus históriája. Populart füzetek. Magyar reneszánsz. [Szentendre] 1994. 95 l. (Diák- és házikönyvtár 15.)
- Históriás énekek. Balassa Bálint Válogatott költeményei. Populart füzetek. Magyar reneszánsz. [Szentendre] 1994. 112 l. (Diák- és házikönyvtár 16.) [Az előszó és a lábjegyzetek elhagyásával átveszi a következő kötet anyagát: Balassa Bálint Válogatott köl-

- teményei. A költeményeket vál., jegyz., bev. Dénes Tibor. Magyar Népművelők Társasága kiadása, Bp. (1941). 96 l.]
- Sárkány Anna–Valaczka András: Irodalom 67 tételben. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. 32–34.
- Középiskolai Irodalmi Lexikon. Szerk. Kelecsényi László Zoltán. 3. kiad. Corvina, Bp. 1995.
- Tamás Ferenc: Magyar irodalmi kalauz Szent István intelmeitől Petőfiig. 2. kiad. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 46–56.
- Diák irodalmi kalauz. Irodalmi kislexikon. Általános és középiskolák számára. Összeáll. Pádár Éva, Nagy Emese. Szalay Könyvkiadó és Kereskedőház Kft., Debrecen 1996. 28.
- Balassi Bálint. Általános és középiskolások számára. Összeáll. Dr. Hamar Péter. Tóth Könyvkereskedés Kft., Debrecen 1997. 123. (Nagyjaink. 1817–1882) [sic!]
- Mohácsy Károly: Irodalom a középiskolák I. osztálya számára. 11. jav. kiad. Korona Nova, Bp. 1998. 241–255.
- Diószegi Imre–Fábián Márton: Irodalom I. a középiskolások számára. Raabe Klett Kiadó, Bp. 1998. 241–250, 331.
- Forgács Anna–Mayer József: Irodalom I. a felnőttoktatás számára. Raabe Klett Kiadó, Bp. 1998. 184–191.
- Domonkos Péter: Irodalom I. négy- és hatosztályos középiskolák számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1998.
- Bollók János: Irodalom a középiskolák I. osztálya számára. 3. kiad. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 319–329.
- Madocsai László: Irodalom a középiskolák I. osztálya számára. 1. kiad. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 240–262.
- Boda Edit–Forgács Anna–Osztovits Szabolcs: Irodalom I. Szövegek, képek, információk. A világbanki képzés program irodalomkönyve. 3. kiad. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 330–350.
- Alföldy Jenő: Irodalom a tizenkét éves diákoknak. 6. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1999. 175–188.

Balassi lexikonokban, irodalomtörténetekben

- Horváth Iván: Balassi Bálint. = Új Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerk.: Péter László. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 97–99. – 2., jav. bőv. kiad. I–III. Akadémiai Kiadó, Bp. 2000. 106–108. + CD-ROM.
- Horváth Iván: Balassi Bálint. = Pannon Enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. Főszerk.: Sipos Lajos. Dunakanyar 2000, Bp. 1996. 224–225.

- Birnbaum, Marianna: Three farewell poems from Renaissance Hungary. = *Hungarian Studies* 1995. 2. sz. 191–204. [Janus Pannonius, Bornemisza Péter és Balassi Bálint búcsúverse.]
- Szigeti, Csaba: The metrical heritage of Balassi in seventeenth-century Hungarian poetry. = *Hungarian Studies* 1995. 2. sz. 291–306.
- Szőnyi, György E[ndre]: Courtly literature in Renaissance Hungary and England: Bálint Balassi and Philip Sidney. = *Hungarian Studies* 1995. 2. sz. 253–277.
- Szabics, Imre: Bálint Balassi et la lyrique troubadouresque. = *Cahiers d'Études Hongroises* (Paris–Budapest) 1995. 9–19.
- Szabics, Imre: La lyrique troubadouresque et Bálint Balassi. = *Revue d'Études Françaises* 1996. 287–299.

Balassi műveinek fordításai

- Bálint Balassi: Canzoni per Julia, a cura di Armando Nuzzo. Traduzione di Carlo Camilli e Armando Nuzzo. = *In Forma di Parole*. Crocetti Editore, Milano 1994. 160 l. [A Júlia-ciklus olasz fordítása.]
- Bálint Balassi Poezje. Przekład: Witold Dąbrowski, Antoni Lange, Stanisław Jerzy Lec, Jerzy Litwiniuk, Tereza Worowska. Posłowie: Jan Ślaski. Buchard Edition, Warszawa 1994. 144 l. [62 vers lengyel fordítása.]
- Wspomnienia o Bálincie Balassim 1594–1994. Wystawa wędrowna poświęcona pamięci renesansowego poety węgierskiego, Bálinta Balassiego (1554–1994). PIM, Budapest 1994. 28 l. [Praznovszky Mihály bevezetője, Jan Ślaski tanulmánya, Witold Dąbrowski, Teresa Worowska, Stanisław Jerzy Lec fordításában 4 vers lengyelül. A varsói kiadás szemelvényes változata.]
- Balassi Bálint 1554–1594. Ford. Vojtech Kondrót. Pozsonyi Magyar Kulturális Központ–Madarské kultúrne stredisko. Lilium Aurum, Pozsony 1994. 31 l. [Három vers szlovák fordítása.]
- In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary. Szerk. Makkai Ádám. Atlantis-Centaur–Szivárvány–Corvina, Chicago–Bp. 1996. 75–84. [Hat Balassi-vers angol fordítása.]
- The Lost Rider. A bilingual anthology. Selected and edited by Péter Dávidházi, Győző Ferencz, László Kúnos, Szabolcs Váradi and George Szirtes. Corvina, Bp. 1997. 16–29. [Benne három Balassi-vers, Peter Sherwood és George Szirtes fordításában.]
- Amore e libertà. Antologia di poeti ungheresi a cura di Marta Dal Zuffo e Péter Sárközy. Antologia sette secoli di poesie ungherese. Traduzioni di Marta Dal Zuffo. Lithos Editrice, [Roma] 1997. 16–25. [Benne három Balassi-vers magyarul és olasz fordításban.]

UTÓÉLET, KULTUSZ

16–17. század

Általában

Köszeghy Péter: Balassi mitológiája, avagy az első költő. = ItK 1994. 695–705.

Rimay János

Rimay János: Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. [Az 1596. évi, vizsolyi kiadás hasonmásával.] Szerk., sajtó alá rend., jegyz. Ács Pál. A kísérőtanulmányokat írta Haiman György, Pirnát Antal, Szabó András, Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 1994. 88 l. – *Ism.* Kenyeres Zoltán, *Vigilia* 1994. 637.

Pirnát Antal: Rimay Balassi-Epicédiumának kísérő iratai. = Rimay János: Epicédium... Balassi Kiadó, Bp. 1994. 68–71.

Szabó András: A Balassi-Epicédium megjelenési körülményei. = Rimay János: Epicédium... Balassi Kiadó, Bp. 1994. 72–75; Ua. = Sz. A.: *Respublica Litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus korából.* Balassi Kiadó, Bp. 1999. 72–76. (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 2.)

Haiman György: Néhány megjegyzés az Epicédium tipográfiájához. = Rimay János: Epicédium... Balassi Kiadó, Bp. 1994. 76–77.

Rimay János: „Bálint nemzetedben ki voltál Balássá” = Rimay János: Epicédium... Balassi Kiadó, Bp. 1994. 85. [Szentmártoni Szabó Géza kísérőtanulmánya közli a verset, s egyúttal megjegyzi, hogy a rubinkő egyik fajtájának régi magyar elnevezése volt a balassa, s ez a szójáték alapja.]

Szilágyi András: Orpheus és Amphion. = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Szerk. Jankovits László, Kecskeméti Gábor. JPTE, Pécs 1996. 189–200. [Utal Rimay Balassiról szóló versének 5. sorára: „Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion”.]

Ritoókné Szalay Ágnes: Rimay János verse egy Petrarca-kötetben. = Jankovics József 50. születésnapjára. Balassi Kiadó–Rebakucs, Bp. 1999. március 10. 8–9.

Csáktornyai Mátyás

Csáktornyai Mátyás: Gróbián. Szöv. gond., jegyz., utószó: Köszeghy Péter. Balassi Kiadó, Bp. 1999. 119 l. (Régi Magyar Könyvtár, Források 9.) [Szövegszerű utalások Balassi verseire.]

Czobor Mihály

Czobor Mihály (?): Theagenes és Chariclia. = Régi Magyar Költők Tára. X. kötet. Sajtó alá rend. Kőszeghy Péter. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Bp. 1996. 423 l. [Ebben a műben kitapintható Balassi költészetének hatása.]

Constantinus és Victoria

Seregélyi Rita: Újabb Petrarca-szonett a „Constantinus és Victoria” komédiában. = Irodalomismeret 1999. 111–112. [A CH. (81.) számú szonett.]

Ismeretlen: Constantinusnak és Victoriának egymáshoz való igaz szerelmekről írott comoedia. = Régi Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. Szerk. és sajtó alá rend. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Bp. 2000. 164, 210–264. [Balassi Szép magyar komédiája mellé állítható udvari dráma.]

Pázmány Péter

Hargittay Emil: A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése. = ItK 1999. 661–665.

Gyöngyösi István

Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. Szöv. gond., jegyz. Jankovics József és Nyerges Judit. Utószó: Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp. 1998. 207 l. (Régi Magyar Könyvtár, Források 8.) [Balassi-reminiszcenciák.]

Gyöngyösi István: Porábúl megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete. Szöv. gond., jegyz. Jankovics József és Nyerges Judit. Utószó: Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp. 1999. 303 l. (Régi Magyar Könyvtár, Források 10.) [Balassira mutató poétikai elvek megfogalmazása.]

20. század

Szépirodalmi művek antológiákban

Bálint nevezetben ki voltál Balassa. Magyar költők versei Balassi Bálintról. Összeáll. Kovács Sándor Iván és Praznovszky Mihály vezetésével az ELTE Irodalomszervezés című szemináriumának hallgatói. Utószó: Kovács Sándor Iván. PIM, Bp. 1994. 136 l.

Balassi Bálint „...örök és maradandó voltáról” [Magyar költők versei Balassi Bálintról].
= Balassagyarmati Honismereti Híradó 1994. [különszám] 1–80.

Szépirodalmi művek 1994 után, a szerzők betűrendjében

Ágh István: Balassi. Balassi-apokrif [versek]. = Palócföld 1994. 447–449.

Alpek Zoltán Imre: Balassi [vers]. = Palócföld 1994. 512.

Barcs János: Csillaghoz közelítve – Balassi Bálintra emlékezve –; Zólyom és Fülek alatt
– Balassi Bálintra emlékezve –; Sok-sok útkanyar meglátott – Balassi Bálintra gon-
dolván [versek]. = Palócföld 1994. 500–502.

Bertók László: Hát hová, ha nincs hová, ha? [vers] = Palócföld 1994. 441.

Csanády János: „Áldjon Isten mezőkbe” (Balassi: Egy katonaének); Semmim és minde-
nem [versek]. = Palócföld 1994. 498–499.

Csaplár Vilmos: Kár lesz majd nem élni, de: költészet. = Palócföld 1994. 445–446.

Csikász István: Kesergő ének Bálint Úrhoz [vers]. = Palócföld 1994. 508–511.

Csiki László: Alkalmatos ének ezer után a 994. esztendőben (A Balassi-tempó) [vers]. =
Magyar Írószövetség Tájékoztató 1994. november. [A hónap verse.]

Csiki László: Szakadozott ének (A Balassi-tempó) [vers]. = Palócföld 1994. 442–443.

Fodor Ákos: Az én BALASSIm – szabad változatok egy magyar témára. = Élet és Iro-
dalom 1994. június 3. 15.

Gabányi János: Balassa Bálint. = G. J.: Magyar várak legendái. III. kötet. Akadémiai
Kiadó, Bp. 1994. 49–103. (Az 1924-es első kiadás reprintje.)

Garai István: Balassi Bálint 1588 februárjában, Pozsonyban egy kapuboltozat alatt talál-
kozik szerelmével: Losonczy Annával [vers]. = G. I.: Erdélyközi tárgyalások, avagy
egy, a serdülésen szerencsésen átesett poéta rejtett ritmusai. Bp. 1994.

Géczi János: [78. veszprémi naplemente] lantátírat [vers]. = Palócföld 1994. 482.

Gömöri György: Jegyzet Balassihoz [vers]. = Tiszatáj 1994. 2. sz. 8.

Kovács István: Balassi [vers]. = K. I.: A tér töredékei. Válogatott és új versek. Kézirat
Kiadó, Bp. 1995. 200.

Marschalkó Zsolt: Balassi-de profundis [vers]. = Palócföld 1994. 505–506.

Nagy Gáspár: Esztergomi apokrif [vers]. = Palócföld 1994. 425–426.

Onagy Zoltán: Beérve az éjszakába (Huszonhatodikák). = Palócföld 1994. 484–497.

Paróczai Csaba: Bünei bocsánatáért – könyörgés és hommage [vers]. = Palócföld 1994.
507.

Petróczi Éva: És a versezetekkel... = P. É.: Szőlő holdfénynél. Balassi Kiadó, Bp. 1997.
83.

Sárándi József: Morbid elégia. K. E. emlékének [vers]. = Palócföld 1994. 483.

Szentmártoni Szabó Géza: Dobó Jakab – apokrifek. [Balassi versekre alludáló imitáci-
ók.] = Helikon. Irodalmi folyóirat (Kolozsvár) 1997. 21. (251.) sz. 18.

Szepesi Attila: Emlékdal [vers]. = Palócföld 1994. 427.

Tábor Ádám: Szép magyar poétika [vers]. = Élet és Irodalom 1994. június 3. 15.

Takáts Tibor: Aranypávák az asszonyok. Balassi Bálint boldogtalan életéről és haláláról [regény]. Zrínyi Kiadó, Bp. 1994.

Tandori Dezső: Ittenes vers. Balassi-töredékül [vers]. = Palócföld 1994. 438–440.

Tóth Éva: Ad notam Balassi [vers]. = Palócföld 1994. 450–451.

Turczy István: Balassi-intarziák. Balassa Bálint sírjánál az 1985-ik év karácsonyán [vers]. = Palócföld 1994. 460–461.

Vaderna József: Fordított malaszt [vers]. = Palócföld 1994. 462–469.

Vincze Dezső: Ének Balassi Bálintról [vers]. = Palócföld 1994. 512.

Irodalom az utóélethez

Szabó Csaba: Balassi Bálint és társai az erdélyi regényvilágban. = Palócföld 1994. 528–533.

Kovács Sándor Iván: Szarkofág és káma – Versek Balassiról. = Bálint nevezetben ki voltál Balassa. Magyar költők versei Balassi Bálintról. Összeáll. Kovács Sándor Iván és Praznovszky Mihály vezetésével az ELTE Irodalomszervezés című szemináriumának hallgatói. PIM, Bp. 1994. 126–132; Ua. = Irodalomismeret 1994. 1. sz. 12–14.

Kovács Sándor Iván: Balassi Bálint lázbeszéde. Tények és emlékek Nagy László verséről. = Új Horizont 1995. 4–5. sz. 77–92; Ua. = K. S. I.: Vágy és emlékezet. Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bércére.” Tanulmányok, esszék. Széphalom Könyvműhely–Felsőmagyarország Kiadó–Nap Kiadó, Bp.–Miskolc–Dunaszerdahely 1996. 357–373.

Kovács Sándor Iván: Balassi maszkjában. = Tiszatáj 1995. 7. sz. 61–70; Ua. = K. S. I.: Vágy és emlékezet. Kalauzolás felföldi írókhoz és „Kárpát szent bércére.” Tanulmányok, esszék. Széphalom Könyvműhely–Felsőmagyarország Kiadó–Nap Kiadó, Bp.–Miskolc–Dunaszerdahely 1996. 343–355.

Balázs Eszter–Selmeczi Anna: Babits Mihály „Balassa”-felolvasása Esztergomban. = Limes 1999. 2. sz. 137–151. [Benne: Babits Mihály: Balassa.]

Balassi versei és a folklór

Faragó József: „...az mint az eltévedt juhokot siratja”. Balassi román nótajelzéseinek háttere a román és a magyar folklórban. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 83–87.

Küllös Imola: Balassi-strófák egy múlt századi vőfély-kötetben. = Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. Bp. 1997. 105–125. [A Balassi-strófa utóélete a köz-költészetben és a folklórban.]

- Bitskey István: „Az magyar nyelvnek dicsősége”. Balassi-értelmezések 1899–1994. = Hítel 1994. június. 5–14; Ua. = Iskolakultúra 1996. 9. sz. 38–48; Ua. = B. I.: Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996. 68–84. (Csokonai Könyvtár 7.)
- Horváth Iván: Szöveg. = 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap 1994. november. 42–53; Ua. = H. I.: Magyarok Bábelben. JATEPress, Szeged 2000. 137–174. [Gerézdi Rabán Balassi-kutatásairól.]

Hang- és videókazetta, CD

- Balassi Bálint külön-különféle énekei. Musica Historica. Csörsz Rumen István. Megjelent Balassi Bálint halálának 400. évfordulója tiszteletére. Horváth Tibor Lap- és Könyvkiadó, Bp. 1994.
- Balassi Bálint: Ékes énekek. Vagantes. Szerk., a feldolgozásokat készítette Szabó István, hangszerelte Kálmán Péter, Szabó István és Tóth István. Hungaroton Classic MK 31562. Bp. 1994. (CD-kiadásban is.)
- Balassi Bálint énekelt versei. Énekel: Kuncz László. A dalokat feldolgozta és lanton kísér: L. Kecskés András. Pannon Ton 003. Bp. 1994.
- Balassi Bálint énekmondó verseny. A verseny gálaműsorának felvétele a Pesti Vigadóban, 1994. május 16-án. Kiadja a verseny meghirdetője, a Garabonciás Alapítvány.
- Balassi Bálint emlékére. [1.] A magyar Amphion. Emlékest Balassi Bálint halálának 400 éves évfordulóján. Részletek a Pesti Vigadóban rendezett műsorból. Összeállítás Balassi versei, levelei, színdarabja alapján, korabeli zenékkel és táncokkal. Közreműködik: Szabó András, Kobzos Kis Tamás, Musica Historica Együttes, Danubia Kamara Táncegyüttes, Figura Színjátékos Együttes, Papp Zoltán, Somogyvári Erik, Vagantes Trió, Kuncz László, L. Kecskés András, Ars Renata Együttes. Az előadást szerk.: [Szentmártoni] Szabó Géza. Rendezte Novák Eszter. A televíziós változat munkatársai: Szerk.: Farkas Katalin. Operatőr: Dubovitz Péter. Rendező: Iván Pál. [2.] „Az jó hírért, névért...” A műsor Balassi életének színhelyeit mutatja be különös műgonddal. Szerk.: Lengyel Gyula. Szakértő: [Szentmártoni] Szabó Géza, Kiss Gy. Csaba. Operatőr: Mertz Lóránd. Rendező: Orbán Ágnes. Készült: 1994-ben. Kb. 103 perc. MTV Rt. Televideo Kiadó. 1997. (4212)
- Hungaria litterata. Fejezetek a régi magyar irodalom történetéből. 2. Műsorvezetők: Szörényi László és Gergely András. Sorozatszerk.: Csonka Erzsébet. Rendező-operatőr: Kovács Béla. Duna Televízió. Videótár. 2000. VT-29B [Benne: „A Te katonád voltam, Uram...” 44 perc. Közreműködik: Kőszeghy Péter és [Szentmártoni] Szabó Géza.]
- Hungaria litterata. Fejezetek a régi magyar irodalom történetéből. Műelemzések. 2. Műsorvezető: Cserhalmi Zsuzsa. Sorozatszerk.: Csonka Erzsébet. Rendező-operatőr:

Kovács Béla. Duna Televízió. Videótár. 2000. VT-30B [Benne: Balassi Bálint: Kiben büne bocsánataért könyörgött. 29 perc.]

Képzőművészet, reprodukció

Buzási Enikő: Magyar festő, XVII. század második fele: Balassi Bálint arcképe. = Keresztény Múzeum Esztergom. Összeáll. és bev. Cséfalvay Pál. Corvina, Bp. 1993. 37, 184. [A 20. számon a restaurálás előtti kép.]

Balassi Bálint. 1554–1594. Ismeretlen mester, XVII. század (Esztergomi Keresztény Múzeum). Fotó: Mudrák Attila. [Színes poszter]. Balassi Kiadó, Bp. 1994. [A restaurálás előtti kép.]

Balassi Bálint. Magyar festő, XVII. század második fele. Keresztény Múzeum, Esztergom. Fotó: Mudrák Attila. [Színes képeslap]. A Szelényi Ház kiadása, Veszprém 1994. [A restaurálás utáni kép.]

Szentmártoni Szabó Géza: Balassi János boroszlói síremléke (1602). = Csonka Ferenc 80. születése napjára. Balassi Kiadó, Bp. 1996. április 3. 20–21. – *Ism.* Mikó Árpád, *Ars Hungarica* 1996/2. 238–239.

Szentmártoni Szabó Géza: Balassi Bálint képmása és a Balassa-család ősgalériája. = Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Munkatársak: Hargittay Emil, Thimár Attila. Universitas Könyvkiadó, Bp. 1996. 255–259. (*Historia Litteraria* 2.)

Balassi Bálint. [Buday György metszete.] = *In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary*. Szerk. Makkai Ádám. Atlantis-Centaur-Szivárvány-Corvina, Chicago-Bp. 1996. 73.

Petneki Áron: Krakkó magyar emlékei között. = *Magyar Napló* 2000. 2. sz. 41–42, 46–46 [Balassi 1995-ben leleplezett, Bronisław Chromy által készített emléktáblája a Kosos házon, Wesselényi Ferenc 1594-es, Santi Gucci által készített síremléke a ferences kolostorban.]

Balassival kapcsolatos rendezvények

Balassi Bálint 1554–1594. Emlékiállítás: Világbíró szerelem. Petőfi Irodalmi Múzeum. 1994. február 14–október 31. [Prospektus.] A kiállítást rendezte: T. Ridovics Anna. F. k. Dr. Praznovszky Mihály főigazgató. Bp. 1994. Benne: [Köszeghy Péter–Szentmártoni Szabó Géza:] Ajánlás.

Ridovics Anna: A Balassi-kiállításról. = *Pesti Hírlap* 1994. február 24.

A magyar Amphion. Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Esztergom. 1994. május 24–28. (Programfüzet.) Összeállította [Szentmártoni] Szabó Géza. Kiadta az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya. F. k. Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp. 1994.

- A magyar Amphion. Emlékest Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Pesti Vigadó. 1994. május 30. este 8 óra. (Műsorfüzet.) Összeállította [Szentmártoni] Szabó Géza. Kiad.: MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya. F. k. Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp. 1994. [A műsor részleteinek felvétele videokazettán is megjelent: MTV Rt. Televideo Kiadó. 1997.]
- Esztergomi Helikon. Irodalmunk várostörténeti olvasókönyve. 2. kötet. 1526–1711. Esztergom 1994. [Balassira is vonatkozó forrásszövegek és a Balassi-konferencia programfüzetének szövege.]
- K[omlovszki] T[ibor]: A magyar Amphion. (Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Esztergom. 1994. május 24–28.) = ItK 1994. 806–808. [Az előadók és az előadáscímek felsorolásával.]
- Nyerges Judit: A magyar Amphion. Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Esztergom. 1994. május 24–28. = Hungarológiai Értesítő 1994. 319–323.
- O[rtutay] A[ndrás]: A Magyar Amphion. Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Esztergom. 1994. május 24–28. = Esztergom és Vidéke. Polgári Lap 1994. június 2. 22. sz. 4.
- Balassa Bálint sebesülésének helye. (Részlet dr. Horváth Istvánnak „A magyar Amphion” című esztergomi konferencián 1994. május 28-án elhangzott előadásából.) = Esztergom és Vidéke. Polgári Lap 1994. június 2. 22. sz. 5.
- Sebő József: Balassi nyomában: Sírjától a szülővárig. Hibbe–Zólyom, 1994. május 26. = Esztergom és Vidéke. Polgári Lap 1994. június 9. 23. sz. 4.
- Balassi (szobra) körül... Esztergom, 1994. május 28. Nagyfalusi Tibor bevezető szavai-ból. Jankovics József beszéde. = Esztergom és Vidéke. Polgári Lap 1994. június 9. 23. sz. 4–5.
- Petróczi Éva: A magyar Amphion. Balassi-konferencia Esztergomban. = Reformátusok Lapja 1994. június 12. 4.
- Gömöri György: Kirándulás Hibbére. = Bécsei Napló 1994. 4. sz. 10. [A Balassi-konferencia résztvevőinek kirándulásáról.]
- Balassi Bálint emlékévként magyarországi és szlovákiai programja 1994. Szerk. Oroszné Katona Anna. Kiad.: Balassi Bálint Könyvtár, Salgótarján 1994.
- Reuter Lajos: Solymok nyomában. Beszélgetés Oláh Szilveszter szobrászművésszel. = Palócföld 1994. 503–504. [A kékkői várban elhelyezett Balassi-dombormű alkotójával.]
- Balassi-év, 1994. Összeáll. Sz[entmártoni Szabó] G[éza.] = Irodalomismeret 1995. 3. sz. 77–78.
- Tóbiás Áron: Véget ért a Balassi-emlékévként. Bálint-naptól Bálint-napig. = Magyar Nemzet 1995. február 14. 14.
- Zsibói Béla: Arcmások és más arcok. Előljáró beszéd a szeretet falánál. = Palócföld 1994. 513–515. [A Budapesti Őszi Fesztivál Kortársaink Balassiról című, élő magyar irodalom estjének megnyitóján.]
- Nuzzo, Armando: A magyar Amphion. Konferencia Balassi Bálint halálának 400. évfordulóján. Esztergom. 1994. május 24–28. = Annali dell'Istituto Universitario Orientale

di Napoli, Studi Finno-Ugrici, II. 1996–1998. Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, I. U. O. Napoli (1999). 325–326.

Szentmártoni Szabó Géza: Balassi Bálint 444 éve. – Ösbemutató a Vigadóban. = Magyar Nemzet 1998. október 15. 16. [Virágh László Balassi Sajat kezű versfűzésére komponált ciklusának bemutatójáról és a Régi magyar vers ünnepéről.]

[Szentmártoni Szabó Géza:] Hagyományt akarnak teremteni. – Ámor karneválja. = Magyar Nemzet 1999. február 13. 20. [A Szent Bálint-napi koncertről, ahol Balassi szerelmes versei is elhangzanak.]

Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely. 1999. május 26–29. (Programfüzet). Összeáll. Szentmártoni Szabó Géza. Kiad.: MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya. F. k. Jankovics József. Universitas Kiadó, Bp. 1999. [Balassi-idézetekkel.]

KUNKLI ENIKŐ

A VISSZAVONHATATLANSÁG TAPASZTALATAKÉNT MEGJELENŐ LÉTÉRTELMEZÉSI VÁLSÁG TEMATIZÁLÓDÁSA GÁRDONYI GÉZA AZ *ÖREG TEKINTETES* CÍMŰ MŰVÉBEN

A Gárdonyi-életmű recepciótörténeti vizsgálata során feltűnő, hogy a kritikai diskurzusban legfőképp a művek Jókai- és/vagy Mikszáth-művekhez való elsősorban tematikai kapcsolása jut jelentős szerephez. A tematikai értelmezések elsősorban a Gárdonyi-novellistikára (*Az én falum* című novelláskötet, 1898) és az 1903-as évre tett korszak-, illetve stílusváltás – amennyiben beszélhetünk ilyesmiről – után létrejött kisebb elbeszélésekre vonatkozóan kiemelik Gárdonyinak a faluhoz való kötődését/kötöttségét és hangsúlyozzák romantikus városellenességét: a falu–város ellentét ezekben úgy jelenítetik meg, mint két, egymással párbeszédet kezdeni nem tudó erkölcsi kategória reprezentációja.

Az értelmezés tárgyául választott *Az öreg tekintetes* (1905) című mű, noha implikálhatná akár az ilyen jellegű tematikus értelmezést is, mégsem került be, méltánytalanul, az életműelemzők kritikai kérdezőhorizontjába. Példaként említhető Mezei József tanulmánya, melyben Gárdonyi pszichologizmusát vizsgálva csupán annyi megjegyzést tesz róla, hogy „a szeretetlenség regénye”-ként definiálható,¹ nem igazán nyújtva magyarázatot e meghatározást illetően, noha ha már a Gárdonyi-életmű bizonyos részelemzése kapcsán felmerül az ún. lélektani regényhez való kapcsolhatóság problematikája, ez lehetővé tehetné *Az öreg tekintetes* című mű akár ilyen irányú elemzésbe való bevonását is.

A falu–város oppozíció műbeli megjelenítése implikálja a szöveg pszichoanalitikus/szociálpszichológiai/antropológiai szempontot is horizontba emelő értelmezési lehetőségét, de az ez irányú kutatási kísérletek esetleges eredményeire a Gárdonyi-életmű köré épült kritikai diskurzus még nem reflektált. A továbbiakban ennek részleges megvalósítására kerül sor.

Peter Brooks, a mai pszichoanalitikus irodalomkritika egyik legjelentősebb alakja egy 1994-ben megjelent tanulmányában összefoglalja a pszichoanalízis szempontjait bevonó irodalmi műértelmezés hagyományosan reflektálatlanul maradt módszertani hibáit.² Szerinte a legalapvetőbb probléma, hogy a pszichoanalitikus kritika az elemzés tárgyaként mindig elsőrendű szerepet juttatott a szerző és/vagy az olvasó és/vagy a szövegbeli fiktív szereplő(k) számára. Közülük bármelyik legyen is az elemzés tárgyául kiválasztott, min-

¹ MEZEI József, *Gárdonyi pszichologizmus*, Új Írás, 1964/3, 499–513.

² PETER BROOKS, *A pszichoanalitikus kritika eszméje = Pszichoanalízis és irodalomtudomány: Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., 1998, 42–51.

denképp a rekonstruálhatatlanság problematikájába csúszik az értelmezés, mivel nem szakad el a pusztán tematikus és minden szövegstrukturális és szövegretorikai szempontot mellőző horizont applikációjától. Mindhárom fent említett pszichoanalitikus kritikai szempont „áthelyezi az analízis tárgyát a szövegről valamilyen személyre, egy másik pszichodinamikus szerkezetre.”³ Brooks szerint a megoldás nem a pszichoanalitikus módszer applikálhatóságának megkérdőjelezése, hanem alkalmazhatósági téren a kritika kiterjesztése: a pszichoanalitikus kritika posztstrukturalista változatai megpróbálják ezt úgy kivitelezni, hogy a szerzői, az olvasói, illetve a fiktív szereplői „lelki alkatok” rekonstruálására irányuló próbálkozásokat háttérbe szorítva, mellőzve, a pszichoanalízist a textuális és a retorikai kódok szolgálatába állítják. Ez a hagyományos pszichoanalitikus kritikával szemben a pszichoanalízis olyan jellegű alkalmazását jelzi, amely szembenéz a narrato-poétikai kérdésekkel is, az értelmezés egyik fontos referenciapontjává téve azokat. Így küszöbölhető ki az is, hogy a pszichoanalitikus magyarázat a szöveg lezárását jelentse, hiszen ez nehezíti az újraértelmezést, és így az irodalomkritika lényegi funkciójával ellenzöklik.

A fentebb felvázolt szempontok fontossága abban rejlik, hogy demonstrálni képesek egyrészt a pszichoanalitikus módszer alkalmazásával létrejövő értelmezési potenciál jelentőségét, másrészt azt, hogy a pszichoanalízis és az irodalom kapcsolódási pontjainak fellelészére nem csak és kizárólag egy mód létezik.

Akceptálva e következtetések jogosságát, az értelmezésre mégis a narratológiai és a szöveg tropikusságát kevésbé érintő szempontok szerint kerül sor, bizonyítandó, hogy ez nem jelenti feltétlenül a szöveg lezárását és további, a szöveghez intézett kérdések jogosságának kétségbevonását.

Világok és világrendek szimultaneitása

Jelen értelmezés kiindulópontjául választja azt a Jung⁴ elméletében gyökerező felfogást, mely szerint a természettel szoros kapcsolatban, harmóniában élő ember életvilága⁵ organikusan, a természeti rendnek megfelelően konstituálódik. Az életvilág fogalmán Schütz szerint (aki Husserl életvilág fogalmára reflektál) „azt a valóságterületet kell értenünk, amelyet az (...) ember a józan emberi értelem beállítódásában mint egyszerűen adottat (schlicht gegeben) készen talál (vorfindet).”⁶ Az ember számára ez a világ homogén térrel és idővel rendelkezőnek hat: homogeneitását annak köszönheti, hogy birtokában van egy olyan középpontnak, amelyhez képest mindennek meghatározhatóvá válik a helyzete és a rendje. Jung szerint ez a középpont a természeti rend törvényeit elfogadó és azokkal összhangban élni tudó ember számára olyan, mint egy szentség avagy oltár a

³ Uo., 43.

⁴ C. G. JUNG, *Föld és lélek; Az archaikus ember*, Bp., 1990.

⁵ A terminus Alfred SCHÜTZ és Thomas LUCKMANN *Az életvilág struktúrái* című munkájából származik = *Fenomenológia a társadalomtudományban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Bp., 1984, 269.

⁶ Uo.

hívó ember számára.⁷ Térképzési szokásaiban is minden e középponthoz képest válik a világ részévé vagy mutatkozik kaotikusnak. Ez a centrum az, amely e világ léteért és működéséért felelős, s melynek szerepe az archaikussal, az ősivel és a tradicionálissal való kapcsolata miatt/által szakrálisként, megkérdőjelezhetetlenként értelmeződik az adott életvilágban létezők számára.

Ez a gondolat szorosan összefonódik M. Eliade-nak azon elméletével, amely azt próbálja demonstrálni, hogy az ember világban-létének kétféle módja manifesztálódik: a szent és a profán.⁸ A vallásos ember számára ugyanúgy, mint Jungnál a természeti ember esetében, az életvilág tere homogénként jelenik meg, kozmoszként, mely sajátos világrenddel tud csak működni. Minden, ami e homogén világ határain túl van, káoszként definiálódik. A csak a kozmoszban élni tudó számára kizárólag annak világtere, univerzuma tekinthető valóságosnak, és olyan mértékben konkrétan, hogy léte és „milyen-léte” eleve adottként jelenik meg. Állandóságának fenntartását sémarendszerek működésén alapuló világrend jelenléte biztosítja. E sémák, működési mechanizmusok organikusán, az archaikus renddel összhangban alakultak ki, a tradíciók megerősítő hatása révén mintegy szakralizálódtak. Az ebben a világban élők számára segítségükkel válik az adott életvilág megismerhetővé, feltárhatóvá: a világban való boldogulás tehát az e sémák által nyújtott kognitív elemekre épül, ezek szerint megy végbe. Az adott világ valóságát képesek reprezentálni, működőképességük természetes és megkérdőjelezhetetlen, nem fűződik hozzájuk, legalábbis kezdetben, semmiféle reflexió. Készen kapottak és az ember elsődleges szocializációja során olyan mélyen elsajátítottak, hogy az esetleges, akár részleges, akár teljes kiiktatásukra vagy módosításukra tett kísérletek nagy többségének szükségszerűen kudarcot kell vallania. A világrend általuk nyújt olyan világ- és létértelmezést, amely arra készíti a benne élőket, hogy ne reflektáljanak saját világba-vetettségükre, illetve az abból fakadható egzisztenciális szorongásra.

Az *Öreg tekintetes* című műben az organikusán, a természeti renddel harmonikusan konstituálódott világ képviselőjének Csurgó Károly tekinthető, aki hetvenhét évesen, falusi birtokának eladása után lányához költözik az éppen polgárosuló fővárosba, vállalva ezzel az addigi életvilága keretei nyújtotta biztonságból való kiszakadás kockázatát. Az elköltözés ténye értelmezhető a világváltás gesztusaként, mert egy másik „világ”-ba, nevezetesen a polgári „világ”-ba való átlépéssel jár együtt. A polgári szféra világszerűségének jelölésénél azért jogos az idézőjel használata, mert ebben az esetben nem lehet még vagy már beszélni egy stabil központtal és homogén léttel rendelkező, komplex világról, mely önmagára teljesen reflektálatlan világrenddel működik: itt még a „világhatárok” kijelölése folyik. A műben tehát két, értékrendjét, működési mechanizmusait tekintve igen különböző életvilág jelenik meg: egy archaikus, melynek képviselője az öreg Csurgó, és egy, nevezetessék így, polgári, melynek talán legjelentősebb képviselője az öreg veje, Tardy Imre és annak testvére, Bárányné.

⁷ C. G. JUNG, *Mélyiségeink ösvényein: Analitikus pszichológiai tanulmányok*, Bp., 1994, 13, 20.

⁸ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., 1996, 10–12.

A világok közötti dialogikus viszony regénybeli megteremtődése következtetni enged az egyes világok működési rendjét fenntartani szolgáló s az elsődleges szocializáció folyamata során elsajátított (az öreg esetében) vagy tanult, anorganikusan előállított minták, modellek alapján felvett (a polgári „világ”) sémarendszer és az általa prezentált értékrend milyenségére. Hozzájárul továbbá az egyes világokban élők világszemléletének, lét- és önértelmezésének vizsgálatához is.

A sémarendszerek magatartásmintákat is adnak; az őket működtetők számára azért fontosak, mert meghatározzák a térhez, az időhöz való viszonyukat, a magukról és a múltjukról alkotott képet, létértelmezési módokat nyújtanak. Ezért az egyes világok képviselői egzisztenciális viselkedésmódjainak vizsgálatával az ezekre való következtetések lehetősége adottnak tekinthető. A továbbiakban e következtetések levonására kerül sor.

Amennyiben elfogadjuk azon fent vázolt előfeltevések, melyek szerint életvilágok egymás mellett éléséről beszélhetünk, és ezek egymáshoz való viszonya a káosz és a nem-káosz, azaz a kozmosz hozzárendeléssel ragadható meg, a világhatárok kijelölhetőségének, az e világok közötti átjárhatóságnak problematikája is előtérbe kerül.

Megjelenik az elbeszélésben Csurgó világa, amelyet a természettel való egység jellemez: egyfajta mikrokozmosz ez a makrokozmoszban. Az archaikus társadalmakban a saját világ mint mikrokozmosz teremtése imago mundi, azaz a világ mint makrokozmosz képe. Olyan kozmogónia ez, amely lehetővé teszi, hogy ez a világ egyedül valósággá, szentként jelenjen meg a benne élők számára. Szentségét egy olyan Középpont garantálja, amely kapcsolatot tud létesíteni a makrovilág három szintje, az alvilág, a föld és az ég között. Ez a Középpont azonban horizontálisan is kijelöli a mikrovilág határait, megszabva ezzel a benne létezők számára, hogy milyen mértékben távolodhatnak el a Középponttól. Vagyis ez a Centrum egy függőleges és egy vízszintes tengely metszéspontjában jelölődik ki. Az így körvonalazott világ konkrét jelenvalóságát a benne élők szokásrendjének hagyományozódása még inkább erősíti. Ilyen, az archaikus jegyeket őrző, bár profanizáltabb jellegű, de a hagyomány által szakralizált életteréként jelenik meg tehát Csurgó mikrokozmosza, melyet az ősi birtok határai jelölnek ki: a családi porta a középpontja ennek az életvilágnak. Ezen egyetlen középpont léte határozza meg a köré kiépülő világ lakóinak térképzési szokásait: a hozzá való igazodás lesz mindenféle tájékozódás alapja, így az ember saját helyzetének koordinátái is ez alapján lesznek adottak. Az ilyen organikusan szerveződött középponttal rendelkező világban élők számára fontos az éggel mint a transzcendens világ szimbólumával való szoros kapcsolat. Így az öreg számára is nagymértékben egzisztenciájához tartozó az égbolt szemlélése: mikor reggel kinézett, „az eget nem lehetett látni” (1084),⁹ a „felhők állása felől” tudakozódik (uo.), „Amint az öregúr az ablakon át megpillantotta az eget, megörvendett. Régen hiányzott neki, hogy az eget lássa. A falusi ember megszokta, hogy a felhőket vizsgálja, s hogy szüntelen nyitva legyen feje fölött az ég” (1113).

⁹ A regényből vett idézeteket a következő kiadás lapszámaira hivatkozva közlöm: GÁRDONYI Géza, *Az öreg tekintetes = Századvég*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), II.

Azonban nem pusztán az égbenezés mozzanata – mely már az öreg apjának is egyik kedves foglalatossága volt (vö. 1146) – utal egy archaikus, nyomát „csak” bizonyos viselkedési formákban őrző Isten- és/vagy természet–ember harmóniára, hanem az öreg időszemlélete is. A természettel szoros kapcsolatban élő ember számára a természet rendje szakrálisként jelenik meg, ezért az általa nyújtott időbeli ciklikusság lesz jellemző időszemléletére, időértelmezésére. A napszakok váltakozása, az évszakok körforgásának rendje időbeli keretet biztosít a természeti ember létformájának: a természettel harmóniában csak annak időbeli működési mechanizmusainak megfelelően lehet élni. Ezért tagolódik a birtokon élők élete az évszakok váltakozásának megfelelően: a birtokot fenntartó föld megmunkálásának időkereteivel párhuzamosan. Az öreg az elköltözés időpontjául egy olyan időszakot választ, a novembert, amikor a földművelő munkálatok szünetelnek, és az azokat végzők kevésbé aktív tevékenységet folytatnak. De amikor eljön a tavasz, az öregúr világrendje által meghatározott viselkedési sémái rohamszerűen lépnek újra működésbe, aktivizálódnak, ezért kerülhet sor a kukoricacsíráztatásra, a méhek megtelepítésére. Lehetne példaként említeni Csurgónak a napszakoknak megfelelő viselkedési mechanizmusát is: hajnalban, a nappal kel: „Csak fölkeltem, mert reggel van” (1085) – válaszolja a korai kelést számon kérő vőnek.

Ezek a tér- és időszemléletmódok nemcsak a mikrovilágban való tájékozódást, az e világban való boldogulást szolgáló rend kereteit és működési terét körvonalazzák, hanem, mint már fentebb szó volt róla, meghatározzák az itt élőknek az élethez, létükhöz való viszonyát is. Az öreg tekintetes ciklikussággal jellemezhető időszemlélete megnyilvánul az általa adott, saját halálára vonatkozó öndefinícióban is: „Már én csak olyan vagyok, mint a lenyugvó nap” (1076). A narrátori szöveg ezen a ponton az öreg szemléletmódjának feltérképezéséhez olyan metaforikát alkalmaz, amely alkalmas annak megjelenítésére, miszerint az öreg számára az emberélet időtartama is a természeti renddel való megfeleltethetőségben értelmezhető, az azáltal adott minta konkrétsága, tapasztalatsága révén ragadható meg. Az archaikussal létszemléletét illetően is rokonságot fenntartó világ azért jelenik meg konkrét-valóságosként a benne élők számára, mert rendje alapjául, azt megerősítendő, az állandó tér- és időbeli ismétlődés szolgál. Az ismétlődések által kialakított szokásrendnek a hagyomány által létrejövő stabilitása olyan egzisztenciális biztonságot képes nyújtani az azt elsajátítók számára, hogy részükről a világ esetleges más jellegű differenciáltságának lehetőségére egyáltalán nem történik reflexió. A Középpont organikus valóságossága és stabilitása olyan életteret hiposztazál, amelyben minden szilárd pozícióval rendelkezik és a lakói közötti viszonyok is erősen determináltak. Ebből fakadóan kialakul egy hierarchizált rend: az öreg számára az ő és ősei élettere középpontjaként definiálódó birtok ezen összefüggések szerint nem pusztán térbeli középpontként funkcionál, hanem státus-meghatározó szereppel bír(t), akár életkorukat illetően is. Jung szerint, de ezen a ponton lehet idézni Arthur E. Imhof¹⁰ szemléletmódját is, az em-

¹⁰ „A valamikori szerteágazó kapcsolatrendszer egyre zsugorodott. A megöregedett személy ugyan még egy ideig tartotta tekintélyét, presztízse is volt még (...), de fokozatosan kimarad, kiszorul, a peremre kerül...” Arthur E. IMHOF, *Elvesztett világok: Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...*, Bp., 1992, 157.

ber mindig a Közeppon közelében szeretné stabilizálni saját helyzetét, de ezt csak a felnőtt ember tudja megvalósítani: a gyermek a Centrum felé igyekszik, míg az idős ember egyre inkább eltávolodóban van attól, peremre szorul. Ez azért nem okoz benne meghasonlottságot, mert így is a Középponhoz képest tudja meghatározni saját helyzetét és világbeli szerepét.

A birtok azonban más funkcióval is bír az e világban élők számára: meghatározza érdekeiket, mentális magatartásukat. A birtokon élők helyzete mindig is a birtok életében és működésében betöltött szerepük szerint vált meghatározottá. Így az öreg tekintetes pozíciója is ezen összefüggésrend szerint stabilizálódott, mégpedig a porta érdekeinek alárendelt, mindenkori tulajdonos szerepében. „És hogy az ő birtokát elkártyázta! A sok száz éves családi birtokot, amelyet az apák szorgalma fenntartott, az ő szorgalma gyarapított!” (1140.) Amint az idézetből is kitűnik, amikor lelepleződik az, hogy a vő elkártyázta a pénzt, az öreg nem a saját, hanem az ősökkel közösnek tekintett birtokát látja elveszni. A család komplex világát képviseli a szemében a föld. Tehát nem az egyén áll itt minden viszonyítás kiindulópontjaként, hanem a birtok. Az öreg helyzete pedig az annak fenntartását célzó hagyományozott szerepben artikulálódik: gyarapítani az örökséget.

Az így létrejött státushierarchia azzal a következménnyel jár, hogy a birtok a folytonosság biztosítékaként definiálódik. Külső biztonsági szabályozóként jelennek meg tehát a birtok életének fenntartását célzó és a természeti renddel szoros egységben megjelenő ciklikus változások és a hagyományozódott szerepek, „amelyek összességükben nemzedékről nemzedékre tartást adhattak az egyes ember bizonytalan életének.”¹¹ Ez utóbbiak világképükben csak összefüggésekben jelennek meg mint a világrendben és az annak működésében betöltött szerepek hordozói.

Csurgó Károly birtoktulajdonosi szerepében azt tartja szem előtt, hogy a birtok értéke fennmaradjon, ezért támogatja azt az elképzelést, amelyet veje tár elé: a pénzből szanatóriumot kell építeni; az öreg e majdani szanatóriumban véli folytatódni a birtok életét. Ezért is gondolhatja, hogy birtoktulajdonosi szerepe működtethető lesz a polgári szféra „világá”-ban is.

Ebben a „világban” azonban pontosan az válik problematikussá, ami az öreg által képviselt természeti világban adottként artikulálódik: nevezetesen a világ ontológiai státusa és a hagyományhoz való viszony. Mint már fentebb utalás történt rá, a polgári szférát illetően nem igazán lehet beszélni az öreg archaikus világához hasonló mértékben körvonalazható világrendezettségről, világstruktúráról. Ennek gyökere abban rejlik, hogy e „világ”-ban nem jelölhető meg egy olyan középpont, amelyhez képest mindenki számára meghatározható lehetne egy adott élettér: egységes mikrokozmosz létrejöttéről nem lehet beszélni, főleg nem olyanról, amely a makrokozmosz mintájára mint imago mundi konstituálódna. A polgári szféra „világ”-a kialakulóban van: világképző mechanizmusa a Tardy család szalonjának berendezésénél artikulálódik. A polgári léttel járó szokásokat elsődlegesen a divat és a pénz motiválja, határozza meg. Külsődleges, nem az összhangra, a teljességre törő szempontrendszernek való megfelelni akarásra épül ez a „világ”.

¹¹ Uo., 168.

A világteremtés nem organikusan, szervesen, a természeti renddel harmóniában, valamint az ősi hagyományok által megszabott keretek szerint történik, hanem közvetett módon: a színes szalon ötlete egy festőtől származik, ezt veszi át és módosítja némileg Bárányné, akinek ízlése mérvadó a Tardy család számára.

A centrum-, illetve világképzés nehézségei már előre megkérdőjelezik, viszonylagossá teszik a képződő „világ” stabilitását. Ezáltal egy esetlegesen kialakuló világrend működése is problematikusává válhat: bizonytalanság mutatkozhat e világrend abbéli képességeit illetően, hogy tud-e olyan sémarendszert, kognitív stratégiát adni az e „világ”-ban tájékozódni akaróknak, amelyeket azok mindegyike belső törvényként tudna megélni, teljesen adekvátan tekintve őket. Ezeket az elbizonytalanodásokat észlelheti a Tardy család, s éppen ezért görcsösen igyekszik úrrá lenni az általuk előhívott egzisztenciális szorongáson, megkísérelve valamiféle modellt találni vagy valamilyen szilárd pontot, amihez képest definiálni tudná önnön pozícióját. A káoszon egy kategóriarendszerrel próbálnak felülemelkedni ezen „világ” képviselői: azért írnak elő olyan szabályokat, hogy a cselédséggel vagy a házfelügyelővel tilos beszélgetni, mert érzik „világ”-uk megingathatóságát. Ez utóbbi megléte abban gyökerezhet, hogy a „világ”-ot konstituálók nem közös, hanem individuális érdekeket tartanak szem előtt, s ezzel destruálják is azt, amit létrehoznak.

Az alakuló polgári szféra, mivel a pénzben véli látni a garanciát fennmaradásának biztosításához, azt teszi meg e „világ” központi értékének. Az egyéni érdekek érvényesülését a pénz fogja meghatározni, így azt is, hogy ki milyen helyzetbe kerül ebben az egyéni világok interferenciájára épülő „világ”-ban: ez az eszköz lesz a döntő tényező annak meghatározásában, ki szoruljon ezen élettér peremére. Ezért is távolítják el az öreg tekintetést a szalon közelebből, hiszen azzal, hogy összes pénzét odaadta a családnak, pontosan attól vált meg, ami az ebben a „világ”-ban való létezés, pozíció-meghatározás elsődleges feltétele. Ezért nem szorul a peremre a szintén vidékről Budapestre került agg Mayer, hiszen ő birtokában van az e „világ” számára legértékesebbnek tekintett eszköznek.

Ebben a „világ”-ban tehát az individuális érdek és a pénzügyi állapot működteti a viszonyokat: tulajdonképpen minden én saját világcentrumot képvisel és egy eszerinti világrendet hoz működésbe. Ebből következően énvilágok egymás mellett éléséről lehet beszélni: az orvos saját maga által teremtett igazi élettere a rendelő, Báránynéé a szalon, az öreg Mayeré saját szobája. Az életterek elkülönültségének szövegszerű illusztrálására Tardy mondata szolgál, miszerint: „Az én szalonom a betegeké” (1076).

Az egymásmellettség tényének megfelelően alakulnak a polgári szféra képviselőinek térképző szokásai is: térszemléletük, tájékozódási mechanizmusaik a mellérendeltség fogalmával ragadhatók meg. Példaként említhető, hogy a városi ember számára a központi irányélnélküliség, a több egyenrangú út párhuzamossága olyan térbeliséget jelöl, mely M. Eliade elmélete szerint a „profán geográfia” terminusával definiálható: ennek jellemzője az objektivitás, az elvontság.¹² E tér ilyen jellegű karakterizáltsága miatt

¹² Mircea ELIADE, *Képek és jelképek*, Bp., 1997, 49.

megismerhetősége és azonnali átláthatósága, feltérképezhetősége nem tekinthető adott-nak. Ennek az elbeszélésben megjelenített következményeiről a későbbiekben lesz szó.

Az öreg által reprezentált világ interpretációjában már utalás történt arra, hogy a világok topográfiája szoros összefüggésben áll az időről alkotott felfogással.

A polgári „világ” időszemléletét illetően, azt az öreg természettel harmóniában képződött világának a ciklikussággal jellemezhető időértelmezésével összevetve, ez utóbbira való reflektálatlanság tapasztalható. Ezen „világ” időképzetét illetően nincs jelen semmilyen olyan mechanizmus vagy szokásrend, amely az időhöz való viszony szabályozottságára, az időbeli tagolhatóságra vonatkozik. Az időrendiség kaotikus voltára utal a vő viselkedésmódja (éjszaka alvás helyett a kártyaasztalnál ül), az, hogy villannyal hosszabítják a napot, hogy egyes napokon máskor van a vacsora. Az időbeli ismétlődések (nap-, illetve évszakok váltakozása) nem létforma-szabályozó tényezők. Ez arra enged következtetni, hogy e „világ” időszemléletében a ciklikusság mellett jelen van az idő lineáris-ként való értelmezése is, sőt mintha ez tűnne dominánsnak.

Az időbeli linearitás tapasztalata csakúgy, mint a térbeli mellérendeltség meghatározza a polgári „világ”-ban egzisztálók létértelmezését, világképét is. A linearitás fejlődés- és célelvűséget implicál a jövőképet illetően: úgy vélik, az öregtől kapott harmincezer forintból öt év múlva a szanatórium (az illuzórikus cél) létrehozásával százezer forint lesz. Tehát e „világ” képviselői számára minden a jövőbeli célok elérésének lesz alárendelve, ellentétben az öreggel, aki pontosan a múlt, a hagyomány által biztosított keretek közötti lét fenntartásán szorgoskodik.

Az időbeliség linearitással megragadható felfogása még egy következtetés levonását teszi lehetővé az értelmezés számára, mégpedig a polgári szféra szemléletmódjának képviselőjeként tekintett orvos vő halálra vonatkozó megjegyzése és magatartása kapcsán. A linearitás egyirányúságából fakadóan az egyén szintjén felerősödik a végesség tudata. Georg Simmel szerint: „Az egyéni élet a maga céljainak sorával, értékeivel, hatalmával úgy van berendezve, hogy véges időben befejeződjék; bizonyos mértékig minden egyénnek előről kell kezdenie mindent.”¹³ Amennyiben az egyén életének ilyen a priori időbeli határa van, az komoly mentalitásbeli változásokkal jár. A végesség tényének tudomásulvétele ugyanis előidézhetheti az egyéni élet értékeinek devalválódását, az azok iránti közöny kialakulását, valamint annak a szemléletmódnak a megerősödését, amely szerint az egyénnek jogában áll saját életéről és haláláról dönten. Ilyen keretek között válik magyarázhatóvá az a halálfogalom-interpretáció, amelyet az orvos ad a gyomorbajos asszony esetére reagálva: „Meg fog halni, hát meg fog halni. Hiszen elvégre mindenkinek ez a vége!” (1080.) Eszerint érthetővé tehető a kitűzött cél megvalósítását szolgáló eszköz, a pénz elvesztésével járó válságszituáció kezelésére adott megoldás választásának miertje is. Az individuum-létet feltételező és azt destruálni képes öngyilkosság gesztusa az individuális értékeket mindenekelőtt preferáló „világ” képviselői számára a krízishelyzet felszámolásának egyik modelljeként jelenik meg.

¹³ Georg SIMMEL, *Válogatott társadalomelméleti írások*, Bp., 1973, 358.

Mielőtt azonban az e „világ”-ban működő (?) világrend által nyújtott megismerési, kognitív stratégiák és viselkedési minták mineműségének tematizálására sor kerülne, ki kell térni a mellérendeltség fogalmával megragadható térszemlélet létértelmezésbeli következményeire is.

Az egyetlen, középpontként megnyilvánuló pont hiányában, a „világ” terében min-
dennek a helye az individuumokhoz képest válik meghatározhatóvá: az egyén önnön
pozícióját tekinti referenciapontnak. Eszerint a térképzési mechanizmus szerint rengeteg
centrum jelölődik ki; a világcentrumok megsokszorozódásáról lehet beszélni. E multipli-
káció következtében nem csupán az egymás mellett lévő világok stabilitása válik vi-
szonylagossá, hanem mobilitásuk is felerősödik. Ez olyan irányban befolyásolja az egyé-
nek életét, hogy csak az állandó változtathatóság szülte labilitás tényét tudják adottnak
tekinteni. Az életvilágok közötti viszonyok sokfélesége és bonyolultsága, a különböző
érdekek pluralitása és az azok kiismerésére irányuló törekvések kudarca reflektálni kény-
szerítik az egyéneket önnön létük ingatagságára. Az efféle ingerek sokasága által felerő-
sített egzisztenciális szorongás olyan viselkedési módokat implicál, melyek csak pilla-
natnyilag képesek redukálni azt; nem lesznek alkalmasak olyan erős sémarendszer kiala-
kítására, amely mindig, minden szituációban megfelelő recepttel szolgálna. Ezen életvi-
lágok összességét tekintve elmondható, hogy nem tudnak létesíteni olyan visszatérő hely-
zeteket, amelyek kezelésénél sémyszerűen lenne működtethető egy adott magatartásmi-
ta, amely kompetenciájához kétség sem férhetne. E modell hiánya miatt erős az ennek
pótlására irányuló kényszer, de éppen az individuumképződéssel elinduló archaikus
rendtől való eltávolodás folyamatával járó visszavonhatatlanság tapasztalata teszi lehe-
tetlenné egy organikusan képződött minta követését. Vagyis a polgári szféra „világ”-ának
egy komplex világrend képzésére irányuló törekvései csak tanult, számára idegen vilá-
goktól átvett modellek alapján realizálódhatnak.

A reflexió állandó kényszere

Az elbeszélésben megjelenített két világ határainak és szemléletrendszerének áttekin-
tése után meggyőzőnek tűnhet az a kijelentés, miszerint az egyes világrendek olyan mér-
tékben képesek meghatározni a bennük élők gondolkodásmódját, és azok számára olyan
mértékben egyedül létezőnek tételeződnek, hogy a világok esetleges érintkezésekor a
világok másságának mibenlétére vonatkozó reflexió nem jelenhet meg.

A Gárdonyi-elbeszélésben a két világ érintkezésekor – kezdetben – pontosan ezért
egyik világ képviselőiben sem merül fel a világok közötti átjárhatóság esetleges proble-
matikussága. Mind az öreg, mind a család e nehézség kiküszöbölhetőségében hisz: az
egyres világokban működő törvények mindenhatóságának feltételezése¹⁴ nem teszi lehe-
tővé más horizont megjelenését, illetve az arra történő reflexiót. Ezért tekintik problé-

¹⁴ Vö. „Ebből a tudásból adódik az a feltételezésem, hogy embertársaim (...) kapcsolataikat olyan módon
tapasztalják, amely (...) kellően hasonlít ahhoz, ahogy én tapasztalom ugyanezeket a kapcsolatokat.” Vö. 5.
jegyzetben i. m., 271.

mátlannak a másik világrend elsajátíthatóságát, bízva az ismétlődéseken alapuló megszokás nyújtotta lehetőségekben: „Nem tudom – felelte az öregúr –, de nem is aggódom (ti. a főváros megszokása miatt – K. E.). Mi kell már énnékem? Legföljebb egy-egy pipa dohány”; „Majd megismeri a városi szokást, aztán abbahagyja a falusit” – bizonygatja a család (1073, 1099).

A család interpretációja szerint a városi szokások megismerésének automatikusan együtt kell járnia az azokat működtetni, interiorizálni tudás képességével. Ilyen előfeltételekkel a család nem értheti meg az öreg viselkedését, így nemhogy könnyítené, de épphogy nehezíti annak helyzetét. Tardyék tehát elképzelhetőnek és kivitelezhetőnek tartják az öregúrnak a polgári „világ”-ba való teljes mértékű szocializálását: Csurgó iránt tanúsított egész magatartásuk erre irányul. A szocializáló fél szereptudatának megfelelően a „világ”-ukat érintő minden ismeret birtokosának vélik magukat: e szerint a szerepfelosztás szerint a szocializálandó fél csakis tapasztalatlan lehet. Ezért kezelik gyermekként az öreget: ruhát vesznek neki, átöltöztetik, lefektetik. A narratori összekötőszöveg is ezt erősíti, mikor az orvos és az öreg viszonyára utal: „Mintha csak egy gyermeknek szólott volna” (1076).

A nem megfelelő helyen (a polgári „világ”-ban, melynek rendje az öregúr számára átláthatatlan) és nem megfelelő időben (az öreg hetvenhét éves) történő világváltás mint másodlagos szocializáció nehézségeivel és a megsokszorozódó döntéshelyzetek következményeivel való szembesülésnek szükségképpen meghasonlottsághoz kell vezetnie, előidézve ezzel az öreg Csurgóban egy készletet az archaikus világ nyújtotta szabály- és működési rend eredetére és működőképességére vonatkozó reflexióra. A két, mondhatni, teljesen ellentétes világ kontaminációja olyan mértékűvé fokozza ezt a reflexiós kényszert, hogy az állandósul, válságszituációt eredményezve. Amennyiben e krízishelyzetnek a léte már annak kezdeti stádiumában tudatosul, megváltoztatására a hajdani birtoktulajdonos számára két lehetőség adódhat: vagy teljes mértékben aláveti magát a szocializáló fél elvárásainak, vagy visszatér elhagyott életteréhez, ahol újra mindennemű diszcrepancia nélkül működhet az elsődleges szocializációja során elsajátított kognitív sémarend. Mivel a világváltás kezdetén mind a család, mind az öregúr horizontjában nem jelenik meg – pontosan amiatt, hogy hisznek a világok közötti átjárhatóságban – ez utóbbi lehetőség, az első tűnik kézenfekvőnek és sikeresen kivitelezhetőnek.

Mivel ez a szocializáció csak úgy lehet teljes, ha az öreg az e „világ”-ban élők középontjaihoz képest határozza meg helyzetét, szükségszerűen el kell hogy kezdődjön számára az individuáció, az énné válás folyamata is, hiszen ebben a „világ”-ban az individuumok alkotnak centrumokat. Mind az individuáció sikerét, mind a szociális integrációt, avagy kiüzetést célzó rítusok alapján, melyek az öreg esetében párhuzamosan jelennek meg, szakaszolhatókká válnak e folyamatok. A beavatás, avagy iniciáció folyamata csak úgy, mint a szocializációé, mindig valamiféle egzisztenciális szorongás megidézésével jár, melynek leküzdése az énné válásnak, a saját középpont megtalálásának, illetve az adott „világ” rendjébe való beleszokásnak eszköze.

Az egy másfajta világrenddel rendelkező világba való belépés nemcsak az így megközelített világról és a benne élőkről alkotott előzetes képre, hanem az elhagyott világban

működött relevanciarendszerre vonatkozó előfeltevések átértékelésére is készíthet. Ennek megfelelően az addig önnön pozícióját szerepben meghatározni tudó öregúr számára is a saját individualitás felfedezésének gesztusa a hajdani szerep adta biztonságos státusz bizonyos fokú destruálását vonja maga után.

Ezek az egzisztenciálisan felszámoló folyamatok disszonanciát indukálnak, melynek a csökkentésére való törekvés elsődleges feladat egy sikeres szocializációt megcélzó szereplő számára. Így a szocializációs és az individuációs folyamatok szakaszai megfeleltethetők az általuk előidézett disszonancia csökkentését célzó törekvések által kijelölt fázisoknak: azaz a redukálásra alkalmazott magatartásvariánsok az e folyamatokra adott reakciókkal jelennek meg. Elemzésükre itt a Leon Festinger *A Theory of the Cognitive Dissonance* című munkájában felvázolt magatartássémák applikálásával kerül sor,¹⁵ mert ez lehetővé teszi néhány, a világok közötti átjárhatóság és a másodlagos szocializáció kérdéskörét illető következtetés levonását.

Mielőtt azonban ehhez hozzákezdénénk, részletesebb kitérőt érdemelhet az egyes világrendekben jelenlevő kognitív, a világ megismerését szolgáló elemek mint implicite megjelenő, potenciális disszonanciaforrások vizsgálata. Ezek az elemek ugyanis, mint már fentebb említettük, eleve adottként jelentkeznek a világ valóságát megismerni kívánó horizontjában, s pontosan megkérdőjelezhetetlenségükben rejlik a bizonyos helyzetekben aktivizálódni tudó, disszonanciát konstituáló képességük.

Az életvilágok annak köszönhetik működésük sikerességét, hogy a bennük élők a gyermekkorban bekövetkező elsődleges szocializáció során a másoktól szerzett közvetlen tapasztalatokat vonatkoztatási sémaként értelmezik, mely segítségül szolgál világmagyarázatukhoz. Bármilyen séma kialakulása azt feltételezi, hogy működésbe lép – az ismétlődések révén – egy tipizálási kényszer: „az életvilág tárgyai és eseményei a maguk típusosságában jelentkeznek.”¹⁶ A sémák ismerete egyfajta tudáskészletként manifesztálódik, mely bármikor és bárhol a világban élők rendelkezésére áll. A tudáskészlet állandóságába, tartósságába és érvényességébe vetett bizalom¹⁷ egy olyan képesség jelenlétét implikálja számukra, amely szerint az adott világ képének formálásában szereppel bírhatnak: úgy vélik, tudnak hatni a világra. Ez így állandósult az öreg tekintetes számára is elhagyott életvilágában, s mivel kézenfekvőnek tartja a sémák relevanciáját a polgári „világ”-ban is, ami disszonánsnak tűnik neki ott, azon változtatni akar, és úgy gondolja, tud is. Erre szolgál például az a jelenet, amikor a beteg asszony „orvosi kezelését” átválalja.

¹⁵ Leon FESTINGER, *A Theory of the Cognitive Dissonance*, Stanford, California, 1957.

¹⁶ Alfred SCHÜTZ, Thomas LUCKMANN, *Az életvilág struktúrái = Fenomenológia a társadalomtudományban, i. m.*, 273; vö. továbbá: „...a típusos konstrukciók mintái (...) viselkedési szabályokként (standard) intézményesednek...” A. SCHÜTZ, *A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése = Uo.*, 196.

¹⁷ Vö. „...a világ észlelése és interpretálása közkeletű módjainak alapvető jelentősége az a magától értetődőnek tekintett perspektíva, mely csökkenti a meglepetést, feltételezi a világot úgy, ahogy az ma megjelenik, és feltételezi, hogy holnap ugyanilyen lesz.” Aaron CICOUREL, *Interpretatív eljárások és normatív szabályok a státussal és a szereppel való megbirkózásban = Uo.*, 252.

Természetesen a világ megismerését lehetővé tevő összes elem teljes összhangja, konzonanciája nem lehet adottnak tekinthető, mindig jelen van valamilyen mértékben egyfajta diszkrepancia, mégis, ha egy tapasztalat beleillik egy korábbi releváns vonatkozási sémába, azáltal a tapasztalat- és tudáskészlet érvényessége és aktualitása igazolódik. De egy új inger, egy új tapasztalat tudatosíthatja a tudáskészlet hiányzó összhangját is, magával vonva a tudáskészlet kérdésessé válását és az arra történő reflexiót. A reflexió megjelenése – mint a világgal szembeni „megdöbbenés”¹⁸ –, mely a világot idegenként, ellentmondásos voltában tünteti fel, mert szembetűnővé teszi az addig észrevétlenül maradt beállítódások minőségét az értelmező számára, az újraértelmezés lehetőségének meglétét artikulálja, amellyel a reflexióra kényszerülő nem biztos, hogy mindig él.

Amennyiben, a fentiek alapján, a disszonancia lehetősége potenciálisan jelenlevőnek tekinthető egy adott világkoncepción, világmegismerésen belül, jelenlevősége mértékének nagyarányú növekedésére lehet számítani egy másik világ keretei közé kerülés esetén. Ennek oka abban tételveződhet, hogy a megközelített világ működését és az abban lakók által használt sémákat a megközelítőnek állandó ellenőrzés alá kell vonnia, mert elvárásai beigazolásában nem bízhat: életvilága közvetítette mintái nem működhetnek, hogy segítsék őt. Ez a kontrollálási kényszer, amely a világba belépő világban maradásáért folytatott küzdelmének letéteményese, tehát újabb disszonanciaforrást jelöl meg.

E rövid, ám remélhetőleg nem felesleges kitérő után sor kerülhet az előrebocsátott feltételezések szövegbeli demonstrálására, valamint Csurgó Károly a disszonancia redukálását célzó kísérleteinek interpretációjára.

Festinger fent említett munkájában a disszonáns állapot megragadásához a kogníció (cognition) fogalmának értelmezésével lát hozzá. Szerinte a terminus olyan tudáskészletet, a tudáselemek olyan összességét jelöli, amely, illetve amelyek arra a világra vonatkoznak, ahol az ember él. Az ember saját magáról, viselkedéséről való tudását, valamint a környezetére vonatkozó információinak halmazát (mi hol található, mi mihez vezet stb.) a fogalom lényegében ragadja meg.

A disszonancia mibenlétének meghatározásához a kogníciós avagy kognitív elemek egymással és a valósággal alkotott kapcsolatrendszerének feltérképezése szolgál támpontul. Mivel ezek az elemek a valóságot (úgy a fizikai, a szociális, mint a pszichológiai valóságot) mérik be és azzal igen érzékeny viszonyban állnak, ezért meg is kell felelniük annak. A valóság is, amellyel egy személy szembesül, olyan irányban hat, amely a valósággal való megegyezés követelményének megfelelő kognitív elemeket szolgáltatni képes.¹⁹ Amennyiben a személy úgy tapasztalja, hogy kognitív elemei eltérnek valóságról alkotott képétől, disszonancia lép fel. A disszonancia fogalmán egy pszichológiailag diszkomfort érzést kell érteni, amely egyrészt a kogníciók közötti viszonyok nem megfelelő (nonfitting) voltából fakadhat, másrészt abból, hogy a személy nem tudja tökélete-

¹⁸ A terminus Eugen Finktől származik, idézi Maurice MERLEAU-PONTY *Az észlelés fenomenológiája* című írásában = *Uo.*, 237.

¹⁹ „...the reality which impinges on a person will exert pressures in the direction of bringing the appropriate cognitive elements into correspondence with the reality”. FESTINGER, *i. m.*, 10. (Az angol nyelvű szövegek fordítása tőlem. – K. E.)

sen ellenőrizni és beilleszteni saját kognitív rendjébe a kapott információkat és az átélt eseményeket.

Festinger két alaphipotézissel él: az egyik szerint a disszonancia léte, mivel pszichológiailag nyugtalanító, a konszonancia elérésére sarkallja az adott személyt. A másik szerint, az előzőekből fakadóan, a disszonanciát tapasztaló késztetést érez az azt feltehetően növelni tudó információforrás, szituáció elkerülésére és a disszonancia redukálására. A disszonancia jelenléte tehát egyben azonnali csökkentésére irányuló motiváló tényező is. A disszonancia nagysága a disszonáns kognitív elemek fontosságának függvényében változik.

Előfordulhat azonban, hogy egy elem megváltozása nem tűnik igazán fontosnak, noha irrelevánssá válásával képes megkérdőjelezni más kognitív elem vagy elemek relevanciáját is, és ez további disszonancianövekedést indukál. Mivel az elemzett elbeszélésben sem az öreg, sem a család részéről nem merül fel a világok közötti átjárhatóság problematikussága, az öreg esetében pontosan a disszonancia effajta növekedésére adódik lehetőség. Az öregúrnál elinduló szocializációs folyamat kezdeti szakaszában mind az öreg, mind Tardyék részéről a világok másságának tapasztalatára adott első reakció a rácsodálkozás, a kíváncsiság. Ami az adott világ keretei által kijelölt konszenzusba nem illik bele, az óhatatlanul egzotizálódik a másik világban élők számára. Az öreg ruházkodása így válik nevetség tárgyává, pipája pedig, legalábbis kezdetben, az eredetiség, a kíváncsiság tárgya. Csurgó számára a saját életvilágától idegen villany és villamos egzotizálódik.

A szocializáció első lépéseként pontosan e külső jegyek változtatására történik kísérlet: a család polgári ruhába bújtatja az öregurat, száműzve ezzel a polgári „világ”-tól idegen világ rekvizitumait (a nyikorgó csizmát, az atillát). Jelzés ez a polgári „világ” képviselői részéről, hogy nem tűnnek meg semmilyen olyan elemet, amely nem felel meg elvárásaiknak, s így „világ”-uk ontológiai státusát veszélyeztetheti. Ezért is irányul oly nagy ellenszenv a pipa mint az archaikus gyökerű világ utolsó maradt egyetlen tárgyi képviselője ellen, hiszen, mint később kiderül, Tardyék félelme a pipa polgári „világ”-ot bomlasztó képességét illetően be is igazolódik.

A Tardy család számára az öreg „világ”-uk külsődleges jegyeihez való viszonylag gyors asszimilálódása azt implikálja, hogy belső rendjét illetően is hasonló sikerekre lehet számítani a szocializáció további szakaszaiban, azaz a család előzetes elvárásai erősítést nyernek majd.

A polgári „világ” ruházkodási szokásaihoz való igazodás az öregúr számára nem párosul erős disszonanciaérzettel, mivel a legfontosabb elhagyott életvilágbeli tárgya, a pipa vele maradhat. Az ily módon reflektálatlanul maradt kezdődő disszonancia nem válthat ki olyan magatartásbeli vagy mentális változást, amely csökkentésére irányulna. Az esetleg észlelt, meglévő disszonancia kezelhetőnek, ezért jelentőségében csekélynek mutakozhat: az azt észlelő tehát nem kényszerül az idegen, ez esetben a polgári „világ”-ból származó újabb, a „világ” megismerését segítő információ elhárítására. Sőt, egyre több ismeretet próbál szerezni, mert a másik „világ” idegensége kíváncsivá, érdeklődővé teszi. Csurgó így elkezd a számára új „világ” feltérképezését, méghozzá egyedül.

A várossal való ismerkedése úgy jelenik meg, mint szocializációs-individuációs folyamatának a disszonanciaképződés szempontjából első jelentős szakasza. Jelentősége abban rejlik, hogy olyan mértékben képes tudatosítani az öregben a két interferáló világ közötti differenciát, előidézve ezzel egy erősebb disszonanciaérzetet, hogy a disszonancia csökkentésére is kísérletet kell tennie.

Az öreg tekintetes számára egyetlen világ-megismerési minta tekinthető érvényesnek és fennállónak: az elhagyott világban működőképesnek igazolódott kognitív rendszer. Városnéző útja során elsősorban a tájékozódási, a térképzési szokásokra vonatkozó megismerési stratégiák elbizonytalanodását kell tapasztalnia: az öregúr által ismert térképzési sémák, az ő életvilágának mint kozmosznak a koordinátái nem a polgári „világ”-ének megfelelők és megfeleltethetők. Térteltáró szokásaival a város nem ismerhető ki rögtön, azaz nem-kozmoszként, káosz-ként jelenik meg. A hajdani birtoktulajdonos pre-koncepciója, mely szerint a polgári „világ”-nak is kell rendelkeznie egy mindenki számára konkrét és közös középponttal, nem igazolódik. A birtok terének, a falunak a képe olyan térviszonyokat tárt elé, melyekkel teljesen ellentétesek a városi térviszonyok: az egymással egyenrangú főutak viszonylagossá teszik magát a középpont fogalmát is. A nagyváros mint labirintus, a benne való bolyongás ellenképze a régi világrend (a falu) szilárd viszonyítási pontot nyújtó térképzési módjának. A bolyongás ugyanakkor mint a „másik világ” szokásrendjébe történő beavatás kezdetének jelölője, a „másik világ”-ba vetettség sokkoló felismerésével kiváltott lelkiállapot térbeli kivetüléseként is értelmezhető. A városnézés nem pusztán új térviszonyítási szokásrend elsajátítására kényszeríti az öreget, hanem más magatartásminták meglétét is tudatosítja számára, vagyis az e „világ”-ban élők közötti kapcsolatok másságára is reflektálni kényszeríti. Ezen első beavatási szakasz következménye, hogy az öregúr a létrejött disszonancia csökkentésére már kísérletet tesz, mégpedig magatartásának módosításával (a kocsist nem meri „öcsém”-nek szólítani, helyette a szintén nem megfelelő „uram” megszólítást alkalmazza). Festinger szerint ez a legáltalánosabb és leghatékonyabb disszonancia-csökkentő magatartásvariáns: a viselkedési elem úgy változik, hogy a környezetbeli elvárásoknak megfelelő legyen.²⁰ A viselkedésbeli változás azonban nem zajlik egészen problémamentesen: az azt kiváltó kényszer dühöt szül a változtatni kényszerülőben, mely az idegen „világ” ellen irányul. Példaként említhető ezen a ponton az öreg kocsisal való vitája, az inas elleni kifakadása azért, mert nem jelentette be neki a beteg asszonyt.

Az érzett düh azonban nem egyirányú: a polgári „világ” képviselői számára is bosszantó az öreg viselkedésmódja: a házmesterrel beszélget, pipázgat a szalonban. Mindez azt demonstrálja, hogy a család szemében az öreg nehezen nevelődik, nehezen sajátítja el a „világ”-uk szokásrendjét. Ennek felismerése a család számára is disszonanciaforrásként jelenik meg. Ők azonban nem olyan mobilak – szocializáló helyzetüknél fogva –, mint

²⁰ „When the dissonance under consideration is between an element corresponding to some knowledge concerning environment (environmental element) and a behaviorial element, the dissonance can, of course, be eliminated by changing the behavioral cognitive element in such a way that it is consonant with the environmental element”; „...one would expect appropriate modification of behavior to be a frequent reaction to the existence of dissonance.” *Uo.*, 19, 276.

Csurgó, mert nem különböző disszonanciacsökkentő módokat próbálnak ki, hanem egyetlenegyben realizálódik ez irányú törekvésük: meg kell értetni az öreggel, hogy teljesen át kell strukturálnia fennálló kognitív rendjét.

A megértetés folyamata tulajdonképpen egy száműzetés-sorozatban manifesztálódik, melyet a pipa sorsa prezentál. Története: elvesztése, megkerülése, az, hogy kezdetben a csodálkozás, a megdöbbenés, a nevetés tárgya, majd egyre nyilvánvalóbban a megvetésé, a haragé, mind-mind az öreg polgári „világ”-ba való beavatódásával járó szenvedéstörténetét vetíti ki. A család „szelíd” közreműködésével zajló hányattatása pedig megfeleltethető az öregnek mind a lakás-, mind a polgári „világ”-beli bolyongásával (kezdetben az udvari szoba, majd a cselédszoba, végül harmadik emeleti szobája jelent számára életteret).

A beavatás – mely fokról fokra felfedi a „világ”-ban való létezés dimenzióit, módjait – rituáléjának része a beavatandót olyan nehéz feladat elé állítani, amelynek csak leküzdése révén válhat beavatottá. Ez már-már egy ellenbeavatási folyamatként manifesztálódik, melyet a család az öreg „nevelése” érdekében a végletekig fokoz. A pipa története ebben az összefüggésben ellenszocializációs folyamatot jelöl, melynek implikációja, hogy a család mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a polgári „világ” mechanizmusaival nem egyező elemek kiiktatódjának. Ezért jelez ez a folyamat növekvő agressziót is, mely a pipatörés jelenetében kulminálódik. Tehát a pipa mint az öreg a polgári család számára ismeretlen eredetűnek tűnő pszichés szocializációs alkalmatlanságának szimbóluma darabokra törésével az öreg által elhagyott világ értékeinek, rendjének darabokra hullását is példázza. Ezért a pipatörés jelenete a beavatási folyamat második nagyon jelentős fordulópontjaként értelmezhető.

A pipa folyamatos eltűnésének okára, arra, hogy a pipa mennyire zavaró tényező a család életében, nem igazán akar reflektálni az öreg, és az idegenségérzet formájában jelentkező disszonancia is – a szalon vendégeinek azt mondja a fővárosi létet illetően: „csak olyan nekem, mintha külföldön volnék” (1124) – csekély mértékben tudatosul benne. A meglévő disszonancia fontosságának lebecsülése mint újabb disszonanciacsökkentő magatartás éppen ellenkező következményekhez vezet: a disszonancia tovább fokozódik.

Ennek tényére azonban azért nem történhet reflexió Csurgó részéről, mert más disszonanciaredukáló variánsok kipróbálásán fáradozik. A disszonanciaredukálás azon módját választja, amely egy *saját* szokásrend kialakításában artikulálódik. Ez, kezdeti fázisában, abban nyilvánul meg, hogy olyan emberek társaságát keresi, akikről olyan képet konstruál, miszerint képesek a régi életvilágában működött mechanizmusok érvényességét legitimálni;²¹ hiszen ami jóvá van hagyva, az kevésbé tűnhet disszonánsnak. Vagyis egy

²¹ „But when there exists appreciable dissonance among the relevant cognitions, there will be tendencies to communicate with, especially to listen to, those who already agree with the opinion one holds.” *Uo.*, 190. Vö. továbbá G. Simmel „megelégedettség” fogalmával, „mely olyan boldogságkereső stratégia vizsgálatával ragadható meg, mely csak olyan tárgyakat, eszméket, embereket enged megtalálni, amelyek a saját mikrokozmosznak megfeleltethetők.” Idézi Hans Peter THURN, *Der Mensch im Alltag: Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens*, Stuttgart, 1980, 148. A német szövegek fordításáért ezúton is köszönetet mondok Csobó Péter Györgynek.

újabb elvárás konstituálódik az öregben, melynek kezdeti sikerei a polgári „világ”-ba való belevettség érzetéből fakadó szorongását kompenzálni tudják. A személyek, akiktől előző világrendjének igazolását várja: a beteg órásné és gyerekei, a suszter, az agg Mayer és a házmester. A három előbbi részéről állandó méltatás történik az öregúr értékrendjére vonatkozóan; erről az oldalról valóban megerősítést kap. Tart ez egészen az asszony haláláig. Ezekből a viszonyokból csak Zsuzsika, az asszony egyik kislánya marad egyfajta menekülési lehetőségként az öreg számára. Azonban Zsuzsika értékei is az elhagyott világra való emlékezés aktusában artikulálódnak: külseje, kedvessége az öregben meghalt kislánya emlékét idézik.

A másik két vélt támogató, Mayer és a házmester, az előzőeknél megkérdőjelezhetőbb legitimáló erővel bírnak. A Csurgó által róluk alkotott kép destruálódásáról a szocializációs-individuációs folyamat más szakaszai kapcsán lesz szó.

A saját szokásrend kialakulása a polgári „világ”-tól való elkülönülés első jelének tekinthető, valamint az individuációs folyamat egyik fontos pontjaként is definiálódik, amennyiben az éntudat egyfajta működésbe lépéseként értelmezhető.

Az éntudat-képződés felgyorsulása azonban akkor következik be, amikor az öreg összes, előző világrendjét viszonylag sikeresen megerősíteni tudó forrása felszámolódik. Ez a gyomorbajos asszony halálakor veszi kezdetét. Magának a halál bekövetkeztének nagy disszonancia-formáló ereje van az öregúr számára, de ami annak következményeként történik a szocializációs-individuációs folyamat horizontjában, ismét jelentős fordulópontot jelez, újabb meghatározó fázist jelöl.

Arról van szó, hogy az asszony halála után a temetés költségeit a hajdani földbirtokos magára vállalja, s ezt a család egyáltalán nem nézi jó szemmel. Annál is inkább, mert az öreg aznap kéri a pénzt, amikor a birtok árának utolsó filléreit is elkártyázza. A vő ki is mondja az öreg magatartását rosszalló véleményét, mire az így reagál: „Mi szokatlan? Az irgalmasság? Nem bánom én, ha szokatlan is! Ha a fővárosnak szokatlan, én nem vagyok a főváros. Én csak Csurgó Károly vagyok. Az asszony az én betegem volt, hát én temetem el!” (1134, kiemelés tőlem – K. E.)

Az éntudat ilyen mértékű megnyilvánulása az individuációs folyamat sikeres befejezésére céloz. Az, hogy az „én” a polgári „világ”-tól ilyen élesen el tudja határolni magát, annak kompetenciáját ilyen erősen kétségbe vonva és leértékelve, a meglévő disszonancia olyan erejű megnövekedésére utal, amely már annak majdnem explicitté tételével egyenértékű. A disszonanciacsökkentő mechanizmusok közül az, amelyiket ez utóbbi esetben az öreg választ: a másik fél devalválása²² a szocializációs-individuációs folyamat számára olyan irányt jelöl ki, amely visszafordíthatatlan folyamatokat indukál, és a későbbiek során egyenesen önfelszámolódásként definiálódik.

Az öregúr ezzel a magatartással nemcsak hogy elhatárolja magát a polgári „világ” nyújtotta érték- és boldogulási rendtől, hanem olyan mechanizmusokat indít el az ott élőkben (elsősorban a vöről és annak testvéréről van szó), amely őket végletes és végze-

²² „Another way to reduce the dissonance: to make the other person, in same manner, not comparable to oneself. (...) One can attribute different characteristics, experiences, or motives to the other person or one can even reject him and derogate him.” FESTINGER, *l. m.*, 182.

tes lépésre készíti: a házon belül térbelileg is elkülönítik az öreget, egy harmadik emeleti különszobát adva neki.

Új életterét azért szokja meg viszonylag könnyen, mert biztosítani tudja, legalább kis mértékben, azokat a körülményeket, amelyek a hajdani birtoktulajdonos számára világának valóságát prezentálták, érvényességét igazolták. Gondolni lehet itt a pipázás lehetővé válására, arra, hogy az öregnek biztosítva van, hogy egyedül meditálhasson és nézhesse az eget.

A térbeli szeparáltságot a teljes kommunikációs izoláltság követi a következő beavatódási fázisban, mely a köré a jelenet köré épül, amikor az öregúr szembesülni kényszerül azzal a ténnyel, hogy a veje elkártyázta az ősi birtok árát. Ez az újabb fordulópont olyan mértékű disszonancia jelenlétét produkálja Csurgó idegen „világ”-beli életében, amely addig horizontba sem kerülő disszonanciacsökkentő eljárások lehetőségét hívja életre. A fájdalom, melyet a birtok elvesztésekor érez, jelzi, hogy bármilyen mértékben is vált individuummá, éntudata nem olyan jellegű, mint a polgári „világ” képviselőié: a hajdani szerep, a birtokörzőé, még mindig meghatározza magáról alkotott képében.

Egyedüli kommunikációs partnerének a polgári „világ”-ból az agg Mayert tekinti, a többiekkel megszakít minden kapcsolatot. Saját kialakult szokásainak felerősödése, például az árvaházba került Zsuzsika rendszeres látogatása mellett rászokik a konyakozásra, mely egy olyan válságkezelő megoldásnak mutatkozik, ami addigi életvilágában nem jelenhetett meg; feltételezhetően a polgári „világ” egyik kríziscsökkentő formájaként definiálható (vö. a vő állandó éjszakai kimaradásaival és másnaposságaival).

A meglévő disszonanciaérzet nagyságát bizonyítja az is, hogy az öregúr felülbírálja saját, a birtok eladása és a Budapestre költözés mellett szóló döntésének helyességét, de mégsem változtat rajta, mégpedig azért nem, mert tart az elhagyott életvilágbeliek véleményétől, észleli annak lehetetlenségét, hogy ott újra megértésre találhat, és hogy élete ugyanolyan keretek között tudna zajlani: „Úgy ám, mit mondanak otthon? Akivel csak találkozok a faluban, mindenki azt fogja kérdezni, hogy miért tért vissza? (...) A gyümölcskert már nem neki terem, az istállóban már nem az ő marhái állnak, a baromfiudvaron nem az ő csirkéi szaladgálnak” (1141). Döntés utáni önmeggyőzése tehát a disszonanciacsökkentés eszköze.

A Festinger által felsorolt három disszonanciacsökkentő mechanizmus: a döntés megváltoztatása, a választásban megjelent alternatívák közötti kognitív átfedések (overlap) feltérképezése és a választásban felmerült alternatívák vonzerejének megváltoztatása²³ közül az öregúr ez utóbbival él: a visszatérés vonzerejét értékeli le.

Kurt Lewin is konstatálja a döntéshozatal utáni, a hozott döntés helyességéről való önmeggyőző folyamatot és a „freezing effect” terminussal jelöli. Szerinte a választott alternatíva döntéssel konszonáns elemeinek vonzereje növekszik, a visszautasítotté csök-

²³ „There are three main ways in which this (the postdecision dissonance can be reduced) might be accomplished, namely, a) changing (...) the decision, b) changing the attractiveness of the alternatives involved in the choice, and c) establishing cognitive overlap among the alternatives involved in the choice.” *Uo.*, 42.

ken, a folyamat eredménye stabilizálja, „megfagyasztja” (freeze) a döntést.²⁴ Mint ahogy Adams rámutat, a döntéshozatal után, ha nem is mindig közvetlenül, visszamarad egyfajta kellemetlenségérzet, ami abból fakad, hogy visszautasított valami, ami még mindig vonzó tud lenni a döntéshozó számára. Ez az érzet, az öreg Csurgó esetében a birtok-/pénzvesztés ténszerűségével való szembesülés kiváltotta diszkomfort érzés, megköveteli az alternatívák újrastrukturálását, újraértékelését.²⁵ Az öreg esetében tehát a választott lehetőség, a városi élet vonzereje csak úgy tud növekedni, ha a másik alternatíva, a visszatérés mellett szóló érvek leértékeltetnek.

Mivel azonban az újrastrukturálás, az újraértékelés realizálódásának sikere csak az öreg előző világában működőképes értékrendjén tett „erőszak” árán nyilvánítható sikeresnek, ez újabb disszonanciát szül, így a disszonanciák összegyűléséről, erejük összeadódásáról lehet beszélni.

Ehhez járul még hozzá, hogy a tavasz közeledtével az öregúr régi, homogén világrendje rohamszerűen működésbe lép: nem tud nem engedelmeskedni a természeti rend által aktivizált készleteknek. Saját földjéről, a tavaszi és az őszi vetésről medítál, majd elkezd kijárni a határba nézegetni a vetést, tanácsot adni a mezőgazdasági munkálatoknál. Ez jó ürügyül szolgál a számára idegen polgári „világ”-ból való menekülésre. Az ez utóbbi életvilágból való kilépéseinek megszaporodása s ezek könnyű megvalósíthatósága arra utal, hogy mennyire e „világ” határán mozog, helyzete mennyire átmeneti és instabil. Helyzetének perifériakusságát erősíti a pénz az egyetlen igazán szeretett lény, Zsuzsika betegségével bekövetkező, az öreg számára addig nem, ám a polgári „világ” számára annál inkább jelentőséggel bíró, szinte sokkoló mindenhatóságának megtapasztalása. Amikor annyi pénze sem marad, hogy a beteg kislányt meglátogassa, újra olyan helyzetbe kerül, melynek megoldására előző világrendje nem nyújtott viselkedési modellt: „Hogyan kell pénzt kérni? – ezt az egyet nem gyakorolta soha” (1145). Mégis szembenéz vele, és pénzt próbál kérni – Mayertól.

Mayer azon személyek egyike, akiről az öregúr olyan képet konstruált, amely szerint az elhagyott világában működőképesnek bizonyult értékrend polgári „világ”-beli működőképességébe vetett hitét erősíteni tudják. Csurgó a pénzkérésnél olyan előfeltevésekkel közelít Mayerhez, miszerint attól a bizalmas baráti viszony nevében pénzt kérhet és kaphat. Sőt, úgy véli: „Talán még örül is, hogy szolgálhat vele” (1144). De csalódnia kell.

Festingernél az elvárások destruálódása a kognitív disszonancia egy bizonyos fajtájaként jelenik meg, mégpedig azáltal, hogy az alany, ez esetben Csurgó által pozitívan értékelt személy, Mayer alátámasztja vagy támogatja egy az alany által negatívan értékelt magatartás jogosultságát.²⁶

²⁴ „The decision links motivation to action and, at the same time, seems to have a »freezing effect« which is partly due to the individual's tendency to »stick to his decision...«” Kurt LEWIN, *Field Theory in Social Science*, New York, 1951, 233.

²⁵ „...this requires some »restructuring« or »revaluation« of the alternatives which were involved in the decision.” FESTINGER, *i. m.*, 32.

²⁶ „The dissonance might exist because what the person has learned or *come to expect*, because of what is considered appropriate or usual...” *Uo.*, 13.

A pénzkérésnek mint a beavatódási folyamat újabb rituáléjának jelentősége abban mutatkozik, hogy a disszonancia redukálására irányuló törekvések igen szélsőséges megoldáskeresésekben nyilvánulnak meg. A pénzkérés, illetve Zsuzsika halálának híre után a magára hagyottság érzetének olyan jellegű felerősödése jelenítettik meg, amely kvázi az individuum-lét magányának feleltethető meg. Ez a magány összeegyeztethetetlennek bizonyul az öreg tudatában azzal, hogy ő mindig egy szerep által kijelölt keretek között identifikálódott. Az újabb csalódások által fokozott disszonanciaérzet olyan, annak redukálását célzó reakciókat hív életre, amelyek a magányosságot tovább fokozzák. A további disszonancianövekedéstől való félelem arra készíti az öregurat, hogy elkerülje a polgári „világ” megismerésére vonatkozó, újabb kognitív elemek megjelenési lehetőségeit.²⁷ Ez a polgári „világ” valóságának elutasításához vezet, és egy olyan tudati valóság felerősödéséhez, amely eleve kizárja az öreg számára bármilyen kommunikációs partner fellelését.

Mint ahogy a világok működési mechanizmusába belelátó névtelen elbeszélő szövege utal rá, a szocializáció és az individuáció e fázisában az öreg az öngyilkosság gondolatával foglalkozik. A tette azért nem kerül sor, mert az öregúr úgy véli, lányát keverné szegyenbe vele. Ez a magatartás mutatja, hogy a volt földbirtokos még mindig nem tekint elsődlegesnek az individuális érdekeknek való engedelmességet, még mindig egy szerep: az apáé, határozza meg gondolkodásmódját, jelöli ki cselekedeteinek határait.

A valóságtól (a polgári „világ”-étől) való elhatárolódás, amit Festinger a „remeteség” fogalmával (*recluse*) ragad meg, és az öngyilkos tett visszautasítása újabb disszonancia-csökkentő mód keresésére ösztönzi az individuummá válni kényszerülő Csurgót: a tudati valóságból konkrét valóságot formálni: ahol ugyanolyan tér- és időszemlélet, ugyanolyan értékek és magatartássémák működhetnek, melyek az elhagyott, ám rendjét tekintve a polgári „világ” keretei között többé-kevésbé sikeresen megőrzött életvilágában funkcionáltak.

Az archaikus, a természeti renddel harmóniában teremtdött világ által adott egzisztenciális viselkedési és vonatkoztatási sémáknak megfelelő modellt követi az öreg saját világának megteremtésénél. Az addig pusztán lélettérként szolgáló harmadik emeleti szoba az archaikus jegyeket konzerváló világ kicsinyített mása kell hogy legyen. A szoba eddig is biztosított már néhány ilyen lehetőséget: lehetett pipázni és az eget szemlélve meditálni, viszont hiányzott belőle a szerves élet. Ennek pótlására irányul a kukoricacsíráztatás mint a tavaszi vetés miniatűrízált változata és a méhtelepítés, mely az öreg képzeletében saját méheinek befogását idézi. A régi világrend fratlan szabályai az öregúr tudatából kitörölhetetlennek bizonyulnak.

A világtéremtés mint mikrokozmosz-teremtés befejeztével az öreg megerősítést vár döntése helyességét illetően: azzal az emberrel osztja meg titkát, akit szintén képesnek tart döntése megerősítésére, azaz a házmasterrel. A róla alkotott kép destruálódása azon-

²⁷ „Past experience may lead a person to fear, and hence to avoid, the initial occurrence of dissonance. Where this is true, one might expect circumspect behavior with regard to new information”; „...there would also be little or no motivation to avoid any particular source of information.” *Uo.*, 30, 127.

ban az öregben már nem tudatosulhat, mert közbelép a polgári „világ” képviselőinek egyik legmeghatározóbb tagja, a vő: „Vén marha!” – mondja.

Az öreg konfrontálódni kényszerül azzal, hogy az általa újjáteremtett mikrovilágról alkotott koncepciójával mennyire magára marad, így világának középpontja csak mint individuum lehet. Világképzési módja tehát akármennyire is organikusan, az archaikus modellt őrző mechanizmusok szerint ment is végbe, nem szolgálhat mindenki számára egyaránt adott viszonyítási pontként. A régi világrend által kijelölt szerepek itt fenntartathatatlanok: egy, az individuális értékeket előnyben részesítő „világ” vette át a helyüket. Az öreg világteremtése, még ha archaikus minták szerint is, de végső soron az egyéni érdekek szolgálatába állítva, s így a polgári szféra tagjainak világképző mechanizmusához (ehhez kiváló például szolgálhat Hunyadinak, az újságírónak a magatartása, aki ahova megy, ott rögtön otthonosan tudja magát érezni) hasonló módon zajlott, hiszen centrumában az én állott.

Individuális érdekeket követve választja az öreg az öngyilkosságot is mint a krízishelyzet kezelésére szolgáló legjobb megoldást. Mivel az öngyilkosság individuum-létet feltételez, az individuációs folyamat sikeresnek értelmezhető. Az énné válás megtörtént.

A szocializációs folyamat sikeressége azonban nem ilyen egyértelmű.

Az öreg által teremtett harmadik emeleti világ nem működtethető, mert egy világrendjében teljesen különböző másik „világ”-on belül található. Léte állandóan reflektálni kényszeríti ezt a másik „világ”-ot önnön másságára, ezáltal sértve annak működési mechanizmusát. A világhatárok és a világ viszonylagos rendjének védelme arra készíti tehát a polgári „világ”-ban élőket, hogy vessék ki „világ”-ukból az öreg konstruálta életvilágot. Ez azonban csak e világ középpontjának, ez esetben Csurgó Károlynak a kivetésével, száműzésével kivitelezhető.

Azzal, hogy a vő azt mondja az apósának: „Vén marha!”, rituálisan száműzi őt a házból, így a polgári „világ”-ból is. A ház lakói pedig megsemmisítik, szétzúzzák az öreg teremtette világot, s e világfelszámoló aktussal véget vetnek a Csurgó előidézte belső anarchiának.

Tehát a szocializációs folyamat is befejezettnek tekinthető, de ez nem jelent sikeres lezárást, hiszen a polgári „világ” szemében az öregúr nem bizonyult képesnek a megjelölt magatartásminták elsajátítására, lehetetlenné téve ezzel az integrálódást.

Ha azonban a szocializáció szempontjából is mérlegeljük az öregúr öngyilkosságának tényét, e folyamat viszonylagos „sikeré”-ről is lehet beszélni, amennyiben elfogadjuk azt az állítást, miszerint minden szocializáció sikere azon múlik, hogy a szocializálandó fél tudja-e a szocializáló világ magatartássémáit önkifejezési sémaként működtetni. Ha a birtok árának elkártyázása szülte krízis megoldására Tardy doktor az öngyilkosságot jelöli meg egyetlen járható útként, az öreg tekintetes is, mivel megöli magát, a polgári „világ” életvezetési sémarendszere szerint választ önkifejezési sémát, kiutat a válságssituációból.

Az elbeszélésben megjelenített kétféle világrend érintkezésekor az öreg által képviselt rend éppúgy önnön másságára vonatkozó reflexióra kényszerül, mint a polgári. Mivel az öregúr szocializációja nem gyermekkori, elsődleges, sikeressége erősen megkérdőjelez-

hetővé válik, mert az elsődleges szocializációja során elsajátított sémák reinterpretációja nem következhet be: Csurgó egészen az öngyilkosságig kitér annak lehetősége elől. Előző világrendje olyan erősen jelenlevőnek bizonyul tudatában, hogy a polgári „világ” minden szocializációs próbálkozása csak újabb és újabb disszonanciát generálhat. Tehát a világok közötti átjárhatóság lehetséges, de iránya nem megfordítható. Azaz egy/az organikus középponttal rendelkező világtól való elszakadás, annak határán történő átlépés végbemehet, de a kilépés felelősségének vállalásával a visszatérés lehetősége szűnik meg.

A kilépés és az általa indukált döntések visszavonhatatlanságának tapasztalatával keletkező disszonancia csökkentésére irányuló eljárások elég esendőnek bizonyulnak az öreg tekintetes számára.

Járatlan utak

Az egzisztenciális viselkedésmódok vizsgálatával nem pusztán a világokban funkcionáló tér- és időviszonyokra, a világ- és létértelmezés módjára, hanem ez utóbbihoz szorosban kapcsolódó nyelv- és beszédproblematikára lehet következtetni. Amennyiben a tájékozódás zavara a bizonytalanságra, az önazonosság zavarára utal, ennek nyelvi megfeleltethetőségének is mutatkoznia kell.

Itt csak utalhatunk ennek az értelmzési lehetőségnek a kiaknázatlanságára csakúgy, mint a szöveg értelmzési módszerének további applikálhatósági irányaira. A módszer ugyanis alkalmazhatónak bizonyulhat olyan 19. századi szövegek kontextusában is, mint Arany *Toldi estéje*, Gyulai *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, Kemény *Férj és nő*, Mikszáth *Beszterce ostroma*. A világok működésének feltárásához ezekben a művekben is referenciapontként szolgálhat az egzisztenciális viselkedéssémáknak, valamint annak vizsgálata, hogy az egyes világok képviselői milyen kognitív térképpel tájékozódnak és boldogulnak saját életvilágukban. A Gyulai-mű pedig igen nagymértékben implikálhatja a nyelvi megnyilvánulások fent említett vizsgálatát.

A szöveg további, új perspektívákat nyitni képes újraértelmezéséhez pedig jó elemzési pontként szolgálhatna a narrato-poétikai megközelítés mellett, illetve azt kiegészítve, az archetípus-elmélet interpretációs horizontba történő bevonása is.

Az itt érintőlegesen felsorolt lehetőségek is rámutatnak, hogy mind az elemzésre került Gárdonyi-mű, mind a 19. századi szövegek milyen gazdag értelmzési lehetőségeket tartogatnak az őket megszólítani kívánó értelmező, illetve a kritikai diskurzus számára.

BOLLÓK JÁNOS

KÍSÉRLET CHRISTIANUS SCHESAEUS *HISTORIA ANNAE KENDI*
CÍMŰ ELÉGIÁJA SZÖVEGÉNEK REKONSTRUKCIÓJÁRA

Az első magyar szerelmi tárgyú elégiának, az erdélyi szász humanista, Christianus Schesaeus (Christian Scheser, 1535–1585) Kendi Anna házasságtörését és az ezt követő kivégzését megörökítő költeményének meglehetősen mostoha és kalandos sors jutott osztályrészül: megírását követően több mint négyszáz évet kellett várnia arra, hogy nyomtatásban is napvilágot lásson, sőt létezésére is csak Szekfű Gyulának egy 1906-ban megjelent írása¹ hívta fel a magyar tudományos közélet figyelmét. Szekfű a Török család történetének kutatása során került kapcsolatba Schesaeus *Ruina Pannonica* című epikus költeményével. A költő fő műveként számon tartott, latin nyelvű eposz tizenkét énekben Erdély és Magyarország történetének 1541-től, Buda törökök általi elfoglalásától 1571-ig, Báthory István fejedelemmé választásáig terjedő viszontagságos korszakával foglalkozik. Az 1557., 1558. és 1559. év eseménytörténetét tárgyaló VI. ének 376–387. sorában Schesaeus céloz egy ifjúkori művére:

Triste scelusque atrox audaci prodere cantu
ordior, eximiis quo gnata parentibus orta
victa dolo Veneris decus irreparabile famae
prostituit casti violata lege pudoris,
hincque luit capitis tristem (miserabile!) poenam.
Ne me alio genere miretur carminis uti
quisquam, cum mage sit stolidis ardoribus aptum
scribendi, meliusque animos effinget amantum,
anteaque id fuerit multo, iuvenilibus annis
a me conscriptum, doctis heu rite probatum,
nam varia oblectant animos; sic additur auro
argentum et nitido radiantes lumine gemmae.

A tizenkét sorból világosan kiderül, hogy korábbi, nem a *Ruina Pannonicával* egy időben keletkezett, eredetileg tehát teljesen önálló, elégikus versformában szerzett költeményről van szó, melyet szándéka szerint Schesaeus mint már kész darabot, betétként

¹ SZEKFŰ Gyula, *Schesaeus kézirat a M. N. Múzeumban*, MKSz, 6(1906), 321–334.

kívánt beiktatni történeti tárgyú eposzába az elé a rész elé, amelyben Kendi Ferencnek, Anna apjának és nagybátyjának, Kendi Antalnak, valamint Bebek Ferencnek törbe csalását és kivégzését tárgyalja. Hogy a költő az elégiát eposza szerves részének szánta, alátámasztja egyrészt a folytatás:

Ex scelere hoc gravis post longa malorum
atque aerumnarum series auctore secuta est
daemone... (388–390),

másrészt az a körülmény, hogy a VI. ének argumentumában is szó esik róla: „Praeterea Historia Annae Kendi. Adhaec tristis trium virorum Francisci et Antonii Kendiorum fratrum et Francisci Bebekis casus, reginae Isabellae iussu (ob affectati regni suspicionem) clam per insidias misere et crudeliter trucidatorum.” Az argumentum kétségtelenné teszi, hogy az elégián valóban Kendi Anna históriáját kell értenünk. Míg azonban az argumentum és az idézett tizenkét plusz három sor a *Ruina Pannonica* valamennyi nyomtatott kiadásában és kéziratos másolatában szerepel, addig – különös módon – az összes nyomtatott kiadásból és a kéziratos másolatok döntő többségéből – így a nagyszebeni, a kolozsvári, a medgyesi, a marosvásárhelyi és a budapesti kéziratból – egyaránt hiányzik a Kendi Anna történetét előadó elégia,² amelyre a tizenkét sor és az argumentum céloz, s hasonlóképpen hiányzik abból a budapesti kéziratból is, amelyet Szekfü használt.³

Szekfü cikke felkeltette a humanizmuskutató Hegedüs István érdeklődését, aki egy Schesaeusszal foglalkozó, erdélyi tanítványától tudomást szerzett arról, hogy a brassói Honterus Gimnázium könyvtárában létezik olyan Schesaeus-kézirat, amely tartalmazza a költő szóban forgó elégiáját is. (Ma már tudjuk, hogy ez a kézirat a Barcasági Káptalan Levéltárának XVI. számú kötete volt, amelyet az idő tájt a brassói Honterus Gimnázium könyvtárában őriztek.⁴) Hegedüs levélbeni kérésére a gimnázium könyvtárának akkori igazgatója, Oskar Netoliczka lemásoltatta az elégiát, és a másolatot megküldte Hegedüsnek, aki e másolat alapján a költeményt azon frissiben formahűen le is fordította magyarra. Fordítását rövid tanulmány kíséretében az Irodalomtörténet 1916. évfolyamának 1–2. füzetében közölte,⁵ vele együtt viszont a latin eredetit sajnálatos módon nem tette közzé, mivel saját bevallása szerint azt egy majdani Schesaeus-kiadás számára tartogatta. Erre vonatkozó tervét, akárcsak a másolat beszerzésének körülményeit, csupán ebből a közleményéből ismerjük (amelyben egyébként külön köszönetet is mond a segítségéért Oskar Netoliczkanak). A világháború és Trianon zűrzavarában azonban a Hegedüs birto-

² I. CRACIUN, A. ILIEȘ, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV–XVII, privind istoria României*, București, 1963, 220–223.

³ SZEKFÜ, i. m., 330–331.

⁴ Erre a kéziratra egyébként Fr. W. SERAFIN valójában már 1907-ben felhívta a figyelmet: *Des Christian Schesäus „Ruinae Pannonicae”*, *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgerische Landeskunde*, 30(1907), 19.

⁵ HEGEDÜS István, *Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája (Latin szerelmi elégia 1557-ből)*, It, 5(1916), 1–2 f., 1–15, a fordítás: 7–15.

kába került másolatnak éppúgy nyoma veszett, mint ahogy nyomtalanul eltűnt az a kézirat is, amelyről a Hegedüsnek megküldött másolat készült.

Amikor Csonka Ferenc Schesaeus összes művei kritikai kiadásának előkészítésén dolgozott, a *Ruina Pannonica* VI. énekéhez csupán két kézirat állt rendelkezésére: a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1173. jelzetű kézírata, valamint a kolozsvári Biblioteca Archiva Istoriciában őrzött Kemény József gyűjtemény VI. kötetének a budapesti Akadémiai Könyvtár számára e célból készített és megküldött fotókópiája (Ak. phot. 4649/I).⁶ Kendi Anna históriáját azonban ezek egyike sem tartalmazza. Ilyen körülmények között Csonka Ferenc – és vele együtt az egész magyar tudományos élet is – az elégia latin szövegét végérvényesen elveszettnek vélte, s így kényszerűségből azt a megoldást választotta, hogy Schesaeus összes művei kritikai kiadásának függelékében – latin eredeti híján – a Hegedüs-féle magyar fordítás szövegét közölte.⁷

Ezért jelentett kisebb irodalomtörténeti szenzációt, amikor 1996-ban a kolozsvári Dacia könyvkiadó eddig ismeretlen kéziratok alapján megjelentette a *Historia Annae Kendi* latin nyelvű változatát, német, román, magyar fordítás és alapos bevezető tanulmány kíséretében.⁸ A latin szöveget az előszó szerint Gernot Nussbächer gondozta, a német fordítást Nussbächer latinból, valamint Szász Andrea magyarból készült német nyersfordításának felhasználásával Joachim Wittstock, a román fordítást részben az eredeti latin szöveg alapján, részben a német prózafordításra támaszkodva az azóta elhunyt Valeria Căliman (1901–1992) készítette, míg a magyar változat Hegedüs István 1916-ban megjelent metrikus fordításával azonos. A bevezetés, a jegyzetek és a kritikai apparátus Nussbächer és Wittstock munkája. A német előszót románul Valeria Căliman, magyarul Szász Andrea tolmácsolta.⁹

A kiadás előszava szerint az elégia latin szövege az alábbi két, eddig ismeretlen kéziraton alapul:

1. A brassói Fekete templom levéltárának T.q. 133. jelzetű kézírata, a Trautsch-féle kéziratgyűjtemény 133. sz. negyedrért hajtott kötete. A kötet 4. lapján az egykori tulajdonos, Joseph Trautsch kézírásával a következő bejegyzés olvasható: „Christiani Schesaei, Pastoris quondam Mediensis, Ruinae Pannonicae Heroicorum Libri Octo posteriores, hactenus Typis non excusi. In Manuscriptis latitantes, notatu lectuque tamen digni. Josephus Trautsch 1815.” Kendi Anna históriájának szövege, melyet Joseph Trautsch saját kezűleg másolt le, a kötet 28–37. oldalán olvasható, a *Ruina Pannonica* V. könyve után és VI. könyve előtt.

⁶ Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, kiad. CSONKA Ferenc, Bp., 1979, 20–24. Az 1970-es években a román kutatók körében is az a hiedelem élt, hogy a *Ruina Pannonica* V–VIII. és XI. könyvéről kéziratok másolat csak Budapesten létezik: „Buch V–VIII. und XI. sind nur in einer Handschrift im Budapestener Nationalmuseum erhalten, von der eine Abschrift bis zum Jahre 1944. in der Bibliothek der Kronstadter Hinterschule vorhanden war.” B. CAPESIUS, *Sie förderten den Lauf der Dinge: Deutsche Humanisten auf dem Boden Siebenbürgens*, Bukarest, 1967, 238.

⁷ CSOKA, i. m., 488–496 (App. 13).

⁸ *Historia Annae Kendi*, Übersetzung, Einleitung und Textgestaltung J. WITTSTOCK, G. NUSSBÄCHER, A. SZÁSZ, Kolozsvár (Cluj-Napoca), 1996, 106.

⁹ WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, i. m., 20, 31, 42.

2. A Fekete templom oklevélgyűjteményének IV. F. 153. jelzet alatt a Brassói Állami Levéltárban található példánya. A Kendi Anna históriája itt egy tizennégy részből álló kötet tizenkettedik darabjaként szerepel a 262–269. oldalon. A kötet a Philippi-hagyatékából került a levéltárba. Ez a szöveg is másolat, mely Markus Tartlernek (1685–1757), a brassói gimnázium lektorának – egyébként azóta elveszett és ismeretlen provenienciájú – 1724-ből származó másolatáról készült 1780 körül, vízjele alapján ítélve mindenesetre 1782 előtt.¹⁰

Nussbächer saját állítása szerint szövegkiadásához a Trautsch-féle másolatot tekintette mérvadónak, s a kritikai apparátusnak szánt függelékben közli – ugyancsak saját állítása szerint – azokat a helyeket, ahol a Trautsch- és a Tartler-féle másolat között eltérések mutatkoznak. Ebből az következne, hogy a főszöveg a Trautsch-féle másolatával azonos, csak hogy a függelék következtetlensége ezt az állítást kétségessé teszi. A főszöveg 48., 60. és 63. sora ugyanis Trautsché helyett a Tartler-féle szövegváltozatot hozza, míg 85. és 304. sora mind a Trautsch-, mind pedig a Tartler-féle szövegtől eltér (nem beszélve arról, hogy a függelék 42., 43. és 290. sorának számozása is hibás: helyesen 41., 42. és 289. sor). A kiadás főszövege tehát valójában kontaminált, illetve javított szöveg, ezért önálló szövegváltozatként kell számításba vennünk.

A magyar irodalomtudomány gyors reagálását jelzi, hogy az elégia latin változata Szentmártoni Szabó Géza gondozásában már 1998-ban megjelent az egyetemi segédkönyvnek szánt, kétnyelvű irodalmi szöveggyűjteményben.¹¹ Ő a latin szöveget természetesen a Nussbächer–Wittstock-kiadás alapján közölte, ám helyenként kisebb változtatásokkal, amelyekkel annak nyilvánvaló nyelvi hibáit igyekezett kiküszöbölni. Ezért az általa közreadott szöveget is célszerű önálló változatként kezelnünk.

A *Kendi Anna históriája* latin szövegének tehát pillanatnyilag négy ismert szövegváltozata van: a Trautsché (TR), a Tartleré (TA), a Nussbächer–Wittstocké (WN) és a Szentmártoni Szabó Gézáé (S).

Wittstock és Nussbächer előszavából kiderül, hogy *Kendi Anna históriáját* az erdélyi humanizmuskutató Hermann Schuller a Trautsch- (és a Tartler-féle?) kézirat alapján nemcsak ismerte, hanem részletesen elemezte is egy 1923-ban megjelent tanulmányában,¹² ám ismertetése és elemzése egészen a legutóbbi időkig saját hazájában is visszhang nélkül maradt. Schuller ebben a dolgozatában a Trautsch-féle kéziratot úgy jellemezte, hogy „szép, és csak kevés helyen olvashatatlan, de sok javítást igényel”.¹³ Ő maga azonban a szöveg közreadásával – a jelek szerint – nem próbálkozott.

Nussbächer–Wittstock szövegkiadásának bevallott célja az volt, hogy Schuller „szavait megszívlelve” a latin „szöveget olvashatóvá tegye” („den Schrift lesbar zu

¹⁰ WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, 18, 29, 40–41.

¹¹ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, Humanizmus, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., 1998, 616–634.

¹² *Die handschriftlich erhaltenen Gesänge aus Schesäus' Ruina Pannonica*, Beilage zum Jahres-Bericht des evangelischen Gymnasiums A. B. in Mediasch, 1923. A kiadvány Magyarországon ma sem elérhető.

¹³ „schön und nur selten unleserlich, doch vieler Verbesserungen bedürftig”. SCHULLER, *i. m.*, 6; WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, *i. m.*, 18, 29, 40.

gestalten”),¹⁴ értelemszerűen: hogy használható latin szöveget adjon a Schesaeus-kutatók kezébe. A szerzőpáros és a körük szerveződött kutatócsoport valóban nagy szolgálatot tett a humanizmuskutatásnak azzal, hogy egy végérvényesen elveszettnek hitt, ugyanakkor irodalomtörténetileg rendkívül fontos forrást kutatott fel és adott közre – nem beszélve arról, hogy egyben szép példát mutatott „a három erdélyi nemzet” tudós tagjai együttműködésének lehetőségére és kívánatos voltára –, a szöveg „olvashatóvá tételének” igényét azonban csak részben sikerült kielégítenie. Az a szöveg ugyanis, amelyet a kiadók közzétettek, metrikailag és nyelviileg oly mértékben romlott, hogy nemcsak a vélhető eredetitől áll rendkívül távol, hanem adott formájában sok helyen egyszerűen értelmezhetetlen. Hogy valóban használhatóvá – „lesbar”-rá – váljék, ahhoz előbb számos szövegjavításra van szükség. A továbbiakban erre teszünk kísérletet.

Tisztában vagyunk vele, hogy vállalkozásunk, mivel nem vagyunk sem a kéziratok, sem azok másolatainak birtokában, túl merésznek tűnhet. Ez azonban csak látszólag van így. A szövegromlások döntő többsége ugyanis olyan természetű, amelyeket a szövegkritika a tipikus másolási hibák között tart számon: magánhangzók tévesztése, a szavak sorrendjének felcserélése, a rövidítések helytelen feloldása vagy éppen a feloldás elmulasztása stb. Javításainkat a szöveg után következő magyarázó részben egyenként indokoljuk, míg a problematikus helyek szövegváltozatait a verssor sorszámaival együtt a szöveg alatt közöljük. A siglák feloldása: **TR** = *Trautsch*, **TA** = *Tartler*, **WN** = *Wittstock–Nussbächer*, **S** = *Szentmártoni Szabó*.

A verssorok számozásában megtartottuk a Hegedüs-fordítás és a számozásban azt követő Wittstock–Nussbächer-szövegkiadás sorszámaikat, noha több helyen tételezünk fel lacunát, mint ők. Mivel humanista művéről van szó, mindvégig ragaszkodtunk az erasmista helyesíráshoz, annak ellenére, hogy helyesírás tekintetében a kéziratok írásmódja ingadozó és egymástól is eltéréseket mutat. Az *i*-töví névszók pluralis accusativusának szintén az *-es* esetraggal ellátott alakjait használjuk két okból is: a) Schesaeus más műveiben szintén ezzel a formával találkozhatunk, b) a Trautsch-féle kézirat több esetben a nem *i*-töví névszók pluralis accusativusát is *-is* esetraggal látja el, ami arra enged következtetni, hogy a másoló vagy forrása tudatosan archaizálásra törekedett, csakhogy eközben kellő nyelvi felkészültség híján akaratlanul is hibákat követett el; az *-is* toldalékos alakok tehát az eredeti szöveghez képest valószínűleg másodlagosak.

A Trautsch- és a Tartler-féle kézirat a szöveg hagyományozását illetően annyi tanulsággal mindenesetre szolgál, hogy az elégia részint önállóan, részint a *Ruina Pannonica* kéziratával együtt hagyományozódott, de sohasem a *Ruina Pannonica* VI. énekének 386. sora után, ahová Schesaeus szánta. Arra vonatkozóan, hogy a kiadók és a kéziratok másolói miért hagyták ki következetesen az eposz főszövegéből, egyelőre nem kívánunk találgatásokba bocsátkozni, mint ahogy nem foglalkozunk annak az eseménynek történeti, etikai és esetleges politikai hátterével sem, amely az elégia tárgya. Mindezeket Nussbächer az előszavában kellő részletességgel tárgyalta, az általa nyitva hagyott kérdésekre pedig külön tanulmányban készülünk visszatérni, amely talán az elégia mellőzésé-

¹⁴ WITTSTOCK–NUSSBÄCHER–SZÁSZ, *i. m.*, 18.

nek vélhető okaira is fényt deríthet. Ennek a tanulmánynak elsődleges célja, mint már jeleztük, csupán az elégia szövegének rekonstruálása.

**HISTORIA ANNAE KENDI,
coniugis magnifici Ioannis Török,
capitis damnatae ob adulterium
commissum cum Ioanne Szalanczio iunior,
provisore arcis Hunyad in Transilvania
Anno D. 1557, conscripta a Christiano
Schesaeo**

Ethnica testantur monumenta sacrique libelli
atroces poenas impia facta sequi;
idoli cultus, scortatio, crimina magna
urbibus et populis ultima fata ferunt.

Exitium primo Venus attulit improba mundo,
foedaeque sulphurea luce Gomorrha perit;
attulit et fatum Troiae Priamoque supremum
illicitus Paradis Tyndaridisque furor.

Longius ut prudens exempla petita relinquam,
haec eadem nosmet tempora nostra docent,
scilicet infelix quam sit vagus ardor amantum,
quos lex nec ratio sanior ulla regit;

historiam idcirco veram et novitate placentem,
accidit in nostra quae regione, canam.
Nobilium id facinus, quia stemmate contigit amplo,
ad persuadendum non leve robur habet.

Non furiosorum vitiis delector amantum
demulsisse animum supplicioque meum,
quin doleo tristemque vicem casumque superbae
stirpis, quae dives, clara vetusque fuit.

Una mihi Satanae cura est pinxisse furores,
qualiter in vitium pectora prona trahat,
dum carnis stimulos sprete ratione sequuntur,
poenarum ridet horribilesque minas.

Hunyad Hatzogiis arx est habitata colonis,
hac vetus Huniades nomen ab arce tulit;

7 TR *supremum* TA WN S *superbum* 8 TR *Parridis* TA WN *Parydis* S *Paridis* 10
TR WN S *haec* TA *hac* 19 TR TA WN S *tristem vicem* 20 TR TA WN S
vetustaque 22 TR TA WN *pectora* S *pectore* 23 TR WN S *sequantur* TA
sequatur 25 TR *Hologyl* TA WN S *Hatzogiis*

hanc natura loci bene communivit et arte est
 structa, nec hostiles iam timet illa manus.
 Primitus Huniades, tenuitque deinde Matthias.
 rex, qui Pannoniae gloria gentis erat; 30
 promptus ab hoc aevo vir consilioque manuque
 imperium Ioannes Törökus tenuit,
 qui rabidos longa prostravit cuspide Turcos,
 tinxit et hostili sanguine saepe manus.
 Illius postquam lanugo cinxerat ora, 35
 senserat atque suas saeva cupido faces,
 partibus in multis illi pia quaeritur uxor,
 quae thalamo proprio congrua sponsa foret;
 nec forma virgo, generis nec stemmate maior
 femina Kendii prole reperta fuit. 40
 Non sic aethereas nitet inter Cynthia stellas,
 cum pleno rutilans orbe serena micat,
 illa velut; quando divorum templa frequentans
 ibat virgineo concomitante choro,
 progrediens quoties spatiosa theatra revisit, 45
 ipsa putabatur nobilis esse dea.
 Forma parum prodest, si vita modestior absit,
 formosis nocuit forma pudore carens.
 Post, ubi iuncta viro vinclo foret Anna iugali,
 non poterat socium non redamare suum. 50
 Blanditias animo muliebri effudit in ipsum,
 ni tempus vetuit conditioque loci;
 saepius optavit se cultu armare virili,
 posset ut in bello sic comes esse viro.
 Postquam aliquot Phoebus cursu compleverat annos, 55
 frigidius solito pectus amantis erat;
 nescio qua rabie dira aut cacodaemonis astu
 percita in alterius cor dabat ora viri,

27 TR TA WN S sic 28 TR hostiles TA WN S hostilis 31 TR promptus TA WN S
 promptus 33 TR rapidos TA WN S rabidos TR TA WN S Turcas 35 TR vestiit TA
 WN S tinxerat 36 TR TA WN S Cupido TR faces TA WN S facis 37 TR queritur
 TA WN S quaeritur 40 TR TA WN S foeminea 41 TR WN S aethereas TA
 aetereas 42 TR cum TA WN S dum 48 TA WN S nocu et TR nocuit (WN app. crit.
 nocuit) 50 TR TA WN poterat S potuit 52 TR WN S ni TA ceu 54 TR possit TA
 WN S posset 57 TR TA WN S diro TR aestu TA WN S astu 58 TR TA WN S
 cordabat

atque hunc miratur tacite secumque volutat,
 qua mentem ardescens expleat arte suam. 60
 Forte aderat iuvenis tota spectabilis aula,
 cui dominus curam tradidit ipse domus.
 Ille pharetrati telo confixus Amoris
 occulto dominae coepit amore frui;
 atque ipsam flexo quasi poplite pronus adorat, 65
 ad nutum illius singula facta gerens,
 donec ad extremum stimulante libidine victa
 non puduit corpus prostituere suum.
 Non solum in tenebris, verum quoque luce serena
 venit in effectum, quod voluere duo. 70
 Quos nunquam heroas domuere pericula fortes,
 illecebris mulier fallere blanda potest.
 Insano iuvenem dominus iubet igne flagrantem
 vicini ad pagi vertere tecta gradus,
 triticeam ut curet baculo dissolvere messem, 75
 et posito sterili pulvere grana legat.
 Impatiens iuvenis sortis furiosus acerbae
 longas in rabido culpat amore moras.
 Nuntiat interdum, quid spe lactetur inani,
 obsecrat, ut redeat, quod roget illa virum. 80
 Nunc morbos mortemque gravi praetendit amori:
 „Te nisi mox videam, putre cadaver ero”.
 Misit et his scriptam verbis aliquando tabellam,
 quam dedit, ut famulus tradat agrestis herae:
 „Anna, vales quod si, vita mihi carior ipsa, 85
 gaudeo, nam sine te nil mihi dulce reor.
 Te mea, quidquid ago, solum praecordia spirant,
 et qua non possum corpore, mente fruor.

60 TR WN S sua TA suam (WN app. crit. suam) 63 TA WN S pharetricio TR
 pharetrati (WN app. crit. pharetrati) TR TA WN S amoris 64 TR caepit TA WN
 cepit S coepit 65 TR TA WN S ac 66 TR TA WN S illius ad nutus 67 TR TA WN
 S victam 71 TR TA WN Heroes S heroes 72 TR TA WN S fallere 75 TR triticea
 curet TA WN S triticeam curet 76 TR TA WN S ut posito 77 TR sortis iuvenis TA
 WN S iuvenis sortis 78 TR TA WN S rapido 79 TR TA WN nunciat S nuntiat TR
 TA WN S quod TR saepe TA WN S spe 80 TR TA WN S et redeat TR TA WN S
 quo roget 85 TR charior TA WN S carior (WN app. crit. carios) 86 TR duce reor
 TA WN S dulcior 88 TR TA WN S quo

Heu, quoties gemitus imo de pectore fundo, quod procul amotus cogor abesse diu; unus quippe dies absenti est longior anno, praesenti citius mobile tempus abit.	90
Sed te per divos, per amores obsecro nostros, et si quid nostro maius amore datur: fac tandem redeam, cupitoque fruamur amore, deletur facile haud nam renovatus amor.	95
Sicque volo, mea mens, mea spes, mea sola voluptas, omni momento sis memor, oro, mei". Tradidit his verbis stolido diploma colono: „Haec hera, non alius, nunc mea scripta legat!	100
Nulli responde, quamvis sis multa rogatus, cautius ut pergas credita iussa, vide!" Post, ubi iussa dedit, notam defertur ad arcem rusticus, ut chartam porrigat asper herae.	
.....	
Tunc sese infundit magna comitante caterva Törökus lusu tempora grata terens.	105
Pons erat obiectus, quo se venientibus offert rusticus incurvo corpore rura terens; territus aspectu pulchro multoque virorum haesit et attonitus devia tecta petit.	110
.....	
Quaeritur a domino, quo pergat, quidve novarum adportet rerum, quid velit, aut quid agat? Protinus extensis pandit secreta lacertis, „Haec", dicit, „dominae scripta legenda fero".	115
Haud mora, dissolvit compacta ligamina chartae atque avido citius pectore scripta legit. Mirum, quod siccis ea cernere quivit ocellis, mirum, quod tremulae non cecidere manus.	
Spem vultu simulat, premit altum corde dolorem tempora vindictae commodiora notans.	120
Instruit interea longaevam fraude ministram, quae iuveni adscripta vota petita ferat;	

93 TR TA WN S *nostras* 95 TR TA WN *cupidoque* S *Cupidoque* 98 TR TA WN S
ore 100 TR TA WN S *Hera haec* 101 TR TA WN S *quamvis ad multa* 107 TR TA
WN S *abiectus* 108 TR TA WN S *in curvo vomere rura terens* 110 TR TA WN S
device 122 TR TA WN S *ad scriptam*

praeterea currum rubeo cum tegmine adornat,
 et quatuor celeres iungere curat equos.
 Talibus et iuveni scriptis respondet amanti, 125
 ut dictis maior sit maneatque fides:
 „Ad me quae rediit tua dulcis epistula nuper,
 quam fuerit, nequeo dicere, grata mihi.
 Adspexi quoties, toties suspiria duxi,
 et totae lacrimis immaduere notae; 130
 cumque vices eadem nostri suppleret amoris,
 quae tibi debebam basia ferre, tulit,
 mentis inops veluti te non praesente vagabar,
 nulla mihi sine te gaudia, nulla quies.
 Sive dies oriens me lustrat abire cubili, 135
 seu nox ingratum cogit adire thorum,
 unum te cupio, tota te mente requiro,
 tu, mihi quae placeant gaudia, solus habes.
 Dulcis amator ades, per amores obsecro nostros,
 nec differ reditum, pernicioosa mora est. 140
 Cetera, quae brevibus non sunt inserta tabellis,
 dexterius coram fida monebit anus.
 Vive valeque diu, melius valiture deinceps,
 cum fuerit nostri copia facta tibi”.
 Postquam sollicita volvisset mente lituram, 145
 ad dominae iuvenis iussa redire cupit.
 Ipsa etiam labro multum mentita senili,
 ut redeat tandem, sollicitabat anus:
 quam procul absit herus, quam sint tuta omnia, narrat,
 perque Deum iurat dictis inesse fidem. 150
 Credidit his ardens iuvenis vesanus amore,
 omnia quantumvis ardua credit amor.
 Nec mora, conscendit currum celerique volatu
 fertur, ubi fuerat corpore mente prius.
 Quamprimum optatam pervenit amator ad arcem, 155
 ordine perverso cuncta videbat agi;

123 TR TA WN S *tegumine* 127 TR TA WN S *ad me rediit* 130 TR *tantae lacrimis*
 TA WN S *totae lacrymis* TR TA WN *immadvere* S *immaduere* 133 TR TA WN S
vagabor 135 TR TA WN S *Sine die* 136 TR TA WN S *cogat* 139 TR TA WN S
amore 140 TR TA WN S *reditum* 141 TR TA WN S *caetera* TR *pagellis* TA WN
 S *tabellis* 145 TR TA WN S *voluisset* 148 TR TA WN S *ut redeas* 153 TR TA WN
 S *conscendit eorum* 155 TR TA WN S *oblatem pervenit*

obstupuit, steteruntque comae, et vox faucibus haesit,
 cumque sibi haud recti conscius, inde timet.
 Mandato capitur sub vincula tractus herili,
 ut male pro factis praemia digna ferat. 160
 Anna novi vero nil prorsus conscia facti,
 horrendi arguitur criminis esse rea;
 quaeque prius multis ibat comitata puellis,
 illa tenebroso carcere sola sedet;
 quae tulit in pulchro gemmata monilia collo, 165
 haec modo cum probro ferrea vincla gerit;
 quae lautis dapibus dulcique est pasta Falerno,
 hanc modicus panis fontis et unda foveat.
 Volvitur instabili fortuna volubilis axe,
 fitque miser subito, qui modo dives erat. 170
 Discite non nimium fallaci fidere sorti,
 omnibus insidias lubrica diva struit.
 Venit maesta dies et ineluctabile tempus,
 cum duo debebant funera ad atra rapi.
 Undique vicini, qui dicant iura, vocantur, 175
 ut fontes damnent supplicioque premant.
 Carcere de tristi postquam Anna educta tribunal
 ante, viri infamis reddita voce fuit,
 scilicet exuto proprii quod amore mariti
 illicito alterius fervuit igne viri, 180
 ac leges casti violans et iura pudoris
 crimine adulterii commaculata foret;
 testibus et scripto facinus grave posse probari,
 omnes quod norint, nemo negare queat.
 Utque gravis possit comitari poena nocentes, 185
 qua dignos censent, lex nova mosque vetus...
 .....
 Audissetque trucidis perterrita fulmine legis,
 contra quam peccant, quotquot in orbe viget.
 Ac primum conata nefas remove negando,
 frustra, cum solis clarius igne foret, 190
 postremo veniam incesta sic voce precatur
 terribiles adstans iudicis ante pedes:

159 TR TA WN *haerili S herili* 165 TR TA WN S *colli* 167 TR TA WN S
falerno 172 TR *dura* TA WN S *diva* 173 TR TA WN S *moesta* 175 TR TA WN S
dicunt 184 TR *quod* TA WN S *qui* 185 TR TA WN S *comitare* TR TA WN S
nocentis 188 TR TA WN S *quem* 192 TR TA WN S *terribilis*

„O, utinam in mundum nunquam prognata fuissem,
 debebam in matris corpore clausa mori;
 aut mea, quam primum tepidis immergeret undis, 195
 nutrix debebat frangere colla manu.
 Heu, maculo summos praeclarae stirpis honores!
 et mundi foedum sola κάθαρμα vocor;
 Tyndaridis vulgo appellor iam nomine Achivae,
 cuius adulterio Troia superba ruit. 200
 De me cantores dicent, scribingque poetae,
 rusticus ad stivam post mea furta canet;
 pensa trahent quando sera sub nocte puellae,
 murmura de nostro crimine semper erunt.
 At quoniam tristes minuunt non fata querelae, 205
 ad sanctas potius dirigo vota preces,
 teque oro obnix, clemens, miserere, marite,
 uxoris timida voce rogantis opem;
 ne, percor, ultricem ius in me congerat ensem,
 sed mihi tu vitam, tu mea vita, dato. 210
 Heu, decepta frequens scelus ex errore patravi,
 frena voluptatis dum mihi laxa manent!
 Nullus in hoc mundo vivit, quin saepius erret,
 ex omni nemo parte beatus erit,
 si non angelicas turmas dux maximus inter 215
 aetherea a lapsu tutus in arce fuit.
 Quis me Vestalem fecit? Sum femina, et anni
 nunc mihi florentes gaudia multa parant;
 delicias inter crevi nutrita paternas,
 pluribus insidiis me petiitque Satan. 220
 Te moneant mandata Dei, quibus ampla iubentur
 delicta ex prompto mittere corde reis.
 Quos simul exactos concordēs viximus annos,
 si semel erravi, non rea semper ero.
 Te quoque permoveant tres, turba domestica, proles, 225
 ex te quas peperit ter nova facta parens,
 dedecus his ingens mea mors inhonesta parabit,
 prava etenim in natos facta parentis eunt.

195 TR TA WN S *immergere* 198 TR TA S κάθαρμα WN *kadarma* 199 TR TA
 WN S *vulgo iam nomine apellor* TR TA WN S *Achivae* 206 TR TA WN S *dirigo*
vela 216 TR *in lapsu* TA WN S *a lapsu* 217 TR TA WN S *faciat* TR TA WN S
foemina 219 TR TA WN S *paternos* 225 TR TA WN S *tria* 226 TR TA WN S *ex te*
quem peperit

Hisce fave precibus, sacra te per numina testor,
 nunc mihi tu vitam, tu mea vita, dato". 230
 Finibat maestis ubi tristia verba querelis,
 attente advertit, qualia dicat herus.
 Erigit hic animum, vultumque ad sidera tollit,
 ac breviter dura talia voce refert:
 „Accusas frustra, qui te genuere, parentes, 235
 in qua tu nata es, non quoque labe carent.
 Esto etiam de te per publica compita turpis
 rumor, quemve aetas nulla abolere queat,
 me nihil aut modicum tua fama inhonesta movebit:
 quae meruit recte, praemia quisque capit. 240
 Errore id factum dicis, totumque per orbem,
 qui peccent, homines vivere, quotidie.
 Exemplo sese defendit nemo malorum,
 exemplis maius lex sacra robur habet.
 Quamvis florueris iuvenilibus aptior annis, 245
 debebas nullo caeca furore regi;
 vivere cum posses proprio contenta marito,
 non Paris ex alia sede vocandus erat.
 Iussa Dei veneror, qui enormia crimina tristi
 legis censurae subiacuisse iubet. 250
 Praeteriti recolam, suades, ut temporis annos,
 de te iudicium sanctius esse potest.
 In melius raro permutat adultera mentem,
 quae semel est, semper creditur esse mala.
 Te sine curabo caram, mea pignora, prolem, 255
 tutor egenorum dicar, eroque pater.
 Hoc gemo praeque aliis unum plus omnibus odi,
 quod mihi dissimili sis adamata viro;
 hoc norunt omnes, hoc garrula fama fatetur,
 quod mihi nec minime is aequiparandus erat. 260
 Si formam spectas, longe sum pulchrior illo,
 sive annos, aetas nec mihi maior adest;

231 TR WN S querelis TA quaerelis 232 TR TA WN S attentae 233 TR WN S tollit
 TA tollet 235 TR TA WN S accuses TR TA WN parentis S parentes 244 TR WN S
 exemplis maius TA exemplisque magis 246 TR TA WN S caeco nullo 252 TR TA
 WN sancius S sanctius 255 TR TA WN S charam TR prole TA WN S prolem 258
 TR WN S dissimilis TA dissimili 260 TR TA WN S nec minimis TR TA WN S aequa
 parendus 261 TR TA WN S si formam spectes

si genus et fulvi prostrati dona metalli, gazis et generis stemmate maior ero.	
Cur mihi praefertur caecis nutritus in umbris, notitiam cuius nemo probatus habet?	265
Scis, Mahometanas quot straverit ense cohortes, pro patria maduit sanguine nostra manus.	
Quid Paris ille potest, nisi turpes prodere flammas, inque peregrinos cuncta locare sinus?	270
I nunc, carnificis gladio caesura minacis, labentem salvet vivificetque Deus".	
Hinc ad supplicii loca tristia ducitur auro ornata atque illa divite dote nitens, quam dederat sponsus geniali luce pudicus,	275
iret in amplexus cum nova nupta viri. Tum sic matronas lacrimosa voce pudicas alloquitur toto corpore maesta tremens:	
„Quandoquidem cogor praesentis commoda vitae linquere et infami morte perempta mori,	280
ista meo, cupio, referatis verba marito, Christo ea nequaquam frivola teste loquor: quae praegnas aegro produxi pignora partu, nequaquam alterius, sed sua dona sciat;	
diligat, ut se ipsum, στοργός habeatque paternas, caro illius sunt sanguis et ossa simul.	285
Discite, matronae castae nuptaeque puellae, uni, non multis velle placere viro.	
Cras vobis, hodie mihi quae contingere possunt, Fortunae telis obvia turba sumus".	290
Nec mora, fronte minax oculisque horrentibus atrox obscurus emissus carcere Turcus erat; is ferrugineo stabat mucrone paratus saevire in iugulum pulchraque colla reae.	
Quem cum conspexit deiecto pallida vultu Anna, ait effusis fletibus ora rigans:	295

263 TR TA WN S *prostrata* 266 TR TA WN S *cohortis* 269 TR *perdere flammas*
TA WN S *prodere flammas* 270 TR WN S *sinus* TA *serius* 277 TR TA WN S *cum*
TR TA WN S *lacrymosa* TR WN S *pudicas* TA *pudicus* 278 TR TA WN S *tot*
corpore TR WN S *moesta* TA *masta* 283 TR TA WN S *praegnatis* 285 TR TA S
στοργός WN *sorgas* 286 TR TA WN S *illius caro sunt* 288 TR TA WN S *vele* 289
TR WN S *quae* TA *qua* 290 TR TA WN S *te lis*

„Supplicium infandum merui si crimine mortis,
 quae venit, ex aequo poena ferenda venit.
 Pars mihi laudis erat dextra cecidisse mariti,
 Hunnorum hoc fieri lex et avita iubet, 300
 aut aliquis saltem cognata ex gente corusco
 vitam adimat lictor pallidus ense mihi.
 Vah pudor, o facinus, quod cura parentis habetur
 nulla mei, fueram cui neque nupta, viri.
 Ethnica vix unquam tam turpi femina leto 305
 succubuit, nec mors foedior esse potest.
 Ille Lares iussus patrios invisere crimen
 prodet apud Turcas suppliciumque meum,
 sic ero totius notissima fabula mundi,
 cum foret hoc melius subtacuisse nefas. 310
 Si sciat haec genitor, fulvo non parceret auro,
 omneque, quod locuples possidet arca, daret,
 regalemque nurum crebris cum rege querelis
 flecteret, amborum ut perditae salvet ope”.
 Haec memorans capitis flammantem vertice vittam 315
 sustulit in medium composuitque comas,
 pronaque succiduo contingens poplite terram
 ultima turbato haec pectore verba facit:
 „Iam moriens tibi, Christe, meam commendo salutem,
 sis animae requies, portus et ora meae. 320
 Parce meo sceleri, tua per te vulnera quaeso,
 tecum habitem in sancto post mea fata throno”.
 Vix ea fata caput celeri cadit ense revulsum,
 pingui ubi stat cervix ardua iuncta gulae.
 Exsequias postquam populus persolveret omnis, 325
 funebre sic tumulum carmen habere iubet:
 „Hic iacet illustri de stemmate nata propago,
 quae turpi coniunx iuncta in amore fuit.

298 TR TA WN S *feranada* 299 TR TA WN S *erit* 300 TR TA WN S *Hunnorum*
fieri 304 TR *fuerat* cui TA *fuerat* quae WN S *fueram* cui 305 TR *solemnia*; *letho* TA
foemina *loetho* WN S *foemina* *letho* 307 TR TA WN *lares* S *Lares* 310 TR TA WN
S *subtracuisse* 311 TR WN S *fulvo* TA *fabro* 313 TR TA WN S *murum* 314 TR TA
WN S *perdita* TR TA WN S *salve* 320 TR TA WN S *aura* 321 TR TA WN S *parte*
meo 323 TR TA WN S *sceleri* 325 TR TA WN S *exequias* 326 TR WN S *tumulum*
 TA *tu malum*

Exemplum veniens hinc utile colligat aetas,
in vetito quantum fellis amore siet". 330
Ne vero incolumis dimissus lictor abiret,
servorum vetuit fida vigilque cohors;
namque ligone cavum iussus fodisse sepulchrum,
quo modo defunctae molliter ossa cubent,
urget opus, nec se sua busta parare putabat, 335
mentis inops fati et nescius ipse sui.

.....

Concidit et subito iugulum a cervice revulsum,
tectaque sunt gelida membra cadentis humo.
Sic illam cadit in foveam, quam foderat ipse,
discitur ut turdus damna parare sibi. 340
De nece iam paucis dicam, quam sensit adulter,
postquam damnatus iudicis ore fuit.
Hunc per aquas, per agros, per saxa nemusque ligatum
ad caudam celeris tortor agebat equi;
tandem, cum longo cessaret vita dolore, 345
a iugulo lictor dissecat ense caput.
Quatuor in partes discretaque membra secantur,
cuius in exsequiis plebs ea verba serit:
„Pendet ab hac furca petulans suspensus adulter,
qui cuculi alterius polluit arte thorum. 350
Mentem ut distractam, dum vixit, semper habebat,
mors ita ei sectum corpus habere dedit;
unius ut nec erat contentus amore maritae,
uno supplicio sic neque dignus erat.”
Discite vos, iuvenes, ratione in amoribus uti, 355
non poenam effugiet, quisquis adulter erit.
Visus, colloquium, tactus, iocus, oscula, lusus
sunt Veneris comites, hos fuge: tutus eris.

330 TR *siet* TA WN S *fiet* 334 TR TA WN S *quomodo* TR TA WN S *mollitor* 347
TR WN S *partes* TA *partis* 351 TR WN S *distractam* TA *distractum* 352 TR WN S
sectum TA *fectum* 358 TR TA WN S *sunt teneris comites*

7. v. TR **supremum** TA WN S **superbum**

A *fatum supremum* a. m. „végveszedelem”. A szövegösszefüggésben a *superbum* jelző értelmetlen, hiszen a trójaiak szempontjából pusztulásuk sem „dölyfös”, sem „büszke” nem volt. Valószínűleg a rövidítés helytelen feloldásából származó másolási hiba.

8. TR **Parridis** TA WN **Parydis** S **Paridis**

A *Parridis* alak nyilvánvalóan hibás, a *Parydis* írásmód értelmetlen, mivel Paris görög alakja Πάρις, és egyértelmű, hogy a szövegben Paris trójai királyfiról van szó.

10. TR WN S **haec** TA **hac**

A *hac* sing. abl. a mondaton belül értelmezhetetlen; a *doceo* vonzata *aliquem aliquid*: 'tanít vkit vmire', vagyis: *haec eadem nosmet tempora nostra docent*: „ugyanerre tanít bennünket korunk”. A *hac* *a*-ja egyszerű másolási hiba.

19. TR TA WN S **tristem** **vicem**

A sor metrikailag hibás: – ◡ ◡ | – – | – ◡ | – – | – ◡ ◡ | – –, ami legegyszerűbben a *tristem* után egy *-que* kötőszó betoldásával javítható: *tristemque vicem*. Egyszerű másolási hiba; a másoló elmulasztotta feloldani a rövidítést.

20. TR TA WN S **vetustaque**

Metrikailag nem illik a szövegbe: – – | – – | – || – ◡ ◡ | – ◡ ◡ ◡ | – ||, a vele azonos jelentésű *vetus* viszont igen. Rossz olvasat; a *que* rövidítésének hatására a másoló valószínűleg a *vetust* is rövidített alaknak vélte.

23. TR WN S **sequantur** TA **sequatur**

A *sequatur*nak nem volna alanya, a *sequantur* esetében pedig coniunctivus használata azért nem indokolt, mert az időhatározói funkciójú *dum* a. m. 'míg, miközben' kötőszónak nincs határvető értelme (mint pl. a *Differant rem in aliud tempus, dum defervescat ira* mondatban); helyesen: *sequantur*. A *sequantur* *a*-ja másolási hiba; az *u-a* felcserélése gyakori tévesztés a kéziratokban.

25. TR **Hologyl** TA WN S **Hatzogiis**

A *Hologyl* értelmetlen szó, nehezen magyarázható tévesztés; a *Hatzogius* (hátszögi) viszont okleveles adatokkal is alátámasztható: *Hatzog* (= Hátszög) annak a tájegységnek a neve, ahol Vajdahunyad vára fekszik.

27. TR TA WN S **sic natura**

A *sic* adverb. után következményes mellékmondatot várnánk, ehelyett mellérendelő szintaktikai egységek következnek: a *sic* tehát nem helyénvaló. Valószínűleg pszichikai tévesztésről van szó, mert a latinban a *sic communio* 4 gyakran áll következményes mel-

lékmondattal: 'annyira megerősítette, hogy...'. Az eredetiben helyette vélhetően *hanc* volt.

31. TR **promptus** TA WN S **promptus**

Az eltérés csupán helyesírási jellegű.

33. TR **rapidos** TA WN S **rabidos**

Noha a költői nyelvben a *rapidus* használatos *rapax* (= rabolni szerető) értelemben is, de inkább csak állatokkal (*rapax leo*) kapcsolatban. A *rabidus* (= dühödt, bőszt) viszont egyik kedvenc és gyakori jelzője az epikus költői nyelvnek. Teljes biztonsággal azonban nem lehet eldönteni, hogy a két jelző közül melyik az eredeti.

TR TA WN S **Turcas**

Miután később, Anna kivégzésénél *Turcus* lép elő (292. v.), eredetileg itt is *Turcos* állhatott; a *Turcae*, *-arum* inkább csak népnévként használatos. Intellektuális másolói hiba.

35. TR **vestiit** TA WN S **tinxerat**

A *lanugo vestiit ora* a. m. 'legénytoll pelyhedzett állán' a klasszikus latinban létező szókapcsolat, ám a következő sor *senseratja* miatt, mivel párhuzamos szerkesztésről van szó, ide is praet. perf. kívánczok. A TA-ban szereplő *tinxerat* ilyen, csakhogy értelmetlen. Eredetileg valószínűleg *cinxerat*, a. m. 'övezte'. A *t* és a *c* felcserélése gyakori másolási hiba, ezenkívül a *tinxerat cinxerattá* válásában az előző sor *tinxitje* is szerepet játszhatott. A másoló részéről egyszerre vizuális és pszichikai alapú tévesztés.

36. TR TA WN S **Cupido**

A szó tulajdonnévként hímnemű, köznévként nőnemű. Itt egyértelműen nőnemű: *saeva cupido*, vagyis köznév, felesleges tehát a nagy kezdőbetű.

TR **faces** TA WN S **facis**

Lásd a bevezetést. A *fax*, *facis* (*f*) msh. tövű, az *-is* plur. acc. rag tehát archaizáló modorosság.

37. TR **queritur** TA WN S **quaeritur**

Az eltérés csupán helyesírási jellegű.

40. TR TA WN S **foeminea**

Metrikai okokból hibás: $-\cup\cup-|-|-|-||-\cup\cup|-|\cup\cup|-||$, mivel a *foeminea* csak a *prole* jelzője lehetne; ezenkívül a mondat, ha megtartjuk a *foeminea* olvasatot, értelmetlen is, mert a *reperta fuit*hoz nem tartozik alany: helyesen tehát *femina*. Valószínűleg intellektuális tévesztés, a *prole* hatására. A *foemina* és a *femina* között a különbség csupán helyesírási jellegű.

41. TA **aetereas** TR WN S **aethereas**

Az eltérés csupán helyesírási jellegű.

42. TR **cum** TA WN S **dum**

Értelmileg a *cum* a helyes, mert nem cselekvési folyamatról, hanem időpontról van szó: *cum pleno... orbe micat* a. m. 'amikor teljes korongjával ragyog', vagyis telihold idején. A *dum* változat a *d* és a *c* összekeveréséből származó, vizuális másolási hiba.

48. TA WN S **nocu et** TR **nocuit** (WN app. crit. **nocuit**)

A *nocu et* értelmetlen, valószínűleg a *nocuit* eltorzult formája. Tipikusan az a hiba, amikor a másoló értelmezni kívánva a szöveget (= ártalmára, kárára van), hibás javítást ad, a következő másoló pedig tovább torzítja a már elrontott textust. A szövegromlás állomásai a következők lehetnek: a) *nocu est*, amelyben a *nocu* a javító szándéka szerint dat. fin.; b) *nocu* főnév azonban nincs, így lett az *est*ből *et* kötőszó a második másoló tolla alatt. A *nocuit* valójában praes. perf. gnomicum, s mivel a praes. perf. ilyen értelmű használata a klasszikus latinban viszonylag ritka, ez a körülmény indíthatta el a szövegromlás folyamatát.

54. TR **possit** TA WN S **posset**

A consec. temp. szabályait figyelembe véve: *optavit... ut... posset*; a *possit* variáns tehát nyelvtanilag hibás.

57. TR TA WN S **diro**

Míg a *rabies dira* szokványos jelzős kapcsolat, addig az *astus dirustra* nincs példa az antikvitásban. A *dira dirová* válása tipikusan fonetikus tévesztés eredménye: skandalás közben ugyanis az *a* elisio következtében kiesik, a következő *au* diftongus ejtése pedig közel áll az *o*-hoz.

TR **aestu** TA WN S **astu**

A *cacodaemonis astus* ('a gonosz szellem ravaszsága') újszövetségi szókapcsolat, tehát a TA WN S verziója a helyes. A TR *aestus*ának *ae*-je egyszerű vizuális másolási hiba, betűtévesztés.

58. TR TA WN S **cordabat**

Cordo I ige nem létezik sem a klasszikus, sem a középkori latinban, a *cordatus* melléknév sem fogható fel egy ilyen feltételezett ige part.-ának, mivel benne az *a* hosszú. A *cor dare in* + acc. valószínűleg germanizmus: *Herz geben in* + acc. analógiájára. Hasonló germanizmus a 94. sorban: *si quid... datur = es gíbt*.

60. TR WN S sua TA suam (WN app. crit. suam)

A mondat szerkezetéből világos, hogy az *arte* jelzője a *qua*, míg a *suam* a *mentem*-hez tartozik. A *qua sua arte* értelmetlen volna, hiszen a kérdésben benne lenne a válasz. A *sua* egyszerű másolási hiba.

63. TA WN S pharetricio TR pharetrati (WN app. crit. pharetrati)

Pharetricius melléknév sem a latinban, sem a görögben nincs, a *pharetratus* viszont gyakori jelzője Amornak vagy Cupidonak (Ovidius: Am. 2,5,1: *pharetrate Cupido*; Rem. 379: *pharetratos... Amores*; Trist. 5,1,22: *pharetrati... Amoris*). A *pharetricius* középkori típusú szóképzésnek tűnik, humanista író ilyet aligha használt.

TR TA WN S amoris

Mivel a szövegösszefüggésből egyértelmű, hogy a római mitológia istenéről van szó: *Amoris*.

64. TR caepit TA WN cepit S coepit

Noha a *caepit*, *cepit*, *coepit* között a különbség csak helyesírási természetű, az erasmista helyesírást követő szövegben indokolatlan és zavaró a *cepit* variáns, melyről könnyen a *cipio* perfectumára asszociálhat az olvasó.

65. TR TA WN S ac

Az *ac* mivel magánhangzóval kezdődő szó előtt áll, nemcsak metrikailag (○ – | – – |), hanem a klasszikus helyesírás szabályai szerint is hibás. Mindenképpen indokolt tehát a metrikailag és helyesírási szempontból is helyes *atque*-re történő módosítása. Tipikus pszichikai jellegű tévesztés.

66. TR TA WN S illius ad nutus

Metrikailag hibás (– – | ○ ○ – | –), mivel az *illius* névmási gen. *-ius* végződésében az *i* hosszú. Szórendcserével a sor metrikája korrigálható, ez esetben viszont – szintén metrikai okokból – csak a sing. acc. *nutum* szerepelhet a plur. acc. *nutus* helyett (– – | – – | – ||). A *singula facta* mellett egyébként a plur. *nutus*nak nem is volna sok értelme. Ez ismét annak a jele, hogy a tévesztés legalább két lépésben történt.

67. TR TA WN S victam

A *victam* az időhatározói mellékmondaton belül értelmetlen, mert semmihez sem tarthat jelzőként. Valójában értelmileg a 64. v. *dominájára* és a 65. v. vele azonos *ipsájára* vonatkozik, tehát nőnemű nom.: a. m. 'míg végül kéjvágya ösztökélésétől legyőzve (ti. az úrnő) nem szégyellte odaadni neki a testét'.

71. TR TA WN Heroes S heroes

Egyrészt mivel a *heroas* köznévi, indokolatlan a nagybetűs szókezdet, másrészt görög szóról lévén szó, olyan szerzőnél, aki később be is told a szövegébe görög szavakat,

indokoltabb a görögös *-as* plur. acc. használata, vagyis: *heroas*. A *heroas* acc.-t használták az aranykori római költők is: Verg. Ecl. 4,16: *permixtos heroas*, 35: *delectos heroas*.

72. TR TA WN S *fallore*

Nyilvánvaló tévesztés a *fallere* helyett; *fallor*, *-oris* főnév ugyanis nincs, nem beszélve arról, hogy ha volna, az *o*-nak hosszúnak kellene lennie, ami metrikai hibához vezetne. Másolási hiba.

75. TR TA *triticea* WN S *triticeam*

A kézirati hagyománnyal szemben indokolt WN javítása, mely szerint a *triticeam* a *messem* jelzője; a kéziratok *triticeaja* ugyanis semmihez sem volna kapcsolható. A *triticea* egyszerű vizuális másolási hiba.

77. TR TA *sortis iuvenis* WN S *iuvenis sortis*

Valójában eldönthetetlen, hogy melyik a helyes; a WN és S változatát az indokolja, hogy így a költői nyelvben kedvelt kettős hyperbaton jön létre.

79. TR TA WN *nunciat* S *nuntiat*

Az eltérés csupán helyesírási természetű.

TR TA WN S *quod*

A *nuntiat*tól kérdő tárgyi mellékmondat függ, s ezt nem vezetheti be *quod*; *quod*dall bevezetett mellékmondat a szövegösszefüggésben értelmezhetetlen volna, mert sem vonatkozói, sem okhatározói, sem értelmező mellékmondat nem lehetne. A *quod* a *quid* helyett egyszerű másolási hiba.

TR TA *saepe* WN S *spe*

A kéziratok *saepe* változata értelmetlen és metrikailag is hibás: $- \cup \cup | - - | - - |$
 $- \cup - | - \cup \cup | - - |$, ezenkívül az *inani*hoz a mellékmondaton belül kell valami főnévnek tartoznia, melynek az *inani* a jelzője lehet, és amely az állítmány mellett abl. rei eff.-ként funkcionálhat, ez pedig legvalószínűbben a *spe*. A *spes inanis* egyébként gyakori szókapcsolat az aranykori költői nyelvben: Verg. Aen. 10,627: *spe inani*; Ovid. Metam. 7,336: *spes... inanis*. Egyszerű másolási hiba.

80. TR TA WN S *et*

Az *obsecrat* mellé célzatos tárgyi mellékmondat (esetleg acc. cum inf.) kívánczik, melyet *ut* vezet be: „könyörögve kéri, hogy visszatérhessen”. Az *et* egyszerű másolási hiba.

TR TA WN S *quo roget*

A *quo* a szövegösszefüggésben nehezen értelmezhető, még akkor is, ha abl. caus.-nak fogjuk fel, mert ilyenformán éppen a lényeg sikkadna el, az, hogy mire kérje meg Anna a

férjét. A *quo* inkább a *quod* romlott formája lehet. Ez esetben a *quod roget illa virum* szintén az *obsecrati*-tól függő célzatos tárgyi mellékmondat, mely vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolódik az előző tagmondathoz; a *rogo* vonzata egyébként 'megkér vkit vmire, kieszközöl vkitől vmit' jelentésben kettős acc., vagyis: „amit/és ezt eszközöl-jön/eszközölje ki ő (ti. Anna) a férjétől”, mármint hogy szerelme hazatérhessen.

85. TR *charior* TA WN S *carios*

Az eltérés csupán helyesírási jellegű. A WN app. crit. *carios* alakja valószínűleg saját-hiba.

86. TR *duce reor* TA WN S *dulcerior*

Mivel *dulcerior* alak a latinban nem létezik, egy betűhibától eltekintve a TR változatát célszerű elfogadnunk: *du(l)ce reor*. A tévesztés, két szó egybeírása tipikus másolási hiba, mint ahogy valamely betű kihagyása is az. A *dulcerior* alak ismét arra mutat, hogy a TA kézirat hibája két lépésben alakulhatott ki, amikor is a második másoló a hibásan egybeírt, és ezért egy szónak vett *dulcereornak* próbált – ugyancsak hibásan – valamilyen értelmet adni.

88. TR TA WN S *quo*

A névmási abl. egyértelműen a *fruo*r vonzataként áll, s mivel Annára vonatkozik, nem lehet hímnemű, helyesen tehát *qua*; a másoló viszont vagy a *corporera* vonatkoztatta, vagy az előző sor *te... solum* „csupán téged” kifejezése zavarhatta meg, amelyet „egyedül téged”-nek értelmezett, holott a *solum* ez esetben nem jelző, hanem adverbium, vagyis: 'csak téged'. Tipikus pszichikai alapú másolási hiba.

93. TR TA WN S *nostras*

Mivel csak az *amores*hez kapcsolható, hímneműnek kell lennie. Egyszerű másolási hiba.

95. TR TA WN *cupidoque* S *Cupidoque*

A *cupidus* aktív jelentésű, erotikus értelemben: 'vmire vágyó, vmit kívánó'; a szöveg-összefüggésből kikövetkeztethetően viszont nem erről van szó, hanem arról, hogy 'élvez-zük a szerelmet, amelyre vágyunk', vagyis helyesen: *cupitoque fruamur amore*. A *t* és a *d* felcserélése gyakori másolási hiba. Az S *Cupidoque* variánsa értelmetlen.

98. TR TA WN S *ore*

Az *ore* a szövegösszefüggésben értelmezhetetlen; az *oro* a *sis memor mei* mellett vi- szont gyakori a költői nyelvben, különösen az elégikusokéban.

100. TR TA WN S *Hera haec*

A kéziratokban hagyományozott sor metrikailag hibás: $\cup\cup-|- \cup\cup|-||-\cup\cup|$
 $-\cup\cup|-||$, ez a hiba azonban a szórend módosításával könnyen kiküszöbölhető: *haec*
hera. A szavak sorrendjének felcserélése gyakori másolási hiba.

101. TR TA WN S *quamvis ad multa*

Az *ad* mind metrikailag, mind nyelvileg hibás, metrikailag azért, mert előtte a *quamvis* utolsó szótagja rövid, holott hosszúnak kellene lennie, nyelvileg azért, mert a *rogonak ad* + acc. vonzata nincs. A *multa rogatus* önmagában egyébként gyakori fordulat az 'akitől sok mindent kérdeznek' jelentésben. Az *ad* helyett valószínűleg *sis* állhatott, amely nyelvileg és metrikailag is helyes. A másoló(k) tévesztését nehéz volna megindokolni.

104. Egy vagy két disztichon valószínűleg kiesett, amelyben a *rusticus* útnak indulásáról és a Török-társasággal való találkozásáig megtett újáról lehetett szó.

107. TR TA WN S *abiectus*

Az *abiectus*nak nincs 'félreeső' jelentése, bár a Hegedüs által ismert másolatban is valószínűleg *abiectus* állhatott, amit ő ennek értelmezett: „majd meg egy elrejtett híd fele tart szaporán”. Helyesen valószínűleg: *obiectus*, vagyis: 'volt egy útba eső híd'.

108. TR TA WN S *in curvo vomere rura terens*

A legproblematisabb sorok egyike. 'Görbe ekevason' (*in curvo vomere*) nehéz volna 'földet koptatni' (*rura terens*), nemhogy egy vadásztársasággal találkozni; a hagyományozott szöveg tehát teljesen értelmetlen, még akkor is, ha az eke említése paraszti foglalkozásra, vagyis az előző sor *colonus*áéra utal. Hegedüs fordítása alapján: „Meglátják a parasztot, amint bukdácsol a tarlón” az *in curvo* valószínűleg = *incurvo*, amely a *vomere* helyett *corpore*val egészítendő ki. Ami a tévesztés okát illeti, a *v* írásképe, különösen ha az egyik szára elmarad vagy elmosódik, könnyen összetéveszthető a *c*-vel – különösen az uncialis minusculában – és az *rp* is könnyen olvasható *m*-nek, az *o-e* tévesztés pedig minden írásmód esetében gyakori.

A 'menés'-t jelentő igék szinonimájaként a latinban gyakori a *tero* + acc.: legismertebb példája az *iter tritum* kifejezés, a. m. 'megszokott út'. Más névszókhoz kapcsolva: Ovidius: *Ars am.* 1,52: *nec tibi... longa terenda via est*; 1,491–492: *sub pedibus illi spatiosa teretur / porticus*. Mindezek alapján a *rura terens* jelentése: 'amint utat tör magának a mezőn'. A két *terens* (106. és 108. v.) egymás mellett használata nem példátlan az elégián belül: hasonló jelenség figyelhető meg a 275. és 277. v.-ban: *luce pudicus... voce pudicas*. A másoló, akitől a sor származik, már eleve romlott vagy nehezen olvasható példányt használhatott.

110. TR TA WN S **device**

A latinban nem létező szó, a *devia* elírása. Könnyen magyarázható, vizuális másolási hiba. – Ezt követően pár sor hiányzik, mely valószínűleg arról szolt, hogyan állították meg és vezették ura elé Török emberei a levelet vivő jobbágyot.

122. TR TA WN S **ad scriptam**

A szövegösszefüggésben értelmezhetetlen, hiszen az öregasszony az ifjúnak viszi a levelet. Valójában valószínűleg *adscripta*, ti. *iobagia*, vagyis 'jobbágyzó'.¹⁵

123. TR TA WN S **tegumine**

A metrikailag hibás *tegumen* alak használata a *tegmen* helyett pszichikai tévesztés eredménye.

127. TR TA WN S **ad me rediit**

A hexameter kezdete a hagyományozott formában metrikailag hibás: – – | ○ ○ | – ○ ○ | – ○ ○ | – – |, a *quae* betoldásával azonban, amely nyelvileg is oda kívánkozik, egyszerűen korrigálható. Valamely szó elhagyása gyakori másolási hiba.

130. TR **tantae lachrimis** TA WN S **totae lacrymis**

A TR variánsa értelmetlen. A *tantae* a *totae* helyett asszociációs tévesztés lehet, amelyre a *lacrimis* indukálhatott: a másoló először valószínűleg „oly sok könnyecsepp”-re gondolt, mivel a *notae*, amelyre a *totae* vonatkozik, a sor végén áll. A *lacrymis*, *lachrimis*, *lacrimis* között az eltérések csupán helyesírási jellegűek.

TR TA WN **immadvere** S **immaduere**

Mivel más esetekben az *u* és a *v* közötti különbség jelölve van, a TR TA WN helyesírási jellegűnek tűnő eltérése zavaró, és metrikai hibához is vezet.

133. TR TA WN S **vagabor**

Mivel a levél hatásának leírása mindvégig múlt időben történik: *aspexi*, *duxi*, *immaduere*, *tulit*, a fut. használata indokolatlan; helyesen *vagabar*. A *vagabor* az *a-o* felcseréléséből adódó másolási hiba.

135. TR TA WN S **Sine die**

A *sine die*vel a sor metrikailag hibás: ○ ○ ○ | ○ ○ | – – | – ○ ○ | – ○ ○ | – – |, és nyelvileg is értelmetlen, mivel a mondatnak nincs alanya; a *dienek* *dies*re javítása tehát nemcsak értelmileg, hanem grammatikailag is indokolt. Ez esetben viszont a *sine* nemcsak metrikailag, hanem nyelvileg is tarthatatlan, mivel sem *abl.*, sem *coni.*-ban álló ige nem kapcsolható hozzá, ezért sem *praep.*, sem a *sino* imper.-a nem lehet; eredetileg való-

¹⁵ Erre Borzsák István hívta fel a figyelmet, akinek itt mondok köszönetet a kézirat átnézéséért és hasznos tanácsaiért.

színűleg *sive*, amit a következő sor *seuja* is megerősíteni látszik. A tévesztések sorrendje viszonylag könnyen megállapítható: először valószínűleg a *sive* vált másolás közben *sinevé* – az *n~u* felcserélése gyakori másolási hiba –, majd a következő másoló ezt *praep.*-nak értelmezve a *diest* tette abl.-ba.

136. TR TA WN S **cogat**

A *coni.* használatát semmi sem indokolja. Egyszerű másolási hiba.

139. TR TA WN S **amore**

A *per praep.* miatt a mondatban *acc.*-nak kell lennie, ez pedig – mint azt a *nostros* tanúsítja – csak *plur. acc.* lehet: *per amores nostros*. Az *amore* egyébként metrikailag is hibás volna: –○○|–○○|–○○|–|–○○|––|. Egyszerű másolási hiba.

140. TR TA WN S **redditum**

Redditus főnév, a. m. 'jövedelem, haszon' létezik ugyan a latinban, ennek azonban egyrészt nem volna értelme a mondatban, másrészt metrikailag is hibás volna: ––|––|○○|–||–○○|–○○|–||.

141. TR TA WN S **caetera**

Az eltérés csupán helyesírási jellegű.

TR **pagellis** TA WN S **tabellis**

Mindkét szó elfogadható értelmileg és metrikailag is. A *tabellis* változat mellett szól az, hogy a levelet a 83. sor *tabellana* nevezi. A *pagellis* változat értelmezés eredménye lehet, a másoló ugyanis úgy vélte, hogy papírosra, nem pedig írótablára írt levélről van szó. Ez utóbbinak ellentmondani látszik a 145. v. *lituraja* (a. m. 'az írótábla viaszbevonata'). Ebben az esetben a mellette álló *volvisset* (145. v.) nem a levéltekercs kibontását, hanem az írótábla kicsomagolását jelenti.

145. TR TA WN S **voluisset**

Helyesírási természetű eltérés, mivel azonban a *v~u* különbség egyébként a szövegben jelölve van, értelmileg zavaró, mert könnyen a metrikailag is lehetséges *volo* 3-ra asszociálhat az olvasó.

148. TR TA WN S **ut redeas**

Nyelvileg a *sing.* 3., nem pedig a *sing.* 2. személy használata helyes, mivel az *ut* egyértelművé teszi, hogy függő, nem pedig egyenes beszédéről van szó. Alátámasztja ezt Hegedüs fordítása is: „jöjjön csak mielőbb, percre se' késve, haza”.

153. TR TA WN S **conscendit eorum**

A szövegösszefüggésben értelmezhetetlen és metrikailag is hibás: –○○|––|○○–|–○○|–○○|––|. Mivel a *conscendo* vonzata *acc.*, legvalószínűbb, hogy a

currum eltorzult alakjáról van szó. A Hegedüs-fordítás alapjául szolgáló szövegben is ez szerepelhetett: „Nyomba’ felül, rohan is hamar a kocsi”. Az *eorum* tehát vizuális másolási hiba.

155. TR TA WN S oblatem pervenit

A latinban nem létező szó többszörös tévesztés eredménye lehet. A torzulás valószínűleg egy vizuális másolási hibából, a *t~l* felcseréléséből indulhatott ki – ami egyébként gyakori –, s így lett az *optatamból* a latinban nem létező *oplatam*. A következő másoló ezt próbálta javítani a létező *oblatamra*, csak hogy ennek a mondaton belül nincs értelme. Egy későbbi másoló azután vizuális tévesztés folytán még tovább torzította a szöveget. Abból, hogy a TR és a TA kézirat hibája ezen a ponton közös és a szövegromlás állomáσαι rekonstruálhatók, legalább két dologra következtethetünk: egyrészt arra, hogy a TR és a TA egyazon kéziratcsaládba tartozik, másrészt hogy e kéziratcsalád archetípusa legkevésbé a negyedik volt a másolatok sorában.

159. TR TA WN haerili S herili

Az eltérés csupán helyesírási természetű.

165. TR TA WN S colli

A szövegösszefüggésből világos, hogy a *pulchro*hoz főnévi abl. kell hogy tartozzék, ez pedig csak a *collo* lehet. Vizuális másolási hiba.

167. TR TA WN S falerno

Mivel egyértelmű, hogy az átvitt értelemben használt horatiusi „falernusi bor”-ról (= ’nagyon finom bor’) van szó, a *Falerno* nagybetűvel írandó. Egyszerű másolási hiba.

172. TR dura TA WN S diva

A TR verziója értelmetlen, hiszen a mondatnak ez esetben egyrészt nem volna alanya, másrészt a *lubrica* semmihez sem tartozhatna jelzőként. A *divan* a kiszámíthatatlan sorsistennő, *Fortuna* értendő. A *dura* valószínűleg pszichikai alapú tévesztés eredménye.

173. TR TA WN S moesta

Az eltérés csupán helyesírási jellegű.

175. TR TA WN S dicunt

Mivel a szövegösszefüggésből egyértelmű, hogy vonatkozó névmással kapcsolt célhatározói, esetleg kvalitatív mellékmondatról van szó, mindenképpen *coni*. Vizuális másolási hiba.

184. TR quod TA WN S qui

A *qui* verzió értelmetlen, mivel a szövegösszefüggés alapján csak vonatkozó névmásról lehet szó, a *qui* pedig nem vonatkoznék semmire; helyette a TR-ben olvasható *quod* a

helyes. A *quod* vagy az előző sor *scelus*ára utal vissza, és ekkor a 183–184. sor jelentése: 'tanúkkal és írással lehet bizonyítani a súlyos bűnt, amelyről mindenki tud, senki sem tagadhatja', vagy pedig kötőszó, s ez esetben a 184. sort mondat szerkezet szempontjából külön kell választanunk a 183.-tól: 'tanúkkal és írással lehet bizonyítani a súlyos bűnt; amiről mindenki tud, senki sem tagadhatja'. Az előbbi a valószínűbb.

185. TR TA WN S *comitare*

Elsősorban metrikai okokból helyesen *comitari* (dep. inf.), mert a költői szövegekben előforduló *comitare* inf. *e*-je rövid, ugyanígy dep. imper.-é is. Ez utóbbinak egyébként nem is volna értelme a mondatban.

TR TA WN S *nocentis*

Lásd a bevezetést.

186. Itt már Hegedüs és Nussbächer is lacunát feltételezett, jogosan. Török beszéde nyilvánvalóan befejezetlen, az ítélet kimondása hiányzik.

188. TR TA WN S *quem*

A vonatkozó névmás csak az előző sor *legis*ére utalhat vissza, tehát nőnemű, vagyis helyesen *quam*. Egyszerű vizuális másolási hiba.

192. TR TA WN S *terribilis*

A *terribilis* metrikai okokból nem lehet sing. gen., és így a *iudicis*hoz tartozó jelző, mert a sing. gen. *-is* végződése rövid; ez esetben viszont csak a *pedes* jelzőjeként funkcionálhat, akkor viszont plur. acc., és mint ilyen, *-es* végződésű. Lásd a bevezetést.

195. TR TA WN S *immergere*

Az inf. használata a mellékmondaton belül értelmezhetetlen, mert a *nutrix* (196. v.) mint alany mellé sing. 3. sz.-ű ragozott igealak kívánczik. Az *immergere* használata ezenkívül metrikailag is hibás volna: –○○|–|–○○|–|–○|–|. Egyszerű másolási hiba.

198. TR TA S ~~κάθαρμα~~ WN *kadarma*

A WN változata a görög *κάθαρμα* helytelen átírása.

199. TR TA WN S *vulgo iam nomine apellor*

Mind metrikailag, mind helyesírás szempontjából hibás (*appellor*!): –○○|–|–|–|–○|–○○|–|. A sor metrikailag és helyesírás szempontjából is javítható szórendcserével: *Tyndaridis vulgo appellor iam nomine Achivae*. A helyesírási hibát valószínűleg az eredeti szórend összekeverése okozta, a következő másoló ugyanis így próbálta metrikailag elfogadhatóvá tenni a sort.

TR TA WN S Achive

Értelemszerűen a *Tyndaridis* (= Helena) jelzője, tehát nem adverbium, hanem genitivus. Vagy az *Achivae* helyesírási változata, vagy intellektuális tévesztés.

206. TR TA WN S dirigo vela

A *dirigo vela* a szövegösszefüggésben értelmetlen; a *vela* valószínűleg a *vota* torzult formája, az *o~e* és a *t~l* összekeveréséből származó másolási hiba.

216. TR in lapsu TA WN S a lapsu

A *tutus* vonzata *a + abl.* a. m. 'biztonságban van vmitől'. A TR *in lapsu* verzióját pszichikai tévesztés okozhatta, amit valószínűleg a *tutus* után álló *in arce* okozott.

217. TR TA WN S faciat

Noha a Hegedűs által használt másolatban is minden bizonnyal *faciat* állt: „Vestává ki tehet”, ennek ellenére a *coni.* használata teljesen értelmetlen: Annát az adott helyzetben senki sem tehetné, és a férje sem akarja Vesta-(zárd)szűzzé tenni, nem beszélve arról, hogy ez védekezésnek ugyancsak furcsa érv volna. A megmagyarázhatatlan szövegromlás mindenestre korán bekövetkezhetett.

TR TA WN S foemina

Az eltérés pusztán helyesírási jellegű.

219. TR TA WN S paternos

A mondatban csak a *delicias* jelzője lehet, amely nőnemű, helyesen tehát *paternas*. Egyszerű másolási hiba.

225. TR TA WN S tria

A mondatban csak a *proles* jelzője lehet, amely nőnemű, helyesen tehát: *tres*. Vizuális másolási hiba, amelyet az utána következő *turba domestica* a végződése indukálhatott.

226. TR TA WN S ex te quem peperit

Mivel a vonatkozó névmás csak a *proles*re utalhat vissza, helyesen *quas*. Esetleg elképzelhető az is, bár kevésbé valószínű, hogy az eredetiben *quam* szerepelt, mely a *turba domesticara* vonatkozott. A *quem* azonban mindenképpen hibás, akár az egyik, akár a másik állt is az eredetiben. Egyszerű másolási hiba.

231. TA quaerelis TR WN S querelis

Az eltérés pusztán helyesírási jellegű, bár a TA változat helyesírási szempontból hibás, a *queraelis* volna esetleg elfogadható.

232. TR TA WN S *attentae*

A mondaton belül mind a sing. gen. vagy dat., mind a plur. nom. értelmezhetetlen. Valószínűleg intellektuális tévesztés: olyan másoló követhette el, aki ismerte a hosszú *e* *ae*-vel való frászmódját.

233. TA *tollet* TR WN S *tollit*

A TA variánsban a fut. teljesen indokolatlan, nem illik bele a szövegösszefüggésbe. Hegedüs fordításában: „Nem rendül meg ez, ott áll, büszkén, arccal az égnek”. A felsor egyébként Vergilius-kölcsönzés: *vultumque ad sidera tollit*. Egyszerű vizuális másolási hiba.

235. TR TA WN S *accuses*

A coni. használata indokolatlan, Hegedüs példányában is valószínűleg ind. állt: „H'jába okoltad”. Egyszerű vizuális másolási hiba.

TR TA WN *parentis* S *parentes*

A *parentis* változat nyelviileg mindenképpen hibás, mivel a *parens* nem *i*-töví. Lásd a bevezetést.

244. TA *exemplisque magis* TR WN S *exemplis maius*

A TA verziója sem elképzelhetetlen, de a TR WN változata közelebb áll a klasszikus latinhoz.

246. TR TA WN S *caeco nullo*

Ilyen formában a sor metrikailag hibás: --| --| --|| --○| --○○| --||. Hogy korrigálható legyen, ahhoz egyrészt meg kell cserélnünk a szórendet, másrészt a *caecot caecara* kell módosítanunk. A szövegromlás itt is több lépésben képzelhető el: az első a *caeca* és a *nullo* sorrendjének felcserélése lehetett; a szórend átalakítása gyakori másolási hiba; a következő másoló azután a *caecat* nemben egyeztetette a mellette álló *furorral*, talán azért is, mivel a költői nyelvben ez a melléknév gyakran áll a *furor* jelzőjeként.

252. TR TA WN *sancius* S *sanctius*

Mivel *sancus* melléknév a latinban nincs, és mert a mondaton belül csak a *iudicium* jelzője lehet, helyesen *sanctius*. A *sancius* egyszerű másolási hiba.

255. TR TA WN S *charam*

Az eltérés pusztán helyesírási természetű.

TR *prole* TA WN S *prolem*

A TR *prole* verziója nyilvánvalóan rossz, mivel – mint a *caram* is tanúsítja – a *curabohoz* tartozó acc.-ról van szó; vizuális másolási hiba.

258. TA dissimili TR WN S dissimilis

A szövegösszefüggésből egyértelműen kiderül, hogy Török János nem a közte és Kendi Anna között, hanem a közte és vetélytársa között meglevő különbséget kívánja hangsúlyozni, ezért a *dissimili* abl. a helyes, mely a *viro* jelzője. A tévesztés vizuális okra, a *dissimili* után következő *sis* hatására vezethető vissza.

260. TR TA WN S nec minimis

A mondaton belül értelmetlen. Valójában tipikus akusztikai okokkal magyarázható tévesztés: skandalás közben ugyanis a *minime* *e*-je kiesik, és a *minimis* az így keletkező elidált alakot tükrözi.

TR TA WN S aequa parendus

A mondaton belül értelmetlen és nyelvtanilag is hibás, mert *parendus* alak a latinban nem létezik. Hegedüs fordítása alapján: „Tudja, ki ismer, hírlí, bevallja a csacska beszéd is, / hogy bizony énhozzám senki se mérheti őt.” Bizonyos, hogy az ő példányában a helyes *aequiparandus* szerepelt. A szövegromlás itt is több lépésben képzelhető el: az első az *aequi* és a *parandus* szétválasztása lehetett, s a következő másoló azután ennek próbált valami értelmet adni, ami szintén hibásra sikerült.

261. TR TA WN S si formam spectes

A *coni.* használata indokolatlan, s a kifejezés némi módosítással a klasszikus latin költői nyelvből való: *si ad vitulam spectas* (Verg. Ecl. 3,48). Egyszerű másolási hiba.

263. TR TA WN S prostrata

A *prostrata*val, amely egyébként nyelvileg korrekt, a sor metrikailag hibás volna, mivel a semleges nemű plur. acc. *-a* végződése rövid, a *metalli*hoz tartozó *prostrati* sing. gen.-szal ez a metrikai hiba könnyedén korrigálható. Asszociációs tévesztés a *dona* hatására.

267. TR TA WN S cohortis

Mindenképpen hibás, mert a *cohors* nem *i*-tövé. Lásd a bevezetést.

269. TR perdere TA WN S prodere

A mondaton belül a TR verziója értelmetlen. A *flammas prodere* kifejezés a római elégikusok nyelvének eszköztárából való, a. m. 'szerelemre gyúlni': Ovidius, Her. 12,38: *eminet indicio prodita flamma suo*.

270. TA serius TR WN S sinus

A TA verziója nemcsak metrikailag hibás, hanem értelmetlen is, két vizuális tévesztés (*i~e*, *ri~n*) eredménye.

277. TR TA WN S Cum

A határozószó főmondatot, nem időhatározói mellékmondatot vezet be, a *cum* kötőszó használata tehát helytelen volna; eredetileg valószínűleg *tum*. Vagy vizuális természetű tévesztésről van tehát szó – a *t*-t és a *c*-t könnyű összetéveszteni –, vagy pedig az előző sor *cum*jának asszociációs hatásáról.

TR TA WN S lacrymosa

Az eltérés csupán helyesírási természetű.

TA pudicus TR WN S pudicas

A TA variáns egyértelműen hibás: mivel hímnemű, Anna jelzője nem lehet, a *matronas* jelzőjeként viszont *pudicas*.

278. TR TA WN S tot

Nemcsak nyelviileg értelmetlen, hanem metrikailag is hibás: –○○| – –|| –○○| –○○| –||. Egyszerű másolási hiba.

TA masta TR WN S moesta

A TA verziója egyszerű másolási hiba, a TR WN S eltérése csak helyesírási jellegű.

283. TR TA WN S praegnatis

Nemcsak nyelviileg hibás, hanem metrikailag is: – –| –○ –| – –| – –| –○○| – –|. Feltehetően intellektuális másolási hiba; a másoló a *praegnast* valószínűleg nem attributum praedicativumnak fogta fel, ami valójában, hanem gen. explicativust képezve belőle a *pignoraval* hozta kapcsolatba.

285. TR TA S στοργή WN sorgas

A WN verziója a görög szó hibás átírása.

286. TR TA WN S illius caro sunt

Metrikailag hibás: – –| – – –| –|| –○○| –○○| –||; a hiba az *illius* és a *caro* sorrendjének felcserélésével korrigálható: *caro illius sunt*.

288. TR TA WN S vele

Egyszerű másolási hiba, mely metrikailag is hibás sort eredményez; helyesen: *velle*.

289. TA qua TR WN S quae

A TA verziója nyilvánvalóan hibás, mert a *possunt* többes számú alanyt kíván; a *quae* nyelviileg és metrikailag is megfelelő. Egyszerű másolási hiba.

290. TR TA WN S te lis

A mondaton belül értelmezhetetlen. Nyilvánvaló másolási hiba; helyesen *telis*.

298. TR TA WN S *feranda*

A latinban nem létező szó, egyértelmű, hogy a *ferenda* torzult formája. Egyszerű másolási hiba.

299. TR TA WN S *erit*

A fűt. használata indokolatlan, hiszen a következő sorokból világossá válik, hogy Anna nem reménykedik abban, hogy a férje kezétől hal majd meg. Helyette az eredetiben valószínűleg *erat* állt ind. cond. értelemben.

304. TR *fuerat* cui TA *fuerat* quae WN S *fueram* cui

A TA variáns értelmetlen. A Hegedűs fordításának alapjául szolgáló másolatban a WN S *fueram* cui változata szerepelhetett: „Oh, mi gyalázat, férj, se' rokon nem vállal el engem”, és valószínűleg ez a változat helyes. Anna azon kesereg, hogy a magyar jogszokástól eltérően nem férje hajtja végre rajta az ítéletet, hanem egy török hadifogoly, és ezt további megaláztatásnak fogja fel.

305. TR *solemnia*; letho TA *foemina* letho WN S *foemina* letho

A TR variánsa értelmezhetetlen és metrikailag is abszurd, nehezen magyarázható hiba; a TA és a WN S variáns eltérése csak helyesírási jellegű.

307. TR TA WN *lares* S *Lares*

Mivel egyértelmű, hogy az ókori római családvédő istenekről van szó, a nagy kezdőbetűs írásmód a helyes.

310. TR TA WN S *subtricusse*

Ilyen szó a latinban nem létezik, valószínűleg a *subtacuisse* torzult formája. Egyszerű, vizuális másolási hiba.

311. TR *fabro* TA WN S *fulvo*

A TR verziója a szövegösszefüggésben értelmetlen. Egyszerű másolási hiba.

313. TR TA WN S *murum*

A kéziratokban egységesen hagyományozott *murum* biztosan hibás értelmileg és metrikailag is: --| --| --| --| --| --| --| --| --|, valószínűleg a *nurum* eltorzult formája. Ha feltételezésünk helyes, az elégia a Kendi család személyes kapcsolataira is adalékkal szolgálhat. Eszerint Kendi Anna apja I. Ferdinándtól kérhetett volna kegyelmet. I. Ferdinánd menyje, a későbbi II. Miksa felesége, Habsburg Mária főhercegnő (1528–1603) 1557-ben, Kendi Anna kivégzésének esztendejében 29 éves, vagyis Kendi Annával körülbelül egykorú volt. Miksa csak 1548-tól 1550-ig töltötte be a spanyol kormányzó tiszte, 1557-ben feleségével együtt az apja környezetében élt. Nem lehetetlen, hogy Kendi Anna mint Török Jánosnak, az egyik legnagyobb magyar főúrnak a felesége és mint annak a Kendi Antalnak a lánya, akit Dobó Istvánnal együtt I. Ferdinánd nevezett ki

Erdély vajdájává, személyesen is kapcsolatba került a főhercegnővel, s a költő ezért adja szájába ezt a hivatkozást. Schesaeus, akinek Kendi Anna unokabátyja diákkorában az asztaltársa volt, feltehetőleg jól ismerte a Kendi család társadalmi kapcsolatait.

314. TR TA WN S **perdita**

Bár a kézirati hagyomány egységes, a szövegösszefüggésben a szó értelmezhetetlen. Az előző két sorból kiderül, hogy a királyi közbenjárás fejében Anna szüleinek komoly összeget kellett volna fizetniük a királynak azért, hogy lányuk kegyelmet kaphasson. Alighanem a királyi segítség is komolyabb váltságdíj felajánlásából állt volna. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a királyi család adományának jellemzésére Schesaeus túl egyszerűnek érezte a *dives* melléknevet, és helyette ennek intenzív formáját, a *perdivest*, pontosabban annak a *dives~dis* analógiájára képzett mellékalakját, a *perdist* választotta, aminek abl.-a *perdite*. A *perdives*, *-itis* Cicerónál is előfordul, a *perdis*, *-itis* analógiás képzésre azonban a klasszikus latinban nincs példa. Valószínűleg a másoló sem értette, ezért próbálta közismert, hasonló hangalakú szóval helyettesíteni, s így lett belőle *perdita*, a másoló szándéka szerint talán voc. értelemben: *amborum ut, perdita, salvat ope*. Eredetileg tehát minden valószínűség szerint: *perdite*.

320. TR TA WN S **aura**

A szövegösszefüggésben értelmetlen, valószínűleg az *ora* a. m. 'part, partszegély' elírása. Akusztikus tévesztés, skandalás közben az *au* diftongus ejtése az *ó*-éhoz hasonlít.

321. TR TA WN S **Parte meo**

A kéziratok változata a szövegösszefüggésben értelmezhetetlen, valószínűleg a *parce* eltorzult formája. Egyszerű másolási hiba, a *t~c* többedik felcserélése az elégia kéziratában.

323. TR TA WN S **sceleri**

A szövegösszefüggésben értelmezhetetlen, valószínűleg a *celeri* romlott formája. Egyszerű másolási hiba.

325. TR TA WN S **exequias**

Az eltérés helyesírási jellegű, bár az eredeti írásmód valószínűleg *exsequias* volt. Lásd 348. v.

326. TA **tu malum** TR WN S **tumulum**

A TA verziója értelmetlen. Egyszerű másolási hiba. A torzulás ez esetben is legalább két lépcsőben történt: 1. *tu mulum*, 2. *tu malum*.

330. TR **siet** TA WN S **fiet**

Mivel függő kérdő mellékmondatról van szó, a *fiettel* nemcsak metrikailag hibás a sor -○○|--|--||-○○|-○-|-||, hanem nyelvileg is; sűrversben viszont teljesen stílszerű a *siet* archaikus coni. használata, ami nyelvileg és metrikailag is korrekt.

334. TR TA WN S quomodo

Értelemzavaró egybeírás, melynek valószínűleg a szöveg meg nem értése volt az oka, vagyis intellektuális másolói hiba. A *quo* ugyanis valójában a *sepulchrum*-ra utal vissza, a *modo* viszont a *defunctae*-hoz tartozó időhatározó: 'amelyben (hogy abban) az imént megholtak'.

TR TA WN S mollitor

Mivel ilyen szó a latinban nem létezik, nyilvánvalóan másolási hiba; helyesen *molliter*.

347. TR TA WN S partis

Eredetileg valószínűleg *partes*; lásd a bevezetőt.

351. TA distractum TR WN S distractam

Mivel a mondatban csak a *mentem* jelzője lehet, a TA verziója hibás; helyesen *distractam*. Egyszerű másolási hiba.

352. TA fectum TR WN S sectum

Fectum a latinban önállóan nem létezik, a TA verziója tehát hibás. Egyszerű és gyakori másolási hiba.

358. TR TA WN S teneris

A kézirati hagyomány bizonyos, hogy romlott, s nem is nagyon értelmezhető. A Hegedüs által használt másolatban itt *Veneris* állt, és alighanem ez a helyes: „társi Venusnak ezek: tőlük, o, fuss, s menekülsz.”

JANKOVICS JÓZSEF

BABITS MIHÁLY FEGYELMI BÜNTETÉSÉNEK REVÍZIÓS ELJÁRÁSA
ISMERETLEN DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Háborúellenes verseivel (*Fiatal katona, Játszottam a kezével, Húsvét előtt, Fortissimo*), pacifista állásfoglalásával Babits többször is kivívta a fennálló rend őreinek éber tiltakozását, olykor egészen a bűnügyi eljárás vagy a bírósági ítélet fegyelmező erejét vetve hadba ellene. Olyan súlyos, szinte egész lelkületére kiható következménye azonban egyik közéleti megnyilatkozásának sem lett, mint a napjainkig is kevésbé közismert, bár az utóbbi évtizedekben többször is nyomdafestékhez jutott írásának, *Az igazi hazának*.¹ Ez a Vörösmarty *Szózatját* – a polgári forradalom sikerein felbuzduló, attól átlelkesült, a hazát és a nemzetet az Emberiséggel („mereven és történelmietlenül”²) szembeállító, azokat az Emberiség érdekében feláldozó, s a politikai fogalmat feltehetőleg Herder és a Schlegel fivérek nyomán a kulturálissal felváltó világforradalmár szemüvegén át – értelmező műelemzés óriási felháborodást keltett. Már közvetlenül néhány nap elteltével is, de különösen a kommün bukása után. Lendvai István kegyetlen elmeéllel utasította vissza nyílt levélben a költő mondandójának lényegét Milotay István lapjában, az Uj Nemzedékben 1919. március 8-án, a Lelkészegyesület névtelen glosszaírója pedig március 22-én minősítette elképzelését „zöldtudományú emberek”-től származó „maszlag”-nak.³ Az Uj Világ, Purjesz Lajos és Benedek Marcell 1919 elején indított, tiszavirág-életű radikális ifjúsági lapja első számának közvetlenül a szerkesztői bevezető után következő, lapindító dolgozata, illetve a Magyar Tanácsköztársaság egyetemén vállalt katedra, a számos művészi-társadalmi szervezetben vállalt szerep súlyos magán- és közéleti következményekkel járt. Ezek vezettek oda, hogy 1919 decemberében a Középiskolai Tanári Fegyelmi Bizottság fegyelmi vizsgálatot indított ellene, hogy 1920 februárjában a Petőfi

¹ Uj Világ, 1919. február, 3–7; ÉDER Zoltán, *Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez* = *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, I. Bp., 1959, 70–77; SIPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 142–145; „Mindenkinek ujjakra készül...”, II. szerk., jegyz. JÓZSEF Farkas, Bp., 1962, 508–511; *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1918–19-ből*, szerk., vál., gond., jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Tótfalusi Tannyomda, 1996, 54–58; Uő., *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*, Bp., Universitas Kiadó, 1996, 320–324 (Babits Könyvtár, 3); „Engem nem látott senki még.” *Babits-olvasókönyv*, I. szerk., vál., jegyz. SIPOS Lajos, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999, 339–340 (részlet) (Babits Könyvtár, 4); JÓZSEF Farkas, *Álmok és tények: Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssről a Monarchia felbomlása idején*, Bp., 2001, 395–399 (Új Magyar Múzeum, 18).

² JÓZSEF, *Álmok és tények...*, 512.

³ Uj Nemzedék, 1919. március 8., 5–8; Lelkészegyesület, 1919. március 22., 103.

Társaság kizárta sorai közül, s hogy ugyanezen év március 31-én az itt is olvasható fegyelmi határozatot hozták ellene (4/2. sz. dok.), amellyel nyugdíjának elvesztésére ítélték.⁴ Az irányában megmutatkozó politikai bizalmatlanság fokáról beszédesen árulkodik, hogy még az ítélet meghozatala után, 1920 májusában is detektívet küldenek nyakára: „...őt az ügyre vonatkozólag kikérdeztem, aki előadta, hogy ő, a tanárságtól már a Károlyi-kormány ideje előtt nyugalomba vonult, s már akkor kilátásba volt helyezve az egyetemi tanársága, ami csakis a kommun alatt valósult meg. Beismeri azt, hogy ő az »Uj Világ« című ifjúsági folyóiratban tényleg írt, de ő azzal a jól felfogott gondolattal írta azt, mintha azzal hazájának csak jót tehet, nem gondolva arra, hogy annak az ellenkezője válik valóra, az egyetemi tanárságát Lukács György népbiztos kinevezése folytán foglalta el, és ott június hó végéig mint egyetemi tanár működött, amikor is vakáció következett, Szekszárdra ment szüleihez és ott tartózkodott. Külömben más egyéb funkciója a kommun alatt nem volt. Ezek után a puhatolást ez ügyben más irányban is folytattam, azonban ez ideig oly terhelő adatot, ami nevezett bűnössége mellett szólna, beszerezni nem sikerült.”⁵ A fegyelmi ügyben hozott véghatározatot, valamint az Uj Világ érintett számát a Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1920 szeptemberében juttatta el a Budapesti Ügyészségre, ahova az szeptember 18-án meg is érkezett.⁶ Az ügy végére a Budapesti Királyi Ügyészség 1921. november 20-i keltezésű határozatával tett pontot Dr. Pálos kir. főügyész helyettes: „A tanácsköztársaság érdekében elkövetett bűncselekménnyel terhelt Babits Mihály ellen, aki korábban mint állami főgymnasiumi tanár betegség címén nyugdíjaztatva magát, de a tanácsköztársaság idején egyetemi tanári állást vállalván mindvégig hazafiatlan érásban működött, és ezért a m. kir. vallás- és közoktatási minisztériumnak 102 752/ 1920. V. szám alatt kelt fegyelmi határozatával nyugdíjának elvesztésére ítéltetett: a nyomozást a Bp. 101. §-ának 3. pontja alapján megszüntetem, mert a tételes büntető törvényekbe ütköző bűncselekmény reá nem bizonyítható.”⁷

Valószínűleg e megtorló intézkedések egyik mozzanatára emlékezik vissza Török Sophie, amikor Babits hatvankettedik születésnapján az 1921-es zord időket felidézi: „...Egy sötét emlék tolakszik most emlékezetembe, egy ködös, zimankós novemberi alkonyat emléke az első közösen töltött születésnapról. A nagy, vörös cserépkályha elé gördített két bőrfotelben ültünk és békésen olvassgattunk, amikor az előszobából csengetés hallatszott be, s nehéz léptekkel, kopogás nélkül belökte az ajtót egy zömök, rémálom arcú ember. – Idézés a toloncban! – kiáltotta, s egy cédulát lökött az asztalra, aztán köszönet nélkül kidöngött a lakásból. Ezt a toloncházi meghívót egy író társ feljelentő információjára, a háború alatt megjelent egyik pacifista cikkéért kapta Babits Mihály; érthető volt nagy rémületünk, hiszen tudtuk, hogy akkoriban sokan nem kerültek többé haza, akiket a toloncházba beidéztek. Minket egy félnapos kihallgatás és vallatás után eleresztettek, de a terv az volt, hogy a költőt felügyelet alá helyezik, hetenkénti jelentkezési

⁴ Más forrásból közölve: ÉDER, i. m., 74–75. Szövegét lásd még: TÉGLÁS, *Dokumentumok 1918–19-ből*, i. m., 189.

⁵ ÉDER, i. m., 75–76; TÉGLÁS, i. m., 192.

⁶ TÉGLÁS, i. m., 199, 202.

⁷ TÉGLÁS, i. m., 203.

kötelezettséggel. Ettől a győtrelemtől azonban egy jó barát hatásos közbenjárása szerencsére megmentette őt, idegzete így is sokáig nem heverte ki ezt az inzultust; éveken át riadt föl álmából a rémképpel, hogy üldözői az ajtó előtt állnak, s el akarják őt hurcolni.”⁸

A „jó barát” Fenyő Miksa a „kollegiális” feljelentést nem említi, viszont úgy vélekedik, hogy „Vagy a *Húsvét előtt*-ért, vagy általában költészetéért”⁹ kellett Babitsnak jelentkeznie a rendőrségen. 1922. január 11-én írt levelében Vass József kultuszminister közbenjárását kérve rendkívül bátor és emelkedett hangon tiltakozik a legalábbis Nobel-díjas rangú költőt ért méltatlan eljárás miatt.¹⁰ A Babits művészetére érzékeny miniszter azonnal felvette a kapcsolatot a rendőrhatalommal: „Teljesen igazad van. Babits óriási költő, egyénisége külön elbírálást érdemel. Örömmel közlöm Veled, hogy e felfogásomnak sikerült érvényt szereznem: Babits töröltetett abból a szégyenletes listából.”¹¹

Babits Mihály meleg hangú baráti levélben köszönte meg Fenyő Miksa nagylelkű és pszichológiaiilag sem elhanyagolható hatású gesztusát, jelezvén: „Kívánságod szerint Vass miniszternek is levélben megköszönöm intézkedését.”¹² S bizonyára e magas rangú védnök közbenjárásának tulajdonítható az is, hogy Babits Mihály ellen „az izgatás bűntette” miatti nyomozást 1922. július 10-én megszüntették, mert „a megejtett nyomozás során nem merült fel bizonyíték arra valló, hogy gyanúsított a polgári osztály elleni gyűlöletre izgatott, avagy más büntetendő cselekményt követett volna el, a proletárdiktatúra idejében, s arra vonatkozó bizonyíték beszerzése a további eljárástól sem remélhető.”¹³

Minden bizonnyal az eljárás okát a feljelentésben megjelölt Török Sophie emlékei a pontosabbak, hiszen a *Húsvét előtt* 1916-ban jelent meg a Nyugat első számában, s ugyanazon évben még egyszer, kötetbe gyűjtve a *Recitativ* lapjain. Három-négy év múlva értelmetlen utánlövés lett volna belőle ügyet csinálni, mikor kéznél volt az inkriminált újságcikk! Erre gyanakszik Sipos Lajos is szöveggyűjteményének jegyzeteiben.¹⁴

E cikk felé mutat a Petőfi Társaság igazolóbizottságának jegyzőkönyve is: „Babits Mihály, mint tanár ellen a közoktatási minisztérium fegyelmi vizsgálatot folytatott le, mikor is ellene az a vád emeltetett, hogy elfogadta a népbiztosság meghívását az egyetemi tanszékre; előadásaiiban e tanszéken az internacionalismust hirdette. A haza, a nemzet fogalmát szerinte ki kell küszöbölni. A gyermekek lelkét a hazafias szellemű költeményekkel, úgymond, megmérgezik. Az *Új Világ* című ifjúsági folyóiratban a Szózáttal foglalkozva kijelenti, hogy a hazaszeretet, a nemzeti érzés oly babona, amely a nemzeteket gyilkosságra bujtogatja.”¹⁵

S talán a „feljelentő” személyét is fellelhetjük a mögött az X mögött, aki a Gondolat 1919. október 5-i számában reflektált Babits levelére, amelyet a Magyar Írók Szövetsége

⁸ TÉGLÁS, i. m., 206.

⁹ TÉGLÁS, i. m., 207.

¹⁰ TÉGLÁS, i. m., 207–209.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ ÉDER, i. m., 76; TÉGLÁS, i. m., 211. Lásd a 4/4. sz. dokumentumot.

¹⁴ SIPOS, *Babits-olvasókönyv*, i. m., I, 585.

¹⁵ TÉGLÁS, *Dokumentumok 1915–1920*, i. m., 433.

ügyvezető elnökének, Szabó Dezsőnek írt magyarázatként, hogy miért is nem lép be a kommün után alakult új írószervezetbe. Ebben Babits ritka őszinte öntudattal jelzi, hogy Szabó működésében „olyan tendenciákat látok, hogy addig, amíg ezek a tendenciák érvényesülnek az általa vezetett Szövetségben, én ahhoz nem csatlakozhatom. Ismétlem előbbi levelemből: Az én világnézetem a proletárdiktatúra miatt teljesen konzervatív irányban tolódott el. De úgy látszik, a konzervativizmust nem egyformán értették. A forradalmat az *eszközök* utáltatták meg velem; s ha a visszahatás ugyanolyan eszközökkel dolgozik, akkor ez csak folytatása a forradalomnak. S az én konzervativizmusom nem jelentheti régi ideáljaim megtagadását. A fő cél a béke és boldogság; erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg; de nem kevésbé rossz út az, ha nemzetek és fajok egymást ölik. Az igazi hazafiság az, mely a maga nemzetét, fáját belül erősíti, de nem az, mely idegen nemzeteket, fajokat kifelé támad. Az igazi hazafiság a kulturális, nem a politikai. Ebben ma sem tagadhatom régibb álláspontomat – bár ma a magyarság e szomorú napjaiban kétségtelenül más oldalát hangsúlyoznám mondanivalómnak.”¹⁶

Az, hogy Babits ennyire nyíltan, konzekvensen ragaszkodott korábbi, Az igazi hazában kifejtett, s fejére nem kevés paraszat gyűjtő nézeteihez, úgy felbőszítette Szabó Dezső írószövetségi ügyvezető elnököt, hogy a postás, Szabó Lőrinc szeme láttára széttépte Babits levelét, kijelentvén: abból egy szót sem fog felolvasni a gyűlésezők előtt. Vagyis egyedül ő (X) ismerhette a levél tartalmát! Ezért őt – esetleg beavatta a Babits-ügyben már elkötelezett ügyvezető titkárt, Lendvai Istvánt – kell keresnünk a rejtőzködő szerző személyében, akinek durva reakcióját joggal tarthatta Török Sophie feljelentésnek: „Lehetnek naiv és jóhiszemű emberek, akik bedőlnek Babits úr levelének, de mi – ne tessék rossz néven venni! – nagyon is vegyes érzelmekkel olvastuk a kitűnő író levelét. Mert vannak ám némi kis bökkenők! Sőt, igen nagy bökkenők vannak! Egyáltalában nem értjük annak a Babitsnak morális rohamát most, aki akkor, amikor Magyarország elterült az ellenséges csapások alatt és a zsidóság féktelen uralma tobzódott, akkor támadta a nemzeti eszmét, akkor írt a *Szózat* ellen, akkor hirdette, hogy fűtyül Magyarország integritására, akkor tartott a tanárok szociológiai kurzusán olyan nemzetellenes előadást, hogy még ez a megrémített és terrorizált hallgatóság is felzúdult (az előadás szövegével szívesen szolgálunk!), akkor hagyta ki a kuruc költészetet előadásai köréből, mert ez a költészet az ő nemzetellenes butaságai ellen bizonyított, akkor nevezte Petőfit ízléstelen fiatalembernek, s költészetét lesajnálta. S akkor nem jutott eszébe Babitsnak, hogy a saját leszúrt, haldokló fáját támadja, mert akkor a zsidók voltak erősek, akik pénzt és egyetemi tanárságot adtak. Ekkor járt vidékre Kunfiival egy autóban, üvölni a nemzeti eszme ellen, ekkor nézték őt emiatt Fehérvárott örült bádogos legénynek.”¹⁷ E szöveg valóban felér egy feljelentéssel, ugyanakkor Babits itt közölt védekező iratában, illetve levelében (4/3., 7/1. sz. dok.) konkrét följelentésre hivatkozik.

¹⁶ Uo., 379.

¹⁷ Uo., 382.

Már szinte szerveződik ellene a fegyelmi eljárás, de másutt, a Diákkultúra októberi számának hasábjain is bátran néz szembe a kényelmetlen interjú-kérdésekkel, árnyaltabban fogalmazva, de következetesen vállalva korábbi – elmarasztalt – álláspontját: „A militarisztikus, gyűlölködő nemzeti érzésnek mindig ellensége voltam és ma is az vagyok. Ha ki mertem ezt mondani a háború alatt, ki merem mondani ma is. Annál lelkesebb híve vagyok a nemzeti törekvéseknek a kultúra terén, hogy el ne engedjük halványodni a gyönyörű színfoltot, amit a magyarság jelenthet a kultúr-emberiség nagy tablóján. Fel-tétlen hiszem, hogy e sokat szenvedett értékes fajnak még nagy szerepe lesz a jövőben.”¹⁸

E kérdések mindegyikét elemzés alá veszi önmarcangoló, vitázó vallomása, a *Magyar költő kilencszázötvenkilencben*.¹⁹ Rába György egyetértőleg idézi Sipos Lajos megállapítást arról, hogy a kérdéskör e nagy összefoglaló analízise „Az igazi haza című cikk tételeit ismétli vagy árnyalja, tehát nem pálfordulás, és minden politikai iránytól elkülön-bőztetett célkitűzését ekkori más írásaiban, például Ady-tanulmányában” is fel lehet fedezni.²⁰

*

A Vallás- és Közoktatási Minisztérium aktái szerint Babits 1926 végén érkezettnek látta az időt, hogy egykori fegyelmi ügyének felülvizsgálatát kérje, egyben a büntetésből megvont nyugdíja újrafolyósításáért folyamodjék.²¹

Az újrafelvételi vizsgálat vezetésével a budapesti tankerületi főigazgatót, Pintér Jenőt bízták meg 1927. január 18-án, aki az egész vizsgálat során a törvényességet betartva, de író-kollégájához lojálisan viselkedett. Az irodalomtörténész február 15-re hívta össze az új fegyelmi tárgyalást, melyre beidéztek a költőt is. Az ülés jegyzőkönyve fennmaradt, s ugyancsak ránk maradtak azon dokumentumok másolatai is, amelyek az ügy előtörténetéhez, az eredeti fegyelmi tárgyaláshoz tartoztak.

Babits a tárgyaláson felolvasta frásba foglalt védekezését, s meghallgatták még tanúit, Szúdy Elemér miniszteri osztálytanácsost, Komjáthy Aladár féltettvérét, Babits közeli ismerősét, valamint Schöpflin Aladárt (4. sz. dok. és mellékletei). A tárgyalás kimenetele a költő számára kedvezően alakult: a bizottság egyhangúlag a korábbi ítélet hatályon kívül helyezését javasolta, s egyben a vád és az annak következménye alóli mentesítést.

¹⁸ Uo., 389.

¹⁹ Uo., 391–414.

²⁰ RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp., 1981, 560; SIPOS, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, i. m., 94, 112.

²¹ Az irategyűttes jelzete: Magyar Országos Levéltár, VKM-iratok, K 802, 1939–1944–5, 363. doboz, Babits Mihály. Szepesiné Simon Évának tartozom köszönettel, hogy ráirányította figyelmemet e rendkívül fontos, ismeretlen anyagra. Az egyes iratok kronológiai rend nélkül, az ügyfolyamat állásának és szakaszainak megfelelően vannak elhelyezve 8 palliumban. Babits levele és védekező irata géprással, tintairású autográf aláírással. Hasonlóképpen Pintér Jenő és Schöpflin Aladáré, Szúdy Eleméré. A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve gép- és kézírással, s a minisztériumi felterjesztések, fogalmazványok is (11–13. sz. dok.). (A szövegek eredeti ékezését és központozását a könnyebb olvashatóság érdekében nem tartottuk meg. Az iratok egyéb, a hivatalos aktamozgást követő jegyzeteit nem közöljük.)

A minisztérium azonban nehezményezte, hogy a felülvizsgálati bizottság úgy hozta meg döntését, hogy az igazi corpus delictit, azaz az Uj Világban megjelent *Az igazi haza* c. cikket meg sem vizsgálta. Utasították hát Pintér Jenőt, hogy utólag szerezze be az inkriminált lappéldányt. Az akció azonban meghiúsult: levele tanúsága szerint Babitsnak nemhogy példánya lett volna, de nem is látta a megjelent szöveget, sőt arról korrektúrát sem kapott, és sem az ügyészség, sem pedig a Széchényi Könyvtár nem rendelkezett belőle. Más honnan sem tudták előkeríteni, mert a „többi forradalmi nyomtatványokkal egyetemben” felsőbb rendelkezésre megsemmisítették. (7., 7/1., 11. sz. dok.)

Ezután a Schwöder Ervin államtitkár vezette minisztériumi fegyelmi tanács ült össze, s úgy döntött, hogy Babits eredeti alapítéletét továbbra is hatályosnak nyilvánítják, ám „nevezett azóta tanúsított magatartására, valamint elismert írói működésére való tekintettel kegyelmi ellátásban részesítendő.” (10. sz. dok.)

Vagyis az elmarasztalt költő – írói munkásságára és jó magaviseletére való tekintettel – kegyelemben részesült. De a minisztériumi tisztviselők nehezen bocsátottak meg, vagy pedig önmagukat fedezték-védtek, amikor egy érvénytelenített fogalmazvány szerint a felülvizsgálati eljárás során nem találtak újabb bizonyítékokat, „amelyek alkalmasak volnának arra, hogy a tanácsköztársaság alatti magatartására vonatkozóan ellene emelt vádakát megdöntsék”. (12. sz. dok.) Meghagyták viszont a kiskaput: kivételes elbánásban részesülhet, ha arra igényt tart és az iránti kérelmét benyújtja.

Feltehetően miniszteri erőhatalomnak, Klebelsberg Kunó politikai bölcsességének és irodalmi értéktiszteletének – „Felmenteni óhajtom” – kellett beavatkozni, hogy az egykori ítélet megsemmisíttessék, s nyugdíját 1928. január 1-jétől folyósítsák.

Babits az erkölcsi és anyagi elégtétel örömhírét hamarosan, 1928 februárjában közli édesanyjával: „Talán már tudod hogy hosszú késedelem után a tanári ügyem is elintézésre került; a vádak alól tisztáztak, teljesen fölmentettek, s így meg fogom kapni nyugdíjamat is. Minderről azonban egyelőre még csak privát értesülésem van (a minisztériumból) – a hivatalos akta még nem érkezett le, s természetesen még pénzt se láttam. A nyugdíj, amihöz így jutok, különben nagyon csekély – de azt hiszem, otthon örülni fogtok a hírnék, mint erkölcsi elégtételnek is.”²²

IRATJEGYZÉK

930 FŐSZÁM.

11 ALSZÁM.

Csomó: Babits Mihály

Iratjegyzék

Tárgy: Babits Mihály bp gimn.
tanár

²² *Dallá ringott bennem kétség és láz: Babits Mihály (és Török Sophie) székszárdi levelei*, s. a. r. CSISZÁR Mirella, VENDEL-MOHAY Lajosné, szerk. VADAS Ferenc, Szekszárd, 1991, 98–99.

1.

M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM

41.260 szám. Ér. 1927

Tárgy:

Babits Mihály volt áll. középisk. tanár

fegyelmi ügye.

33.854/927 özv. Pfeiffer Györgyné hasonlító ügye.

Nevezett tanárok fegyelmi ügyének tárgyalása külön szám alatt van folyamatban.

Jelen ügyirat: Ad acta.

M. Kir. Közigazgatási Bíróság [pecsételve]

K. 1927. XII. 28. Vajdinger

2.

A BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROSI TANKERÜLET
KIRÁLYI FŐIGAZGATÓSÁGÁTÓL

8102/1926. szám.

Nagyméltóságú Miniszterium!

Vonatkozással a Nagyméltóságú Miniszterium folyó hó 4-én kelt 87310/1926. V. sz. rendeletére, tisztelettel jelentem a következőket:

1.) Babits Mihály nyugdíjazása – a kérvény szerint – az 1918. dec. 3-án kelt 201812. sz. rendelettel az 1885. évi XI. t. c. alapján történt. A 102752/1920. B. XI. sz. rendelet megállapításai szerint betegség címén kérte nyugdíjaztatását.²³ Babits Mihály azon állítása, hogy reá a fent idézett törvény vonatkozik, nem nyújt alapot a fegyelmi ítélet megváltoztatására, mert avval a ténnyel, hogy a proletárdiktatúra alatt tényleges állást vállalt, önmagára nézve kötelezőnek ismerte el az 1912. évi nyugdíjtörvényt. Ezen a körülményen mit sem változtat az, hogy az állam a szovjet-kinevezéseket megsemmisítette, mert ez a nullifikálás előreszólt, visszamenőleg a kinevezéssel járó illetményeket nem kellett a kinevezetteknek visszafizetniök. Babits Mihály ellen tehát joggal indult meg az 1912. évi nyugdíjtörvény alapján is a fegyelmi vizsgálat.

2.) A törvények paragrafusainak szubjektív magyarázatásain kívül fontosabb az a tény, hogy Babits Mihály az 1920. évi 102752/B. XI. sz. rendelet megállapítása szerint a nyugdíjról önként lemondott: „saját maga kijelentette a fegyelmi bizottság előtt, hogy az állammal semmiféle viszonyban lenni nem óhajt, s ezért nyugdíjat sem kíván, és ezt eddig ezért nem is vette fel.” (A 102752/1920. B. XI. sz. rendelet utolsó előtti szakasza.)

²³ Lásd TÉGLÁS, i. m., 294–295.

Folyamodó tehát önkéntes lemondása miatt sem kérheti nyugdíja újból való folyósítását. Ilyen alapon a társadalmi rendet és a kultuszminiszter úr személyét állandóan támadó Szabó Dezső is követelhetné reaktívtatását, pedig ez a volt tanár nem fegyelmi ügygel kapcsolatosan távozott középiskolai katedrájáról.

Amennyiben a Nagyméltóságú Minisztérium a kérelemnek mégis helyt adna, s a revíziós fegyelmi vizsgálatot elrendelné, tisztelettel kérem az első vizsgálat jegyzőkönyvének a vizsgálat elnöke számára való megküldését. A magam részéről nem ellenzem, hogy Babits Mihály megkapja a revíziót. Igazán jelentéktelen emberek s nála jóval erősebben vádolt tanárok is megkapták már ügyük újbóli tárgyalásának engedélyét. Babits Mihály legalább nem volt agresszív agitátor.

Budapest, 1926. december 10.

Pintér Jenő²⁴

tankerületi kir. főigazgató

1 drb. mell.

R. u.

92174 1926. dec. 11.

A keb. IX. ügyosztályhoz véleményének szíves közlése végett tisztelettel áteszem.

Budapest, 1926. december hó 18-án.

Vajdinger Körösy [?]²⁵

[XII/20]

A Nagyméltóságú

Vallás- és Közoktatásügyi Magy. Kir.

Minisztériumhoz

Budapesten

A IX. ügyosztály teljesen analóg ügyben álláspontját már kifejtette. – A vonatkozó 43077/926. sz. ügyiratnak visszakerőleges csatolása mellett.

R. u.

Az V. ügyosztályhoz tisztelettel áteszem.

[olvashatatlan I/9.]

A budapest fő- és székvárosi
tankerület királyi főigazgatójának

az 1926. évben december hó 10-én

8102/1926. sz. a. kelt felterjesztése

Babits Mihály fegyelmi ügye tban.

87310/1926. V. és

vonatkozással a 102752/1920. b. XI. sz.

miniszteri leiratra.

Mellékelve: 1 drb.

²⁴ Az egyik pallium-felirat szerint Pintér Jenő mint tankerületi főigazgató 1926. december 3-i kelettel kapta a fegyelmi ügy revíziójának aktáit a minisztériumtól „véleményes jelentéstétel végett”.

²⁵ Vajdinger Gyula minisztériumi osztálytanácsos és valószínűleg Körösy László minisztériumi előadó.

3.

M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM

V. OSZTÁLY

92.174/926. szám. Ér. 1926. XII/11.

A beadvány száma és kelte: 8102/926

Határidő: 1927. jan. 20.

Lássa:

Kiadványozás (jóváhagyás) után: lássa a keb. IX. ügyoszt. a 43077/926. sz. ügyirat lecsatolása végett. L. és lecsatoltam. 927. I/19. Ferenczy [?]

Tárgy:

Budapesti tanker. kir. főigazgató, Babits Mihály <ny> volt tanár fegyelmi ügyének újrafelvétele tban.

Tárgy:

Budapesti tanker. kir. főigazgatónak.

Múlt évi 8102/926. sz. a. kelt felterjesztésére Babits Mihály volt áll. főgimnáziumi tanár fegyelmi ügyében az újrafelvételt nevezett kérelmére elrendelem.

A vizsgálat vezetésével elnöki minőségben Címed bízom meg, a bizottságba a vezetésem alatt álló miniszterium középiskolai ügyosztálya részéről dr. Boreczky Elemér miniszteri titkárt küldöm ki s egyben felhívom Címed, hogy a bizottság tanár tagjának delegálása iránt saját hatáskörében intézkedjék.

A vizsgálatról, melynek tárgya a szóbanlévő volt tanár kommun alatti magatartása, szabályszerű jegyzőkönyv vezetendő, mely az ítéletre vonatkozó javaslattal együtt hozzám felterjesztendő.

Budapest, 1927. január hó 17-én.

Vaj[dinger] Körösy [?]

V/18

Utasítás a kiadónak:

csat: a 87310/926. sz. ikt. 1 drb.

Felvétetett Budapesten 1927. évi február hó 15-én a budapesti tankerületi királyi főigazgatóság hivatalos helyiségében arról a fegyelmi vizsgálatról, melyet a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium 1927. évi január hó 18-án kelt 92174/1926. V. sz. rendeletével Babits Mihály volt állami főgimnáziumi tanár ellen elrendelt.

Jelen vannak: dr. Pintér Jenő tankerületi kir. főigazgató, mint a fegyelmi bizottság elnöke, Dr. Boreczky Elemér min. titkár a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium V. ügyosztályának képviselőjében kirendelt fegyelmi bizottsági tag, Dr. Liber Béla ált. reálisk. tanár, a fegyelmi bizottság tanár tagja és Horváth Béla ált. reálgimnáziumi tanár, a fegyelmi bizottság jegyzője.

Elnök megnyitja a fegyelmi tárgyalást.
Ismerteti a 92174/1926. V. számú miniszteri rendeletet,

mely

Babits Mihály

volt tanár ellen a fegyelmi vizsgálat lefolytatását elrendelte. (1. számú melléklet.)

Elnök megállapítja, hogy

Babits Mihály

a fegyelmi vizsgálat elrendeléséről, a fegyelmi vizsgálat helyének és idejének megállapításáról és fegyelmi vizsgálatra való megidézéséről a budapesti tanker. kir. főigazgatóság útján értesített.

Elnök a bizottság elé hivatja Babits Mihály volt tanárt. Közli vele a 92174/1926. V. számú miniszteri rendeletet. Kérdést intéz hozzá, hogy nincs-e érdekeltségi kifogása a bizottság valamelyik tagja ellen?

Nincs érdekeltségi kifogása.

Elnök figyelmezteti a bizottság elé idézettet, hogy vallomását teljesen az igazságnak megfelelő módon tegye meg, mert ez a kihallgatása eskü alatt történő kihallgatásnak felel meg. Felhívja személyi adatainak bemondására.

Neve: Babits Mihály

Születésének ideje: 1883. nov. 26.

Születésének helye: Szekszárd

Vallása: római katolikus

Szaktárgyai: magyar–latin

Családi állapota: nő

Lakása: Bpest, VIII. Reviczky u. 7.

Egyéb megjegyzések (volt-e katona, volt-e már fegyelmileg büntetve, jelenlegi állása)

Katona nem volt. Jelenlegi foglalkozása: író.

Eddigi pályája: 1906-ban kezdte meg állami szolgálatát mint helyettes tanár. 1919. jan. hó 1-én nyugdíjaztatott. (1918. dec. 3-án kelt a nyugdíjazó rendelet.)

Elnök felolvassa a vallás- és közokt. minisztérium 102752/1920. B. XI. sz. rendeletét, mely a Babits Mihály elleni fegyelmi ítéletet tartalmazza.

Elnök felszólítja Babits Mihályt, hogy a felmerült vádpontokra vonatkozólag adja elő védekezését.

Tudomásul van. A jegyzőkönyvhöz csatoltatik. (2. sz. melléklet.)

Babits Mihály felolvassa írásba foglalt védekezését, mely a jegyzőkönyvhöz csatoltatik. (3. sz. melléklet.)

Hozzáteszi még, hogy nem emlékszik arra: mintha olyan nyilatkozatot tett volna, mely szerint az állammal semmiféle viszonyban lenni nem óhajt, s ezért nyugdíjat sem kíván; de ha így nyilatkozott volna is, ez bizonyára nem meggondolt nyilatkozata volt, hanem az akkori helyzetnek s felhevült állapotának tulajdonítható.

bemutatja az ügyészi megszüntető végzést és a nyugdíjazásra vonatkozó iratot. Az iratokhoz csatoltatik. (4. és 5. sz. melléklet.)

Elnök felszólítására Babits Mihály

Megjelenik a bizottság előtt Szudy Elemér min. oszt. tanácsos úr s jelenlétében felolvastatik írásbeli vallomása.

Tudomásul van. A vallomás az iratokhoz csatoltatik. (A 6. sz. melléklet.) Az írásbeli vallomáshoz Szudy Elemérnek hozzáfűz-nivalója nincs.

Megjelenik a bizottság előtt Schöpflin Aladár szerkesztő s jelenlétében felolvastatik írásbeli vallomása.

Tudomásul van. A vallomás az iratokhoz csatoltatik. (7. sz. melléklet.) Hozzátenni

valója Schöpflin Aladárnak nincs. Schöpflin Aladár.²⁶

Elnök a tárgyalás anyagát összefoglalva felhívja a figyelmet arra a nevezetes mozzanatra, hogy legutóbb az országgyűlés megnyitásakor, midőn Magyarország miniszterelnöke²⁷ estélyt adott az állami élet kiválóságainak, (midőn) vendégül látta ezen az estélyen Babits Mihályt is. Lehetetlen nemzetellenes viselkedés címén a nyugdíjat megvonni attól az országos nevű írótól, akit az államfő jelenlétében az állami élet kiválóságai közt a magyar miniszterelnök vendégül lát s ezzel a ténnyel a legteljesebb mértékben rehabilitál.

Ettől függetlenül megállapítható, hogy a lefolytatott vizsgálat során sikerült Babits Mihálynak a legteljesebben tisztáznia a szovjeturalom alatti szerepét. Kommunista gondolkodású nem volt, az akkori vezetőemberekkel semmiféle összeköttetést nem tartott fenn.²⁸

Ennek alapján a bizottság egyhangúlag javasolja, hogy a 102752/1920. B. XI. sz. rendelet

helyeztessék hatályon kívül, s Babits Mihály az ellene emelt vád és következményei alól mentesíttessék.

Ezzel a bizottság ülése véget ért.

K. m. f.

Pintér Jenő
elnök

Dr. Boreczky Elemér
Dr. Liber Béla
a bizottság tagjai

Horváth Béla
jegyző

Mellékletek:

1–7. csatolva.

²⁶ Schöpflin autográf aláírása.

²⁷ Bethlen István.

²⁸ Lásd nyilatkozatát: TÉGLÁS, *i. m.*, 387–388.

4/1.

Másolat

92.174/926. V. ü. o. szám. Múlt évi 8102/926. sz. a. kelt felterjesztésére Babits Mihály volt állami főgimnáziumi tanár fegyelmi ügyében az újrafelvételt nevezett kérelmére elrendelem. – A vizsgálat vezetésével elnöki minőségben Méltóságodat bízom meg, a bizottságba a vezetésem alatt álló minisztérium középiskolai ügyosztálya részéről dr. Boreczky Elemér miniszteri titkárt küldöm ki s egyben felhívom Méltóságodat, hogy a bizottság tanár tagjának delegálása iránt saját hatáskörében intézkedjék. A vizsgálatról, melynek tárgya a szóbanlevő volt tanár kommun alatti magatartása, szabályszerű jegyzőkönyv vezetendő, mely az ítéletre vonatkozó javaslattal együtt hozzám felterjesztendő. Budapest, 1927. évi január hó 18-án. A miniszter helyett Schwöder Ervin s. k. h. államtitkár.

4/2.

MÁSOLAT

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztertől

102752/1920. szám

B–XI.

Tanár úrnak a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásának megvizsgálására meg-ejtett fegyelmi vizsgálat során beigazolást nyert, hogy:

a proletárdiktatúra idején egyetemi tanári állást vállalt s úgy ezen állásában, mint a proletárdiktatúra kitörése előtt az „Uj Világ” című ifjúsági folyóiratban különös néző-szögből vitatta a haza és nemzet fogalmát és mint pacifista, a haza és nemzet fogalmának nem tulajdonítja a közfelfogás által megkívánt fontosságot. Egyik ilyen irányú cikkével mértelenül hatott az ifjúságra.

Ezek alapján a fegyelmi bizottság javaslata és a kebelbeli fegyelmi tanács meghallga-tása után Tanár urat

nyugdíjának elvesztésére

ítélem.

Magatartásának elbírálásánál súlyosbító körülménynek kellett vennem azt, hogy jólle-het betegség címén kérte nyugdíjazását, a proletárdiktatúra szerveitől az egyetemi tanári állást elvállalta, s így a proletárdiktatúra önkéntes támogatásának minden tényálladéka volt megállapítható, továbbá, hogy mint író ilyen cikket írt, amely a tapasztalatlan ifjúság lelkületében végzetes kárt okozott; végül azt a körülményt, hogy saját maga kijelentette a fegyelmi bizottság előtt, hogy az állammal semmiféle viszonyban lenni nem óhajt, s ezért nyugdíjat sem kíván és ezt eddig ezért nem is vette fel.

Nyugdíjának beszüntetése iránt egyidejűleg intézkedtem.
Budapesten, 1920. évi március hó 31-én.

Haller s. k.²⁹

Tekintetes

Babits Mihály nyugdíjazott áll. főgimn. tanár úrnak, Budapest

4/3.

Tekintetes Fegyelmi Bizottság!

Védekezésem elején legyen szabad még egyszer utalnom arra, amit a Nagym. Vall.- és Közokt.-ügyi Minister Úrhoz intézett kérvényemben már előadtam: hogy t. i. engem a Minister Úr annakidején nem az 1912. évi nyugdíjtörvény, hanem az 1885. évi XI. tc. alapján nyugdíjazott. Ugyanis az 1912-iki nyugdíjtörvény 88. §-a szerint arra a tanárra, aki a 30 éves szolgálati időt választotta, „az 1885. évi XI. tc. összes határozmányai továbbra is érvényben maradnak”. Már pedig e törvény 5. §-a taxative felsorolja azokat az eseteket, amelyek a nyugdíj elvesztésével járnak. Ezen esetek közül egyik sem illik reám, s a fegyelmi vizsgálat során sem hangzott el ellenem oly vád, amely ez esetek bármelyikével megegyeznék. Sőt, minthogy e reám egyedül alkalmazható régi nyugdíjtörvény a nyugdíjazás után megindítható fegyelmi eljárásról egyáltalán nem tud, másrészt, mikor az új nyugdíjtörvény ilyen eljárásra lehetőséget teremtett (1912: LXV. tc. 44. §. 8. pont), az ezen §-hoz fűzött indokolás is hangsúlyozta, hogy „meg kell adni a módot arra, hogy a már nyugalomba helyezett volt állami alkalmazott ellen is fegyelmi eljárást lehessen indítani”: s ez pedig azt jelenti, hogy a régi nyugdíjtörvény erre nem ad módot: mindezekből önkényt következik, hogy én nyugdíjamtól megfosztható, sőt még fegyelmi vizsgálat alá vonható sem lettem volna. Mégis ártatlanságom tudatában védekezésemet nem e paragrafusmagyarázatokra óhajtom alapítani, hanem annak kimutatására, hogy az ítélet indokolása nem tartalmaz oly vádat, mellyel engem jogosan illetni lehetne, s mely ilyen ítéletre okul szolgálhatna. Ezért méltóztassék megengedni, hogy az ellenem elhangzott vádakra kitérjek.

Az első vád egy tanári állás vállalása a kommün alatt: amely mellett súlyosbító körülménynek veszi az ítélet azt is, hogy jóllehet annakidején betegség címen kértem nyugdíjaztatásomat, a proletárdiktatúra szerveitől mégis elfogadtam ezt az alkalmaztatást. Legyen szabad itt arra hivatkoznom, hogy ezt kénytelenségből tettem. Hisz abban az időben számos nagytekintélyű és makulátlan nemzeti érzésű férfiú, akik ellen később sem lehetett bárminemű kifogást emelni vagy eljárást indítani, kényszerült hasonló módon engedni az erőszaknak. Ismert, exponált nevem különösképen fölhívta volna a figyelmet ellenszegülésemre, melyet a hatalom birtokosai nem haboztak volna a legterrorisztikusabb eszközökkel megtorolni. Egyébként kinevezésemet a proletárdiktatúra szervei csak fogatosították, ez már a proletárdiktatúra kitörése előtt elő volt készítve, sőt erre vonatkozó

²⁹ Lásd ÉDER, i. m., 74–75.

hírek már a napilapokat is bejárták.³⁰ Különben sem gondolhattam, hogy ily alkalmaztatás elfogadása a proletárdiktatúra politikájával való azonosítást jelenthetné. Az egyetemi tanári állást egy percre sem tekintettem politikai jellegűnek. Előadásaim kizárólag irodalmi természetűek voltak, s működésem az egyetemi katedrán is, a magyar kultúra emelésével és terjesztésével a hazát akarta szolgálni. Politikai vonatkozásának annál kevésbé tekinthetem alkalmaztatásomat, merthisz az akkori intézőkörök jól tudták, mennyire távol állok tőlük világnézet és politikai fölfogás tekintetében; ugyanis mikor pár nappal az alkalmaztatás előtt ezzel kapcsolatban fölszólítottak, hogy lépjek be a kommunista pártba, ezt kereken megtagadtam, s álláspontomat avval indokoltam, hogy nemcsak nem vagyok kommunista, hanem világnézetem s erkölcsi fölfogásom teljesen ellentétes a kommunizmus fölfogásával. Mikor a kinevezés, meglepetésemre, ennek dacára megtörtént, valóban azt hittem, hogy aggályok nélkül elfogadhatom.

³⁰ Többek közt Hatvany is sürgette, hogy Babits egyetemi katedrát kapjon, s örömet fejezte ki a tény bekövetkeztekor. Hogy Babitsot nem csupán Lukács György és Balázs Béla tartotta a feladatra méltónak, arról igen látványosan tanúskodik az a – kiadatlan, értékelő kisesszének is beillő – levél, melyet a nem sokkal korábban létrehozott Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége írt Kunfi Zsigmond miniszternek:

Miniszter Úr!

Az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetsége tisztelettel ajánlja *Miniszter Úr* figyelmébe azt a mindenfelől nyomatékosan felhangzó kívánságot, hogy Babits Mihály a budapesti egyetem bölcsészeti karán rendes tanszéket kapjon. –

A budapesti egyetem nemes hagyományai közé tartozik, hogy az élő irodalom és az irodalmi múlt közötti szoros kapcsolat abban is kifejeződjék, hogy az irodalmi tanszékek egyikét olyan egyéniség tölti be, aki tudományos hivatottsága mellett egyúttal az irodalmi alkotó munka terén is a vezető szellemek közé tartozik. E szükségesség felismerése vezette az egyetemet annak idején arra, hogy az irodalomtörténet tanszékére Arany Jánost hívja meg, s mikor a nagy költő a meghívást nem fogadta el, a tanszéket Gyulai Pállal töltsé be, aki egyaránt kitűnő művelője volt az irodalomtörténeti kritika és a költői alkotás mezejének. Beöthy Zoltán is, aki az egyetemnek ma is büszkesége, az egyetemi irodalmi oktatásra rendkívül gyümölcsöző módon egyesült a szépiró és tudós kiválósága. Nyilvánvaló dolog, hogy e kettős hivatottság az ideális kvalifikációt adja akkor, ha egyetemi irodalmi tanszéknek vagy valamely, az irodalommal szorosan kapcsolatos tanszéknek betöltéséről van szó, mert az irodalmi tudományokban a művészi tehetség és tapasztalat oly tudományos igazságok felismerésére képesíti a kutatót és az oktató tanárt, amelyekhez maga a tudományos módszerekben való avatottság vezethet el. Ezért van, hogy az irodalmi tudományokban a korszakalkotó nagy művek létrehozói rendszerint olyan kutatók szoktak lenni, akik egyúttal a tulajdonképpeni irodalmi alkotásnak is mesterei. S mivel a kettős hivatottság a legritkább esetben szokott egy személyben előfordulni, tiszteletteljes nézetünk szerint, az egyetemi oktatással rendelkező hatóságoknak örömmel kell megragadni az alkalmat, mikor módjukban van oly egyéniséget megnyerni a katedrának, aki egyaránt kitűnő művész és tudós egy személyben. –

Babits Mihályról ez köztudomás szerint bizvást elmondható. Mint költő egyike azoknak, akik szépirodalmunk mai művelői közül leginkább megközelítik a költői ideált. Lirai és novellistikus alkotásai nemcsak a közönség legjavára tett rendkívüli hatással, nemcsak esztétikai értékükkel, hanem intellektuális súlyukkal is a mai irodalmunk legmagasabb színvonalát jelentik. Műfordítói munkássága, mely kiterjed a világirodalom egész területére, olyan irodalmi elmélyedésről tesz tanúbizonyságot, amely szinte páratlanul mondható mai irodalmi kultúránkban. Dante-fordítása nemcsak művészi munka, hanem mint filológiai teljesítmény is egyike a legkiválóbbaknak, amelyeket mai irodalmunk felmutathat. „Irodalmi problémák” című könyve, amely a tudományos sajtóban is nagy visszhangot talált, nemcsak a világirodalom és a magyar irodalom történetének egészen szokatlanul beható és magas szempontokra emelkedő ismeretéről tesz tanúbizonyságot, hanem eredeti szellemi és erős filozófiai alapokra felépített irodalomelméleti koncepció körvonalainak kibontakozása is,

Ami a fölhozott súlyosbító körülményt illeti, arra nézve csak annyit vagyok bátor megjegyezni, hogy kinevezésem idején minden jövedelem nélkül állottam, miután az összes folyóiratokat, ahova dolgoztam, betiltották. Pedig csak abból éltem, amit dolgoztam: hisz tanári nyugdíjam ezidőben a pénz romlottsága folytán oly csekély volt, hogy a megélhetés szempontjából tekintetbe sem jött.

Az *Uj Világ*ban megjelent cikkemre vonatkozólag kijelentem, hogy annak megírásában semmiféle haza- vagy nemzetellenes tendencia nem vezetett, s hiszem, hogy a cikk objektív olvasója szemében nyilvánvaló az áhítat, mellyel az író a haza és nemzet fogalmára tekint. Azok a *különös szempontok* tehát, melyekről a vádpont beszél, csupán e fogalmak értelmezésére vonatkozhatnak; ez az értelmezés mindazonáltal megegyezik igen sok nagy magyar szellem gondolatával és értelmezésével. Legyen szabad itt csak arra hivatkoznom, hogy pl. Herczeg Ferenc *Híd* c. darabjában Széchenyi – a legnagyobb magyar – szájába adja ugyanannak a gondolatnak kifejezését, mely cikkem inkriminált alapgondolata: bizonyára nem avval a szándékkal, hogy Széchenyit hazafiatlannak tüntesse föl. (L. a negyedik kiadás 104. lapján: „Ki a haza? Mi a haza? A föld, a hegy, a víz? Hát nem az ember? stb. stb.”)

Hogy azonban az *Uj Világ*ban megjelent cikk szövege teljesen azonos volt-e eredeti kéziratom szövegével: azt minde mai napig nem tudtam ellenőrizni, mert <a> nyomtatásban a cikket nem is láttam, sem arról korrektúrát nem kaptam, s így annak minden betűjéért a felelősséget nem vállalhatom. Azon idők sajtójában nem tartozott a ritkaságok közé, hogy egy cikket a szerkesztő önhatalmúlag megváltoztasson. De hogy a cikknek még ebben a megjelent formájában sem lehet olyasmi, ami a vád alapját képezhetné, azt

amely az irodalomról való gondolkodásnak a legtöbb figyelemre méltó jelensége a mai fiatalabb írói nemzedékben. –

Babits Mihály még aránylag fiatal ember, egyéniségének lendülete és az eddigi munkásságát jellemző tiszta művészi erkölcs a biztosíték arra, hogy képes kifejleszteni mindazokat a lehetőségeket és képességeket, melyek tehetségében rejlnek. Nézetünk szerint tudományos kultúránk legfőbb hatásainak, az egyetemnek és a kormánynak kötelessége őt fejlődésében támogatni, és e támogatás legcélszerűbben azzal nyilvánulhat, ha most, ereje virágában egyetemi tanszéket kap, amely lehetővé teszi neki a tudományos kutatás kimélyítését és gondolatainak az ifjúsággal való közlését. Ezért bátorkodunk tisztelettel az itt kifejtetteket, melyek biztos tudomásunk szerint az irodalmi közvélemény túlnyomórészt részének is közös kívánságai, *Miniszter Úr* szíves figyelmébe ajánlani. –

Budapest, 1919. évi február havában.

Kiváló tisztelettel:

ALKOTÓ MŰVÉSZEK ÉS TUDOMÁNYOS
KUTATÓK SZÖVETSÉGE BUDAPEST

Pikler Gyula
elnök

Füst Milán
ügyvezető titkár

(Magyar Országos Levéltár, VKM-iratok, K 636–1919–3–37703. Gépirat, a szervezet neve pecséttel, az aláírások tintaírási autográfok.) Babits egyetemi tanári kinevezésének sajtótörténeti fogadtatását lásd SIPOS, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, i. m., 62–70.

mutatja annak az ügyészégi eljárásnak eredménye, amelyet e cikkre vonatkozó följelentés folytán az ügyészség ellenem lefolytatott, s mely minden vád alól teljesen tisztáz.

Ami a vádban hangoztatott pacifizmusomat illeti, kétségtelenül híve vagyok a Béke magas eszményének, s gyűlölője a vérontásnak és durva erőszaknak, mely például a mi gyönyörű hazánkat is oly gyalázatosan szaggatta darabokká. De hogy a kommunizmustól – mely különben maga a legdurvább erőszak uralma volt – mily távol állottam, sőt az belőlem a legerősebb ellenhatást váltotta ki: azt igazolni kívánom tanúim vallomásaival, oly férfiakéval, akikkel azon szomorú időben gyakrabban érintkeztem, s akiknek egyike azt is igazolni tudja, hogy a kommunista pártba való belépést kinevezésem előtti napokban megtagadtam. Módomban volna még más tanúkra is hivatkozni, de miután ennyit is elegendő bizonyító erejűnek tartok, nem akarom a Bizottság figyelmét hosszabban terhelni; ha azonban szükség volna rá, kész vagyok a bizonyítás kiegészítésére is. Itt csak nyugdíjaztatási okiratomat s a fölmentő ügyészégi végzést csatolom.

Tekintetes Fegyelmi Bizottság! Nem akarok irodalmi működésemmre hivatkozni, mely bizonnyal első kötetemtől az utolsóig tanúságot tesz arról, mennyire szentek nekem e magyar haza ideáljai, mennyire szent főleg a Magyar Kultúra, melynek kicsi szolgálja lenni mindig nagy dicsőségem lesz. De akár egész pályámon pillantok végig, akár ettől függetlenül mérlegelem magatartásomat ama gyászos időkben: úgy érzem, egy pillanatra sem tántorodtam el azoktól az eszményektől, amelyek a magyar nemzet minden igaz szellemi vezetőjét, frót és tanárt egyformán, lelkesítettek minden időben. Hiszem, hogy hasonló véleményre jut az állami hatóság is. Ebben a reményben kérem vallomásomnak a jegyzőkönyvhöz való csatolását, és ajánlom ügyemet a Tekintetes Fegyelmi Bizottság igazságérzetébe.

1927. február 15., Budapest,

Babits Mihály

4/4.

22342. szám/k. ü. 1921. – *A budapesti kir. ügyészségtől.* – Babics Mihály ellen izgatás büntette címén teljesített nyomozást a Bp. 101. §. 3. pontja alapján megszüntetem, mert a megejtett nyomozás során nem merült föl bizonyíték arra nézve, hogy gyanúsított a polgári osztály elleni gyűlöletre izgatott, avagy más büntetendő cselekményt követett volna el a proletárdiktatúra idejében, az arra vonatkozó bizonyíték beszerzése a további eljárásból sem remélhető. – Budapest, 1922. évi július hó 10-én. – Kovács B. kir. ügyészégi alelnök, s. k. – A kiadmány hitelül Matuska kiadó, s. k. – Budapesti kir. ügyészség pecsétje.

75/1927 sorszám.

Hogy ezen másolat a B a b i t s M i h á l y ú r által előttem eredetiként felmutatott bélyegtelen okirattal szóról-szóra megegyezik, bizonyítom.

Kelt Budapesten, 1927, ezerkilencszázhuszonhét évi, február hó 14, tizennegyedik napján.

Dr. Petró Béla
kir. közjegyző

4/5.

Másolat.

A Budapesti VI. Ker. Állami Főgimnázium Igazgatósága. – 9. szám.

Babits Mihály főgimnáziumi tanár úrnak Budapest. – A vallás- és közoktatásügyi minister úr f. é. december hó 3-án 201812. sz. a. kelt rendeletével Tanár Urat az 1885. évi XI. t. c. alapján ideiglenesen nyugalomba helyezte s egyben utasította a IX. ker. állampénztárt, hogy Tanár Úr részére 1960 azaz Egyezerkilencszázhatvan korona nyugdíjat írjon elő s ezen összeget az 1919. évi január hó 1-től a nyugalomba helyezettnek kellően bélyegelt s életbenlétét az illetékes kerületi elöljáróság által igazoló láttamozással ellátott nyugtatványára havi előleges részletekben fizesse ki, és eddig élvezett évi 2.800 K. fizetését, 800 K. személyi és 400 K. I–II évőtödös korpótlékát az 1918. évi december hó végével, évi 1300 K. lakpénzét pedig 1919. évi január hó végével állandóan szüntesse meg. Az utalványozottösszegről kiállított nyugta a vonatkozó jelen értesítvénnyel együtt előzetes számfejtés végett a vall. és közokt.-ügyi minisztériumi számvevőség I. osztályának (: V. ker. Aulich utca 8. sz. III. em. :) mutatandó be. Budapest, 1919. januárius 6. Dr. Finály Gábor s. k. igazgató. P.H.

75/1927 sorszám.

Hogy ezen másolat a B a b i t s M i h á l y ú r által előttem eredetiként felmutatott bélyegtelen levéllel szóról-szóra megegyezik, bizonyítom.

Kelt Budapesten, 1927, ezerkilencszázhuszonhét évi, február hó 14, tizennegyedik napján.

Dr. Petró Béla
kir. közjegyző

4/6.

Babits Mihálynak a szovjet uralom alatti magatartásáról a következőket adhatom elő:

Hosszú esztendőök óta ismerem Babits Mihály jellemét és egyéniségét, tudom azt, hogy úgy politikai, mint irodalmi meggyőződésének mindig őszintén, teljes lélekkel, minden hátsó gondolat nélkül szokott kifejezést adni. Éppen ezért, teljes erejű valóságnak vettem azt, hogy a proletárdiktatúra idején a leghatározottabban, teljes nyíltsággal foglalt állást az uralkodó rendszerrel szemben s nézeteinek nem egyszer oly formában, a nyilvánosság előtt is kifejezést adott, hogy ezzel méltán kockáztatta egyéni biztonságát. Számtalan esetben vitattuk meg közösen a rémuralom borzalmait és a helyzet tarthatatlanságát, s positive tudomásom van róla, hogy a júniusi ellenforradalom leverését követő

napokban Babits Mihály tárgyalásokat folytatott Schöpfung Aladárval és Fenyő Mikával egy kiáltvány megszerkesztésére vonatkozólag, amelyet a magyar írók intéztek volna protestációképpen a szovjet uralom ellen Európa közvéleményéhez. Arról is tudok, hogy e kiáltvány elmaradásának oka egyedül és kizárólag a proletárdiktatúrának hamarosan bekövetkező bukása volt.

Ez az, amit Babits Mihályra vonatkozólag előadhatok.

Szűdy Elemér

4/7.

BABITS MIHÁLY kommunizmus alatti szerepléséről jó lelkiismerettel vallhatom a következőket:

1. 1919. január végén vagy február elején, abban az időben, amikor Kun Béláék szervekedése nagy lendülettel kezdte izgatni a közvéleményt, egy alkalommal odajöttek a Központi Kávéházba, ahol nekünk akkor állandó asztaltársaságunk volt, Lukács György, a későbbi népbiztos és Balázs Béla. Hosszasan igyekeztek rábeszélni Babitsot, hogy lépjen be a kommunista pártba. Babits a leghatározottabban ellenállt ennek a biztatásnak és kijelentette előttük, hogy ő nem kommunista. „Ha most lépsz be a pártba, mondotta Lukács, akkor hős leszel és úttörő. Ha csak akkor lépsz be, amikor már uralomra jutottunk, akkor legfeljebb egyszerű kommunista lehet belőled.” Babits erre azt válaszolta, hogy nem hiszi, hogy a kommunizmus Magyarországon valaha uralomra juthasson és különben sem léphet be olyan pártba, amelynek elveivel és programjával nem azonosíthatja magát. A két rábeszélő erre nagyon kedvetlenül távozott.

2. A kommunizmus idején Babitscsal majdnem mindennapos érintkezésben voltam, minden dolgunkat bizalmasan megbeszéltük és így pontosan ismertem nézeteit az akkori dolgokról. Határozottan állíthatom, hogy Babits soha kommunista nézeteket nem vallott, egész gondolkozása ellent mondott a kommunizmusnak, a kommunista főemberekkel, akik több ízben keresték vele a kapcsolatot, semminémű összeköttetést nem tartott fenn.

3. Júniusban lehetett, amikor a kommunisták nagyszámú túszoikat tartóztattak le, egyéb embertelenségeket követtek el, és napról napra jobban ránehezedtek minden emberre szabadságra, egy alkalommal Babits Mihály lakásán *hárman, Fenyő Mikával*³¹ megbeszéltük, hogy egy kiáltványt fogunk szerkeszteni tiltakozásul a kommunista erőszak ellen, ezt a kiáltványt aláíratjuk a magyar szellemi élet lehetőleg nagyszámú kiváló képviselőivel és kicsempésszük külföldre, elsősorban Bécsbe, hogy ott a sajtóban nyilvánosságra hozzassuk. A kicsempészés módját én akkor meg is beszéltem a Neue Freie Presse budapesti szerkesztőjével, de a dologból nem lett semmi, mert amerre puhatolózunk, jobb és baloldali elhelyezkedésű embereknel egyaránt visszautasításra találtunk. Az akkori terror nyomása alatt nem merték aláírni. A kiáltvány megszerkesztése Babits feladata lett volna, aki erre lelkesen vállalkozott is.

4. A június 24-iki ellenforradalom utáni napokban volt az úgynevezett írók szakszervezetének első és amennyire tudom, egyetlen választmányi ülése. Ez a szakszervezet a

³¹ Schöpfung tintaírást betoldása.

kommunista kormány nyomása alatt alakult, túlnyomó részben polgári gondolkodású emberek alkották, az alakuló ülésen emlékezetem szerint alig öt, hat kommunista volt jelen, s a választmány is nagy többségében polgári érzésű íróársakból állott. A mondott választmányi ülésen Babits és én nagy vehemenciával szólaltunk föl a kommunista uralom ellen, ingerült vitába keveredtünk az egyik ott jelenlevő kommunistával. E heves jelenet hatása alatt a választmányi ülés feloszlott.

Budapest, 1927. február 15.

Schöpflin Aladár

5.

A Nagyméltóságú
Vallás- és Közoktatásügyi
Magy. Kir. Miniszteriumhoz
Budapesten

A budapest fő- és székvárosi
tankerület királyi főigazgatójának
az 1927. évben február hó 23-n
871. sz. a. kelt felterjesztése
Babits Mihály fegyelmi ügye tb.
vonatkozással a 92174/1926. sz. miniszteri
V. leiratra

A BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROSI TANKERÜLET
KIRÁLYI FŐIGAZGATÓSÁGÁTÓL.

871/1927. szám.

Nagyméltóságú Miniszterium!

Vonatkozással a Nagyméltóságú Minisztérium 92174/1926. V. sz. rendeletére tisztelettel jelentem, hogy Babits Mihály fegyelmi ügyében a vizsgálatot f. hó 15-én lefolytatam.

A felvett jegyzőkönyvet mellékleteivel egyetemben csatoltan felterjesztem.
Budapest, 1927. február 23-án.

Pintér Jenő
tanker. kir. főigazgató

8 drb. mell.

A Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Miniszteriumnak

Helyben.

6.

M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM

18136/927. sz. Ér. 1927. III/1.

A beadvány száma és kelte: 871/927.

Tárgy:

Budapesti tanker. kir. főigazgató, Babits Mihály fegyelmi ügyében.

Babits Mihály 1918. december 3-án 201812. szám alatt kelt rendelettel az 1885. XI. t. c. alapján ideiglenesen nyugalmomba helyeztetett. Nevezett ezután az ú.n. tanácsköztársaság alatt reaktiváltatott és e minőségében tanúsított magatartása miatt azon indokolással, hogy az „Ujvilág” című ifjúsági folyóiratban különös nézőszögből vitatta a haza és nemzet fogalmát és mint pacifista a haza és nemzet fogalmának nem tulajdonítja a közfelfogás által megkívánt fontosságot, sőt egyik ilyen irányú cikkével mértelyezőleg hatott az ifjúságra – a 102752/920. B. XI. sz. a. kelt rendeletben közölt ítélettel nyugdíjának elvesztésére ítéltetett. Az ítélet mint súlyosbító körülményeket veszi figyelembe, hogy jóllehet Babits betegség címén kérte annak idején nyugdíjazását, mégis a diktatúra alatt egyetemi tanári állást vállalt, továbbá, hogy mint író olyan cikket írt, amely a tapasztalatlan ifjúság lelkében végzetes kárt okozott, végül pedig, hogy a fegyelmi bizottság előtt kijelentette, hogy az állammal semmiféle viszonyban lenni nem óhajt és ezért nyugdíjat sem kíván.

Babits Mihály újabban fegyelmi ügyének revízióját kérte és az újrafelvétel a 92.174/926. V. sz. a. kelt rendelettel folyamatba tetetvén az újrafelvételi vizsgálat lefolytatott és ennek eredményeképp a Bizottság azon indokolással, hogy Babits-

nak a lefolytatott vizsgálat során a legteljesebben sikerült tisztázni a diktatúra alatti szerepét, egyhangúlag azt a javaslatot terjeszti elő, hogy az ügyében hozott marasztaló ítélet helyeztessék hatályon kívül, és Babits az ellene emelt vád és következményei alól felmentessék.

Az ügyosztály a vizsgálat adatainak áttanulmányozása után nem zárkozhatik el azonban annak konstatálása elől, hogy az újrafelvételi vizsgálat során lefolytatott bizonyítási eljárás az egyik legsúlyosabb vádpontra nézve, vagyis arra, hogy Babits az „Ujvilág” című ifjúsági folyóiratban a haza és nemzet fogalmát nem a kívánatos értelemben tárgyalta –, nem merített ki egészen, amennyiben Babits védekezésén kívül az inkriminált közleményre vonatkozóan más bizonyítékok nem mérlegeltettek, sőt azok beszerzése meg sem kíséreltetett. Ezért mielőtt az ügy érdemi tárgyalásába bocsátkoznék, az ügyosztály szükségesnek tartja, hogy az „Ujvilág” című ifjúsági folyóirat azon lapszáma, amely a Babits terhére rótt közleményt tartalmazza, pótlólag beszereztessek.

Budapesti tanker. kir. főigazgatónak.

A Babits Mihály volt középiskolai tanár fegyelmi ügyében folyó évi 871/927. sz. a. kelt felterjesztésére az ügyre vonatkozó iratok visszazárása mellett felhívom Címet, hogy miután a Címed elnöklete alatt ebben az ügyben megtartott újrafelvételi vizsgálat során lefolytatott bizonyítási eljárás a nevezett ellen emelt egyik legsúlyosabb vádpontra nézve, vagyis arra, hogy Babits az „Uj Világ” című folyóiratban a haza és nemzet fogalmát nem a kívánatos értelemben tárgyalta –, egészen nem merített ki, amennyiben az inkriminált közleményre vonatkozóan a vádlott

védekezésén kívül más bizonyítékok beszerzése az iratokból megállapíthatóan meg sem kíséreltetett, szerezz be pótlólag a szóbanlévő folyóirat azon példányszámát, mely a vádlott inkriminált közleményét tartalmazza és azt az ügyre vonatkozó iratokkal együtt terjessze ide fel.

Budapest 1927. március hó 7-én.

Vaj[dinger] Körösy [?]

III/8

7.

A BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROSI TANKERÜLET
KIRÁLYI FŐIGAZGATÓSÁGÁTÓL.

1735/1927. szám.

Nagyméltóságú Miniszterium!

Vonatkozással a Nagyméltóságú Minisztérium 18136/1927. V. sz. rendeletére tisztelettel jelentem a következőket:

A fegyelmi vizsgálat a lehetőséghez képest kiterjeszkedett a Babits Mihály elleni vád minden pontjára. A kérdéses cikk áttanulmányozása azonban nem volt lehetséges, mert sem a Nagyméltóságú Minisztérium nem bocsátotta rendelkezésre az első fegyelmi vizsgálat iratai közt esetleg szereplő folyóiratpéldányt, sem pedig Babits Mihály nem tudta azt bemutatni. Könyvárusi forgalomban és az iskolák könyvtáraiból sem szerezhető meg, mert ez a többi forradalmi nyomtatványokkal egyetemben, felsőbb rendelkezés következtében, a szovjetdiktatúra után megsemmisített. A Nemzeti Múzeum Országos Széchényi könyvtárában sem található meg, mint ezt az ide mellékelt igazolás is tanúsítja.

Tisztelettel kérve e jelentésem tudomásul vételét, a 18136/1927. V. sz. rendelet mellékleteit, Babits Mihály jelentését és a Széchényi-könyvtár igazolását csatoltan felterjesztem.

Budapest, 1927. március 29-én.

10 drb. mell.

Pintér Jenő

tanker. kir. főigazgató

A Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi M. Kir. Minisztériumnak

Helyben.

7/1.

A tekintetes

Budapesti Tankerületi Kir. Főigazgatóságnak

Budapest

Attila u. 1.

Tekintetes Főigazgatóság!

1278/1927. sz. alatt kelt fölszólítására van szerencsém közölni, hogy az *Uj Világ* c. folyóiratnak kívánt számával nem rendelkezem, sőt, mint azt írásos védekezésemben előadtam, e folyóiratot soha nem is láttam; a cikkből annakidején sem korrektúrát, sem támpéldányt nem kaptam, s azt azóta sem volt alkalmam olvasni, kivéve a cikk miatt följelentésre megindult ügyészségi vizsgálat tárgyalásán – amiről védekezésemben is említést tettem – s amikor a cikket előttem fölolvasták.

Akkori izgatott hangulatomban nem igen tudtam a fölolvadásra figyelni. Bizonyos, hogy a tárgyalás vezetője a fölolvadást avval a megjegyzéssel kísérte: „Én ebben semmi izgatást nem látok!”, s a további eljárást azonnal megszüntette; amiről szóló végzésnek hiteles másolatát írásbeli védekezésemhez csatoltam. A cikkekre én magam már alig emlékszem, s arról csupán annyi fölvilágosítást tudok adni, hogy címe *Az Igazi Haza* volt, s inkriminált alapgondolata pontosan ugyanaz, amit – mint írásbeli védekezésemben idéztem – Herczeg Ferenc *Híd* c. színművében Széchenyi szájába ad: „Ki a haza? Mi a haza? Talán a föld...? Hát nem az ember? stb.” (Pontos idézet a védekezésben.)

Ismételnem kell itt azt is, hogy a cikk minden szaváért nem vállalhatom a felelősséget, mert hisz azon forradalmi időkben nem volt ritkaság, hogy a szerkesztők önhatalmúlag belejavítottak a kéziratokba, s minthogy a cikket nyomtatásban nem láttam, nem tudhatom, e javítások mily arányúak. De az ügyészség állásfoglalásából azt következtetem, hogy a cikkben így sincs semmi, ami a vádat indokoltá tenné.

Megjegyezve még, hogy a cikk talán az ügyészségtől hivatalos úton beszerezhető (az ügyészségi végzés száma: 22342/1921.), maradok

a Tekintetes Főigazgatóságnak

Budapest, 1927. március 18-án,

kész szolgálja

Babits Mihály

VI. Reviczky u. 7.

7/2.

1467/1927. szám

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtára
Tekintetes Igazgatóságának

Budapest

A vallás- és közokt. minisztérium 18136/1927. V. sz. rendelete alapján Babits Mihály író, ny. áll. gimnáziumi tanár revíziós fegyelmi vizsgálatához szükségessé vált az Uj Világ c. folyóiratban 1918-ban, vagy 1919-ben megjelent Az Igazi Haza c. cikkének beszerzése.

Mint hogy a fenti cikk másképpen be nem szerezhető, tisztelettel kérem a Tekintetes Igazgatóságot, hogy annak lemásolására hivatalom megbízottjának, Csehély Aladár tanár úrnak az engedélyt megadni kegyeskedjék.

Budapest, 1927. március 26.

Kiváló tisztelettel:
Pintér Jenő
tanker. kir. főigazgató

A kérdéses folyóiratról a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában csak a 2. és a 3–4. füzet van meg. Ezekben a szóbanforgó cikk nem található.

Bpest, 1927. márc. 29.

Dr. Rédey Tivadar
könyvtárnok³²

8.

M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM
V. osztály

25.408/927 szám. Ér. 1927. III/31.

A beadvány száma és kelte: 1735/927.

Tárgy:

Budapesti tanker. kir. főigazgató, Babits
Mihály fegyelmi ügye tban.

Határidő: 1927. ápr. 12.

Elintézés:

Budapesti kir. Ügyészségnek

Babits Mihály író, okleveles középiskolai tanárnak az ú.n. tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartása ügyében hozott fegyelmi ítélet revíziója során szükségessé vált a kommun alatt megjelent „Ujvilág”

³² Pintér Jenő levelén Rédey Tivadar kézírásával.

című folyóirat azon számának beszerzése, amelybe nevezett „Az Igazi Haza” című cikket írta. Az 1918-ban vagy 1919-ben megjelent ez a cikk az illetékes helyeken folytatott szorgos kutatások dacára sem volt azonban beszerezhető.

Mivel Babits nyilatkozata szerint a szóbanlévő közlemény miatt annak idején ügyészégi vizsgálat is volt folyamatban, amelynek során a közleményt a tárgyalás vezetője előtte is felolvasta és mivel ebből a körülményből feltehető, hogy az illető lappéldány az ügyészégi iratok közt megtalálható, felkérem Címet, hogy a szóbanlévő lappéldányt betekintés végett sürgősen rendelkezésemre bocsátani szíveskedjék.

Budapest, 1927. április hó 8-án.

Vaj[dinger] Körösy [?]³³

9.

36529 sz.

k. ü. 1927

A BUDAPESTI KIR. ÜGYÉSZSÉGTŐL.

Babics Mihály középiskolai tanár fegyelmi ügyében a 25408/927. V. ü.o. számú megkeresésére értesítem Nagyméltóságodat, hogy „Az igazi haza” című cikket tartalmazó „Uj Világ” című folyóiratot nem áll módomban megküldeni, mert az a kir. ügyészégnél nincs meg.

Budapest, 1927. évi május hó 18. napján.

Dr. Kovács Béla kir. ügyészégi alelnök.

A kiadmány hitelül:

Havas

Kiadó

³³ Lásd ÉDER, i. m., 76.

A Nagyméltóságú
Vallás- és közoktatásügyi
Magy. Kir. Miniszteriumhoz

Budapesten

V.

A budapesti fő és székvárosi tankerület
királyi főigazgatójának
az 1927. évben március hó 29-én
1735 sz. a. kelt felterjesztése
Babits Mihály fegyelmi ügye tb.

vonatkozással a 18136/1927. V. sz. mi-
niszteri leiratra.

Mellékelve: 10 db

Jegyzőkönyv

Felvétetett 1927. évi július hó 5-n a Schwöder Ervin k. államtitkár úr Öméltósága elnök-
lete alatt működő fegyelmi tanácsnak

Babits Mihály

tanár fegyelmi ügyében tartott ülésében.

Jelen vannak: Dr. Vajdinger Gyula, Sutovits Árpád, Barta Róbert és Huszka Ernő min.
tanácsosok

a fegyelmi tanács tagjai.

Előadó: Dr. Körösy László

min. o. tan.

Előadó részletesen ismerteti a tárgyalás
alatt álló fegyelmi ügyet és megteszi az
előadói íven írásba is foglalt javaslatát.

Beható megbeszélés után elnök összefog-
lalván a felszólalásokat, a tanácsot határo-
zathozatalra kéri fel.

Kmf.

A fegyelmi tanács a fentnevezett tanárt a
terhére rótt fegyelmi vétségben bűnösnek
találván, az ügyosztály javaslatának elfo-
gadásával egyhangúlag úgy döntött, hogy
az alapítélet hatályában továbbra is fenn-
tartandó, de nevezett azóta tanúsított ma-
gatartására, valamint elismert frői műkö-

désére való tekintettel kegyelmi ellátásban részesítendő.

Schwöder Ervin
elnök

Körösy László
előadó

11.

Babits Mihály 1918. december 3-án 201812. sz. a. kelt rendelettel az 1885. XI. t. c. alapján ideiglenesen nyugalomba helyeztetett. Nevezett ezután az ú. n. tanácsköztársaság alatt reaktiváltatott és e minőségében tanúsított magatartása miatt azon indokolással, hogy az „Uj világ” című ifjúsági folyóiratban különös nézőszögből vitatta a haza és a nemzet fogalmát, és mint pacifista a két fogalomnak nem tulajdonította a közfelfogás által megkívánt fontosságot, sőt egyik ilyen irányú cikkével méltatlán hatott az ifjúságra – a 102752/920. B. XI. sz. a. kelt rendeletben közölt ítélettel nyugdíjának elvesztésére ítéltetett. Az ítélet mint súlyosbító körülményeket veszi figyelembe, hogy jóllehet Babits betegség címén kérte annak idején <...> nyugdíjazását, mégis a *diktatúra alatt egyetemi tanári állást vállalt, továbbá, hogy mint író, olyan cikket írt, amely a tapasztalatlan ifjúság lelkében végzetes kárt okozott, végül pedig, hogy a fegyelmi bizottság előtt kijelentette, hogy az állammal semmiféle viszonyban lenni nem óhajt és ezért nyugdíjat sem kívánt.*

Babits Mihály újabban fegyelmi ügyének revízióját kérte és az újrafelvétel a 92174/926. V. sz. alatt rendelettel folyamatba tétetvén az újrafelvételi vizsgálat lefolytatott és ennek eredményeképp a Bizottság azon indokolással, hogy Babitsnak a lefolytatott vizsgálat során a legteljesebben sikerült tisztáznia a diktatúra alatti szerepét, egyhangúlag azt a javasla-

tot terjeszti elő, hogy az ügyében hozott marasztaló ítélet helyeztessék hatályon kívül, és Babits az ellene emelt vád és következményei alól felmentessék.

Az ügyosztály mielőtt ez ügyben állást foglalt volna, megkísérelte, hogy az „Uj világ” című folyóirat inkriminált példányát beszereztesse, azonban ez a főigazgató és a kir. ügyészség iratok közt fekvő jelentésekből megállapíthatóan eredményre nem vezetett.

Ettől eltekintve azonban és csupán arra a körülményre támaszkodva, hogy Babits mint nyugdíjas reaktíváltatta magát az ú. n. tanácsköztársaság alatt és ezzel ezt a rendszert nyilvánvalóan támogatta, az ügyosztály az ügyében hozott ítélet hatályában való fenntartását javasolja.

R. u.

a keb. fegyelmi tanácshoz t. áteszem.
Bp., 1927. VI. 25.

Vajdinger Körösy [?]
VII/27

A fegyelmi tanács 1927. VII. 5-én tartott ülésén egyhangúan úgy döntött, hogy az alapítélet hatályában továbbra is fenntartassék, azonban figyelemmel nevezettnek a büntetés óta tanúsított magatartására és elismert írói munkásságára, nevezett kegyelmi ellátásban részesíttessék. Ezzel egyben a kegyelmi ellátásra való érdemesség tekintetében is döntés történt.

A szükséges további intézkedések fogantatása végett

I. u.

a keb. R. ügyosztályhoz t. áteszem
Bp., 1927. VII. 5.

I. VII. 8.

Schwöder Ervin

Vajdinger Körösy [?]
VII/7

12.

M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM

V. OSZTÁLY

87.310/926. szám. Ér. 1926. XI/25.

2. ív a 1260/927. sz.-hoz

<Budapesti tank. kir. főignak.

Babits Mihálynak az ú. n. tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartása ügyében hozott és a 102752/920. B. XI. sz. rendelettel közölt fegyelmi ítéletét felülvizsgálván, azt a lefolytatott vizsgálat eredményéhez képest a fegyelmi bizottság és a keb. fegyelmi tanács meghallgatása alapján hatályában továbbra is fenntartom.

Így határoztam, mert nevezettnek az újrafelvételi eljárás során olyan újabb bizonyítékokat előterjeszteni nem sikerült, amelyek alkalmasak volnának arra, hogy a tanácsköztársaság alatti magatartására vonatkozóan ellene emelt vádakát megdöntsék.

Tekintettel azonban az ügyében hozott fegyelmi ítélet óta tanúsított magatartására, valamint elismert írói munkásságára, nem zárkozom el az elől, hogy nevezettnek az 1914. évi XXXVI. t. c. 6. §-a alapján adható kivételes elbánásban való részesítése iránt – amennyiben arra igényt tart s eziránti kérelmét előterjeszti – a szükséges intézkedéseket folyamatba téttessem.

Bp., 1927. IX. 17.

Felmenteni óhajtom.

Vajdinger Körösy[?]>

K[lebensberg] 928 I/9

Budapesti tank. kir. főignak.

Babits Mihálynak az ú. n. tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartása ügyében hozott és a 102752/1920. B. XI. sz. rendelettel közölt fegyelmi ítéletét felülvizsgálván, azt a lefolytatott újrafelvételi vizsgálat eredményéhez képest a fegyelmi bizottság és a keb. fegyelmi tanács javaslatának meghallgatása után megsemmisítem és a vonatkozó rendeletet hatályon kívül helyezem.

Így határoztam, mert az ügyében lefolytatott újrafelvételi vizsgálat során beigazolást nyert az a körülmény, hogy nevezett az ú. n. tanácsköztársaság alatt az akkori vezetőkkel semmiféle összeköttetésben nem állott és működésével a tanácsköztársaság rendszerét nem támogatta.

Erről címet m. évi márc. hó 24-én 1735/1927 sz. a. kelt felterjesztésére tudomás[ul]vétel és további eljárás végett azzal értesítem, hogy nevezett tanár nyugdíjának *f. évi január 1-től leendő*³⁴ folyósítása iránt egyidejűleg intézkedtem.

Bp., 1928. I. 13.

Körösy [?]

Korniss
I/14

Vajdinger
I/14

³⁴ Beszúrás más, feltehetőleg Vajdinger kezével.

BITSKEY ISTVÁN

PÓTLÁS ÉS JAVÍTÁS EGY PÁPAI PÁRIZNAK TULAJDONÍTOTT VERS SZÖVEGKIADÁSÁHOZ

Egy kiadatlan Pápai Páriz-vers szövegeként közöltük a *Fegyvert s bátor szívet...* kezdetű éneket (ItK, 2000, 757), amelyet mind Nagy Géza kötete (Bukarest, 1977), mind Varga Imre (RMKT XVII/13, Bp., 1988, 640) Pápai művei között tart számon. A vers szövegének kolozsvári kéziratán (Akadémiai Könyvtár Kézirattára, Ms. 2935) is szerepel Pápai neve, s mivel Varga Imre megjegyzi, hogy nem látta a kéziratot, így közlését indokoltak véltük. Hozzátehetjük, hogy az Stoll Béla ismert bibliográfiájának incipitmutatójában nem szerepel. Nagy Leventének e verset is tárgyaló tanulmánya (Erdélyi Múzeum, 2000/1) frásunk nyomdába adása után jelent meg, így azt nem ismerhettük.

Elmulasztottuk viszont azt, hogy szembesítsük a szöveget a Zrínyi-utóélet kutatásának eredményeivel. Ezt már csak az ÚMIL utalása (1994, I, 565) nyomán is meg lehetett volna tennünk. Kovács Sándor Iván többször is írt a szövegről (*Forgách Simon 1705. évi Áfium-kiadása*, MKsz, 1982, 9–18, valamint: *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, ItK, 1985, 390–394, s nem It 1990, miként az ÚMIL tévesen közli). Innen kitűnhetett volna, hogy ismeretlen szerző műveként számon tartva több kiadása is volt már, így Forgách Simon Áfium-kiadásában (Kolozsvár, 1705), Thaly Kálmán antológiájában (*Vitézi énekek és elegyes dalok*, I, Pest, 1864), s egy újabb szöveggyűjteményben is szerepel (*Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp., 1953, 126–127). Varga Imre ugyancsak kiadta ismeretlen szerző műveként (RMKT XVII/10, Bp., 1981, 244–245), a 13. kötet sajtó alá rendezésekor viszont nem tudhatta, hogy a Pápai műveként felsorolt vers azonos a már korábban közölttel. Ezt viszont most már tudjuk, s legalább ennyi haszna mégis volt a kolozsvári Ms. 2935. sz. kézirat közlésének.

Továbbra is nyitott kérdés természetesen, hogy ki a vers szerzője, s miként került a kéziratra Pápai neve, alkalmat adva a joggal vitatható attribúcióra. Jelen helyreigazító sorainkhoz itt mondunk köszönetet Szentmártoni Szabó Géza segítségéért.

NAGY LEVENTE

DUBITO ERGO REQUIRO

Az ItK 2000/5–6. számában Bitskey István és Gábor Csilla egy 17. századi verset tett közzé. A közlők szerint a 11 soros latin epigrammát és annak 40 soros magyar átdolgozását Pápai Páriz Ferenc írta 1663-ban Zrínyi Miklósról.¹

A vers kéziratát jómagam is kézbe vehettem és PhD-disszertációm írása közben hasznosíthattam is. Mivel disszertációm Zrínyi erdélyi irodalmi és politikai kapcsolatairól írtam, talán mondanom sem kell, mennyire megörültem „Pápai versének”. Mert kezdetben kétségtelenül annak tűnt: autográf kézirat, a vers fölött ceruzás bejegyzés: „Pápai Páriz Ferenc: Epigramma etc. (cca 1663)”. Ő lenne az egyetlen eddig ismert 17. századi erdélyi szerző, aki verset írt Zrínyi Miklósról. További kutatásaim során azonban egyre több kétely merült fel bennem Pápai szerzőségét illetően. Így végül disszertáciomban azt állítottam, hogy Pápai nem szerzője, hanem csak lemásolója volt a versnek. Nézetemet opponenseim (Jankovics József és Orlovsky Géza) is elfogadták. Az alábbiakban e kételyeimet, valamint azokat a kérdéseket szeretném ismertetni, melyek akkor adódnak, ha Pápaiat fogadjuk el a vers szerzőjének.

1. A közlők úgy mutatják be a verset, mintha az teljesen ismeretlen lenne a magyar irodalomtörténetben, holott eddig már legalább ötször jelent meg nyomtatásban, a tucatsnyi 17–18. századi kéziratos másolatról nem is beszélve. A vers nyomtatásban is nagyon korán, Forgách Simon 1705. évi *Áfium*-kiadásának függelékeként jelent meg.² Erről az *Áfium*ról a 18. század folyamán számos kéziratos másolat készült. Egy ilyen volt az alapja Thaly Kálmán közlésének is, aki kuruc-kori versnek gondolta „Pápai művét”.³ Nagy Géza Pápai-könyvében elfogadta Thaly megállapítását, de nagy zavart okozott azzal, hogy a verset a könyvészeti fejezetben Pápai kéziratai közé sorolta. Pontosabban szólva ebből a könyvészeti felsorolásból nem derül ki egyértelműen, hogy az epigramma Pápai saját műve, vagy csak lemásolta azt, jöllehet Nagy Géza könyvének más fejezeteiben megemlíttette, hogy az epigramma nem Pápai szerzeménye.⁴ A vers megjelent még

¹ BITSKEY István, GÁBOR Csilla, *Pápai Páriz Ferenc kiadatlan verse Zrínyi Miklósról 1663-ból*, ItK, 2000, 755–758. A vers kézirata jelenleg: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Collectii Speciale Ms. 2935. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy 1997-ben Pápai Páriz nevénél nem találtam ezt a jelzetet. Nagy Géza könyve alapján írtam ki, és csodák csodája a raktárban bent volt. Szerencsére ezek szerint a bekötetlen, igen rongált, mindössze négylapnyi kézirat azóta sem tűnt el.

² RMK I, 1710.

³ THALY Kálmán, *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, I, Pest, 1864, 182–184.

⁴ „A gyermek Pápai szellemi fogékonyságára, koraérettségére vet fényt legkorábbi kéziratos emléke, egy, a költő és hadvezér Zrínyit dicsőítő 11 soros latin epigramma, annak tizstrófás magyar átültetése, melynek lemásolása, megőrzése többet jelzett, mint pusztán érdeklődést: Zrínyi 1664-es diadalmas téli hadjárata előtt

1889-ben, 1953-ban, valamint 1988-ban Varga Imre gondozásában az RMKT 10. kötetében.⁵ Ennyit a nyomtatott változatokról.

2. A vers eddig ismert kéziratos változatai, a Pápai-féle példányt kivéve (a továbbiakban **P**) az *Áfium* toldalékaként szerepelnek, önálló terjedésükről nincs tudomásunk. Ez lenne valóban a legnyomósabb érv annak igazolására, hogy a szerző maga Pápai: ő 1663-ban megírja a verset, később hozzámásolják az *Áfium*hoz és azzal együtt terjed tovább. Csakhogy ezzel a tetszetős hipotézissel szemben számos kérdés felmerül.

a. Hogyan kerül a vers Pápaitól az *Áfium*ot másolók kezébe? A legkorábbi, verstoldaléket is tartalmazó *Áfium*-másolat 1664. szeptember 4-én került Zichy György esztergomi érsek tulajdonába.⁶ Ez a másolat tehát még Zrínyi életében készült, és nehezen képzelhető el, hogy ne lett volna róla tudomása. Hogyan szegődhetett a 14–15 éves Pápai verse ilyen gyorsan az *Áfium* kísérelőjéül? Egy hipotetikusan kikövetkeztethető magyarázat kínálkozik, de véleményem szerint túl kalandregényes ahhoz, hogy elfogadható legyen. Íme: az nem kizárt, hogy az *Áfium* már 1663–64-ben kijutott Erdélybe: ezt bizonyítja egy 17. századi másolat, melyben a „fejedelmét eltapodta” szerkezet „fejedelmünket eltapodta” alakban fordul elő.⁷ Ezt csak erdélyi másoló írhatta így át. A bökkenő csak az, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni, mikor készült a szóban forgó másolat, csak annyit tudunk biztosan, hogy valamikor a 17. században. Az 1660-as évekből mindössze egy erdélyi személyről tudjuk biztosan, hogy járt a kezében Zrínyi-mű. Ez Teleki Mihály. 1662-ben Ebeni István⁸ több rendben is kérte Teleki Mihályt, hogy „Zrínyi uram írását” küldje el neki.⁹ Hogy Zrínyi melyik írását említi Ebeni, azt nehéz meghatározni. Lehetett a *Vitéz hadnagy*, a *Mátyás-elmélkedések*, jöllehet ezek önálló, a Bónis-kódexen kívüli terjedéséről nincs tudomásunk. Ha elfogadjuk Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván és Jarecsni János feltételezését, miszerint az *Áfium* 1661-ben fródott, akkor akár az is lehet-

annak törökellenes programjával való azonosulást s a vállalkozás iránti teljes bizalmat. [...] Az *Epigramma* c., legkorábbi *másolt*, keze írásával fennmaradt törökellenes és Zrínyt dicsőítő költeményt időrendben a bázeli peregrinus társaihoz [...] írt versei követik.” (PÁPAI PÁRIZ Ferenc, „Békességet magamnak, másoknak”, bev., jegyz., kiad. NAGY Géza, Bukarest, 1977, 14, 119, kiemelések: N. L. A továbbiakban: PÁPAI PÁRIZ 1977.)

⁵ Hadtörténelmi Közlemények, 1889, 513–514; *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp., 1953, 126–127; RMKT XVII/10, 244–245.

⁶ Jelenleg: MTA, Kézirattár, Magyar Codexek, K. 86, 38b–39b. Az RMKT-ban Varga Imre ez alapján közölte a verset.

⁷ Ilyen például a Csupor Ádám-féle 17. századi *Áfium*-másolat: OSZK, Kézirattár, Oct. Hung. 761, fol. 3.

⁸ Ebeni 1656-ban II. Rákóczi György követeként személyesen is járt Zrínyinél: „Ebeni István és Nagy Tamás uraimékat, az Nagyságod böcsületes főember szolgálát bizony oly kedvesen láttam, mintha atyámfiai voltak volna. Ugyan megiszolgálom Nagyságodnak, hogy ily böcsületes embereket küldött hozzám, ritkán látunk itten jó magyart, bizony gyönyörűséggel látjuk, mikor valaki ide találkozik júni”. Zrínyi II. Rákóczi Györgynek, Csáktornya, 1656. január 1. ZRÍNYI Miklós *Válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Balassi, 1997 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 6 – a továbbiakban: *ZrinLev.*), 88.

⁹ „Kérem Kegyelmedet Szrini uramnak hallom írását kegyelmednél, küldje meg nekem is, hadd mulassam magam vele, már azelőtt is írtam vala Kegyelmednek felőle, egy jó íróval írassa le kegyelmed, megiszolgálom Kegyelmednek.” „Zrínyi uram írása felől is írtam vala kegyelmednek, de kételkedem nem adták meg. Kegyelmedet kérem küldje meg nekem is, hadd mulassam magam vele, de jó íróval frassa le Kegyelmed.” Ebeni István Telekinek, Szamosújvárról, 1662. október 31. és november 2. TELEKI Mihály *Levelezése*, II, kiad. GERGELY Samu, Bp., 1921 (a továbbiakban: *TelLev.*), 373, 375.

séges, hogy az *Áfium*ot kéri Ebeni Telekitől.¹⁰ Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy 1662-ben Zrínyi egyik legfrissebb publicisztikai irata a Montecuccoli-ellenes röpirat, melyet Teleki, aki részt vett az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen, könnyen megszerezhetett. Nem zárhatjuk ki tehát annak a lehetőségét sem, hogy Ebeni ezt az iratot szerette volna megszerezni.¹¹ Egy, másfél hónappal későbbi levelében (Szamosújvár, 1662. december 15.) Ebeni ismét Telekihez fordult egy Zrínyi-mű megszerzése végett, és a szóban forgó munkát históriának nevezte: „Zrínyi uram *históriája* felől írván vala, Kegyelmed ha reá szerezhetne, megszolgálnám Kegyelmednek.”¹² Zrínyi művei közül csak a *Mátyás-elmékedést* és – ami lényegesebb – a *Szigeti veszedelmet* tarthatjuk históriának. Ez utóbbi mellett szól az az érv is, hogy Ebeni ebben a levelében már nem azt kéri, hogy Teleki másoltassa le a szóban forgó szöveget, mint az előbbi két levelében, hanem, mivel nyomtatványról van szó, csak arra, hogy megszerezze azt. Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy Teleki Mihálynak 1662-ben volt *Syrena*-kötete, melyet 1676-ban Radnótfáján valamelyik felső-magyarországi menekült le is másolt magának. A fentiek figyelembevételével Pápai szerzőségére az alábbi hipotézis kínálkozik: 1663–64-ben Teleki révén kijut az *Áfium* Erdélybe, Pápai megszerzi azt, elolvassa, megírja a latin és magyar verset, 1664 nyarán Bethlen Miklós elviszi azt Magyarországra, netán épp Csáktornyára, ahol Zrínyi beleegyezésével az *Áfium*hoz csatolják. Tetszetős magyarázat, de egyetlen konkrét adattal sem tudjuk bizonyítani: Bethlen 1664. november 13-án érkezik Csáktornyára, a vers pedig 1664. szeptember 4-én már ott van az *Áfium* végén.

Az *Áfium*nak azok a másolatai, amelyek tartalmazzák a szóban forgó latin és magyar epigrammát, azért érdemelnek különös figyelmet, mert a Bónis-kódextől – mely szintén még Zrínyi életében készült – eltérő szövegahagyományt képviselnek. Míg a Bónis-kódex inkább Vitnyédyhez, addig az önállóan terjedő verses *Áfium*-másolatok Wesselényi Ferenc nádor köréhez köthetők.¹³ Wesselényi, valamint a vers keletkezése és elterjedése között még számos kapcsolódási pontot találunk. A „Zaszlod alá, hazam, kerd, iöien magyar Mars” sor értelme Varga Imre szerint: „Kérd, hogy a magyar Mars, azaz Zrínyi, jöjjön zászlód alá. 1663. augusztus–szeptemberben merült fel az a terv, hogy Zrínyit bízzák meg a magyar hadak parancsnokságával. Zrínyi egy ideig húzódozott ennek elvállalásától.”¹⁴ Az egyik legérdekeltőbb személy ekkor abban, hogy Zrínyi elvállalja a „totius Nationis Hungariae Dux” címet, épp Wesselényi Ferenc, aki arra is kész, hogy amennyiben Zrínyi nem menne el a magyar főurak soproni tanácskozására, ő maga menjen be hozzá a Muraközbe,

¹⁰ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 688–689; JARECSNI János, Az „*Áfium*” datálásához, *Irodalomismeret*, 1993/1–2, 23–25.

¹¹ Ezt a feltételezést tartja valószínűnek POROGI András is: *Gyöngyösi Kemény-eposzának politikai koncepciójáról*, lt, 1986, 584.

¹² *TelLev.* II, 396. (Kiemelés: N. L.)

¹³ Verstoldalékos 17. századi *Áfium*-másolatok: OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 761, Quart. Hung. 1070, Oct. Hung. 637. Ezekről részletesebben: CSILLAG István, *A Zrínyi-próza XVII–XVIII. századi másolatai*, *Irodalomismeret*, 1996/3–4, 62–67.

¹⁴ RMKT XVII/10, 696.

rábeszélni a fővezérség elvállalására.¹⁵ Zrínyi 1663. szeptember elején megkapta fővezéri kinevezését, tehát a vers mindenképpen ez előtt íródott. A költemény keletkezésének évét Bitskey István és Gábor Csilla is elfogadja, de nem a fenti megfontolások, hanem a kézirat első lapján található, már idézett bejegyzés alapján. Csakhogy azt nem Pápai, hanem egy 19., vagy még inkább 20. század eleji kéz írta rá utólag. Miért nem jelölte Pápai, hogy ő maga írta a verset, és miért nem ő maga írta rá a dátumot?

b. Ha a vers 1663 nyarán már kész volt, hogyan magyarázható az akkor épp lakhelyéről elüzlött, Besztercén menedéket találó Pápai „különösen jó tájékozottsága”?¹⁶ Honnan tudja a politikában még járatlan fiatal Pápai, hogy Zrínyit a magyar hadak fővezérségével akarják megbízni? Honnan tud Zrínyi és Lippay ellenségeskedéséről? Ez utóbbiról a vers újraközlői ezt írják: „Különösen jó tájékozottságra mutat a 16. sor, amely a hárs említésével Zrínyi belső ellenfelére, Lippay érsekre tesz célzást”, mivel a hársfa szláv neve *lipa*, és ezt a szójátékot Zrínyi egy Rucsics Jánoshoz írt levelében is alkalmazta már.¹⁷ Véleményem szerint a 16. sor ilyen jellegű értelmezése nem helytálló: 1. a vers magyarul íródott, így eléggé erőltetett lenne a szójáték, hisz nehezen várható el a magyar olvasótól, hogy ismerje a hársfa szláv nevét, mint a horvát Rucsics. 2. A 16. sor így hangzik: „Felek raita, hogy te öued ne legyen hárs” (a kurzív részt a közlők kipontozták, mivel az a P-ből valóban kiszakadt). Itt a *hárs* szóban nehéz Lippayra vonatkoztatható allegóriát látnunk; egyszerűen arról van szó, hogy a hársból készült öv nem tartós. Ezt erősíti meg maga a szövegkörnyezet, valamint a szóban forgó rimbokor későbbi, Gyöngyösi általi imitációja is.¹⁸ 3. Arról nem is beszélve, hogy a Lippay–Zrínyi viszony 1663-ban már javulóban volt: az érsek személyesen járt Bécsben, hogy kieszközölje Zrínyi országos főkapitányi kinevezését, melynek hírért is ő hozta meg 1663. szeptember elején.¹⁹

c. Ha elfogadjuk Pápai szerzőségét, hogyan magyarázzuk a vers, az *Áfium* és néhány Wesselényi-levéllé közötti szövegpárhuzamokat? Már Hausner Gábor és Porogi András is felfigyelt arra, hogy a szóban forgó vers kezdősora Wesselényi 1663. május 22-én a

¹⁵ Vitnyédy így számol be a nádor és társainak igyekezetéről: „Ide összegyülekeztek egynéhány fej nélkül való tagok, kiknek úgy eszek veszett, hogy ily nagy veszedelemben nem tudnak magoknak tanácsolni, és most mindnyájan az én uramnak könyörögnek, annak segítségét várják, úgy azt is, hogy léssen-e pártfogója ez veszedelemben lévő hazának, akit azelőtt mindenképpen mocskoltak, érdemes promotiójától megfosztottak, igazságában megfojtottak, és ha lehetett volna talán életét is elvették volna neki. [...] Bizony rajta vagyunk mindnyájan ha ugyan ide nem jön az urakhoz, palatinus uram úgy Rottal uram is ő fölsége nevével szintén Muraközbe is elmennék hozzá, persvadeálják az ide fel való jövetelre.” (Vitnyédy Keczer Ambrusnak, 1663. szeptember 1. VITNYÉDY István *Levelezése*, II, kiad. FABÓ András, Pest, 1872, 116–117.)

¹⁶ Lásd Pápai naplóját: PÁPAI PÁRIZ 1977, 139.

¹⁷ BITSKEY–GÁBOR 756; *ZrinLev.* 110.

¹⁸ Zaszlod alá, hazam, kerd, iöien magyar Mars, Kinek Saturnus is mind vélem s mind Márssal,
Sok sphahoglán ellen ki legyen veled társ, Elhihetd, hogy leszünk megsegítő társal.
Mert már honod alatt alig marat az ars, Vassal lévén öszvecsatolva, nem hársal,
Felek raita, hogy te öued ne legyen hárs. El nem állunk tőled, sem karddal, sem Árssal
(Vö. RMKT XVII/10, 244; GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*, kiad., jegyz., utószó JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2000, 10.)

¹⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Bp., 1987, 142; *Magyarország története 1526–1686*, 3/2, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 1110.

magyarországi vármegyékhez írt körlevelének egyik részletét imitálja: „Kérem s kényszerítem kegyelmeteket, serkentse feől magában [a vármegyei nemesség] magyar szívét és édes eleinknek vitéz véréből született, pogány ellen való forró haragját. Kardoth, kardoth, fegyvert, bátor szívet szerezzen s nevellyen magában s mivel az az idő eljött, melyben avagy ezt is elveszítsük [...] a mi keveset még Magyarországon bírnunk, avagy [...] prédált hazánk országlásából is kiverjük [ti. a törököt]”.²⁰ Az epigramma első sora: „Fegyvert s bátor szívet kell annak szerezni”. Mindebből Kovács Sándor Iván arra következtet, hogy Wesselényinek „1663 májusában olyan *Áfium*-példánya volt, amely a verses függelék tartalmazta”.²¹ Véleményem szerint ebből csak annyi biztos, hogy Wesselényinek volt *Áfium*-példánya, valamint az, hogy a versíró ismerte Wesselényi levelét, tehát a vers valamikor 1663 májusa és szeptembere között keletkezhetett. Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet arra, hogy Wesselényi 1663. október 29-én, Murányból Zrínyihez írt levelében a *Syrena*-kötet epigramma-ciklusára utaló szövegrészek találhatók: „Áldassék az felséges Istennek neve maga *hectori jó hírével és nevével az ottomány fenyekedő hodnak homalyito czorbitassával* hoszta vidámságra az szegény csak nem utolsó kétségben esett magyar világot.”²² Az alább idézendő Zrínyi-levelet azt engedi feltételezni, hogy Zrínyi és Wesselényi levelezésében olyan strukturált toposzrendszer alakult ki, melyet előszeretettel alkalmaztak leveleik megfogalmazásában: „Ha a jó Isten tovább ilyen progressusokat ad hiszem, még egyszer nemcsak az Istennek bosszúállását a pogány ellenségen látjuk, hanem nemzetünknek még egyszer talpra állását. [...] *Most avagy soha sem ronthatja, vagy legalább tántoríthatja meg öfelsége az ottomán hodot.*”²³ Ugyanakkor egyik fogalmazványában Wesselényi a török ellen új erőre kapni látszó harc érdekében, Várad elestére hivatkozva (éppúgy, mint Zrínyi az *Áfiumban*) idézi fel Zrínyi kedvelt szöszerkezeteit: „Utolyara hazánknak, sőt az eges keresztenségnak *erős bastiajat Varadot* [...] az ellen meg veve, azzal nem elégülven im erővel az keresztenségnél paikoskodik [...] *es minden ok nélkül Erdelt elfoglalja s Magyar Orszagot s nemzetünket rontani hivatja, az egesz keresztenségnél kapvan, es igi irok edes Nemzetem mar neked örvendetes hírt, el jüt szabadérod, kegilmes kiralyunk, el jüt ideje sütetülyün az otoman had.*”²⁴ Véleményem szerint a fenti Wesselényi-levelet kurzivált helyére utal a vers 27. sora: „*Sokszor magyar miatt török hold megh apat*”. Csillag István azt is kimutatta, hogy a vers szerzőjének nemcsak Wesselényi leveleit, hanem Zrínyi *Áfiumát* is ismernie kellett. Íme néhány szövegpárhuzam Csillag gyűjtéséből: „*Szály ki hát álmodból* mig pihenést vehecz”. Ez a verssor az *Áfium* egyik legismertebb mondatára

²⁰ Wesselényi levelét RÁTH Károly közölte: Új Magyar Múzeum, 1854, II, 43–44. Vö. még: R. VÁRKONYI Ágnes, Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban, Történelmi Szemle, 1984, 357.

²¹ KOVÁCS Sándor Iván, Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi, ItK, 1985, 390.

²² KOVÁCS Sándor Iván, „Eleink tündöklése”, Bp., Balassi, 1996, 20–21. Wesselényi levelét közölte R. VÁRKONYI 1984, 365.

²³ Zrínyi Miklós Wesselényinek, Csáktornya, 1664, február 17. *ZrinLev.* 147–148.

²⁴ Magyar Országos Levéltár, Archivum Familiae Wesselényi, E-199, 7. cs., fol. 120. Sajátkezű fogalmazvány, dátum és hely nélkül. A szövegből azonban megállapítható, hogy az 1663–64. évi török elleni szövetezések idején készülhetett. (Kiemelések: N. L.)

hajaz: „De mi dolog ez magyarok, hogy nem csak az őrállótok jelenségét hallván, hanem magatok szemeivel a veszedelmet látjátok, megis *fel nem serkentek mély almotokból*”. A vers következő sora, a „*Fogj fegyvert markodban, s- szabadulast nyerhecz*” egy másik Áfium-mondatot variál: „Szükséges azért, hogy a magyar nemzet, ha ettől a fenforgó víztől meg akar szabadulni; ha magának, posteritásának megmaradást kíván, *tartson fegyvert kezében*”. A vers 31. sorában előforduló *töltez* szót („Ne hadgyuk *töltezni* Poganyt magunk iavan”) Zrínyi is ismerte és használta: „mikor a törökök megvették vala az várast, annyi kencset találának benne, hogy az egész török hadnak, annyi sok ezer embernek elég vala *töltözésére*. Ne járjunk mi is így; mert ha a török Magyarországot mind megveszi, bizony talál ő benne aranyat, ezüstöt, rezet, vasat, és mindent.” Lám, nem csupán a szó fordul elő az Áfiumban, hanem a gondolat is hasonló. A vers utolsó előtti sorában felbukkan az *orvosság* kifejezés („El pusztúlt földünknek lehet *Orvossága*”), ami nemcsak az Áfium címét („Az török áfium/fátum ellen való *orvosság*”) idézi, de a szó gyakorta előbukkan az oráció szövegében is. Például: „Bizony az mi sebünk senkinek úgy nem fáj mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat úgy mint mi. Tehát következik abból, hogy senki olyan sérényen is nem nyul az *orvossághoz*, mint minékünk kellene nyulnunk, főképpen ha az az *orvosság* veszedelemmel jár. Itt talám valaki engemet megszollit s kérdi tülem: mit akarsz ezekből a sok beszédekből kihozni? mit tanácsasz? könnyű akarkinek is declamálni, predikálni, de *orvosság kell a betegnek*, falastrom az sebnek. Én arra rövideden felelek, *meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik, és jó vitézi Resolutio*.”²⁵

Úgy vélem, nyilvánvaló, hogy a vers nem születhetett meg az Áfium és a Wesselényi-levelek ismerete nélkül. Ha ez így van, marad továbbra is a kérdés: hogyan szerezte meg Pápai az Áfiumot és Wesselényi leveleit? Különösen akkor nehéz erre válaszolnunk, ha tudjuk, hogy a Zrínyiről szóló egyéb értesüléseit Pápai nem 1663-ban, hanem csak jóval később szerezte. Minderről a vers újraközlői a következőket írják: „A hithű református Pápai ugyanis különösen nagyra becsülte Zrínyi felekezeti toleranciáját, a protestánsokkal szemben képviselt türelmes álláspontját. Egy későbbi művében, a *Rudus redivivum* (Szeben, 1684; magyarul: *Romlott fal építése*, 1685) című egyháztörténeti összeállításában azt beszéli el, hogy az 1659-es országgyűlésen Zrínyi kiállt az 'evangélikusok' szabad vallásgyakorlása mellett.”²⁶ Ezzel kapcsolatban az alábbiakat szeretném megjegyezni: 1. Pápai a *Rudus redivivum* nyomtatott kiadását megküldte Diószegi György nagybányai prédikátornak, „ki e munkát – amint a magyar fordítás előszavában írja Pápai – az olvasóhoz írt verseivel is megtisztelte, ki mihelyt a deák írást kaphatta, ottan kedvesen megolvasta, levele által fáradozásomat megköszönte, és *maga egyszeri s másodszori e matériában való jegyzéseit kezemhez küldötte, melyből szaporodott némely része*.”²⁷ Pápai magyar nyelvű átdolgozása kéziratban maradt, és csak 1906-ban adta ki Thury Etele,

²⁵ CSILLAG István, *Zrínyi prózai műveinek recepciója*, PhD-disszertáció kézírata, *Az Áfium 1663–64. évi recepciója* című fejezet. Ezúttal köszönöm meg a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. Vö. ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván és az ELTE Zrínyi-szemináriuma, Bp., 1985 (Zrínyi-Könyvtár, 1), 209, 214, 218, 225.

²⁶ BITSKEY-GÁBOR 756.

²⁷ PÁPAI PÁRIZ 1977, 287. (Kiemelés: N. L.)

Diószegi versével együtt.²⁸ Arra nem vállalkozhatunk, hogy Pápai latin és magyar nyelvű szövegváltozatát minden részletre kiterjedően összevesszük, de arra mindenképp szükséges felhívunk a figyelmet, hogy a Zrínyiről szóló rész a nyomtatott latin kiadásból hiányzik. 2. Zrínyinek ez a beszéde egy impresszum nélküli nyomtatványban németül is megjelent. Ennek unikum példányát Fazakas József találta meg (RMK III, 2237a). Klaniczay Tibor bizonyította be, hogy Zrínyi beszéde nem az 1659. – amint azt Pápai Páriz és nyomában Thury Etele, valamint Bitskey István és Gábor Csilla is hiszi –, hanem az 1662. évi országgyűlésen hangzott el. Abban viszont tévedett Klaniczay, hogy a beszéd latinul is megjelent volna a *Romlott fal építése* c. kötet első, latin nyelvű változatában.²⁹ A fenti, Diószegire vonatkozó idézet alapján szinte biztosnak tűnik, hogy Pápainak Diószegi küldte meg Zrínyi beszédét.³⁰ Nem furcsa, hogy az 1663-ban a magyarországi hadszíntereken folyó eseményekből oly naprakész Pápai csak jó húsz év után szerez tudomást Zrínyi evangélikus-párti beszédéről, mely ráadásul még nyomtatásban is megjelent? De van még egy adatunk arról, hogy Pápai épp a *Rudus redivivum* fordítása közben kezd Zrínyi iránt érdeklődni. 1684-ben II. Apafi Mihály fejedelemmé választásának tiszteletére a nagyenyedi kollégium diákjai és tanárai alkalmi versgyűjteményt jelentettek meg.³¹ Pápai *Az deak verseknek magyar summája* címmel befejező költeményt írt a gyűjteményhez, melynek első strófája Tarnai Andor szerint nem más, mint a Zrínyi *Áfium*ában található Croesus-apophthegma:

Croesus néma fia keserülvén Attyát
Midőn a' Vitéznek nyakán látná kardgyát,
Meg-nyitá szóllani nem szokott ajakát,
Rab Attyának dolga hozá meg a' szavát.³²

A fentiek alapján szerintem a vers Wesselényi környezetében íródott az *Áfium* és a nádor leveleinek felhasználásával. Kovács Sándor Iván még azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a szerző maga Gyöngyösi lehetett. Az kétségtelen, hogy Gyöngyösi 1663 nyarán már Wesselényi szolgálatában állott, valamint az is, hogy nemcsak a Thököly-epithalamiumban, hanem már az 1663–64-ben megírt *Márssal társolkodó Murányi Vénusban* is használta a *társ-ars* rímeket:

Rád bízandó dolgom, ha jól végzed, társ,
Nagy jóakaratot s jutalmat tőlem vársz,

²⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1906, 129–181.

²⁹ KLANICZAY 1964, 717.

³⁰ Diószegi nagybányai másodjegyző volt, életéről kevés adat maradt fenn. 1677-ben Utrechtben tartózkodott és itt adta ki Burmanni Franciscus munkájára írt teológiai vitairatát (RMK III, 2842). Egy évvel később már Apafi udvarában találjuk. Verseit kiadta Varga Imre: RMKT XVII/10, 370.

³¹ RMK II, 1541.

³² Pápai versét kiadta Varga Imre: RMKT XVII/13, 475. Lásd TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 465.

De ha kijelentvén titkom, álnokul jársz,
Kardom miatt vésszsz el, úgy segéljen az Árs.³³

Azt sem tartjuk kizártnak, hogy az epigramma Zrínyi tudtával és beleegyezésével szegődött az *Áfium* kísérőjéül, hisz prózai szöveget epigrammával lezárni egyértelműen Zrínyi módszerére vall: a *Mátyás-elmélkedések* Karnarutić horvát epigrammájával zárul, a *Vitéz hadnagy*, valamint az 1663. május 2–15-én írt, Kovács Sándor Iván által „kis *Áfiumnak*” nevezett levél végén szintén ott találjuk a „mondanivalót” összegző epigrammát.

Egyre több jel mutat tehát arra, hogy Pápai csak 1663 után juthatott hozzá mind az *Áfium*, mind az epigramma szövegéhez. Véleményem szerint ő nem lehetett a vers szerzője, hanem csak lemásolója. A másolat mellett szól az az érv is, hogy a vers kézírata Pápai nagyenyedi iskolai jegyzetei között maradt fenn, melyek között más önálló műveket nem találunk. Versek is csak jóval később, peregrinációja idején, kezdett el írni 1675-ben. A Zrínyiről szóló epigramma lenne a fiatal Pápai első verse? Pápai 1664. február 18-a és 1672. március 11-e között volt a kollégium hallgatója, és a kolozsvári református kollégiumnak adományozott hagyatéka az 1664–1672 között készült kéziratait tartalmazza. 1664–1672 között tehát bármikor Pápai kezébe kerülhetett a Zrínyiről írt epigramma. Ugyanis azt könnyebb bizonyítani, hogy miként juthatott Pápaihoz az *Áfium* és vele együtt a vers, mint ennek fordítottját. Láttuk, hogy a verstoldalékos *Áfium*-másolatok Wesselényihez köthetők. A nádor mellett az *Áfium* másik terjesztői rétege a felföldi nemesség, közülük is főképp Szepesi Pál, aki saját kezűleg másolta le az *Áfium* egy részét, valamint számos Zrínyi Péterre és az összeesküvők 1671. évi kivégzésére vonatkozó iratot. Szepesi 1671. január 11-én Teleki birtokán, Sorostélyon Alvinci *Querela Hungariae* c. művéből is lemásolt néhány részt. Szepesi művelt nemes lehetett: nemcsak az *Áfiumot* és Alvinci művét másolta le, hanem Csáky István *Politica Philosophiájának* egy részét is.³⁴ Szepesi Pállal jó kapcsolatban volt az a Bocskai István is, akivel 1671. november 28-án Pápai személyesen találkozott: „A jeles Dési Márton urat nagyságos báró Bocskai István jelenlétében beiktatták a fent nevezett jeles Kollégium [a nagyenyedi] teológiai professzorságába”³⁵ – jegyezte fel naplójába. Bocskai már 1663/64-ben kapcsolatban állt Vitnyédy által Zrínyivel.³⁶ Ugyancsak ő az, aki megfordult később Radnótfáján is, ahol 1676-ban lemásolják a *Syrena*-kötetet. Nadányi Jánossal is kapcsolatban állt: tőle vitte el Keresztúri Pál könyvét épp Radnótfájára. Bocskainak ezek a ténykedései csak megerősítik azt a feltételezésünket, hogy Zrínyi művei elsősorban az 1671-ben Erdélybe menekült felső-magyarországi protestáns nemesek – Kende Gábor, Keczer Ambrus és főleg Szepesi Pál és Bocskai István – révén jutottak ki Erdélybe. Véleményem szerint Pápai általuk juthatott hozzá az *Áfium*hoz és a szóban forgó vershez.

³³ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, kiad., jegyz., utószó JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1998, II. ének, 116. strófa.

³⁴ OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 411, 39b, 79a–83b.

³⁵ PÁPAI PÁRIZ 1977, 143.

³⁶ HAUSNER Gábor, „Zrínyi Miklos Uram Actai...” = „Mint sok fát gyümölcse”: Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, Bp., ELTE, 1997, 59–67.

THE CROATIAN MUSES IN LATIN (A TRILINGUAL ANTHOLOGY LATIN-ENGLISH-CROATIAN) – MUSAE CROATICAЕ LATINI SERMONIS (ANTHOLOGIA TRILINGUIS LATINO-ANGLICO-CROATICA) – HRVATSKE MUZE NA LATINSKOM (TROJEZICNA ANTOLOGIJA LATINSKO-ENGLESKO-HRVATSKA)

Ed. Vladimir Vratović, Zagreb, 1998, 312 l. (Most – The Bridge: A Journal of Croatian Literature, Special Editions).

Bene Sándornak, a horvát–magyar iktatorkapcsolatok fáradhatatlan kompembe-
rének jóvoltából jutott el hozzánk a horvát
írószövegség reprezentatív, háromnyelvű
antológiája, amely a 15–19. század hor-
vátországi latinistáinak költészetéből ad
ízeltőt. A változatos műfajú (epigramma,
szatíra, elégia stb.) gyűjteményben a ver-
sek horvátul és angolul is olvashatók. Az
angol fordítások a múlt lingua francájából
a jelen lingua francájába ívelnek át, azt
jelezve és jelképezve, hogy a nem világ-
nyelveken alkotó nemzeteknek minden
időben szüksége volt, van és lesz legalább
egy olyan nyelvre, amelynek segítségével
a világirodalom, a világkultúra szerves
részévé válhatnak, nemzeti sajátosságaik
feladása nélkül.

A latin nyelvű horvát műzsákat ezúttal
poliglott antológiában szárnyra bocsátó
Vladimir Vratović bölcsen kikerüli a kelet-
európaiság csapdait: a kisebbségi érzéstől
fűtött, sokszor tartalmatlan bizonygatást
éppúgy, mint a hőzöngő dicsekvést. A hor-
vátországi latin költészet történetét röviden
áttekintő, angol és horvát nyelvű bevezető
tanulmányában Vratović meggyőzően bi-
zonyítja: „a horvát latinitás egyszerre nem-
zeti és nemzetközi.”

Hogy e kijelentés mennyire igaz, azt
egy öt esztendővel a versválogatás megje-
lenése előtt készült zenei antológia anyaga
is illusztrálja: a dubrovnikai Capella Ragu-
sina együttes előadásában megszólaló *An-
tologija hrvatske rane glazbe* című CD.
Ebben az összeállításban az *Annuntiamus
caritatem* című, 1081-es keletkezésű ko-
ráltól egészen Ivan Lukačić tizenhetedik
századi *Domine, quinque talentájáig* szá-
mos példát találunk arra, hogy a latin
nyelvű énekek milyen természetesen il-
leszkedtek a horvát és az olasz vokális
zenei anyagba.

A jelen válogatás a 15. században, az
illír Šibenikben élt és alkotott Georgius
Sisgoreus (Juraj Šižgorić) verseivel kez-
dődik, akinek elégiáit a legkorábbi horvát
nyelvű nyomtatott versgyűjteményként
tartják számon. Várossíratója, az *Elégia
Šibenik vesztéről*, egy számunkra fájdal-
masan ismerős élményt, a török invázió
pusztítását idézi.

A sorrendben második szerző nem más,
mint Ivan Česmički, azaz Ianus (Janus,
ahogyan mi írjuk, használjuk) Pannonius,
akit horvát apa és magyar anya gyermeke-
ként két nemzet tarthat – joggal – saját
költőjének. Érdekes, hogy a mostani válo-

gatás anyaga – zömében epigrammák, csupán egyetlen hosszabb vers, a *Midőn beteg volt a táborban* – szinte teljességgel különbözik a Makkai Ádám szerkesztésében megjelent, *In Quest of the Miracle Stag (A csodaszarvas nyomában)* című, terjedelmes és korszakalkotó, angol nyelvű magyar költői antológia Janus Pannonius fejezetétől.

Még mindig a 15–16. század táján időzve, feltétlenül érdemes kiemelnünk a Rómában tanult, szépnevű koszorús költőt, Aelius Lampridius Cervinust, alias Ilija Crijevićet, akinek költészetén Propertius, Pontano és Poliziano hatása éppúgy érződik, mint Catullusé. A talán legnépszerűbb, az Orff *Catulli carminájának* egyik epizódjaként is elhíresült Lesbia-vers (*Da mi basia mille...*) parafrázisa, a *Da mi basia Lesbiana centum* a catullusi alaptéma friss, játékos és eredeti újrafogalmazása: a horvát poéta olyan csókokat vár és kér Flaviának becézett kedvesétől, hogy Lesbia és az ő Catullusa is megirigyelje...

Mintegy kétszáz évvel későbbre ugorva – tizenöt költői életmű mégoly vázlatos ismertetése sem lehetséges egy recenzió keretein belül – feltétlenül szólnunk kell a klasszicizmus két, 18. századi műfordító-ikercsillagáról, Raymundus Cunichiusról (Rajmund Kunićról) és Bernardus Zamagnáról (Brno Džamanjićról), akik a két

homéroszi eposzt ültették át görögről latinra (*Ilias*, Latinis versibus expressa a Raymondo CUNICHIO Ragusino, Romae, 1776; *Odyssea*, Latinis versibus expressa a Bernardo ZAMAGNA Ragusino, Senis, 1777). Ez már önmagában is bizonyíték a horvát kultúrában tovább élő latinitás erejére, minőségére.

Végül említsük meg a reformkori magyar költészet öntudatos hangütését valamivel korábban megszólaltató Junius Restiust, azaz Džono Rastićot, aki – született arisztokrataként s még születettebb szatírafróként – keserűen és maró gúnnyal ostorozta a korabeli horvát nemesség kritikátlan külföld-majmolását. Az *Anglomani* – *Gallomani* című, rövid, de rendkívül jelentős versében büszkén hirdeti: „bedörzsöltük őket – ti. az anglo- és gallománokat – a szellemesség sójával és a gúny ecetjével.”

A *Latin nyelvű horvát múzsák* volta képpen – bár, ismétlem, korántsem harcos vagy bántó mellékszövegekkel – Rastić rokonszenves programját viszi tovább, izága nemzetieskedés helyett a teljes szellemi fegyverzet biztonságával és nyugalomával. Mindezt köszönet illeti a horvátországi latinság poétáit éppúgy, mint a példás önfegyelmű szerkesztőt s a verseket angolra, illetve horvatra áttöltető műfordítókat.

Petrőczy Éva

KILIÁN ISTVÁN: A MAGYARORSZÁGI PIARISTA ISKOLAI SZÍNJÁTSHÁS FORRÁSAI ÉS IRODALMA 1799-IG / FONTES LUDORUM SCENICORUM IN GYMNASIIS COLLEGIISQUE SCHOLARUM PIARUM HUNGARIAE

Budapest, Argumentum Kiadó, 1994, 772 l. (A Magyarországi Iskolai Színjátszás Forrásai és Irodalma).

Régóta foglalkoztatja az irodalom- és egyháztörténet ismerőit a 17–18. századi

iskolákban rendszeresen előadott színjátékok kérdése. Az erre vonatkozó források

sokaságának összegyűjtésén több nemzedék irodalomtörténészei és történészei dolgoztak a 19. század közepe óta, majd pedig az addig föltárt adatokat egy hat kötetből (meg egy mutatókötetből) álló sorozatban tette közzé Staud Géza, Varga Imre, Kilián István és Pintér Márta Zsuzsanna 1984 és 1994 között. Ennek a sorozatnak utolsó köteteként jelent meg Kilián István hatalmas adatgyűjteménye, amely a magyarországi piarista iskolák színjátszására vonatkozó rendszerezett forrásokat és irodalmat közli. Ez az adattár is korábbi nemzedékek kutatásait koronázza meg. Még a fiatal Takáts Sándor volt ugyanis az első, aki az 1890-es években Benyák Bernátról, Pállya Istvánról és a pesti piarista gimnáziumról szóló monográfiáiban a 18. századi piaristák színjátékróli tevékenységét is méltatta. (Sajnos azonban hiányos hivatkozásai miatt közlései sokszor nehezen vagy egyáltalán nem visszakereshetők). Az adatok módszeres összegyűjtését Takáts egyik piarista rendtársa, az irodalomtörténész Prónai Antal kezdte el a 20. század első évtizedében, majd korai halála (1914) után munkáját rendtársa, Német Károly folytatta. Tulajdonképpen az ő munkásságukat fejezte be Kilián István az itt tárgyalt kötettel.

Nem volt könnyű dolga, mivel a trianoni országszakadás és a kommunista államosítás után a magyarországi piaristák levéltári anyaga manapság nem könnyen áttekinthető és hozzáférhető. A rendtartomány központi, budapesti levéltára (ahol például a rendtagok kéziratok hagyatékát és sok rendház válogatott iratait is őrzik) ugyan mindvégig megmaradt a rend kezelésében, segédletekkel is viszonylag jól feltárt, de használhatóságát a szakszerűtlen levéltári rendszer igen megnehezíti. Kilián

István tulajdonképpen elsőként tekintette át ezt az anyagot drámatörténeti szempontból, a mutatók alapján elérhető legteljesebb alapossággal. Úgyszintén úttörő munkát végzett a piarista rendtartomány budapesti könyvtárában, amelynek több szekrényt megtöltő, javarészt katalogizálatlan kolligátumgyűjteménye drámaprogramok sokaságát rejtí. A piarista rendházak és levéltárak iratainak másik része magyarországi megyei levéltárakban, illetve különféle felvidéki és erdélyi állami levéltárakban található. Különösen a szlovák levéltárakban kellett Kilián Istvánnak úttörő munkát végeznie, hiszen ezeket a – néha jelentős művelődéstörténeti értékeket rejtő – fondokat eddig nemhogy nem filmették még le, de sok esetben öelötte magyar kutató még sosem használta őket. (Erdélyi kutatásra az ottani anyag nehéz hozzáférhetősége miatt a kötet megjelenéséig nem kerülhetett sor.) Sajnos azonban az átalakulóban levő szlovákiai levéltári viszonyok következtében a kötetben olvasható jelzetek közül némelyik azóta már nem érvényes. Például a nyitrai rendház levéltára ma már nem Sellyén, hanem Nyitrán található (Štátny oblastný archiv v Nitre).

A kötet bevezetésében Kilián István először összefoglalja – Balanyi György monográfiája nyomán – a magyar piaristák történetének legfontosabb tényeit, majd elemzi az adattárban fölhasznált forrástípusokat: az iskolai anyakönyveket (*catalogus studiosi juventutis*), a rendházi krónikákat (*historia domus*), a drámaprogramokat, a drámakéziratokat és a számadáskönyveket. A kötet áttekinthetőségét egyébként növelte volna, ha az adattári részben, az egyes iskolákra vonatkozó források áttekintő felsorolásánál is tema-

tikusan, típusok szerint adták volna meg a forrásokat.

A bevezetésben a forrásismertetés után a kutatástörténet rövid összefoglalása, a kötet összeállításával kapcsolatos alapelvek (mindez németül és szlovákul is), majd pedig maguk az adatok következnek. Az első adattári fejezet az iskolai színjátékokkal kapcsolatos rendi szabályokat gyűjti össze. Ez azért érdekes kérdés, mert a rendalapító, Kalazanci Szt. József kezdetben ellenezte az iskolai színjátékokat és a rendi szabályok is tiltották őket. A közép-európai viszonyok között azonban a piaristák sem mondhattak le erről a jezsuita iskolákban élő szokásról, így a 17. század végére – a rendalapító szándékával szemben – a helyi igényekhez való alkalmazkodás győzedelmeskedett. Ennek az érdekes folyamatnak különféle dokumentumait érdemes lett volna alaposabban összegyűjtve és pontosabb apparátussal közölni. A közölt adatokból ugyanis nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a közölt határozatok milyen rendtartomány káptalanján vagy melyik rendház hivatalos vizitációjakor születtek. Ezenfelül a rendalapító Kalazanci Szt. József leveleinek például – amelyeket a kötet csupán Prónai Antal egy 1912. évi tanulmánya alapján idéz – megjelent kritikai kiadása is (*Epistolario di S. Giuseppe Calasanzio*, ed. Leodegario PICANYOL, Claudio VILÁ PALÁ, I–X, Romae, 1950–1988), sőt Sántha György spanyol nyelven publikált, kiváló Kalazancius-monográfiájában a rendalapítónak az iskolai színjátékról alkotott összes megnyilatkozásai összegyűjtve is megtalálhatók (György SÁNTHA, *San Jose de Calasanz, Su obra, Escritos, Estudio pedagógico y selección de escritos*, Madrid, 1956, 1984). Szintén

megjelentek forráskiadványként a rendi generális káptalanok határozatai (*Archivum Scholarum Piarum, 1937–1956*), a tartományi káptalanoknak pedig a budapesti tartományi levéltárban található meg teljes sorozata. (Kár, hogy az utóbbiakat eddig még nem adták ki.)

Az adattár szerkezete a sorozat már korábban megszokott szabályait követi, tehát iskolánként csoportosítva közli az adatokat, az iskolák pedig alapítási sorrendben követik egymást. Ez utóbbi helyett – tapasztalatom szerint – talán célszerűbb lett volna inkább alfabetikus sorrendet alkalmazni, mivel az egyes piarista alapítások pontos kronológiájával még a rendtörténet jó ismerői sem föltétlenül vannak teljesen tisztában. Egy helyen ráadásul a sorrend is hibás. Így a debreceni alapítás (1719) érthetetlenül került az 1714-ben indult váci és kecskeméti iskolák közé. Az 1727-ben alapított tokaji rendház pedig a hagyományos rendi fősorolásokban megelőzi az 1729-ben illetve 1730-ban alapított rózsahegy, illetve máramaroszigeti rendházakat, noha tény, hogy Tokajban az iskola csak 1737-től indult meg. Nem találtam utalást a kötetben arra, hogy miért nem szerepelnek adatok Magyaróvár, Szentanna (Árad m.) és Kőszeg piarista iskoláiból, sejthető, hogy ennek a források hiánya lehet az oka.

Maguk az adatok iskolánként, kronológiai sorrendben állnak a kötetben, mintaszerű módon, pontos, betűhív idézetekkel, jelzetekkel, irodalmi hivatkozásokkal, sőt a csak szerzetesi néven előforduló személyek családnévének megadásával.

Néha zavart okoz, hogy ha egy adat több előadásra is vonatkozik, akkor az előforduló színdarabok címe külön-külön, de az adat részletes szövege a kötetben

csak egyszer, az adatban előforduló utolsó darabnál szerepel. Jó lett volna, ha ilyenkor a kötet minden egyes címnél utalt volna arra, hogy az odatartozó szövegadat hol található. Valószínűleg ennek hiánya miatt történhetett, hogy például Pest 38–40. sz. alatt két színdarab három számon került nyilvántartásra. (*A Iucundum Bacchi gubernium* és a *Bacchusnak víg birodalma* címek ugyanis kétségtől ugyanarra az előadásra vonatkoznak.)

Az adatok között egyaránt találhatók az előadásokra vonatkozó és egyéb, például a színpad építéséről hírt adó források. Jó lett volna, ha ez utóbbiak a kronológiai sorrendben belül külön számozást kaptak volna, így a számozás egyben azt mutatta volna, hogy az adott iskolából hány színpadi előadást ismerünk a források alapján. Például a pesti gimnáziumból 133 adat szerepel a kötetben, ez azonban csak 118 előadást jelent, mivel 10 adat színházteremre és az előadások elmaradására vonatkozik, 5 adat pedig azért törlendő, mert tévedésből kétszer szerepel (a 6. tétel a 49. alatt, a 38. tétel a 40. alatt, az 59–60. tétel a 69. alatt, a 75. szám pedig 111. alatt is megtalálható).

Ha már a pesti piarista iskolánál tartunk, érdemes egy kicsit statisztikailag is elemezni a kötetnek erre vonatkozó adatait. Ezek szerint az 1717-ben alapított iskolában az első előadásra 1719-ben került sor, az első nyomtatott programot pedig 1723-ból ismerjük. A kötet adatai alapján az előadások fénykora az 1720-as és 1730-as években volt. 1719 és 1739 között 101 előadásról tudunk. 1740-ben és 1741-ben a pestisjárvány miatt kényszerűen szünetelt az iskolaszínház, majd újraindult, de az

1742 és 1755 közötti 14 évből mindössze 11 előadásról tudunk. Ezután hosszú szünet következik az adatokban, majd 1774 és 1784 között még 11 előadásról, 1797-ben pedig még egyről maradt forrás. Nagy kérdés, hogy a rendszeres iskolaszínház iránti igény és kedv fogyott-e el a 18. század második felében, vagy csak egyszerűen ennek az időszaknak rosszabbak a forrásadottságai. Tény ugyanis, hogy 1755 után sem az anyakönyvbe, sem a *historia domus*ba nem jegyezték be a színlelőadásokat, így ezt követően a kutatók csupán az esetlegesen fennmaradt drámaszövegek vagy programok alapján tájékozódhatnak.

Akármi is az igazság azonban, világos, hogy a piarista iskolai színjátékkal foglalkozó kutatóknak még bőven maradtak feladataik, nemcsak a Kilián István által föltárt óriási anyag földolgozása és tágabb kontextusba helyezése terén, hanem újabb adatok keresése és az adattár bővítése is rájuk vár. A kötet (és egyben a könyvsorozat) zárszavában az azóta sajnos elhunyt Hopp Lajos ígéretet tett ugyan egy pótkötetre, de az is kíváncsún lenne, hogy az adattár a további bővítésekre és javításokra nyitott, digitális formában is rendelkezésére álljon a kutatásnak. Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy Kilián István piarista iskolaszínpadi adattára a magyar irodalomtörténeti kutatások nagy és jelentős eredménye, amely – mint minden ehhez hasonló átfogó munka – nemcsak fontos adatokkal gazdagította a múlt magyar irodalmáról alkotott ismeretünket, hanem remélhetőleg újabb vizsgálatokra és eredményekre sarkallja az irodalomtörténet-írást, sőt talán az iskolai színjátszást is.

Koltai András

SZILÁGYI MÁRTON: KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIAJA

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 490 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 16).

„Ajánlatos tehát – mint az irodalom ügyeiben mindig – *filológusnak* maradnunk.” Nemcsak az idézet, hanem a kiemelés is Kulcsár Szabó Ernőtől származik, egy olyan gondolatmenet bevezetésének csattanójául mondva ki a sokak által hirdetett, ám mainapság rendkívül kevesek által megvalósított alaptézist, amely az úgynevezett „Ady-kérdés”-re adható választatot elsősorban a filológia felől megformálva véli termékenyeknek, szemben az eddigi jórészt „kultúrideológiai” és/vagy „pedagógiai” megfontolásokkal. (*Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*, Bp., 1999, 9.) S bár Kármán József és az Uránia Adynál jóval mérsékeltebben volt kitéve ideológiai kisajátítási törekvéseknek (Gálos Rezső 1954-es monográfiájának kötelező passzusain kényszeredettség érződik, viszont filológiai feltárása máig érvényesnek bizonyult), éppen a bizonytalan szövegkiadások, a posztstrukturalizmus felől érkező kihívások, amelyek korántsem filológiai természetűek, a magyar felvilágosodás irodalma újragondolásának szükségessége, nem utolsósorban az irodalmi érzékenység változatainak alaposabb feldolgozása immár sürgetően követelték a szembenézést a Kármán-életművel, mivel eddig ennek még körvonalai is meglehetősen bizonytalanok voltak. Mindehhez azonban olyan filológiai alapismeretekre volt/van szükség, mint a (német és latin) nyelvtudáson kívül a német és latin 18. századi „írás”-ban való jártasság, kézirat- és levéltári kutatás, a forrásnyomozás célszerű módjainak elsajátítása. Felvilágosodás-kutatásunk szerencséje, hogy Szilá-

gyi Márton rendelkezik ezekkel a nélkülözhetetlen feltételként kvalifikálható képességekkel (jó „iskolá”-ba járt, kivált Mollay Károlytól és Tarnai Andortól lehetett sokat tanulni), történészként nem idegenkedik hazai és bécsi levéltáraktól, nem vész el az apró(lékos) adatok tengerében, mivel képes az adatok hierarchizálására, határozott forráskritikával párosítja a mikrofilológiát. Mint a mai magyar irodalom jó szemű kritikusa, megismerkedett az újabb irodalomtudományi irányzatokkal is, legalább annyira, hogy fel tudja használni elemzéseiben, vitatja néhány képviselőjének filológiaiilag (és talán nemcsak filológiaiilag) tarthatatlan megállapításait.

A monográfia egyik legjelentősebb eredménye azonban nemcsak filológiai. Ugyanis olyan újragondolási stratégia mutatkozik e könyv révén célszerűnek, amely az eddigi Kármán-központú vizsgálatokról áthelyezi a hangsúlyt az Uránia-központúéra, komolyan véve azt az eddig is tudott, csak éppen figyelembe nem vettényt, hogy az Urániát ketten szerkesztették, nevezetesen Kármán és Pajor Gáspár, túlnyomórészt ketten írták-fordították. Az eddigi szövegkiadások csak a Kármánnak tulajdonított műveket jelentették meg, és főleg Toldy Ferenc igencsak korhoz kötött, kor-szerű tézisei szerint jártak el; hosszabb idő után filológiaiilag Némedi Lajos forrásfeltárása hozott valóban újat. A szabályos és nálunk *A magyar sajtó történetének* köteteivel szentesített sajtótörténettől szintén eltért a monográfus, mivel egyfelől arra törekedett (immár közel tíz éve tartó munkájában), hogy megkeresse és föllelje

az Uránia közleményeinek forrásait, és ezen keresztül derítse föl a folyóiratnak és szerkesztőinek szellemi világát, másfelől összegezze a szerkesztőkről: „ami tudható, és ami nem”, pontosabban szólva: életrajzzal ajándékozza meg a Kármán mögött homályban maradt Pajor Gáspárt. Ez utóbbi törekvés teljes sikerrel járt, a további kutatásnak már van biztos kiindulási pontja, bár Pajor esetében a levéltári kutatás még meglepetéseket hozhat (nem bizonyosan az 1790-es esztendőkre). Az előbbi problémakör eredményei szintén rendkívül impozánsak, itt azonban a kutatás jelenlegi fázisában több kérdés maradt nyitva: az eddig még fel nem kutatott forrásokat talán a továbbiak során megismerhetjük. Az azonban már a jelenlegi adatok birtokában is elvégezhető munkának tetszik: az Uránia megszerkesztettsége, anyag-megválasztása milyen viszonyban van a 18. század igen népszerű kiadványaival, a morális hetilapokéival? Szilágyi Márton néhány utalás erejéig kitér erre, de mintha nem használná ki eléggé az általa feltárt tényanyagot; Schedius Lajos révén tudniillik az Uránia és Windisch Károly Gottlieb sajtóvállalkozásai között létezett kapcsolatot; Windisch pozsonyi hetilapjai, részvétele bécsi, hasonló periodikumban (és nem utolsósorban mindezek révén a pozsonyi pietizmus képviselője) a jövőben Kármán-kutatás számára újabb vizsgálatok tárgya lehet. És általában: a morális hetilapok funkciója, olvasóideálja, a körük csoportosuló kisebb-nagyobb kör „tipológiai” analógiaként jöhetnének számításba. A német szociológiai irodalomkutatás e téren kiváló eredményekkel dicsekedhet, ezek célszerű kiaknázásával talán az Uránia „típus”-ára vagy sajtótörténeti helyére máshonnan vetülhet fény. Kiváltképpen

Wolfgang MARTENS idevágó munkái tanulmányozhatók haszonnal: *Die Botschaft der Tugend*, Stuttgart, 1968; Uő., *Der Biedermann*, I–II, uo., 1975. Továbbá azt remélem, hogy Schedius Lajosról is fognak újabb adatok előkerülni. Talán az Országos Evangélikus Levéltár anyagának szisztematikus átnézése után többet tudunk az Uránia egyik kulcsfigurájáról, Windisch Károly Gottlieb vejéről, aki nemsokára szintén sajtóvállalkozásba kezd; de az ő folyóirata semmiképpen nem folytatása az Urániának.

Egy másik, a jövőben alaposabban átvilágítható probléma recepciótörténeti jellegű. Szilágyi Márton bemutatja Kármán utóéletének ama epizódját, amely szerint Kármán sorsára Wertherét látják rá egyes szerzők. Hogy nem egy német értekező Werther Goethével azonosította (részben a *Dichtung und Wahrheit* egyes passzusaira hivatkozva), ezúttal kevésbé lényeges, annál inkább lehetne érdekes az eddig igen felületesen, sokszor a természetlen hatáskutatás módszerével tárgyalt Goethe–Kármán-viszony újragondolása. A *Werther* és a *Fanni'* *Hagyományai* között közvetlen kapcsolat nem tételezhető; nem azért, mert nincsen egyértelmű bizonyítékunk arra, hogy Kármán olvasta-e Goethe kisregényét. Eléggé ismert volt az Magyarországon az 1790-es évek elején, különösen akkor mondható ez el, ha nem feledkezzünk meg a magyarországi német nyelvű irodalomról, amelynek Schedius Lajos tevékeny részese volt. A Werther ugyanis az érzékeny levél/napló-regényen belül a külső formát tekintve is fordulatot hozott, és éppen ezt a külső formát utánozták sokan. Nem elsősorban azt, hogy első kiadása név nélkül jelent meg, s így a fikcionalitás és a referencialitás „arányai”

mások voltak, mint a már névvel megjelent, második kiadásban. Inkább a Goethénél is fontos, sokat vitatott szerepű kiadói előszóra gondolok: „Amit csak megtudhattam a szegény Werther történetéről, szorgalmasan összegyűjtöttem, és most elétek bocsátom, és tudom, hálások lesztek érte...” A „kiadó” eleve érdeklődő, kisebb (?) közösséget tételez, amely várja tőle a megjelentetést, amely ekképpen közérdek. A Goethe-mű harmadik részében *A kiadó az olvasóhoz* közlése: „Mindent elkövettem, hogy pontos adatokat gyűjtsek azoknak a szájából, akik jól ismerhették természetét.” (Ez az első kiadásban másképpen áll: az anyagot Lotte, Albert, az ő [ti. Werther] szolgálja és más tanúk szájából gyűjtöttem.) Amit fontosnak vélek: Goethe az együttérző olvasókra számít, s így a kiadói jegyzések mintegy megteremtik ezt az olvasót, majd a bevezető megjegyzések második mondatának tegező formája, az érzékenység néhány kulcsszavának egy mondatba foglalása megjelöli azt a kört, amelyen belül „hitelesen” olvasható a mű: „Ihr konnt seinem Geiste und seinem Charakter eure Bewunderung und Liebe, seinem Schicksale eure Thränen nicht versagen.” Illetőleg: *A kiadó az olvasóhoz* csak a második kiadásban található további megjegyzése utal a gondosan összegyűjtött anyag ellenére mutatkozó nehézségekre, melyek nem közönséges emberek egyes cselekedetei valódi mozgatórugóinak feltárásában jelentkezhettek. Talán ennyi elegendő annak indoklására, hogy a *Werther* és a *Fanni* szembesítő elemzése nem célszerűtlen, a *Fanni* európai irodalmi helyéről segíthet továbbgondolkodni.

Mindezeknek a kérdéseknek fölvetése csak azért volt lehetséges, mert Szilágyi Márton filológiaiilag igyekezett körüljárni

az Uránia közleményeit, és ennek segítségével körvonalazni azt a szellemi környezetet, amelynek az Uránia elsősorban (bár nem kizárólag) „tematikailag” az adója. Ezen a ponton Szilágyi Márton szembenéz olyan, irodalomtörténetünkben kétes sikerrel megfogalmazott problémákkal, mint a Kazinczy–Kármán-viszony (alternatíva?), az Uránia „korszerűsége”, az eredetiség-eszme értelmezése és így tovább. A kötet számottévi eredményei közé tartozik például annak a legendának szétfoszlatása, miszerint Kármán és Pajor Pestből az Urániával irodalmi központot akart volna teremteni; vagy az, amit VÁCZY János fogalmaz meg: „Kazinczy a nyugati nagy írók munkáit tolmácsolja magyarul, Kármán azoknak főgondolatait magyar földre telepítve akarja terjeszteni. (...) A két vezérszerepre törő ifjú céljainak közössége mellett sem férhet össze. Mivel Kazinczy ekkor utoljára tesz kísérletet Orpheusa folytatására, törekvései könnyen oly színben tűnhetnek Kármán szemébe, mintha Kazinczy ellenfele akarna lenni a nemzeti fogékonyság fölgerjesztésében. Éppen az az akadály ekkori haladásunknak, hogy a leghivatottabb tehetségek nem tudnak egy úton indulni s erőiket egyesíteni. Így a legkomolyabb igyekezet is egymás után hajótörést szenved. Kármán is büszkén mellőzi a kipróbált írók segítségét, s Urániája hamarosan kénytelen megszűnni.” (*Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., 1915, I, 387.) Egyszer és mindenkorra eloszlatja a gyanút: Schedius nem volt az Uránia társszerkesztője, jóllehet ezt még a pest-budai németiség 18. századi kulturális helyzetét kiválóan ismerő PUKÁNSZKY Béla is így hitte (*Német polgárság magyar földön*, Bp., é. n., 38). A *Nemzet* Tsinosodása elemzése több szempontból mond-

ható igen sikeresnek. Szilágyi Márton szerint ugyanis nem programcikk, a folyóirat első évfolyamának első száma már tartalmazta a szerkesztők célkitűzését. Ennek taglalása helyett az értekezés kulcsfogalmainak vizsgálatát végzi el, mindenekelőtt a *tsinosodás* lehetséges jelentéstartalmát járja körül. Egyetértek a monográfussal, amikor Moses Mendelssohn tanulmányának szóhasználatához utasít, ott a *Bildung*, „amely a Kultur és Aufklärung kettősségéből áll össze”, hasonló folyamatban artikulálódik, mint Kármán *tsinosodás* fogalma; s ami Szilágyi Márton érveit erősíti, Kármán fogalomújítása éppen úgy terminológiai szükség eredménye, mint Mendelssohné, ugyanis létező jelenségre keresik mindketten az adekvát kifejezést: „*Die Worte Aufklärung, Kultur, Bildung sind in unsrer Sprache noch neue Ankömmlinge. Sie gehören vor der Hand bloss zur Büchersprache. Der gemeine Hauf versteht sie kaum. Sollte dieses ein Beweis sein, dass auch die Sache bei uns noch neu sei? Ich glaube nicht.*” Szilágyi Márton idézi Kármántól azt a helyet, amelyben a „szinonimakeresés kényszere működik.” Itt Kármán a kortárs költészet vissza-visszatérő tételeit foglalja össze (a további filológiai kutatás a pontos lelőhelyet bizonyára meg fogja nevezni), mint ahogy a szó előfordulása az 1790-es években – Szilágyi Márton több példát hoz – azt látszik sugallni, hogy Kármán(ék) „újdomság”-a „abban a logikai szerkezetben állhatott, amelybe (...) beleépítették.” Az eredetiség sokat (és néha meggondolatlanul) idézett eszméjét a monográfus azután fejtegeti, miután rámutatott a szöveg intertextuális telítettségére. Kifejti, miszerint az értekezés „terjedelmileg” csekély részéről van szó, egyébként sem

oda konkludál a gondolatmenet. „Mégis ez, az értekezésből némi önkénnyel kiemelt és önállóított részlet tette az egész szöveget korszakzáró, korszaknyitó szerepűvé.” A további fejtegetés során állítja, hogy e részlet „hatástörténeti” szerepe és kortársi, illetőleg európai párhuzamai között természetesen nincsen megfelelés, egyetértőleg idézve Szajbély Mihályt, „egy, a tartalmi eredetiségre vonatkozó nézet körvonalazódik, hiszen az eredetiség nem az utánzás, hanem a fordítás ellenpárjaként tételeződik”. A végeredmény: „*A' Nemzet' Tsinosodása* legnagyobb hatású passzusa éppúgy nem az egzakt és a definitív gondolat újszerűségével jellemezhető, mint ahogy az értekezés egésze sem: egy erősen és hatásosan metaforizált, szép retorikai kidolgozottságú szövegről van szó, amely éppen ezért kínálkozhatott föl a későbbi, erőteljes átértelmezések számára.”

Miközben egyetértek a monográfussal, s azt is belátom, az alaputatásnak minősíthető forrásfeltárás, a recepciótörténet példás alaposágról tanúskodó összegzése valójában kitöltötte a tárgyalás számára biztosított keretet, inkább a jövőendő elemzések számára szeretném fölhívni a figyelmet, hogy egy intertextuálisan ennyire telített szöveg újszerűsége éppen ebben a „telítettségben” jelölhető meg. Hiszen miként a Kármán-textusból is szükségletei szerint emelte ki az utókor a neki fontosat, akképpen Kármán is ezt tette az előd szövegekkel, s úgy párosította, tömörítette, értelmezte azokat, hogy nem csupán azért lehetett belőlük új textus, mert Kármán elfedte forrásait (sokan tették ezt ebben a korszakban!), hanem azért, mert ebben az összeállításban másutt még nem fordultak elő. Emellett minden idézet átértelmeződik

új szöveggörnyezetében, esetleg viszonylag keveset hoz magával, inkább beilleszkedik, mint szétír (bár erre is akad példa). Ennek ellenére a feladat nem lehet kétséges, és erre Szilágyi Márton is felhívja a figyelmet: a forráskutatás nem hagyható abba, nem a források feltárásáért önmagáért, hanem a már említett szellemi környezet jobb megismeréséért. Ennek tudása sugározhat ki az életrajzra, amely – mint ismeretes – eléggé töredékes, de ez jelezheti az 1790-es esztendő magyar kulturális törekvéseinek tájékozódási irányait is. Elsősorban a német nyelvterület jöhet számításba, ezen belül a németországi, a bécsi, illetőleg a magyarországi. TARNÓI László kutatásai világítottak rá arra, hogy a kézlegyintéssel elintézett magyarországi német irodalom egyfelől mennyi szállal kapcsolódik a németországihoz, másfelől viszont mennyire a magyarországi művelődési viszonyokból nőtt ki. Igaz, ő első sorban a röplapok és a dalköltészet területén tárt föl új anyagot (*Parallelen, Kontakte und Kontexte: Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts*, Bp., 1998), de éppen e könyv teszi sürgető feladattá a prózai és a hírlapi anyag újraolvasását, mivel Pukánszky Béla adatokban gazdag, de inkább leíró, mint elemző jellegű irodalomtörténete óta vajmi kevés történt. Éppen Szilágyi Mártonnak Schedius szerepével foglalkozó passzusai nyomán támadhat az a gondolat, hogy Windisch és mások újraolvasása (egyáltalában: elolvasása) feltehetőleg megérné a fáradságot.

Egyetlen ponton érzem kissé elnagyoltnak a monográfiát; legott kijelentem, hogy egy lábjegyzetben megbúvó passzusról van szó (77, 61. sz. jegyzet). Mint ismere-

tes, Vitkovics Mihály szerbesítette, majd *Spomen Milice* (*Milica emlékezete*) címmel kiadta Kármán művét anélkül – és ezt a monográfus említi –, hogy tudta volna, ki a szerző. Annyi bizonyos, hogy az Urániából fordította, honnan máshonnan. Ami feltehetőleg azt jelenti, hogy megvult neki. S bár a monográfiában nincsen leírva, tudható, hogy Vitkovics akkor járt Pest-Budán (1795–96), amikor az Uránia megjelent, elképzelhető, hogy egyike volt az első olvasóknak. Mindezt még ilyen óvatosan azért merem leírni, mert nem sokkal később ő maga is írt „levélregényt” (*A költő regénye*), amelyhez nem feltétlenül kell kizárólag a *Bácsmegyei*t párosítani. Az a tény, hogy Kármán kisregénye volt szerbre átdolgozásának mintája, talán feljogosít arra a szintén nagyon óvatos feltételezésre, hogy a *Bácsmegyei* mellett a *Fanni' Hagyományai* is szerepet játszott abban, hogy próbálkozott (magyarul) ezzel a műfajjal. A magam részéről még kortársi mércével sem tartom nagyon ügyesnek ezt az átdolgozást (*Spomen Milice*), jóllehet későbbi kiadást is megért. Az „inkorrekt” jelző valóban túl erős, ebben igaza van Szilágyi Mártonnak, de Vitkovics oly erővel akart írónak látszani pesti költőtársai és természetesen Kazinczy Ferenc előtt, hogy egyébként is olykor „sajátosan” értelmezte a szerzőséget, amelynek persze akkoriban egészen más jelentése volt, mint akár az „iliási pör” idején.

Az elmondottakból bizonyára kitetszhetett, hogy kiemelkedően jó, izgalmas problémákat fölvető, tehát kiválóan kérdező, szerencsés kézzel, mert felkészülten kutató szerző könyvéről van szó. Számos érdeme közül megint azt hangsúlyoznám, hogy visszaadja a filológia becsületét. Ezt a becsületet a (magyar) filológia talán nem

is a pozitívizmus vagy a kései pozitívizmus korában veszítette el, hanem az újpозitivizmusában, amelybe nyúlványként beleszámítható a marxista irodalomtörténet-írás egy jelentékeny része is. A valaha nagyhatású írói életrajzok akképpen ideologizálódtak át, hogy valamely időszert, többnyire politikai kérdésnek volt alávetve az írók világnézetének formálódása, mű és személyiség pedig oly módon másolódhatt egymásra, hogy egy lapos mimetikus irodalom-felfogás szerint emelkedtek ki a „valóság”-ra visszafordítható referenciák. Gyanúba keveredett a forrásfeltárás, hiszen a hatáskutatás révén elhomályosult a befogadói szerep vagy a válogatásban, az újragondolásban megnyilatkozó önállóság. Ám a filológia feltehetőleg leglátványosabb bukása lexikonaink sikertelenségével dokumentálható, meg azokkal a művekkel, amelyek egymás (nemegyszer eleve tévesnek bizonyuló) lábjegyzeteit mondták tovább. A visszahatás ott történt, ahol nem kellett volna. Elfelejtődött a retorika, a poétika, a német és a latin nyelv, a paleográfia, a levéltár... Az újabb elméleti irány-

zatok retorika felé fordulása azonban biztató jel, mint ahogy az olykor túlzásoktól sem visszariadó intertextuális keresés kényszerű (?) eredménye, hogy kénytelen a kutató szövegekkel dolgozni, elfogadható szövegeket kézbe venni, esetleg több nyelven olvasni. Szilágyi Márton monográfiájának nem csekély érdeme, hogy igazolja: nem csupán kisszerű filológia lehetséges, a filológia nem feltétlenül a tudni nem érdemes dolgok tudománya, sőt: filológia és műelemzés, filológia és korszakrajz olykor egymásból következik. S előadja mindezt Szilágyi Márton *magyarul*, persze szaknyelven, tartózkodván a fölöslegesnek minősíthető idegenségektől. Arra azért figyelmeztetném, hogy szinte a modorosságig sokszor és funkciótlanul használja a *gyakorlatilag* és az *alapvető* szavakat. Könyve számottevő teljesítmény, a megújuló magyar irodalomtudomány egyik igen fontos műve. Kíváncsinos volna, ha szerzője folytatná itt elkezdett bújárkodását.

Fried István

LÁSZLÓ TARNÓI: PARALLELEN, KONTAKE UND KONTRASTE. DIE DEUTSCHE LYRIK UM 1800 UND IHRE BEZIEHUNGEN ZUR UNGARISCHEN DICHTUNG IN DEN ERSTEN JAHRZEHNTEEN DES 19. JAHRHUNDERTS

Budapest, ELTE Germanisztikai Intézet, 1998, 348 l.

Tarnói László tanulmánykötete mintegy két évtizednek a német, a magyar, valamint a hungarus német költészet külső és belső párhuzamait, érintkezéseit, kontrasztjait vizsgáló tanulmányokból tartalmaz válogatást. A kötet nem már megjelentetett írások pusztá újraközléséből áll, hanem azok újabb változataiból, figyelem-

be véve a megírásuk óta eltelt idő kutatási eredményeit és a kötet szerkezetét. Három nagy fejezetben belül és azok között is különböző jellegű kapcsolatok hálózata rajzolódik ki.

Az első fejezetben a szerző a századforduló német lírájával foglalkozik, de ahol alkalom nyílik rá, a magyar vonatko-

zási pontokat is érinti. Az első rész az 1800 körüli német líra irodalomszociológiai szempontú vizsgálata; a hangsúly nem az irodalomtörténet kánonjába felvett, hanem a kor valóban olvasott, népszerű darabjain van. A magyarországi német nyelvű költeményekből összeállított kötet (*Deutschsprachige Lyrik im Königreich Ungarn um 1800*, Deutschsprachige Texte aus Ungarn 1, Germanistisches Institut der Eötvös-Loránd-Universität, red. und hrsg. von László TARNÓI, Bp., 1996) előszavában is hangsúlyozta már a szerző az irodalomszociológiai megközelítés fontosságát: az irodalomtörténész egy kor irodalmi élete átfogó ismeretének lehetőségéről mond le, s jelentős kultúrtörténeti, irodalomszociológiai szempontokat hagy figyelmen kívül azzal, hogy az azóta irodalomtörténetileg elismert irodalom mércéjével méri ezen adott kor irodalmi műveit. S tekintve, hogy a reprezentatív irodalomnak éppen az adott korban alig szenteltek figyelmet, ezzel a korabeli olvasói réteg nagy része is kirekesztődik a vizsgálatok köréből.

A különbség az irodalomtörténetileg elismert és az éppen divatos, az olvasókörzség szórakoztatását szolgáló irodalom között talán soha nem volt olyan nagy, mint a 19. század első évtizedeiben. Soha nem volt még annyi író, kiadó, nyomdász és olvasó – és annyi különböző tartalmú és minőségű irodalmi mű. S ez az a kor, amelyben a kereslet-kínálat piaci szabályainak megfelelően az irodalom is árucikké vált, az olvasói igények kielégítése tehát jól felfogott anyagi érdekből történt. A korabeli olvasó irodalmi érdeklődésére elsősorban számot tartó divatos folyóiratok és rölapok kínálatát vizsgálja a szerző az első részben. A korabeli almanachoknak és

folyóiratoknak elsősorban a polgárság ízlését és szórakozási igényét tükröző lírai kínálata meglehetősen egysíkú. Annál inkább képet mutat a röpirat-irodalom. Mindkét orgánus közös jellemzője azonban a tetszeni vágyás, az a törekvés, hogy megfeleljen az olvasókörzség elvárásainak. A szűkebb kört megcélzó folyóiratok arculatának megtervezésénél természetesen figyelembe kellett venni ennek a körnek az igényeit, a kiadó szándékait, céljait és koncepcióját. A rölapok azonban tágabb olvasói körhöz szóltak, tartalmuk híven tükrözte nemcsak az olvasó, hanem a nem olvasó közönség ízlését is, s a kiadó világnézeti és kultúrpolitikai meggyőződése is kevésbé számítottak: a legfőbb cél a gyors és a lehető legnagyobb nyereség volt.

Tarnói a folyóiratok közül a Lipcsében megjelent, évtizedekig sikeres, nagy verskészlettel rendelkező s a német birodalom divatos irodalmában meghatározó – s mindezzel érvényes mintavételt kínáló – *Zeitung für die elegante Welt* első négy évfolyamának (1801–1804) verstermését választotta vizsgálatának tárgyául. Statisztikai felmérést készített a reprezentatív és a ma már másod-, harmadrangúnak számító irodalom megoszlásáról, a felvilágosodás és az érzékenység költői hagyományait folytató darabokról, a frekvenciált témákról, motívumokról és szóhasználatról.

A röpirati dalok vizsgálatánál tisztázza, melyek ezeknek a közös tartalmi és formai jellemzői, s általában mely költői – a népdal, a műdal vagy a népies műdal kategóriába korántsem egyértelműen besorolható – darabokból válhatott röpirati dal. Bemutatja azt is, milyen feltételek mellett s mely lépéseken keresztül alakulhatott át egy műdal – pl. *A haramiák dala* Schillertől –

röpirati dallá. A tartós népszerűség például a röpirati feldolgozásra tökéletesen alkalmassá tett egy dalt, mely aztán a maga önálló életét kezdte élni. Schiller versének sikere egyrészt *A haramiák* lelkes fogadtatásával magyarázható – még ha az első színpadi feldolgozás során Dalberg kezdeményezésére ki is hagyták. Formailag s tartalmilag a röpiratok normáihoz idomították: strófaszerkezete, költői képei egyszerűsödtek, eltűntek a versből a túlságosan is Schillerre, illetve a darabra utaló elemek, az erőszakos részek, s lényegében a szabad életet dicsőítő bordallá alakult át.

A röpirati dalok közül kiemelt helyet kapnak a Heinrich Ferdinand von Zedwitz százsz választófejedelem 1802–1803-as cenzúrarendeletében betiltottak. Az erkölcsstelennek bélyegzett dalokat elkobozták, s az 1803. május 17-i választófejedelemi rendelet a legszigorúbban megtiltotta ezek újbóli megjelentetését is, valamint a hasonlóan „visszataszító tartalmú” röpiratok terjesztését. A szigorú cenzúra és a rendszeres ellenőrzés hatékonynak bizonyult. Még kockázatosabbá tette a dalok megjelentetését az a rendelet, mely szerint a kiadott darabok mellett fel kellett tüntetni a nyomda tulajdonosának nevét és székhelyét. Így csaknem lehetetlenné vált a betiltott vagy károsnak bélyegzett dalok újbóli kiadása, s ezek az egykor oly kedvelt szórakoztató művek ma már ritkán, csak néhány gyűjteményben lelhetők fel. (A betiltott dalok között volt egy magyar vonatkozású is: a történet színhelye a Magyar Királyság. Egyik variációját Heinrich Gusztáv találta meg az OSZK-ban, s adta ki 1886-ban: Gusztáv HEINRICH, *Das Volkslied von des Commandanten Tochter zu Grosswardein*, Ungarische Revue, 1886, Bd. 6, S. 818–823. Az általa közölt

szöveggel veti össze Tarnói a 19. században a tiltott dalok listájára került verset.)

A betiltás oka elsősorban a bármiféle felsőbbiség elleni vétség volt: éles társadalomkritika, az akár világi, akár egyházi hatalom kigúnyolása, bibliai témák, alakok profán feldolgozása. A dalokról és azok betiltásáról megoszlottak a vélemények. Akik szerint a „művek” semmilyen esztétikai értéket nem mutatnak fel, örömmel üdvözölték a felsőbb beavatkozást. Mások viszont mérlegelték annak a lehetőségét, hogy a röpiratban, elsősorban annak népszerűségében rejlő lehetőségeket a felvilágosodás szellemében, a nép oktatásának érdekében aknázzák ki, természetesen a befogadó igényeihez idomítva őket. A fent említett haramiadalt is így frizérozták át, s adtak neki az eredetivel pontosan ellenkező tartalmat. Tarnói ezt a variációt is bemutatja. Az átköltés mechanizmusát megfigyelhetjük a politikai költeményekben is, amint ugyanaz a vers homlokegyenest eltérő, egyszer franciabarát, másszor éppen franciaellenes értelmet kap. A legtöbb politikai tartalmú vers egyébként rölapokon jelent meg, kétségtelen aktualitásuk mellett ugyanis ezek a darabok poétikailag igencsak gyengék voltak, a folyóiratok többsége esztétikai okok miatt vagy nem utolsósorban politikai óvatosságból eleve elzárkózott ilyen művek közlése elől.

A századforduló német irodalmában az aktuális politikai állásfoglalás és a késő felvilágosodás optimizmusának továbbélése mellett megfigyelhető már a politikától való elidegenedés, az annak eredményeibe vetett hit megrendülése is, mely azonban mégis közelebb állt a valósághoz, mint az a világnézeti anakronizmus, amely az aktuális eseményeket figyelmen kívül hagyva még a régi ideálokat hangoztatta.

A valóság és a költészet viszonya a kor német költészetében a következő alfejezet témája, melyben a szerző kiemelten kezeli Schiller és Goethe költészetét. Schillernél az egykori illúziók feladása figyelhető meg, és az egyre inkább hangsúlyozott visszahúzódás a szép álmok, a költészet világába. Míg az *Örömdában* még közeleink tűnt az ideálok megvalósítása, az utolsó öt évének költeményei a kilátástalanságot, a feloldhatatlan ellentétet mutatják szándék és lehetőség, ideál és valóság között. A témájuk szerint a klasszikához tartozó balladák is ezt az érzést sugallják. Ezek a költemények inkább a romantikához, mint az érett klasszikához állnak közel, a szakirodalom viszont csak annyit említ meg ezen korszak terméséből, amennyi Goethe műveivel párhuzamba állítható.

Goethe weimari korszaka szintén a világnézeti normák átértékelésének éveit jelenti. A valósággal való konfrontálódás élményének feldolgozása a szükséges távolságban, Itáliában történt meg, itt teremődtek meg a sorsként aposztrofált valósághoz fűződő viszony új alapjai, a feltételek a kiegyenlítődéshöz: a szabadság és a szükségszerűség, az akarat és a lehetőség, az ember és a természet közötti feszültség feloldásához.

Tarnói a második nagy fejezetben a romantika magyarországi, magyar és német nyelvű irodalmának német mintáival foglalkozik. Különösen érdekes a német nyelvű költők helyzetének bemutatása, akiknek szerinte éppen a nyelvük jelentett hátrányt: „Azonban a német–magyarok számára összehasonlíthatatlanul nagyobb problémákkal járt az, hogy szükségszerűen német minták után igazodtak, mint a magyar nyelvűek számára. Az utóbbiak helyzete

előnyösebb volt, hiszen a német irodalomból átvett szerkezeteknek már *csupán a másik, a magyar nyelv* is eredeti színezetet kölcsönzött.” Az eddigi szakirodalommal ellentétben hangsúlyozza, hogy a magyar írók nem ítélték el teljességgel a német romantika alkotásait és alkotóit, s a viszonylag késői recepció miatt a felvilágosodás és a romantika elhatárolódása kevésbé volt éles. A német hatásról szólva Schiller és Uhland költészetének befogadását kiemelten kezeli, s ebben a részben átlépi a maga által megszabott időkeretet, s kitekint a negyvenes évekre, éppen az említett késést figyelembe véve.

Hogy a röplapokat a forráskutatásban is érdemes figyelembe venni, jól mutatja a második rész két dolgozata: egy alfejezetben Tarnói Fazekas Mihály *A grófnévá lett kertészlány* című verse ismeretlen német forrásának röpirati variánsait, majd Garay János *A két holló* című balladájának német, skót, francia és orosz feldolgozásait mutatja be.

A harmadik nagy fejezet imagológiai vizsgálat: a németekben Magyarországról és a magyarokról élő képet, illetve a magyar németeknek Magyarországhoz fűződő viszonyát mutatja be. A századfordulón a két nemzet között egyre szorosabbá váló kapcsolatok, valamint a saját és más nemzetek, különösen az egzotikumok iránti megnövekedett érdeklődés mutatkozott meg a rendszeres, bár elég sematikus beszámolóknak: az ezen leírásokban leggyakrabban előforduló állításokat és véleményeket csoportosítja a szerző. A magyar–németek Magyarországhoz fűződő kapcsolatának tárgyalása sok ponton érintkezik egy korábbi tanulmánnyal (*Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján*).

ján, ItK, 1997, 235–246). Nem esik bele a tanulmányok által feldolgozott korszakba s terjedelmi korlátok miatt sem fért a kötetbe a hungarus németek helyzetének, a nyelvhez való viszonyuk alakulásának, változásának vizsgálata vagy a német irodalmi hatás bemutatása egy költői pá-

lyán belül. A „hiányok” már egy új könyv lehetséges szerkezetét vázolják fel. Jelen munka így is teljes. Nagy kár, hogy ez a nagyon összefogott kötet – tárgyi mivoltában – az első olvasás után lapokra esik szét.

Hilóczki Ágnes

ARANY JÁNOS: TANULMÁNYOK ÉS KRITIKÁK

Válogatta, szerkesztette, az utószót írta S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár: Források, 4).

Bárki, aki alaposabban meg akarja ismerni Arany János prózai életművét, örömmel üdvözölheti ezt a 600 lapos könyvet. Nemcsak a kritikai kiadás idevágó kötetait lehetetlen ma beszerezni, de a különféle válogatások is a lehető legritkább darabjai az antikváriumoknak. S. Varga Pál célja, „hogy Arany irodalom-szemléletét, kritikusi világnézetét, módszerét minél inkább követhetővé tegye” (518). A kiadási szempontok azonban korlátozták a terjedelmet, több – egyébként fontos – kritikáról le kellett miattuk mondanunk, így Szász Károly *Trencsényi Csákjának*, *Malvina költeményeinek* recenziójáról. Ám ezek kihagyása elegendő helyet hagyott két idegenből fordított, világirodalmi tárgyú cikk közlésére: *A hindu dráma*; *Armand de Pontmartin: A francia költészet 1861-ben*.

Csak félig vagyok elégedett ezzel a cserével; Pontmartin írása költőnk számára valóban lényeges problémákat tárgyalt, például a népiesség vagy Baudelaire esetében; Kálidásza szanszkrit nyelvű, 4–5. században írott munkájáról viszont aligha állítható ugyanez. Sok minden kerülhetett volna még ebbe az edícióba, ha csupán néhány ívvel is növelhető a lapszám. Min-

denekelőtt az *Irodalmi hitvallásunkra* gondolok, amelyről joggal hangoztatta Németh G. Béla: „Ez Arany egyik legtöbb problémát koncentrálni elvi cikke.” És tegyük hozzá: egyszersmind második folyóiratának, a *Koszorúnak* programadása. Benne éppúgy megtalálható az eszményítés meg a népiesség korszerű megoldásának boncolgatása, mint az irodalomszociológust is érdeklő kérdésfelvetés: mi az üdvösebb, hivatalt, „másodállást” vállalni vagy egyedül a tollunk után élni? Megél-e egyáltalán, s ha igen, milyen színvonal-süllyedés árán a kor szabadúszója?

Arany egész pályája alatt két regénykritikát készített, az egyiket a *Szegény gazdagokról* (nála névelős a cím), a másikat Vas Gereben munkájáról (*A pörös atyafiak*). A Jókait tárgyaló megjelent itt, a másikat, amely egy alapvető prózapoétikai szempontot is megfogalmaz, nélkülözzük. Joggal jelentette ki róla levelezésük során 1861-ben Gyulai Pál: „Ez, barátom, a legjobb regénybírálat, amelyet nálunk valaha olvastam.”

A jegyzetelésben megmutatkozó lelkiismeretességet és tárgyi tudást dicséret illeti. S. Varga Pál itt is igazolja azt a tételt, hogy a Nagykőrösön elkészült *A ma-*

gyar irodalom története rövid kivonatban Arany számos későbbi dolgozatának és bírálatának alapja. Erről tanúskodik a rá való hivatkozások bősége. „Egy népszerű magyarázatos kiadásban” (520) természetesen nehéz megtalálni a kellő mértéket a kommentálás terén. De ha az efféle gyűjtemény elsősorban bölcsészhallgatók, magyar szakos tanárok, könyvtárosok használatára van szánva, akkor elmaradhattak volna belőle az adatok költészetünk másodvonalának olyan jeleire vonatkozóan, mint az 525–527. lapon szereplők (Ányos Pál, Amadé László, P. Horváth Ádám). A fentiek értelmében fölöslegesesek a görög, latin stb. szavak, kifejezések után álló rövidítések (gör., lat.) is. Az persze látható, hogy másodjára a Források sorozat egészét érintő technikai előírásról van szó, nem pusztán az adott 4. kötetről. Az Arany-művek közzétételének megjelölésében mindössze egyetlen hibát (sajtóhibát) találtam: verstaní cikke, a *Valami az aszszonáncról* részlegesen és először 1850-ben látott napvilágot, nem pedig 1854-ben (575).

A kísérő tanulmány (*A nemzeti költészet programja*, 507–517) voltaképpen annak részletes kifejtése, mit értett klasszikusunk az irodalom nemzeti jellegén. Hogyan látta annak gyökerét az anyanyelvben, a mondókákban, a táncritmusban? Majd továbbmenve, a nyelv szelleméből miként

vezette le a szóbelileg hagyományozott szövegek (pl. mondák) szerkezetét, kompozícióját? Nem követem tovább az értekezés gondolatmenetét, hanem kiemelem S. Varga Pál törekvését arra, hogy a herderi fogantatású tételeket legfontosabb pontjaikon szembesítse a korszerű antropológia, a lélektan, az irodalomtudomány megállapításaival. Így amikor Arany a kisgyermeket körülvevő beszédritmus utánzásra serkentő hatásáról ír, a tanulmány rögtön hozzákapcsolja ehhez „a korai szocializáció elementáris erejű” voltáról megfogalmazott felismerést. Elgondolkodtató az értekezés utolsó bekezdése: vajon miként oldhatta fel a költő azt az ellentmondást, hogy a *Szigeti veszedelem*, a *Bánk bán*, *Az ember tragédiája* – ezek a tőle is oly nagyra becsült alkotások – „nem vagy nem elsősorban a magyar népköltészeti hagyományból fejlődve” születtek meg (515)?

Jelen bírálat szerzőjében fölmerül az ellentmondás, amely Arany János kritikái és azok tárgyai között fennáll. „Kincsesház” a munkássága így is, ám még inkább azzá lehetett volna, ha idejét-erejét nem kell gyakran a Bulcsú Károlyok, Szász Gerőök értékelésére és tanítgatására fordítania. Ő azonban olyan időszakban szerkesztette kritikái szemléit, amely inkább a széppróza, mint a líra emelkedésének kedvezett.

Nagy Miklós

KEMÉNY ZSIGMOND: KISREGÉNYEK ÉS ELBESZÉLÉSEK

A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Bényei Péter, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 314 l. (Csokonai Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 2).

Bényei Péter gondozásában Kemény Zsigmond hat kisebb terjedelmű szépprózája jelent meg a sorozatban (*A szív örvé-*

neyi, Két boldog, Alhikmet, Poharazás alatt, Szerelem és hiúság, A szerelem élete). Korábbi textológiai munkálatok, kéz-

iratok híján legjobbnak látszott a művek 1850-es évtizedben közzétett szövegeire támaszkodni, ám nem mellőzni a helyesírás bizonyos fokú egységesítését. Mivel nem szorosan vett tudományos célú edícióról van szó, elfogadható e megoldás; hiányolnunk kell mégis az alapszöveg közelebbi megjelölését a jegyzetekben.

Említést érdemel – az Arany-kötethez hasonlóan – a tárgyi és a nyelvi magyarázatok alapossága, hiszen a szerkesztő ahhoz is segítséget nyújt, hogy a kutatás számba vehesse a nyelvújítás meg a népnyelv hatását Kemény Zsigmondra. Kevésbé rokon-szenves a címszavak túlzott bősége.

Ezúttal sokkal többről van szó, mint amiről korábban szót ejtettünk: nem csupán az Amadéhoz, Ányoshoz hasonlóak kerültek be az apparátusba, hanem Bethlen Gábor, Wesselényi Miklós, Széchenyi István, Don Juan is. Az érettségi anyag, a kislexikonok ismeretét mégiscsak föltételezhetjük az ilyen kiadványok használóiról!

Az utószó a korszerű irodalomtudomány több iskoláját, módszerét követve és kamatoztatva közelíti meg a hat alkotást. Leginkább a stílus- és eszmetörténet, valamint a narratológia szempontjai uralkodnak, vezetnek találó megfigyelésekhez. Bényei műelemzésekkel hitelesíti S. Varga Pál megállapítását (*Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában*, 1997) arról, hogy Kemény egyes alakjai nem pusztán „ellentétes igazságokat képviselnek”, hanem „különböző világokban élnek”, amelyeknek értékéről, jogosultságáról nem dönt az elbeszélő (pl. *Két boldog*). Joggal utal az utószó néhány motívum vagy magatartás eltérő stílustörténeti dátumára: míg Alpáryék a biedermeiert követik, egy gyermekhős rajzában (*A szerelem élete*) már a századvég „szubjektív hangulatisága” érhető tetten.

Korábban a három utolsó történelmi regényt emelte magasra az irodalomtörténeti közvélekedés. Elsősorban Szegedy-Maszák Mihály munkásságának hatására a *Ködképek a kedély láthatárán* kisregénnyel bővült a kánon. Az a munka kapott így koszorút, amely egyszerre mondható későromantikusnak, de az 1920 utáni európai modernséget előlegezőnek is. Vajon az 1851–1854 közötti pályaszakasz e kötetbe sorolt epikumának többsége szintén rangemelésért érdemel? A tanulmányíró efelé hajlik, főként, amikor a kötet borítóján megjegyzi: „Napjaink megváltozott kor- és világtapasztalata” folytán ezeknek az írásoknak „poétikai, beszédmódbeli, világertelmezési” modernsége, jelentősége „egyre nyilvánvalóbbá válik.”

Én inkább óvatosságra intenék az átértékelés terén. Mert a szövegek egy részében – *A szív örvényei*, a *Szerelem és hiúság*, a *Poharazás alatt*, továbbá az itteniek kortársának számító *Férj és nő* lapjain – érezhető a divat követése, a bestsellert nyújtó szándék. „Hígak és vázlatosak kissé” – ítélik (egyszersmind a megértés jeleivel sem takarékoskodva) Németh László. Míg Barta János (*A pálya ívei*, 1985) behatóan elemzi a figurák gyakorta felszínes lelki életét, nem kellően meggyőző átalakulását, a mondén környezet publikumcsalogató festését; általánosságban pedig a „szalonregény” műfaji sajátosságait fedezi föl bennük. Az efféle társadalmi erkölcsrajzokat elsősorban francia mesterek (a két Dumas, George Sand, részben Balzac) tették híressé, nem tagadható Keményre tett hatásuk sem e periódusban. Ezért egyoldalúság pusztán a német romantikus széppróza, esztétika, bölcsélet befolyását hangoztatni, tagadva a franciáét (261).

Nagy Miklós

Egy Kemény Zsigmond-kötetről szóló tudósítást valahogy úgy kéne kezdeni, hogy „Végre, hogy annyi év után újból kiadják a magyar irodalom elfeledett klasszikusát...” Ám ez a felütés két okból is elhibázott a most megjelent kötet kapcsán. A *Kisregények és elbeszélések* tartalmazta szövegek (az 1851-es *A szív örvényei*, az 1852-es *Két boldog*, az 1853-as *Alhikmet, a vén törpe, a Poharazás alatt, a Szerelem és hiúság*, az 1854-es *A szerelem élete*) hozzáférhetők a Szépirodalmi Könyvkiadó által 1967-ben megindított Kemény-sorozatban (*A szív örvényei* és az *elbeszélések* a hasonló című 1969-es kötetben jelentek meg, a *Szerelem és hiúság* pedig 1968-ban, a *Férj és nő* és a *Ködképek a kedély láthatárán* társaságában); sőt a *Szerelem és hiúságnak* egy 1994-es kiadása is létezik (Budapest, Interpopulart). Ráadásul Kemény egyéb munkái közül szinte a *Kisregények és elbeszélésekkel* egy időben adta ki az Unikornis a *Férj és nőt* és a *Ködképek a kedély láthatárán* (Fenyő István utószavával), egy szegedi kiadó pedig (Császtvay Tünde utószavával) az *Özveggy és leányát* (*A rajongók és a Zord idő* hozzáférhetőségével soha nem volt baj). Így a Kemény-szövegek még mindig sokkal elérhetőbbek, mint például Jósika Miklós regényeinek többsége.

Azt is meg kell jegyezni Kemény (el)olvas(hat)atlanságával kapcsolatban, hogy jelenlegi tanszéki könyvtárosi (és persze esetlegesen egyéni) tapasztalataim szerint (mivel a magyar szakos hallgatóknak, legalábbis a Szegedi Tudományegyetemen, a szigorlatra kötelező elolvasniuk egy „történelmi” és egy „társadalmi” témájú regényét) nem kölcsönöznek kevesebben Keménytől, mint Jókaitól, Mikszáthtól, Krúdytól vagy Móricztól (sőt a

szintén kötelező Eötvös Józsefhez mérve Kemény már-már népszerűnek mondható).

Az előbbi felütés azonban leginkább azért nem állja meg a helyét, mert nem veszi figyelembe a Kemény-recepció kérdésirányainak megváltozását, amelyek lehetővé teszik, hogy ez a Kemény-kötet ne légüres térben jelenjen meg, és beváltsa megjelentetőinek hozzá fűzött reményeit. A Csokonai Könyvtár Források című sorozata ugyanis, amelynek részeként most Kemény Zsigmond kisregényei és elbeszélései megjelentek, kettős célt tűz ki maga elé. Egyrészt biztosítani kívánja egyes, manapság gyakorlatilag hozzáférhetetlen, ám irodalomtörténeti jelentőséggel bíró művek elolvashatóságát, másrészt serkenteni kívánja az irodalmi kánon átrendeződését. Ahogy a Források kötetének fűlszövegében olvasható, a sorozatnak az a hivatása, hogy „ráirányítsa a szakmai figyelmet a kiválasztott művekre, műcsoportokra, kapcsolódva ezzel napjaink erőteljes rekanonizációs folyamataihoz”. Ha összevetjük a Kemény-kötetet a sorozat megjelent vagy tervezett könyveivel, akkor itt sokkal inkább az utóbbi, „rekanonizációs” szándék munkál, mint Bolyai drámái vagy a humanista és reformáció korabeli retorikák megjelentetése esetében.

Az irodalmi kánon mozgásának befolyásolásához természetesen nem elegendő az egyéni szándék, a „rekanonizáció” mindig kapcsolódik az éppen zajló folyamatokhoz. Ahogy a kánonellenesség is egy (vagy több) kánon létrejöttéhez vezet, úgy egy (vagy több) kánon elfogadása is mindig magában rejt (értelmezéseiben, újrafogalmazásaiban vagy éppen szövegkiadásaiban) a „rekanonizáció” csíráit, része a kánon változásának. Hogy meg tudjuk ítélni a *Kisregények és elbeszélések* „re-

kanonizációs” szándékainak megalapozottságát és esélyeit, szükség van Kemény és az 1851–1854 közti pályaszakasz hagyománytörténetben elfoglalt helyének ismeretére. Gyulai 1854-es (az utolsó három nagy Kemény-regény megjelenése előtt írt) recenziója alapján szinte megdöbbentő az a mélyrepülés, amelyet Kemény kisregényei és elbeszélései végrehajtottak. Kemény regényírói nagyságának bizonygatásával párhuzamosan a most megjelent kötetben olvasható szövegek gyakorlatilag eltűnnek az irodalmi köztudatból (leszámítva Papp Ferenc monográfiáját). Amíg a hasonlóan a Kemény-kánon peremére szorult *Gyulai Pált* (1847) történelmi témája, az elbeszélések korszakából való *Férj és nő* (1852) pedig feltételezett realizmusa megóvjá az elfeledettségől, addig *A szív örvényei* és az *Özvegy és leánya* (1855–1857) között keletkezett egyéb szépprózai alkotások legfeljebb kuriózumként bukkannak fel néha-néha az értelmezésekben. Kemény e pályaszakaszának „marginalizálódásával” párhuzamosan megjelennek a Kemény olvasatlanságáról szóló tudósítások: ezek Beöthy Zsolttól Barta Jánosig és Martinkó Andrásig nyílt apológiába torkollanak, a nagy regények mélységében látva az olvasatlanság okát. (E felszíntől függetleníthető mélyréteg feltételezése miatt érzi úgy Móricz vagy Martinkó, hogy jogosult átdolgozni Kemény regényeit.) Azt is mondhatjuk, hogy Kemény regényírói nagysága – leszámítva a 20. század táján értett „ötvenes éveit” – végig vitán felül áll, miközben az a vélemény is megszilárdul, hogy műveinek kevés olvasója van, s e műveknek csak kis része (a legtöbbször kiadott *A rajongók* és a *Zord idő*) méltó arra, hogy az irodalmi kánon része legyen.

Hogy a Gyulaitól Horváth Jánosig zajló erőteljes kanonizációs törekvések ellenére miként lett mégis egyre problematikusabb az életmű megítélése, jól mutatja az a vita, amely 1967-ben zajlott Barta János és Nagy Miklós között (kivonata az *Alföld* 1968/3. számában olvasható). Mindkét irodalomtörténész elismeri Kemény regényírói jelentőségét, a vita inkább arról zajlik közöttük, hogy Barta kérdésére („érdemes-e Keményt ebből az ósdiságból kiásni?”) mennyire legyen erőteljes és milyen érvekkel támasztható alá az „igen”. Barta, ellentétben a számos Keménnyel foglalkozó tanulmányával, itt hajlik arra, hogy az életmű jelentőségét annak aktualizálásával bizonyítsa. A modern párhuzamok keresésének eredménye, a 20. századi művek és irodalom-felfogások előzményeként beállított Kemény ezzel éppen azt a lehetőséget veszíti el, hogy „élővé”, olvashatóvá legyen. Hiszen a művek megírása-megjelenése és az aktuális befogadó közti történeti távolság nem egy leküzdendő ellenség, ami belekényszeríthető lenne a győzelem-vereség logikájába, hanem maga az irodalmi szöveg, amely a befogadás-történet által, kanonizációs gesztusokban létezik. (Erre utal a *Források* sorozat által közzétett szerzők „régi kortársaink”-ként való megjelölése is.) Amint az interpretáció ezt a szöveget akadályként, koloncként kezeli és megkísérli átugrani, úgy az általa vont párhuzamok azonnal egyéni önkény termékeiként jelennek meg, bármennyire is átgondolt Kemény-kép, széleskörű olvasottság húzódik meg a megálapítások mögött.

Hangsúlyozni kell, hogy Bartánál ezt az apologetikus-aktualizáló Kemény-képet a vitában elfoglalt pozíciója kényszerítette ki, s másutt (például az 1967-es beszélge-

tésben az „ósdíság” kitételt előhívó *Gyulai Párról* írva) éppen a történeti „távlat” pozitívumát hangsúlyozza. Annyiban mégis jellemzőnek érzem Barta megnyilvánulásait, hogy rávilágítanak arra a tényre, miszerint egy-egy klasszikust nem kell mindenáron egy-egy aktuális olvasói horizont-hoz idomítani. Martinkó András két Kemény-tanulmánya is ezt bizonyítja. Az 1937-es, Kemény 1849 utáni pályafordulatáról szóló Martinkó-dolgozat szigorúan belül marad az uralkodó fejlődéstörténeti Kemény-képen, s így jut új, a regények értelmezhetőségét gazdagító meglátásokhoz. A negyven évvel később a keményi „palackpostáról” szóló tanulmány ezzel szemben az előbb idézett vita kiindulásához hasonló retorikus kérdéssel indul („élő, olvasni érdemes író-e Kemény Zsigmond ma?”), vagyis eleve Kemény modernizálását tűzi ki célul, s egy különös igény megfogalmazásával, a regények átírására való felszólítással zárul.

A mostani Kemény-kiadás „rekanonizációs” hatékonyságát elősegítő Kemény-megközelítések között azért kell ezt az utóbbi Martinkó-tanulmányt megemlíteni, mert fordulatot jelent Kemény prózaírói pályája megítélésében: Kemény „élő” voltának igazolása érdekében az utolsó regények helyett az 1850-es évek első felének prózaepikáját tünteti ki, ezeket a műveket érzi a legmodernebbnek, a mai (ez tanulmánya esetében a hetvenes éveket jelenti) olvasó számára a legolvasmányosabbnak. Martinkó szerint így (a szerencsére azóta is hiányzó Kemény-modernizáció híján) a *Kisregények és elbeszélések*ben részben reprezentált, *A szív örvényeitől az Özvegy és leányáig* tartó pályaszakasz a legkönyvnyebben megközelíthető a mai értelmezés számára.

Egy másik ágon, más kérdések felől, de különösen Barta elemzéseitől nem függetlenül Szegedy-Maszák Mihály munkássága járul hozzá leginkább a *Kisregények és elbeszélések* időszerűségéhez, rekanonizációs erejéhez. Szegedy-Maszák 1989-es Kemény-monográfiája, valamint a romantikus iróniáról Budapesten rendezett nemzetközi tanácskozáson elhangzott (és az Akadémiai Kiadó által 1988-ban kiadott *Romantic Irony* című tanulmánykötetben olvasható) előadása a romantikakutatásban nagy karriert befutott *romantikus irónia* fogalma felől közelít Keményhez. Olyan olvasatot nyújt Kemény „középső” szépprózai korszakáról, amely nem merül ki a történelmi regényekre utaló előzmények és az elkésett romantikus rekvizitumok kimutatásában, hanem a sajátos poétikai eljárásokat és azok történeti meghatározottságát együtt veszi figyelembe. Szegedy-Maszák a *Ködképek a kedély láthatárán*ban látja a romantikus irónia legerőteljesebb jelenlétét, s a mostani Kemény-kiadás szövegei közül csak *A szív örvényeivel* és a *Két boldoggal* foglalkozik részletesen.

Mennyiben jogosult a romantikus irónia fogalmát Kemény esetében a „rekanonizáció” alapjává tenni? Kemény regényírói pályáját, az uralkodó értelmezési iránnyal egyezően, Szegedy-Maszák monográfiája is a romantikától a realizmus felé tartó fejlődésnek tartja: a romantikus kísérletezések lezárulnak *A szerelem életével* és az *Özvegy és leányával*. Később, *A rajongók újraértelmezésében* (első megjelenése: It, 1996/1–2) Szegedy-Maszák már kifejezi kételyeit, hogy a realizmus uralkodó meghatározásai közül érvényes lehet-e valamelyik Kemény leginkább kanonizált, realista-lélektani regényként el-

könyvelt művére: sem a nyelv „átlátszóságának” elképzelése, sem pedig az erkölcsi tanulság meghatározó volta nem igazolható *A rajongók* szövegében. Ezek a hiányok ugyanígy „megtalálhatók” a *Kisregények és elbeszélések* szövegeiben is, csak a nagy történelmi témák híján, az elbeszélő tevékenységre vonatkozó gyakori reflexióknak köszönhetően sokkal feltűnőbbek. Vagyis Szegedy-Maszák kutatásaira alapozva nem túlzás kijelenteni, hogy a regényírói életmű egységét nem a romantikus előzményektől a realista tetőpontig tartó fejlődés adja, sokkal inkább ugyanannak a döntően *romantikus* ismeretelméletnek, irodalom-felfogásnak a különféle megjelenítése. Az ironia, ahogy arra a *Kisregények és elbeszélések* alapos utószava felhívja a figyelmet, Kemény e szövegei romantikusságának kontextusában nem a hagyományos, retorikai értelemben szerepel, hanem egy sajátos, a jénai romantika és mindenekelőtt Friedrich Schlegel adta ismeretelméleti jelentésben. Nem egyszerűen a romantikus vállalkozás olyan elemeiről van itt szó, mint a költői képzelőerő végtelenségének tételezése vagy az irodalmi produkciónak és a társadalmi igazságosság elérésének összekapcsolása. A romantikus ironia fogalma ugyanis tartalmazza az e célok előtt tornyosuló akadályoknak, a megismerő-létrehozó alany korlátozottságának a tudatosítását is. Mivel ennek az Athenäum szerzőihez köthető „önreflexív” romantikának a hagyománya máig erőteljesen befolyásolja az irodalomról alkotott felfogásokat, a romantikus ironia – ahogy azt Lilian R. Furst tanulmánya a *Romantic Irony* című kötetben kifejti – egyszerre köthető egy adott korszakhoz és tekinthető ugyanakkor „archetipikus” jelenségnek.

Mivel a romantika fogalma nemhogy elavult volna, de például Paul de Man tanulmányainak köszönhetően új kérdésvázlatokkal gazdagodott (az újabb, magyar nyelvű munkák közül Fogarasi György és Müllner András 1998-as *Rátévedések* című közös tanulmánykötetét, Rohonyi Zoltán és Eisemann György tanulmányait kell megemlíteni), a magam részéről szerencsés „rekanonizációs” gesztusnak tartom Kemény e „romantikus” műveinek újabb kiadását. Bényei Péter, a kötet sajtó alá rendezője és a jegyzetek összeállítója kísérőtanulmányában („*A szerelem élete*”: *A Kemény-elbeszélések világképe és poétikája*) szintén a romantikát és a romantikában létrejött sajátos ironiafogalmat tartja a szövegek egyik legfőbb szervezőelvének. (A hagyománytörténetnek megfelelő „romantikus” Kemény az *Élet és ábránd*dal, a *Gyulai Pállal* és a *Ködképek a kedély láthatárán*nal lenne teljes, függelékében persze a *Férj és nővel* és az *Özveg*y és *leányával*.) Ez a kiadás a megváltozott Kemény-képnek köszönhetően hozzáférhető az értelmezések ahhoz, hogy ne csak az utolsó regények felől közelítsenek a „középső” pályaszakaszhoz, hanem világossá váljanak a romantika utáni romantikus Kemény teljes prózaepikájának egységet biztosító vonások. Ezt a nézőpontváltást szerencsésen segíti elő Imre László *Műfajok létformája XIX. századi epikákban* című könyve (1996), amelynek Keménnyel foglalkozó fejezete a regényeket inkább műfajok többféle kombinációjaként, mintsem egy fejlődéstörténet epizódjaiként látja.

A *Kisregények és elbeszélések* időszerűségét tekintve azért is jókor jött ez a Kemény-kötet, mert az irodalmi kánon változásának folyamatában a Kemény

olvashatóságát elősegítő törekvésekkel ellentétes mozgások is jelen vannak. A Jókai-kép „rekanonizációja” például egy (Szegedy-Maszák és Imre László tanulmányainál) korábbi Kemény-kép „ódiságának” kijelentésével is legitimálja magát: Szilasi László, aki meggyőzően érvel PhD-értekezésében, tanulmányaiban Jókai „románossága” mellett, egy 1998-as interjúban (Tiszatáj, 1998/12) úgy tartja, hogy Jókainak „Keménnyel – szerintem – ellentétben, és jórészt Kemény rovására jót tett... az idő.”

Bényei Péter tanulmánya, miután megvilágítja a kötetben olvasható művek kontextusait, az egyes darabok interpretálására is vállalkozik. Az utószó alapvető érdeme, hogy ellenáll az apologetika ilyenkor talán a szokásosnál is nagyobb kísértésének. Elemzéseit a minden szövegben jelenlévő szerelemtémára fűzi fel, hangsúlyozottan nem előzmények nélkül (utal például Péterfy Jenő Kemény-tanulmányára), és gondolatmenetének sikerül úgy érvényesíteni ezt a tematikus szempontot, hogy eközben nem hagyja figyelmen kívül az egyes szövegek poétikai jellegzetességeit, értelmezői nyelve nem vált át reflektálatlan antropomorfizáló metaforikába. A „szerelemfilozófiai” megközelítés talán csak egyetlen helyen teszi közhelyessé az értelmezést. Ez a szöveghely az utószó végén olvasható, ahol *A szerelem életének* interpretációja férfi és nő, felszín és titkos mélység kapcsolatát boncolgatva túlságosan is hasonul az elemzett elérikussághoz.

Ugyanakkor újdonsága *A szerelem élete* megítélésének, hogy Bényei szakít azzal a Szegedy-Maszák monográfiájáig uralkodó felfogással, amely szerint az elbeszélés egy beszélyfüzér tagjaként csak mint töredék értelmezhető. Ellenkező véleményét Bényei a folyóiratközlés sajátosságaival támasztja alá. Álláspontját az a tény is erősítheti, hogy *A szerelem élete* meglehetősen eltér azoktól a szövegektől, amelyeknek történetei, közvetítettségük folytán, rendre átértelmeződnek és átértelmezik egymást. (A korszak olyan műveire gondolok, mint a szintén „beszélyfüzérként” meghatározott *Ködképek a kedély láthatárán*, az *Alhikmet*, a *vén törpe* és a *Poharzás alatt* önálló eseménysorai.) Éppen az adja *A szerelem élete* sajátos jellegét, hogy a történet teljes egészében egyetlen én-elbeszélő visszaemlékezése, s a jelentés esetleges bizonytalanságai nem a történet vagy az elbeszélők megszokott zórából származnak (ugyan a *Ködképek a kedély láthatárán* első, a szöveg egy részére korlátozódó megjelenésének címe is *Visszaemlékezések* volt, ám ott több visszaemlékező és több felidézett eseménysor relativizálja a regény tanulságát).

Végül ami a szöveggondozást illeti, a kötet mentes a Szépirodalmi Könyvkiadó-féle Kemény-sorozat „szövegmodernizálásától” és jobban használhatók a jegyzetek is. Csak sajnálni lehet, hogy Bényei munkája nem egy kritikai kiadás keretében és igényeivel valósult meg.

Z. Kovács Zoltán

ENYEDI SÁNDOR: TEGNAPELŐTTÓL TEGNAPIG. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TÖPRENGÉSEK

Kolozsvár, Yoyo Only Kiadó, 1998, 311 l.

A művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók Enyedi Sándort elsősorban a romániai magyar színháztörténetének kutatójaként ismerik, tartják számon. Aki, minden túlzás nélkül állítható, több mint három évtizede csodálatra méltó kitartással, szinte egyszemélyes színháztörténeti intézményként kutatja mindenekelőtt az erdélyi és a nyugati magyar színháztörténet hagyományát, s publikálja kutatómunkájának eredményeit, amint ezt nyolc önálló kötete és folyóiratokban, újságokban megjelent számos cikke, tanulmánya tanúsítja (könyveit cím szerint említi a hátsó borítón levő életrajzi áttekintés, cikkeinek válogatott bibliográfiája pedig a kötet végén található). Legújabb kötete is elsősorban erdélyi vonatkozású színház-, iskola-, intézmény- és irodalomtörténeti dolgozatokat tartalmaz. Ez alól a színháztörténeti blokk képez némi kivételt, melyben az erdélyi magyar színháztörténettel foglalkozó szövegek mellett a kötetbe nem kimon-dottan illő, *Az ember tragédiája* amerikai pályafutásáról, illetve a két háború közötti jugoszláviai magyar színháztörténetéről készült írás is helyet kapott.

A kötetbeli tematikus blokkok szerkezetét láthatóan kétféle időlogika határozza meg. Az egyik az időrendi egymásutánosság elvét követi, a másik pedig több évtizednyi, sőt évszázadnyi távolságból kapcsolja össze a témakör időben távol eső pillanatait. Az a történeti folyamatosságot fejezi ki (a romániai magyar oktatás helyzete 1945 és 1972 között; az erdélyi magyar színháztörténet hatvan esztendeje), ez a kérdéskör későbbi alakulására figyelmeztet

(az Aranka György erdélyi társaságait idéző írást az 1945-ös Magyar Művészeti Vezérfelügyelőségről, illetve a második világháború utáni romániai magyar sajtóról, valamint könyvkiadásról szóló cikkek követik). A kötet tematikus tömbjeinek kétféle szerkezeti időlogikája (a színháztörténeti blokkban Enyedi mindkettőt alkalmazza) nemcsak hogy kiegészíti egymást, s lehetővé teszi az egyes kérdéskörök időbeni átfogóbb megismerését, de láthatóvá teszi a gazdag kutatói életmű keresztmetszetét is, ahogy a kutatási területeket felölelő reprezentatív kötet – a legkorábbi dolgozat 1967-ből, a legkésőbbi 1998-ból való – ezt megkívánja (kár, hogy a felettebb szerény külső nem igazolja a tartalmi reprezentációt).

Enyedi Sándor kötetének legegységesebb „fejezete” az oktatástörténeti, amely láttelele a romániai magyar oktatás sajnálatos leépülésének, s egyben megérteti az önálló magyar egyetemért folytatott küzdelem jogosultságát és ennek nehézségeit, sőt kilátástalanságát is. A legizgalmasabb kötetbeli tömb viszont a színháztörténeti, amely Enyedi Sándor kutatói munkásságának középpontjában áll, s amely kapcsán a legtöbb szakmai kérdés merül(het) fel.

Számomra a kötet leginvenciózusabb és egyben legprovokatívabb írása is a kolozsvári színháztörténeti monográfiáról szóló dolgozat, melyben amellet, hogy a magyar színháztörténetben kétségtelenül meghatározó értékű Ferenczi-mű keletkezésével, alakulástörténetével ismerttet meg bennünket, Enyedi a színháztörténeti kutatómunka „ars poeticáját” is megfogal-

mazza. Jól látja, Ferenczi Zoltán monográfiáját az emeli ki a pozitivisták századvégi színháztörténeti áttekintések közül, hogy bár lokális adatokra épül, nem nélkülözi a „művészi aspektus”-t sem, s nem marad adós „az összehasonlítóval, a nagyobb összefüggések megragadásával” sem, jól lehet a színháztörténet igencsak „gyerekcipőben járt” akkoron. Azóta persze lényegesen változott a helyzet, a színháztudomány kivívta helyét a tudományok között: vannak szempontjai s van kidolgozott módszere, melyek rendszerre szerveződtek. Ugyanakkor a színháztudomány irodalmi-vizuális-auditív komplexitása még mindig sokszor megoldhatatlan feladatok elé állítja a diszciplína művelőit.

Nem véletlen tehát, hogy könyvismeretünk nem mellőzheti a kérdést: hová helyezhetők a színháztudomány mai állása szerint Enyedi Sándor tanulmányai, dolgozatai, cikkei? Véleményem szerint ezek félúton vannak a pozitivisták adattisztító és az összefüggéseket kereső/igénylő korszerűség között. Enyedi kellő fontosságot tulajdonít az adatoknak, szívélyesen nyomoz utánuk, kincsként emeli fel, teszi közzé őket, mert tudja, hogy a tudományos kutatómunka nélkülözhetetlen atomjai, sejtjei, s valóban értékes leleteket tár fel, lett légyen akár az erdélyi kezdetekről, akár a nyugati szórványjelenségekről szó. Számos összefüggésre utal, hívja fel figyelmünket, ugyanakkor viszont mintha kevesebbet írna éppen a Ferenczi-féle monográfia kapcsán említett „művészi aspektus”-ról. Kifejti a társadalmi, az urbanizációs összefüggéseket, foglalkozik a színháztudomány körülményeivel, a műszaki adottságokkal, de alig tesz említést a műsor és a játék esztétikai minőségéről. Enyedi Sándor tanulmányai, cikkei felbecsülhetetlen érték-

kü adalékai a magyar színháztörténetnek, még ha nem is tesznek teljes mértékben eleget a tudományág mai elvárásainak. Enyedi inkább feltáró, gyűjtő, mint rendszerező hajlamú színháztörténész. Ez munkáinak jellegéből és terminológiájából egyaránt kitűnik. Dicséri, hogy igen jó érzékkel tud különbséget tenni az eléje került adatok között, tudja, mennyivel értékesebb egy levéltári dokumentumból előbányászott adat a sajtó kínálta csillogó érdekességnél, még ha ez az utóbbi az olvasó számára vonzóbb, attraktívabb is. Nem szenzációhajász kutató, akiből azonban hiányzik a nagyobb komplexitás igénye, rengeteget tud, hatalmas ismeretanyaggal rendelkezik (nem véletlen, hogy lexikonírással vállalkozott), de mintha nem lenne kellő türelme a tények mögé nézni, mintha felületi összefüggésekkel is megelégedne.

Enyedi Sándor kutatásai nélkül nem lehet ma sem erdélyi, sem nyugati színháztörténetet írni, s ez olyan érdem, amit nem lehet kellően hangsúlyozni, amiért munkássága – minden szakmai megjegyzés ellenére is – a legnagyobb tiszteletet érdemli, kivált, ha tudjuk, hogy a színháztörténet sem nem túl kedvelt, sem nem túl megbecsült tudományos diszciplína.

A kötet színházi blokkjának kakukktojása a jugoszláviai színházi írás (*A hivatásos magyar színháztudomány helyzete Jugoszláviában a két világháború között*). Annak ellenére, hogy az egyetemes magyar színháztörténet egyik fehér foltját fedezi fel, mivel a cikk szerzője nem ismeri azokat a belső politikai összefüggéseket, amelyek semmiképpen sem mellőzhetők a kérdés pontos megvilágításához, csupán jelez egy jelentős témát, anélkül, hogy ezt megnyugtató módon kidolgozná. Hasonló-

képpen felesleges a kötetben a *Vitában* című fejezet egyetlen írásának a felvétele is. A Kritikában folytatott, Balogh Edgár–Robotos Imre közötti vitához fűzött reflexiók kifejezetten személyes indíttatásúak és jellegűek, ezért a cikk nem kötetbe való, akkor sem, ha az eset s főleg a Balogh Edgár-i magatartás rendelkezik általánosabb tanulságokkal is. Ugyanakkor viszont

fontos irodalomtörténeti adaléknak látom a József Attila apjának, József Áronnak feltáratlan dési életrajzának vonatkozó Enyedi-cikket, s kötetbeli közlése is indokolt, jóllehet jellege szerint nem tartozik abba a kutatási fősodorba, amely Enyedi Sándor tiszteletet ébresztő munkásságát jellemzi.

Gerold László

Intézeti hírek

(2000. január 1.–december 31.)

2000. január 21–22-én Párizsban Ács Pál *La circulation des hommes, des œuvres et des idées entre la France, l'Italie et la Hongrie, XV–XVIIe siècles* címmel tartott előadást a párizsi nemzetközi kollokviumon.

Dávidházi Péter az ugyanezen a két napon Pécsen rendezett *Az irodalmi kánon a XIX. században* című konferencián adott elő a következő tárgyban: *Genealógia monográfiában elbeszélve: Kánonformálás és narratív identitásképzés Toldy Kázmér-monográfiájában.*

Február 5-én vette át az MTA Irodalomtudományi Intézetének ez évi Martinkó András-díját Szajbély Mihály, akinek a díjat *A rege és rokon műfajai a 19. század elejének magyar irodalmában* című tanulmányaért ítéltek oda.

10-én Újvidéken a *Vajdasági magyar újraválasztás* keretén belül Pomogáts Béla *Gion Nándorról* beszélt, 17-én pedig Ljubljánban szerepelt a *Magyar és szlovén irodalom* című összejevetelen.

A Magyar Írószövetség tagjai és az Irodalomtudományi Intézet munkatársai február 23-án köszöntötték a 75. születésnapját ünneplő Németh G. Bélát.

Tverdota György a február 24–27. között, Párizsban tartott *Expo-Langues* konferencián Kuncz Aladár *Fekete kolostoráról* és Hevesi András *Párisi esőjéről* érkezett.

Március 2-án az MTA Irodalomtudományi Intézete és a budapesti Lengyel Kulturális Intézet rendezett közös konferenciát a krakkói Jagelló Egyetem újjászervezése 600. évfordulójának tiszteletére.

A március 2–3-án tartott, *Irodalomelmélet az ezredvégen* című szegedi Kanyó Zoltán-émlékkonferencián a következő munkatársaink adtak elő: Odorics Ferenc (*Az irodalom és a tudomány tropológiájáról: Ső, krumpli, petrezselyem*), Kálmán C. György (*A módszer ígérete*), Szili József (*Az irodalomtörténet-elmélet kérdései*).

Szörényi László március 9-én Velencében *San Gerardo nella tradizione letteraria ungherese* címmel tartott előadást a *San Gerardo fra Venezia e Ungheria* című rendezvényen.

Március 10–11-én rendezték meg Pécsen a *Határ-lét és peremszöveg* című konferenciát, melyen Tverdota György *Erkölc és pszichoanalízis József Attila életművében* címmel érkezett.

30-án Pomogáts Béla a *Szabó Lőrinc születésének 100. évfordulójára* az Akadémián rendezett konferencián tartott bevezetőt, Ferenczi László pedig *Hommages à Lőrinc Szabó* című beszámolóját mondta el.

Áprilisban intézeti munkatársaink a következő előadásokkal szerepeltek: 1-jén *A kétszáz éves Vörösmarty*nak szentelt

évfordulón Szörényi László beszélt Vörösmarty költői világáról.

Az 5–8-ig, Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Egyetem Francia Tanszékén tartott rendezvényen Karafiáth Judit Proustról adott elő.

A József Attilának szentelt Újraolvasó keretén belül 6–7-én Miskolcon Tverdota György (*Barkochba*) és Veres András (*Epizódok a József Attila-recepcióból*) tartottak beszámolót.

10–11-én Szombathelyen a Márai Sándor-konferencián Angyalosi Gergely *Történelem és fikció – Márai Sándor: Föld, föld!* és Szörényi László *Az emigráns Márai és a hazai irodalmi élet* című beszédei hangoztak el.

13-án Kerényi Ferenc Keszthelyen *A magyar hivatásos színészet főrangú támogatóiról* számolt be az *Arisztokrácia, művészetek, mecénatúra* című rendezvényen, 14-én pedig Kecskeméten Jókai és Paulay Ede munkakapcsolatának történetét elemezte a *Jókai emlékezete* című összejöveten.

15-én Szörényi László Piliscsabán *Il Comento di Benvenuto da Imola e gli Ungheresi* címmel tartott előadást a *Ricerche su Dante*-ülésen.

18–20-ig tartották Szombathelyen a *Mille ans de contacts franco-hongrois* konferenciát, melyen Karafiáth Judit *La Hongrie vue par Jérôme et Jean Tharaud*, illetve Tverdota György *Andor Németh et l'existentialisme français* címmel kért szót.

26-án Miskolcon *A csendélet* című konferencián *Elbeszélés vagy leírás?* címmel Angyalosi Gergely adott elő.

26–27-én Szörényi László – milleniumi évünk kapcsán – Helsinkiben, 28-án pedig Tartuban számolt be *A magyarországi latin nyelvű irodalom jelentőségéről*.

27-én Budapesten Az Európai Unió felé elnevezésű OKTK-konferencián Kerényi Ferenc a *Klasszikus és modern magyar irodalmi textológiai kutatások és szövegkiadások helyzetéről és állapotáról*, Kőszeghy Péter pedig *A forráskiadványok támogatási lehetőségeiről* tartott elemzést.

Májusban igazi „tudományos nagyüzem” volt, nagyon sok rendezvénnyel. Ezek közül a legfontosabbak: 11-én Dávidházi Péter az Akadémián *A magyar művelődés 1000 évének fordulópontjai* kapcsán tartott előadást. Értekezésének címe *Ezredév, szabadságharc, gondviselés: A nemzeti nagyelbeszélés hagyománya Toldy irodalomtörténetében*.

Odorics Ferenc Torockón töltve egy hetet, előadást szentelt *A hermeneutika ismeretelméleti konzekvenciái: Tropológiai olvasatok* témának.

A 15-én Rómában megtartott *Keresztény magyar irodalom* témájú egyháztörténeti konferencia előadói voltak a következő munkatársak: Hafner Zoltán, Jankovics József (*Tre tentativi di ribellione de Mihály Babits*), Sárközy Péter (*La letteratura ecclesiastica ungherese: Cattolicesimo e Illuminismo nella cultura ungherese del Settecento*) és Szörényi László (*Il rinascimento della traduzione cattolica della Bibbia nell'Ottocento*).

19–21-én a pécsi IV. Magyar Ókortudományi Konferencián Hajdu Péter képviselte intézetünket, értekezésének címe *Az arisztotelészi poétika aktualitása* volt.

20-án Szegeden a *Vetésforgó* című rendezvényen Császtvay Tünde tartott előadást *A pohánkaszági Reviczky-hagyaték* címmel.

25-én Jankovics József Bukarestben a Magyar Köztársaság Kulturális Központja

rendezésében adott elő *A régi magyar irodalom értékei: az emlékiratok* címmel.

A 25–28. között, a varsói Vörösmarty-emlékülésen Kerényi Ferenc Vörösmarty drámáiról, Szörényi László pedig a költő eposzairól beszélt.

Sárközy Péter 26–28. között Párizsban szerepelt *La crisi del Cattolicesimo illuministico in Ungheria* című előadásával a *Conflits et compromis en Europe centrale-kollokviumon*, a május 30-tól június 5-ig Gardone-ban tartó AISLLI-ülésszakon pedig *La dimora dei poeti ungheresi a Roma nel Settecento* című beszéde hangzott el.

Június 2-án Kerényi Ferenc Ráckevén a *János vitéz-napok* keretén belül *Az irodalomtörténet és kultusz* című előadását tartotta meg, 10-én Badacsonyan pedig a II. reformkori művelődéstörténeti konferencián és szemináriumon *A vitézi játékoktól a romantikus tragédiáig* címmel mondta el értekezését.

Köszeghy Péter a 15–18. között Esztergomban megrendezett *Lux Pannoniae* című rendezvényen számolt be *A Balassi-kutatás újabb eredményeiről*.

Júliusban külföldön szerepeltek a következő munkatársaink: Prágában, a 3–8. közötti, II. Bohemisztikai Világkongresszuson Berkes Tamás *České obrození jako literární kánon* című értekezését olvasta föl.

4–7. között Tüskés Gábor Mogensdorffban adott elő *Österreichisch-ungarische Verbindungen im Spiegel des Wallfahrtswesens in der Barockzeit* címmel.

A 30-tól augusztus 4-ig tartó, stratfordi *Shakespeare and Religions* című konferencián Dávidházi Péter plenáris előadásának címe: *„He Drew the Liturgy, and Framed the Rites”: The Changing Role of Religions*

Disposition in Shakespeare's Reception, a 30-a és augusztus 5-e között, Cambridgeben megrendezett *Eleventh International Conference for Neo-latin Studies* keretein belül Pajorin Klára *La funzione e l'importanza dei nomi umanistici*, Szörényi László *L'epopea di Elia Berger sulla Santa Croce* címmel tartottak beszámolót.

Augusztusban Ferenczi László képviselte intézetünket a 15-i, pretoriai AILC-kongresszuson (*Les fruits de la littérature comparée*).

17-én Kerényi Ferenc Mezöberényben a *Petőfi-évfordulók kiadványairól* beszélt a *Petőfi-emlékhelyek 16. nemzetközi találkozásán*.

18-án Lake Hope-ban, a *Hagyomány és kultúra-konferencián* Jankovics József adott elő *A hungarológia jelene és jövője* címmel.

25-én, a *Hajnal István Kör konferenciáján* Szécsényben Völgyesi Orsolya referált (*Főispáni beiktatás Békés megyében*).

Az őszi hónapokban ismét megsűrűsödtek a szakmai programok. **Szeptemberben** a Magyar Irodalomtörténeti Társaság „*S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának*” című rendezvényén Tverdota György értekezett *A Dunánál-ciklus szerkezetéről*.

A 15–16-án Pécsen tartott *Janus Pannonius és a humanista hagyomány* című konferencián a következő munkatársaink előadásai hangoztak el: Bartók István: *Janus Pannonius és a hazai grammatikai irodalom*, Békés Enikő: „*Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum*”, avagy Mátyás király és az oroszlan-fiziognómia, Pajorin Klára: *Janus Anna-lesának legendája*. Az ülészak előadásai

időközben kötetben is megjelentek: *Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KESKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza–Pécsi Tudományegyetem, 2000

Két nappal később rendezték ugyancsak Pécsen a Jacques Derrida-ülésszakot, melyen felszólalt Angyalosi Gergely (*Culture esthétique*), Kálmán C. György (*On Happiness, or the Performative without Conditions*) és Odorics Ferenc (*Fragments from the Future of our Profession: Bricks from the Wall of the University without Condition*).

20–22. között Londonban az *Ecce opus: Nietzsche Revisions in the Twentieth Century*-konferencián felolvasták Dávidházi Péter beszámolóját *A Hungarian Connection: The Revaluation of Nietzsche by the Novelist László Németh* címmel.

A hónap végén, a 27–30-ig tartó, Tihanyban rendezett REBAKUCS-ülésszakon, ahol a téma Szent István alakja a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban volt, az alábbi előadások hangoztak el: Bene Sándor: *Szent István alakja a 17. századi politikai publicisztikában*, Sárközy Péter: *Szent István és a magyar szentek ábrázolásai Itáliában*, Szörényi László: *Tarnóczy István Szent István-életrajza, a lapidáris stílus remekműve*, Tüskés Gábor: *Magyarország – Mária országa*.

29-én a kápolnásnéki Vörösmarty-emlékülésen Kerényi Ferenc Vörösmarty nemzetfogalmának néhány kérdéséről, Szörényi László Vörösmarty Mihály, a polgári öntudat romantikus költője címmel tartott értekezést.

Októberben Balogh Magdolna Varsóban számolt be *Idea narodowa w litera-*

turze i kulturze węgierskiej címmel a 2–6-ig tartó *Idea narodowa jako problem badawczy* ülészakon.

Tüskés Gábor az 5–7. közötti, *Symposium on chest-prints in Lund* összefüggésben tartott előadást *Populäre Einblattdrucke in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert* címmel.

14-én Csesztvén Kerényi Ferenc a *Madách Imre Irodalmi Napon „Mit csinálnak Magyarhonban?”: Vörösmarty nemzetkarakterológiája* című értekezése hangzott el.

16–17-én a Centre Interuniversitaire d'Études Françaises és az Irodalomtudományi Intézet Budapesten rendezte meg a *Le renouveau spirituel dans la première partie du XXe siècle* című összefüggést. Intézetünket Angyalosi Gergely („...nous échouons à traduire entièrement ce que notre âme ressent”: *Pensée, langage et liberté individuelle dans la philosophie du jeune Bergson*) és Erdődy Edit (*Sur la scène de l'âme: Les mystères de Béla Balázs*) képviselték.

16–22. között Bojtár Endre *A folklór mint a balti tudat része* címmel adott elő Varsóban a *Transition in Eastern Europe*-konferencián.

18-án Sárközy Péter a római Klebelsberg-ülésszakon tartott beszámolót *La politica culturale ungherese tra le due guerre* címmel, 22–24-én pedig Leccében, a Barokk-konferencián kért szót *I Capricci di Proteo: Percorsi e linguaggi del Barocco* című előadásával.

November 9-én Veres András beszélt *Rendszerváltás az irodalmi életben* címmel a *Debreceni Irodalmi Napokon*, amelyek témája a századvégi irodalmi élet volt.

A 11-i kecskeméti Katona József Napokon Kerényi Ferenc *Mezővárosi közkölté-*

szet a XIX. századelő Kecskemétjén címmel tartott referátumot.

14-én Dávidházi Péter Pécsett számolt be *Shakespeare fogadtatástörténetének vallási viselkedésmintáiról* a Pécsi Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtörténeti Tanszékén.

A 20–24. között Kairóban megtartott, *Literary Criticism at the Threshold of the Century* című nemzetközi szimpóziumon Angyalosi Gergely (*L'aventure au pluriel: Roland Barthes redivivus*), Kappanyos András (*The Possibility of a Three-dimensional Reading*) és Kálmán C. György (*Is There Meta-Criticism?*) adott elő.

22-én Hisayasu Nakagawa, a Japán Tudományos Akadémia rendes tagja adott elő az Intézetben *Le Japon et l'Europe au XVIIIe siècle – Japonais, Hollandais et Européens (Rencontres réelles et rencontres imaginaires)* címmel.

Sárközy Péter 23–25. között Nápolyban referált *Le riviste di filologia moderna e di italianistica in Ungheria* címmel Az *italianisztikai folyóiratok a világban* tárgykörnek szentelt rendezvényen.

24–25-én tartották Pécsett a *Vörösmarty Mihály és a romantika* című konferenciát, melyen Dávidházi Péter *Ikerműfajok fogadtatása: Nemzeti eposz és nemzeti történetírás Vörösmarty előtt és után*, Szörényi

László *A magyar „dolce stil nuovo”*, Kappanyos András pedig *Az avantgárd Vörösmarty* címmel tartott előadást.

Decemberben, 7–8. között, az Újvidéken megtartott Petri György-konferencián az alábbi munkatársaink adtak elő: Tverdota György (*Az út Baudelaire-től Petri-ig*), Kappanyos András (*„Én itt egész jól.” Én-narrációk Petri költészetében*), Angyalosi Gergely (*A testiség poétikája Petri György lírájában*) és Rákai Orsolya (*Ezért éreztem késztetést, hogy mindent kimondjak*).

11–13. között Nápolyban tartották a *Mickiewicz, Prešeren, Vörösmarty: L'idea romantica in Polonia, Slovenia, Ungheria* című rendezvényt, melyen Dávidházi Péter és Szabó G. Zoltán szerepelt.

15-én Vilniusban Szörényi László referátuma hangzott el *Šiuolaikine vengru literatura* címmel.

28-án két munkatárs előadásával zárult az év tudományos programja: Bene Sándor Pécelen a *Karácsony Sándor pedagógiája – barátság, szerelem, hivatás* című konferencián *Házasság és paráznaság a reformáció irodalmában*, Szörényi László pedig a Magyarországi Neolatin Társaság budapesti alakuló ülésén *Berger Illés epusza a Szent Keresztről* címmel tartott előadást.

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2001

Borítóterv: Szentés Éva
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó

Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20., tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a kiadó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Egy szám ára: 600 Ft
Előfizetési díj a 2001. évi számokra: 3600 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

SOMMAIRE

<i>Tóth, István</i> : Poésie humaniste de langue latine à Gyulafehérvár (Alba Iulia) (Première publication)	3
<i>Burján, Monika</i> : La place de Ferenc Toldy dans l'histoire de la théorie de traduction hongroise	29
<i>Boka, László</i> : Canonisation et « visage de l'auteur » dans la réception de Hongrie de la littérature transylvaine de langue hongroise	57
Bulletin	
<i>Boronkai, Szabolcs</i> : Bilinguisme allemand-hongrois : Ludwig Dux – le baron Lajos Dóczi (1845–1919)	71
<i>Fried, István</i> : La correspondance de Sándor Márai (Remarques sur la correspondance de Márai et de Sári Megyery)	84
Atelier	
<i>Thimár, Attila</i> : Les leçons à tirer de la conception d'une banque de données de l'histoire des institutions littéraires	90
Bibliographie	
<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : Une bibliographie de Bálint Balassi (1994–2000)	107
Analyse	
<i>Kunkli, Enikő</i> : <i>Az öreg tekintetes</i> de Géza Gárdonyi	128
Textologie	
<i>Bollók, János</i> : Une tentative de reconstitution du texte de l'élégie intitulée <i>Historia Annae Kendi</i> de Christianus Schesaeus	149
Documents	
<i>Jankovics, József</i> : La démarche de cassation de la sanction disciplinaire de Mihály Babits, à la lumière de documents inconnus	183
Discours	
<i>Bitskey, István</i> : Supplément et correction à la publication d'un poème attribué à Ferenc Pápai Páriz	214
<i>Nagy, Levente</i> : <i>Dubito ergo requiro</i>	215
Revue	
The Croatian Muses in Latin (A Trilingual Anthology Latin–English–Croatian) (<i>Petróczi, Éva</i>)	223
<i>Kilián, István</i> : A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig (Les sources et la littérature du drame scolaire des pieux hongrois jusqu'à 1799) (<i>Koltai, András</i>)	224
<i>Szilágyi, Márton</i> : Kármán József és Pajor Gáspár Urániája (L'Urania de József Kármán et de Gáspár Pajor) (<i>Fried, István</i>)	228
<i>László Tarnói</i> : Parallelen, Kontakte und Kontraste. Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts (<i>Hilóczki, Ágnes</i>)	233
<i>Arany, János</i> : Tanulmányok és kritikák (Etudes et critiques) (<i>Nagy, Miklós</i>)	237
<i>Kemény, Zsigmond</i> : Kisregények és elbeszélések (Petits romans et récits) (<i>Nagy, Miklós ; Z. Kovács, Zoltán</i>)	238
<i>Enyedi, Sándor</i> : Tegnapelőttől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések (D'avant-hier à hier. Réflexions sur l'histoire culturelle) (<i>Gerold, László</i>)	245
Chronique	248

„Az fáj legjobban, s gyűlöltre is éppen az indít,
hogy te silányabbnak dobtad oda szivedet.”

„Az egyeduralkodó és tekintélyelvű kánon elleni harc egyeduralkodóságba és tekintélyelvűségbe torkollik.”

„Mivel az öngyilkosság individuum-létet feltételez, az individuációs folyamat sikeresnek értelmezhető. Az énné válás megtörtént.”

„...valószínűleg leszögezhető, hogy maga a szöveg semmilyen módon nem viseli magán a kánonba tartozás jegyét. Egy írás a hatalmi értelmező közösségben válik »műalkotássá«, mert ez a közösség birtokolja azt a diszkurzív teret, amelyben a kánonalkotás folyik.”

„Babits Mihálynak az ú. n. tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartása ügyében hozott és a 102752/920. B. XI. sz. rendelettel közölt fegyelmi ítéletét felülvizsgálván, azt a lefolytatott vizsgálat eredményéhez képest a fegyelmi bizottság és a keb. fegyelmi tanács meghallgatása alapján hatályában továbbra is fenntartom.

Így határoztam, mert nevezettnek az újrafelvételi eljárás során olyan újabb bizonyítékokat előterjeszteni nem sikerült, amelyek alkalmassak volnának arra, hogy a tanácsköztársaság alatti magatartására vonatkozóan ellene emelt vádakát megdöntsék.”

„Felmenteni óhajtom. K[lebensberg] 928 I/9”

„Babits Mihálynak az ú. n. tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartása ügyében hozott és a 102752/1920. B. XI. sz. rendelettel közölt fegyelmi ítéletét felülvizsgálván, azt a lefolytatott újrafelvételi vizsgálat eredményéhez képest a fegyelmi bizottság és a keb. fegyelmi tanács javaslatának meghallgatása után megsemmisítem és a vonatkozó rendeletet hatályon kívül helyezem.

Így határoztam, mert az ügyében lefolytatott újrafelvételi vizsgálat során beigazolást nyert az a körülmény, hogy nevezett az ú. n. tanácsköztársaság alatt az akkori vezetőkkel semmiféle összeköttetésben nem állott és működésével a tanácsköztársaság rendszerét nem támogatta.”

„Vak hév bűnbe sodort nem is egyszer, kéjnek a csábja
elragadott, az erény nem zabolázta szivem.

Ki ne hibáznék?”

„Kurt Lewin is konstatálja a döntéshozatal utáni, a hozott döntés helyességéről való önmeggyőző folyamatot [...]. Szerinte a választott alternatíva döntéssel konszonáns elemeinek vonzereje növekszik, a visszautasítotté csökken, a folyamat eredménye stabilizálja, »megfagyasztja« [...] a döntést.”

„Ment lassan, csendesen, egyforma, sétáló lépésekkel.”